

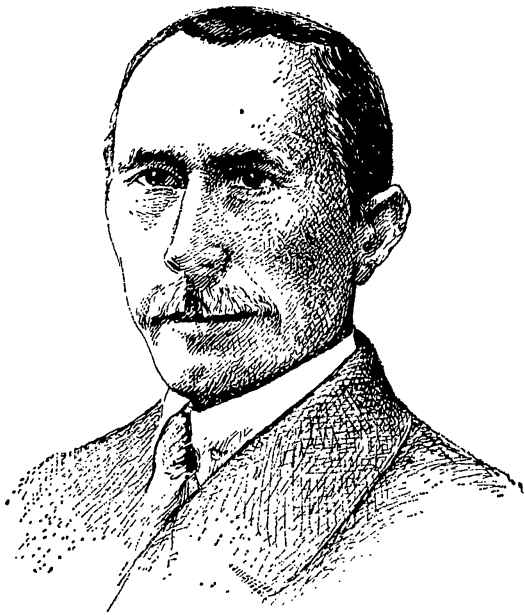
44
к. 20
821(477)06

ШИЛИП
КАШЕЛЬГОРОДСЬКИЙ

ТВОРИ

1

A. Kancușopodeșcu

ПИЛИП
КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ПИЛИП КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ

ТОМ ПЕРШИЙ

* РОМАНИ

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1982

Первый том произведений одного из зачинателей украинской советской литературы составляют романы «Шурган» — яркий художественный документ из истории гражданской войны на Северном Кавказе, «Артезиан» — о творческой деятельности советских людей в освоении суховейных песков на Полтавщине в 30-е годы и «Оборона Полтавы» — о героической борьбе мужественных бойцов революции, отстоявших в ожесточенных схватках с классовым врагом Советскую власть на Украине. Двухтомник выходит к 100-летию со дня рождения писателя.

Упорядкування, передмова та примітки Леоніда БОЙКА

К $\frac{70303-111}{M205(04)-82}$ 111.82. 4702590200

© Упорядкування, передмова.
Видавництво «Дніпро», 1982 р.

ПИЛИП КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ

(1882—1942)

Наше красне письменство — і класичне, й сучасне — знає багатьох письменників-подвижників, які служили своєму народові не тільки художнім словом, а й активною участю в революційно-визвольній боротьбі народу та громадській роботі: І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, П. Грабовський, А. Тесленко...

Услід за ними з повним правом ставимо ім'я одного із зачинателів української радянської літератури Пилипа Йосиповича Капельгородського — різнобічно обдарованого майстра художнього слова — талановитого прозаїка і поета, публіциста-соціолога, сатирика й гумориста, драматурга, історика, вчителя, педагога і вихователя, мужнього громадського діяча.

«Людиною революційного духу і революційного гарту, славним радянським письменником, вірним сином своєї Вітчизни» назвав Михайло Стельмах П. Капельгородського. Він справді людина надзвичайно цікавої, на жаль, ще мало дослідженої біографії, нелегкої і повчальної життєвої та творчої долі; митець-громадянин, якому судилося пережити три революції і вже в першій з них взяти якнайактивнішу участь; яскрава особистість із власними ідейними, естетично-художніми шуканнями, знахідками і втратами.

Ступивши на літературну ниву на зламі епох, П. Капельгородський разом з письменниками-демократами віддав своє пристрасне поетичне й публіцистичне слово народові; прагнув (і не безуспішно) піднести й возвеличити «отих рабів німих», підтримати в них віру в неминучу перемогу революційних та суспільно-естетичних ідеалів.

Народився Пилип Йосипович Капельгородський 14 (26) листопада 1882 року в селі Городищі (тепер Недригайлівського району Сумської області), в сім'ї колишнього кріпака, а згодом — «вільного» безземельного селянина-батрака. Юнаком батько Пилипів паймитував за харчі та одяжу. Одружився з біднячкою. Дітей народилося в них аж одинадцятьоро. «Бувало, — згадував пізніше письменник, — батько й мати покладуть окраєць хліба, поставлять миску вареної картоплі та відро води, а самі — до пана та до куркулів за п'ятий чи шостий сніп. До пізнього вечора гнуть спину, а в серці колючка: як там діти? Чи не погоріли, не потопилися, бува? Вернуться додому і знов клопоти — треба зварити якогось кулешику, пообмивати, обшати... А рано-вранці знов у поле...»

Коли Пилип навчався в земській початковій школі, місцевому священникові здалося, ніби «дух любомудрія почиває» в хлопцеві і що

з нього «буде колись великий світильник церковний». Отож в одинадцять років з фантазії попа-законовчителя Пилипа вирішено було віддати казенним коштом до духовної школи в Ромни. Про жахливий режим і гнітючу атмосферу, що панувала в Роменській духовній школі, письменник згодом розповів у повісті-хроніці «Записки семінариста». Та були в школі й люди, які «псували» добре налагоджену механіку фельдфебельського виховання. Під їхнім впливом юнак на чотирнадцятому році мав уже грубенький зшиток власних творів і частенько з дозволу вчителя російської мови подавав класні роботи на задану тему, написані віршами. Щоправда, пізніше автор вельми критично ставився до тих перших спроб, вважаючи їх за буколіку, позбавлену якоїсь більшої вартісності.

Пилип жадібно читає різні збірники, журнали, альбоми, що їх привозили з дому і продавали за сніданки деякі учні. Так він придбав старенькі томики Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Некрасова — перші книги великого, справжнього мистецтва, перейнятого вболіванням за людину. Вони відкривали браму в світ життєвої правди, світ прекрасного, не давали загрузнути в болоті попівщини та єзуїтства. А начитавшись книжок, почав скептично ставитись до казенних приписів шкільного виховання.

Якось у свого однокласника П. Капельгородський познайомився з «Кобзарем» та чудовими альбомами до нього; там же він наслухався романтичних історій про козацькі повстання, про хоробрих борців за народну долю. Враження були такі сильні, що, повернувшись до школи, хлопець сів за свою першу українську поему «Степан Остриця» — твір, як казав сам автор, героїчно-тарабаний. Тоді ж Пилип придбав собі й «Кобзаря», віддавши за нього одному з учнів усі свої сніданки до кінця року.

Хлопець учився добре й невдовзі випередив багатьох своїх товаришів, однак перевагу віддавав «громадським» обов'язкам. Зрештою єзуїтське виховання так допекло юнакові, що він якось збунтувався проти ненависного наставника, за що вперше потрапив до карцера. Другого дня йому видали свідоцтво, де в графі дисциплін стояла цифра «5», а в графі поведінки — «1».

Та, виключений із школи, хлопець під тиском батьків знову сідає за книжки і складає іспит до Полтавської духовної семінарії. Навчаючись там, П. Капельгородський починає ходити на таємні збори місцевої української громади, де іноді виступав Панас Мирний, а з четвертого класу вже сам читає лекції по недільних безплатних школах для дорослих.

Тоді ж Капельгородський разом з товаришем своїм заснували власний рукописний журнал-тижневик «Розсвіт» та хор співаків-аматорів. Проте знайшлися серед семінаристів такі, що вбачали в цій «забавці» мало не революцію, і під загрозою доносу на п'ятому

номері журнал довелося закрити. У п'ятому класі група семінаристів разом з П. Капельгородським створила свій гурток для студіювання літературно-наукових питань — почали з історії літератури, праць Белінського та Чернишевського, а потім зосередили увагу на вивченні заборонених цензурою творів Т. Г. Шевченка.

1902 рік. Революційне передгроззя. Полтавщину струсували селянські заворушення. Незабаром було заарештовано дев'ятнадцятирічного П. Капельгородського з товаришем — вони саме з «крамольними» книжками та листівками верталися з сіл. Відчувши неминучість викриття його як призвідцю семінарського бунту, П. Капельгородський сам зажадав звільнити його з семінарії і повернути документи. З Пилипом пішли ще трое сміливих бунтівників. То був цвіт семінарії, найобдарованіші її представники.

Так для П. Капельгородського почалася нова сторінка життя — з поліційним наглядом, обшуками, переслідуваннями. У канцелярії губернатора, куди П. Капельгородського припроваджено, йому запропонували виїхати за межі Полтавщини, видавши поліційне «прохідне свідоцтво». Спершу він подався в рідне село, але виявилось, що й тут за ним стежили. Не хотів Пилип завдавати клопоту батькові, отож, побувши трохи вдома, нелегально повернувся до Полтави. Згодом перебрався до Лубен. Там пропагував заборонену літературу, друкував на гектографі листівки й розповсюджував їх по селах, розклеював заклики на дверях церкви, крамниць, волосного правління і навіть поліції. А в них — пристрасний заклик:

Отречемся от старого мира,
Отряхнем его прах с наших ног...

Тим часом полтавська поліція добралася й до Лубен. Довелося разом з товаришами тікати на Кубань.

Буремний 1905 рік. Могутня революційна хвиля, збурена трагічними січевими подіями в Петербурзі, прокотилася по всій Російській імперії, до кореня розхитавши прогнилий бюрократичний лад з його казенною ідеологією: «самодержавством, православієм і народністю». «...Дрімаюча Росія, — писав про той час В. І. Ленін, — перетворилася в Росію революційного пролетаріату і революційного народу»¹. В січеві дні П. Капельгородський бере активну участь у політичних страйках. Того ж 1905 року він публікує свої перші поезії у збірнику початківців «Перша ластівка», в інших українських альманахах, журналах та газетах. Свій талант, жар своєї душі поет віддає приниженим та знедоленим, із середовища яких вийшов і сам. Він пише полум'яні поезії, що кличуть до боротьби, першим

---

¹ Ленін В. І. Довідь про революцію 1905 року. — Повне зібр. творів. Т. 30, с. 293.

передкладає українською мовою траурний марш В. Архангельського «Вы жертвою пали в борьбе роковой...», що зажив величезної популярності в революційних масах, і друкує його в петербурзькому журналі «Вільна Україна».

Наляканий революційною бурею, Микола Кривавий 17 жовтня змушений був підписати «милостивий» маніфест про «даровані народу свободи». Нищівну оцінку брехливим «свободам» дав П. Капельгородський в оповіданні «Милостивий маніфест» вустами селянина: «Не дурно ж небіжчик батько, помираючи, казали: «Коли вийде, синку, новий милостивий маніфест, вір йому, але не покладайся на нього, бо кожний милостивий маніфест можна виконати дуже немилостиво. Самими маніфестами не можна сліз людських висушити, не можна відразу зрушити старе життя на новий шлях. Кинь у болото каменюку,— може, багно й розбризкаєш, але за кілька ступнів навкруги все лишиться так само, як і було...»

Шалений наступ реакції, каральні експедиції, польові суди й жорстокий розгул чорносотенців посяли на якийсь час почуття зневіри та смутку в душі молодого поета («Пісня знесиленого серця»); він відчувається самотнім, покинутим і розгубленим («Роздоріжжя»). Подібними настроями перейняті й «Пісня засланив», і вірші «Розпач» та «А сонця нема та й нема».

То були сумної пам'яті «олов'яно-мерзотні часи», коли поліція виступала в ролі педагогів, а деякі педагоги — в ролі поліції, коли «свободно рыскал зверь, а человек ходил пугливо». Тоді ж П. Капельгородський, крім численних поезій, друкує в українській та північно-кавказькій періодиці десятки пристрасних публіцистичних статей, кореспонденцій, нарисів, оповідань, фейлетонів і памфлетів, у яких будить соціально-політичну свідомість безправного люду Кубані та найбідніших українських селян.

У серпні 1906 року в журналі «Нова громада» П. Капельгородський опублікував одну з кращих своїх публіцистичних статей часів першої російської революції, по суті — науково-соціологічне дослідження «Сільський пролетаріат в Кубанщині», яке стало своєрідною інтродукцією до майбутнього роману «Шурган». У цій статті письменник-публіцист першим дослідив і глибоко узагальнив участь сільських пролетарів Кубані в революції 1905 року. Він щиро радів з того, що майже мільйонна «армія голодних» Кубані в походах проти експлуататорів у ряді місць «перемогла і на ділі побачила значення класової боротьби за власні, а разом з тим і загальнопролетарські інтереси». П. Капельгородський із задоволенням відзначав, що «сільський пролетаріат Кубанщини з честю вийшов з тієї борні, яку розпочав» у 1905 році: він влився в могутню армію під єдиним прапором, викликав суспільний рух, а «події загального життя й партійна праця дали йому глибокий зміст і спрямування». До речі, Леся

Українка вже тоді звернула прихильну увагу на публіцистичні статті П. Капельгородського і в листі до матері (Олени Пчілки) радила запросити молодого письменника до постійного співробітництва в «Рідному краї», оскільки вважала, що з П. Капельгородського «виробляється нічого собі публіцист»¹.

Наприкінці 1907 року в Києві побачила світ збірка поезій П. Капельгородського з промовистою назвою «Відгуки життя». До неї ввійшли близько шістдесят оригінальних поезій, а також кілька перекладів та переспівів з творів Лермонтова, соціально-містка славнозвісна «Пісня про сорочку» Томаса Гуда, «Збирання податків» Беранже, «Пісня про Буревісника» Горького, котра не тільки відбивала революційне передроззя, а часом набувала значення революційної прокламації і публікацію якої з таким упертим завзяттям силкувалися заборонити царські сатрапи. Однак перша книжка не викликала в автора великої радості. Він слушно вважав, що збірка зле відбиває його справжнє письменницьке обличчя і по суті є тільки рештками «з того лахміття, що залишилося» після «батьківської опіки» добросердних ліберально-буржуазних редакторів та цензури, які закреслювали й вирізували всі самотні пагінци й колючки, заповнюючи прогалини гладенькими фразами, підганяючи автора під загальний рівень просвітництва.

Тож пристрасні заклики до революційної бурі лунали переважно в тих віршах, які друкувалися в нелегальних або напівлегальних виданнях, як-от збірник «З неволі» (Вологда, 1908), де був вміщений вірш «Не стріляй!», який з'явився в той час, коли в Російській імперії запанувала гнітюча атмосфера масових репресій, страт, чорносотенних погромів і каральних експедицій та військово-польових судів.

Вірш закінчувався оптимістично:

Не стріляй, бо настане жадана пора:
Розкуються заковані люди!
І розвіється димом неправда стара,—
Ні раба вже, ні ката не буде!
І щасливий, і вільний розквітне наш край...
Не стріляй!

Послідовник і вірний учень І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, поет Капельгородський непримиренно ставився до декадентів — «проповідників містики», «апостолів дріб'язкового життя», котрі, позатулявши вуха та заплющивши очі, блукали в «містичному гаю» вишуканої краси.

---

¹ Українка Леся. Твори в 10-ти томах. Т. 10, К., «Дніпро», 1965, с. 235.

Одним з найпоказовіших щодо ідейно-класової спрямованості всієї поезії П. Капельгородського під час революції і столипінської реакції є сатирично загострений вірш «Не можу мовчати», написаний у 1908 році, але який довго не міг побачити світу, оскільки жоден часопис не наважився його друкувати. За слушним зауваженням критиків 30-х років, цей вірш ураганом виривається з-поміж інших поезій П. Капельгородського і змітає геть усі невиразні й загальні його заклики, розбиває всі поетові хитання й конденсує в собі все, що є найсильнішого і найціннішого в його творчості в період між двома революціями. З невимовним болем у серці поет пише:

Не можу не думать, не можу мовчать,—
Мов гад біля серця — нудьга і журба...
Кайдани настирливим дзвоном бряжчать,
Малюється постать раба.

З убивчим сарказмом поет викриває отих базик-народолюбців усіх мастей, що тупцюються довкола темного й забитого «меншого брата — мужичка», обіцяючи йому «мзду на небесі», а собі — «тут, на землі». А тим «бережним порадникам», котрі самі сиділи за пічкурницьким принципом «наша хата скраю», тим медоточивим апостолам класового примирення, котрі вважали, що, оскільки, мовляв, «не за вас цей лад створили, то не вам його й ламать», поет гнівно писав:

Боягузам і недбалим
Поклик гордий кинем ми:
Або лад оцей повалим,
Або ляжемо кістками!

Таким було життєве кредо поета. Не тільки у віршах, але й у публіцистичних статтях, фейлетонах він викривав бездарних міністрів Столипіна («Пісня правих депутатів», «Сон і дійсність»), плімінким словом звав пролетарів «на бій кривавий, святий і правий» проти насильства і мракобісся, до повалення ненависної монархії, кликав «до останнього бою з силою злою».

У ті часи народжувалася поезія полум'яного серця, сповненого щирих почуттів до гноблених усіх націй і передусім до братнього російського народу. Та поет не тільки закликає інших, а й сам стає одним з активних учасників та організаторів боротьби сільських пролетарів Кубані проти самодержавства. Успенське двокласне училище, директором якого був і в якому разом з родиною мешкав П. Капельгородський, стало помітним вогнищем революційно-визвольної боротьби. Там відбувалися збори й нелегальні наради передових селян; зберігалася революційна література Армавірського комітету РСДРП; там були сховані гектографи, на яких друкувалися палкі відозви, революційні вірші й розповсюджувалися в приармавірських селах, козачих станціях та військових частинах; там в училищі, в старих

печах було заховано динаміт і саморобні бомби армавірської організації на випадок погрому чорносотенців; там переховувались значні революційні діячі.

Відчувши в молодому письменникові грізну силу, місцеві дуки змовилися вижити його з села і запроторити до в'язниці або ж фізично знищити ненависного їм «підбурювача». За домівною вчителя було встановлено пильний нагляд. Особливу запопадливість виявляв місцевий священик. Розсилалися доноси в Армавір та Катеринодар. Невдоволена нерішучістю місцевих властей, ватага чорносотенців, підтримувана попом, послала донос аж у Петербург до самого міністра внутрішніх справ — шефа жандармів, і таки досягла свого: 16 квітня 1909 року «голубі архангели» арештували бунтівного вчителя та його соратників і запроторили до армавірської тюрми. Але поет не склав зброї, не занепав духом, не схилив у покорі голову. Навпаки — ув'язнення ще більше загострило його жагу до боротьби за щастя знедолених. Про бадьорий настрій поета свідчить цикл його мажорних поезій «Із-за ґрат і мурів», сповнений глибокої віри в перемогу добра і правди. Вірші, написані в тюрмі, нелегально передавалися на волю і 1910 року побачили світ у «Літературно-науковому віснику».

Півроку тяглося слідство. Поет і в тюрмі не сидів склавши руки. Саме там він написав автобіографічну хроніку «Записки семінариста», в якій викрив затхлий аракеєвський режим і гнітючу атмосферу, що панували в Роменській бурсі та Полтавській духовній семінарії, дав убивчі характеристики своїм духовним інквізиторам.

26 вересня 1909 року виїзна сесія Новочеркаської судової палати розпочала судилище. Було допитано близько ста свідків. Армавірський судовий процес, за свідченням самого письменника, був для нього одним із найсвітліших спогадів в часи столипінської реакції. Успенська біднота спільно з армавірськими робітниками щодня, з ранку до вечора під час суду влаштовувала демонстрації, зустрічаючи й проводжаючи в'язнів по дорозі від тюрми до дверей суду й назад. Цілими днями тисячний натовп оточував судову залу й простоював під вікнами, нервуючи суддів. Зате політв'язень П. Капельгородський, натхненний дружньою підтримкою, сидів на лаві підсудних з гордо піднесеною головою, бо знав, що там, за дверима, підхоплять кожне його слово. Письменника звинувачували в тому, що він «протягом 1906—1908 років публічно виголошував промови злочинного характеру, в яких закликав до збройного повстання з метою повалення існуючого державного ладу, встановлення демократичної республіки, закликав селян силоміць відбирати землю в поміщиків й ображав його величність...». Матеріалом для звинувачення став і вірш «Не стріляй!». Під тиском робітничо-селянської маси суд «за відсутністю достатніх доказів» змушений був під бурхливі

оплески присутніх виправдати підсудного, але заборонив П. Капельгородському вчителювати й наполегливо «порадив» виїхати за межі Кубані.

Пилип Капельгородський полишив помітний слід не лише в історії нашої літератури, а й в історії культури ногайського народу, якому віддав сім років (1910—1917) самовідданої праці, зробив так багато добра, що ним пишаються обидва народи — український і ногайський. У кізляро-астраханських пісках він звершив справді життєвий подвиг, гідний щирого подиву й захоплення. А сталося це так: вирвавшись із лабет царського судилища, викинутий «незалежними обставинами» з роботи, П. Капельгородський переїздить на Терек, деякий час сьак-так перебивається за рахунок кореспонденцій до газети «Рада» і «Літературно-наукового вісника», а також активно співробітничав в газеті «Терек», де в цей час працював Сергій Миронович Кіров. Гостре перо письменника неабияк дошкуляє владі імушим. П. Капельгородського двічі притягають у Владикавказі до судової відповідальності. Перший раз — «за образу» слідчого. Вдруге — «за образу» куркуля-чорносотенця з села Успенського на Кубані. Та редакція «Тереку» й особисто С. М. Кіров беруть провину на себе і провалюють цей позов. Письменник добре знав С. М. Кірова й пізніше вдячно згадував про свою працю з ним у газеті. Коло тем письменника часу співробітництва в «Тереку» надзвичайно широке і соціально вагоме. Зокрема, він цікавиться причинами абрєцтва — цієї «пропащої сили» гір — і переконується в тому, що політика самодержавства поставила численні народи й народності Північного Кавказу «груди в груди, ніж на ніж». Горян душило безземелля, безводдя, бездоріжжя, важка матеріальна скрута, відсутність шкіл та лікарень, і тому вони йшли в абрєцтво, а Микола Кривавий благословляв ті різню й грабіжництво.

Досліджуючи причини абрєцтва, П. Капельгородський зібрав у Чечні, Інгушетії та Караногої багатющий фактичний матеріал. Він був вражений нечуваним беззаконням, що творилося у тому краї, де панувала кругова порука, неписаний закон щодо колоній та напівколоній: «Розділяй і владарюй!» Вибравши слушний час, П. Капельгородський їде в Петербург, у редакцію журналу «Русское богатство» і передає В. Г. Короленкові разючі за своїми доказами матеріали про зловживання царських сатрапів, місцевих кадіїв та муллів. На редакційній вечірці П. Капельгородський розповідає про неймовірно тяжке життя ногайських байгушів, міжнаціональну ворожнечу народів Тереку. Його доповідь такою мірою вразила присутніх, що П. Капельгородському було запропоновано скласти доповідну записку з цього питання й подати в Думу. Ілюструючи свої спостереження й дослідження реальними фактами та численними економічними розрахунками, він пропонує провести конче необхідні для тих країв

заходи: землевпорядкування, будівництво шкіл, лікарень, шляхів, мостів, аби докорінно поліпшити життя народу.

16 січня 1910 року у Тереклі-Мектеб зібрався нізам — всенародний сход — й ухвалив запросити П. Капельгородського начальником Караногаю. Зворушений якоюсь дитячою вірою простодушного народу в невідомого їм начальника, котрий мусить-таки зглянутись на них, ще раз переговоривши з представниками народу та аксакалами, П. Капельгородський знов почув щире благання: «Ходи до нас, пожалуста, ходи!» І він погодився. Так письменник опинився в Караногаї, своєрідному краї, що розкинувся поміж Терекком і Кумою аж до берегів Каспію. Отам і «пустив коріння» поет-вигнанець, сподіваючись бодай на якийсь час сховатися від усевидящего ока царських жандармів і «правосуддя»...

Кілька років тому відомий письменник Дагестану Д. Трунов писав авторові цих рядків: «Для мене особисто ім'я Пилипа Йосиповича Капельгородського священне. Його життя справді подвижницьке. Треба знати, що таке Караногай, щоб зрозуміти, що для нього значить ім'я диво-людини з України. Дагестанці мусять із вдячністю носити в серцях ім'я письменника-інтернаціоналіста».

Проведені з ініціативи П. Капельгородського соціальні та економічно-культурні заходи справили глибоке враження на споконвічних степовиків-ногайців. Зворушені такою самовідданістю й гуманізмом українського письменника-інтернаціоналіста, вони прислали на десяту річницю Жовтня довідку-подяку, підписану партійними та радянськими діячами, а також його численними помічниками. В ній високо поціновано безкорисливу й воістину подвижницьку працю П. Капельгородського на користь ногайського народу. В цьому зворушливому документі, підкреслюється: «На згадку про своє перебування в Караногаї Пилип Йосипович узяв на себе клопіт і склав повну історію караногайського народу» (тепер власність Дагестанської АРСР). Це — копітка праця, наслідок глибокого дослідження економічно-правового стану й патріархально-родового побуту караногайців від XII століття до 1928 року. Історичний нарис вражає ґрунтовністю, глибокою обізнаністю й широкою ерудицією, яскравими цифрами і фактами, жвавим, невимушеним викладом. Готуючи 1928 року рукопис до передачі урядові Дагестанської АРСР, П. Капельгородський додав ще два розділи: «Історія Караногаю після революції» та «Майбутнє Караногаю. Імовірні шляхи його розвитку», де широко накреслив найважливіші, найневідкладніші завдання, що, на його думку, має здійснити ногайський народ, перетворюючи степи й піщану пустелю на «золотое дно».

Як би зрадів сьогодні письменник, побачивши велетенський крок уперед, що його зробив ногайський народ за роки Радянської влади:

як відродилися й розквітли його творчі сили, сковані споконвічним гнітом і злиднями; як різке змінилося життя ногайців: від катастрофічного виродження — до розквіту, від злиденного животіння — до культурного життя в достатку, від безпросвітної темряви й суцільної неграмотності — до створення національної культури «в сім'ї вольній, новій...».

Тривале життя письменника серед ногайців, виняткова спостережливість і допитливість спонукали Капельгородського й до написання художньо-документальної повісті «Аш хаду» («Я стверджую»).

«Аш хаду» — зворушлива поема про трагічне кохання й гірку долю байгуша-сироти Каїрбека і його нареченої Отарбіке. Це гірка повість про те, як рідний батько Отарбіке — жадібний Ельгайтар-аджі кілька разів перепродує одинадцятирічну доньку із рук у руки, аби тільки видурити більший калим.

Дізнавшись про те, що багатії вирішили силоміць продати Отарбіке сімдесятирічному і хворому Ісель-аджі, Каїрбек забрав свою наречену і втік з нею до чужого аулу. Тоді багатії вирішили по-іншому звести Каїрбека із світу: звинуватили нещасного сироту в крадіжці. Внаслідок цього, «з наказу його імператорської величності...», взявши до уваги неповноліття...», Каїрбека на два роки запроторили за ґрати і присудили до великого штрафу на користь «потерпілого».

Самодержавна тюрма м. Грозного стала для юнака неабиякою школою класової свідомості, загострила відчуття соціальної несправедливості: «Каїрбек прийшов до тюрми лагідним молодиком, смирним степовиком, а пішов звідси сміливим месником, шибайголовою...» Не бачачи іншого виходу, як помститися за всі кривди, він тікає на Терек, до абреків, і з ними шукатиме правди!.. Певна річ, то буде вельми сумнівний і безперспективний шлях боротьби з соціальною несправедливістю. Але, спонуканий почуттям ненависті до багатіїв, такий вчинок Каїрбека не викликає подиву, бо цілком впливає з логіки його характеру, історичних обставин, що склалися. Він вчинив подібно до своїх українських однодумців — Миколи Джері, «пропащої сили» Чіпки і «покидька долі» Василя Безродного, що подався до гайдамаків, туди, де «правда кривду карає».

Незважаючи на свою документальну основу, яка мимоволі мусила б сковувати творчу уяву письменника, повість «Аш хаду» сюжетно і композиційно скроєна так доладно, міцно й струнко, що сприймається як довершений мистецький витвір. Досконале вивчення уподобань ногайців, їх манери мислити, розмовляти й поводитись сприяло яскравому художньому відображенню у творі колоритних місцевих барв і національних звичаїв, своєрідних характерів.

Повість «Аш хаду» є неабияким творчим успіхом П. Капельгородського, одним із кращих його творів. У листі до автора цих рядків

восени 1972 року Д. Трунов писав: «Як же глибоко знав Пилип Йосипович життя і побут ногайців. Мені здається, що з такою достеменністю, з такою глибокою історичною сутністю про долю ногайського народу вже ніхто не напише достовірно художнього твору. Я сказав би, не тільки з історичною, але й з революційною суттю. Читаючи «Аш хаду», відчуваєш, що повість написана свідком подій, людиною, яка всім серцем ненавиділа темряву і гніт і всім серцем бажала волі й радості простим людям далекого краю».

Звістку про повалення ненависного монарха П. Капельгородський зустрів радісно й урочисто: «Вільними вустами, з відкритою душею всі ми зустріли довгожданий новий лад...» — писав він. Та небавом довелося прикро розчаруватися, оскільки за Керенського революцією скористалися в Караногаї сумнівні «герої» сумного минулого. В маслагатних і шаріатних судах запанували «дуваси» (хабарі). Дорвавшись до влади, Ярболдиев і його компанія розтратили геть усе багатство, накопичене за сім років. Для цієї оскаженої компанії навіть реформи, які здійснив П. Капельгородський у 1910—1917 роках, здавалися «більшовицькими». Отже, обставини склалися так, що П. Капельгородському неможливо було залишитися в Караногаї і в травні 1917 року він переїхав до Владикавказу, де працював статистиком Терської області до кінця року. Там і застала його Велика Жовтнева соціалістична революція. За щирим зізнанням письменника, він її «вітав (теоретично!) кількома друкованими віршами». Але практично опинився спочатку на позиціях «співчутливого спостерігача», який «часом не від того був, щоб і гуморескою злегенька колупнути». І, певно, мав рацію П. Капельгородський, кажучи, що тільки його самого тут годі винуватити: класова боротьба на Північному Кавказі, де воістину — що п'ять дворів, то п'ять політик — розгорталася з такими несподіванками, що тільки по-більшовицькому загартовані люди не втрачали рівноваги. За таких умов П. Капельгородський визнав за краще переїхати до Ставрополя — його запросили до співробітництва в кооперативному журналі «Трудовой крестьянин».

Опинившись у січні 1918 року в Ставрополі, він якийсь час працював інструктором культвідділу союзбанку та у споживчій кооперативі, водночас прагнув збагнути сенс подій, що бурхливо розвивалися. У серпні Ставрополь захопили денікінці. Під час денікінського погрому безнадійно загинув увесь багатющий письменницький архів. Знову довелося шукати іншого притулку.

Незабаром разом із сім'єю під невеличким вітрилом на рибальському човні письменник через Азовське море вирушив на Україну й після десятирічної розлуки з трепетом душевним ступив на берег землі своїх батьків.

Ясна річ, після тривалих мандрів по Терщині та Караногаю, після трьох революцій П. Капельгородський мало знав тогочасну Україну. Отож і заходився сумлінно вивчати життя, нові соціальні зрушення, щоб визначити в них і своє місце. Діяльний, енергійний П. Капельгородський одразу ж вирушив у мандри по селах Лубенщини. Виміряв шляхи й стежки лубенські уздовж і впоперек, вислухав сотні цікавих історій. У тих подорожах письменник, за власним визнанням, «найщільніше підійшов до тих шарів, з яких і сам вийшов кілька десятків років тому: найбіднішого селянства». Йому й присвятив свою працю. Мандруючи селами, письменник бачив невпинний процес класового розшарування: це допомогло йому досить успішно засвоїти політичну науку і суть нових соціальних зрушень. Не випадково вже 1920 року Лубенський повітревком призначив П. Капельгородського редактором «Вістей ревкому», а ще за рік по тому його запросили читати лекції політграмоти при повітпарткомі та на курсах при центральному окружному робітничому клубі для вступників до робітфаку.

З 1924 року письменник перейшов працювати спочатку секретарем і заступником редактора газети «Червона Лубенщина», а згодом — завідувачем відділу окружної газети «Більшовик Полтавщини».

В цей час Капельгородський пристрасно оспівує паростки нового життя, а також звертається до образу В. І. Леніна: лише протягом 1924—1928 років письменник опублікував у газетах «Червона Лубенщина», «Більшовик Полтавщини» та «Робітник» понад десять статей або ж цілком присвячених безсмертному Іллічу, або ж таких, де Ленінове ім'я органічно пов'язується з актуальними проблемами тогочасної дійсності. Його статті «Ленін і пригнічені народи», «Інтернаціональний рух», «Слава Жовтню!», «Як Жовтень розв'язав національне питання», «День жалоби», «В Інтернаціоналі здобудем людських прав», «Нові люди, нові співи», «Наш вінок» та інші за своїм інтернаціоналістським спрямуванням, духом і пафосом не втратили значення й сьогодні.

У статті «Ідемо шляхами Леніновими» П. Капельгородський сказав сповнені глибокого оптимізму слова: «Ленінова наука — ленінізм — перемиг. На руїнах самодержавства виріс могутній Союз пролетарських Республік — надія працівників усього світу. Ясна мета наша, пряма дорога. Збочити з неї можуть тільки боягузи та короткозорі».

В день першої річниці з дня смерті В. І. Леніна в «Правде» був надрукований вірш Дем'яна Бедного «Снежинки». Незабаром П. Капельгородський за його мотивами написав вірш «21 січня». В ньому зворушливо передано скорботну картину похорону великого вождя пролетаріату. Глибоко вражений смертю Ілліча, П. Капельгородський тоді ж написав вірш з промовистою назвою: «Прощальна

Ленінська». У цих творах поет зумів передати не тільки свій особистий, емоційний стан, свою тугу й щирий біль втрати. У «Прощальній Ленінській» виражені передусім всенародні почуття до В. І. Леніна як до «найулюбленішого вождя пролетарів усього світу», котрий стояв «на чолі трудящих мільйонів», до «зірки провідної», що світила пролетарям у їхній боротьбі за вселюдське щастя. Тут водночас із сумними почуваннями від втрати вождя і друга всіх скривджених та знедолених поет висловив непохитну віру в доконечну перемогу соціалістичної революції, в безсмертя Ленінового вчення:

Хай Ленін умер — ленінізм не вмира,
І він довершить перемогу.

Певна річ, в українській поетичній Ленініані 20-х років є й вершинні, справді хрестоматійні твори, як-от вірші П. Тичини «Ленін», В. Сосюри «Траурний марш», М. Бажана «21 січня», Є. Плужника «Він», що є окрасою української поетичної Ленініани. Однак і вірші П. Капельгородського зовсім не поступаються багатьом іншим, написаним під враженням смерті В. І. Леніна. Ці поезії цікаві нам як одні з перших спроб художнього осмислення й відтворення образу, величі й генія улюбленого вождя трудящих.

Природа щедро обдарувала П. Капельгородського. Адже він ще й (а може, передусім?) талановитий сатирик і гуморист. Ці риси таланту П. Капельгородського особливо яскраво й на повну силу розкрилися в його численних фейлетонах та гуморесках. Продовжуючи й успішно розвиваючи традиції класиків, П. Капельгородський разом із Остапом Вишнею, С. Пилипенком, Ю. Вухналем, В. Чечвянським та іншими сатириками й гумористами нової доби дотепно й дошкульно висміював усе те шкідливе, історією приречене на неминучу загибель, що заважало нашому всепереможному поступові, гальмувало тріумфальну ходу молодій республіці до соціалізму. Свої сатиричні списи він спрямовує проти недобитків старого світу: попів, куркулів, непманів, крамарів, а також бюрократів, лицемірів... Одне слово, проти класово ворожих елементів на селі. «Мої теми,— писав П. Капельгородський у передньому слові до читачів своїх «Вибраних творів» (1932),— сатиричний аналіз минулого («Історія держави російської», «Цар Горох» і т. п.), революційна боротьба трудящих («Доля наймитська», поема «Якимівська трагедія» тощо), реконструктивна доба, класова боротьба, колгоспне будівництво, індустріалізація, оборона країни».

Хоч якою ненависною була для П. Капельгородського наука в духовній школі та семінарії, все ж вона не минула марно. Досконале знання закону божого, життя святих, як і слуг божих на грішній

землі (учився ж на «відмінно!»), дало змогу письменникові з глибоким знанням справи викривати згодом своїх душпастирів, показувати, який «дивен бог во святих своїх»... У численних антирелігійних гуморесках та фейлетонах П. Капельгородський дошкульно й дотепно викривав облудність, лицемірство, розпусту й розбещеність служителів вітара, зажерливість та аморальність «намісників бога на землі». Серед них особливої популярності зажили гуморески «Прейскурант отця Максима», «По-євангельському», «Великодній сон отця Варлама», «Єдина, святая, соборная...», «По-божому, по-хорошому», «Житіє преподобного Аврамія» та ін.

Водночас П. Капельгородський поетично і дбайливо підтримує нові паростки, все перспективне, покликане до нового, соціалістичного життя. Видавництво «Плужанин» у серії «Весела книжка» одну за одною випускає у світ збірки гуморесок П. Капельгородського: «Гей, не дивуйте...» (1927), «Роздайсь, море» (1927), «Прейскурант отця Максима» (1929), «Знищити як клас...» (1931).

П. Капельгородський був людиною невичерпної ініціативи, енергії, працелюбства і не менш різючої працездатності, справжнім бійцем, який сам горів і своїм вогнем запалював інших. Починаючи з першого помера «Червоної Лубенщини», яка із січня 1925 року була перетворена в окружну селянську газету «Більшовик Полтавщини», П. Капельгородський лише на сторінках цих газет опублікував за два роки близько 600 фейлетонів, гуморесок, критичних розвідок та понад 200 віршів політичної сатири й лірики. А ще ж 60 фейлетонів у газеті «Комуніст» та стільки ж — у «Робітнику». Майже в кожному номері цих газет читач знаходив гострий, уїдливиий і дотепний фейлетон П. Капельгородського. І тут же, поруч, статті, інформації, вірші, консультації, гуморески, підписані криптонімами, псевдонімами. Коли гортаеш підшивки «Більшовика Полтавщини», створюється враження, що принаймні половину матеріалів до нього писав сам письменник. Здається, для П. Капельгородського не існувало питань, на які він не зміг би дати вичерпну відповідь. І про все він умів розповісти надзвичайно цікаво й дотепно.

Та все ж улюбленим жанром цього періоду в творчості Капельгородського був фейлетон — мужній жанр сатири, — окраса газети. Читачі «Перця» старшого віку пам'ятають славетного полтавського сміхотворця П. Капельгородського. Його фейлетони, сатиричні вірші й гуморески наганяли страх на бюрократів, попів, ченців і колишніх владик, розтратників та іншу нечисть.

П. Капельгородський як поет-громадянин волів бути з тими, «хто вийшов будувати й мести в суцільній лихоманці буднів» і з повним правом міг повторити услід за поетом-трибуном: «Моя революція... Працював. Усе, що доводилось», не гребуючи й «непоетичною», з точки зору естетів, діяльністю. Вона вгамовувала спра-

гу невтомного працелюба в його безкорисливому служінні народові, зокрема й передусім,— найбіднішому селянству, якому присвятив свою працю, відав весь вогонь свого полум'яного серця.

Щира й безкорислива любов до трудового народу, повсякчасна готовність жертвувати для нього всім — ось, на думку письменника, найвища істина; такий суспільно-естетичний ідеал митця, що його він стверджував протягом усього свого життя. П. Капельгородський сам жив і героїв своїх творів добирав за таким уподобанням: цільних і чистих душею, вольових і сильних, мужніх і самовідданих, здатних на самопожертву в ім'я найвищої і найблагороднішої мети — людського щастя. Такі, зокрема, червоноармієць Кучеренко і дід Явтух — герої однойменних оповідань.

Почуте й пережите під час громадянської війни на Україні не вкладалося в рамки оповідань, підказувало інші жанри, спонукало письменника до ширших полотен. У вересні 1928 року П. Капельгородський дописав сатиричну повість «Непорозуміння», в якій талановито розвінчав неспроможність буржуазного націоналізму, його антинародну суть, зокрема, дотепно і в'їдливо висміяв Центральну раду, гетьманщину, денікінщину та петлюрівщину. У повісті сатиричними барвами змальовано портрет «українофіла», «майже революціонера», а по суті — фарисея Єрихонського. «Досконале знання соціальної психології цього типу, звичних прийомів його демагогічного словоблудства,— писав Л. Новиченко,— в поєднанні з точним політичним прицілом допомогло письменникові створити образ немалої узагальнюючої сили»¹, нещадно викрити нікчемного й облудного «хамелеона» засобами сатири.

1930 року в Полтаві П. Капельгородський закінчив писати повість-хроніку «Шурган». За два роки по тому (Харків, «Рух», 1932) вона вийшла з друку, а наступного — 1933 року — у видавництві «ЛІМ» побачило світ 2-е виправлене й доповнене видання цього твору з новим жанровим визначенням — «роман-хроніка». Тоді ж прийшло й широке визнання П. Капельгородського як прозаїка.

Епіграфом до роману «Шурган» взято крилатий вираз Горького: «Безумству храбрых поем мы песню». Він якнайточніше відбиває ідейне спрямування твору, в якому письменник порушує ту саму тему з часів громадянської війни, що її в тій чи іншій площині торкалися й російські письменники: О. Серафимович у «Залізному потоці», О. Толстой у «Ходіннях по муках», Артем Веселий у «Росії, кров'ю вмитій». Йдеться про одну з найтрагічніших і найславніших сторінок історії громадянської війни на Терщині та Кубані — героїчну десятимісячну боротьбу Північно-Кавказької XI Червоної армії

---

¹ Історія української радянської літератури, К., «Наукова думка», 1965, с. 130.

проти денікінщини, її останню страдницьку путь крізь шурган у кізляро-астраханських пісках.

Домінуючою в ідейно-естетичній концепції всіх історико-революційних творів П. Капельгородського й «Шургану» зокрема, є думка, що пролетарська революція по самій суті своїй — це акт найвищого піднесення творчих сил, найбільшого героїчного захвату.

Однією з найважливіших і найактуальніших проблем, які хвилювали письменників 20—30-х років, а отже, й П. Капельгородського, була проблема художнього дослідження шляхів і причин, які привели в революцію інтелігенцію, значна частина якої, збита з пантелику брехливими вигадками буржуазних писак, не зуміла своєчасно прислухатись до «музики революції», не одразу усвідомила й прийняла ідеї Великого Жовтня. П. Капельгородський прагнув правдиво показати цей складний процес прозріння й переходу тих, хто помилився, на бік революції. У «Шургані» ця проблема яскраво і переконливо розкрита через складний, суперечливий і звивистий шлях у революцію головного героя «Шургану» Гаврила Рогожина. Складність, гострота і специфіка класової боротьби на Північному Кавказі найбільшою мірою художньо розкриті в романі саме через психологію Рогожина.

Суспільно-естетичний ідеал П. Капельгородського — утвердження прекрасного, оспівування священної боротьби гноблених проти гнобителів. А оскільки найпотаємніші мрії художника органічно зливалися із споконвічними прагненнями найбільш народних мас, його ідеал набув високого громадянського звучання.

Цінним у романі «Шурган» є історична достовірність і життєва правдивість зображених подій, ситуацій та характерів. Автор «Шургану», як він це сам засвідчив, «узяв у шори свою фантазію і поклав в основу роману справжні події та факти аж до дрібниць». П. Капельгородський яскраво і пристрасно відобразив революційні події на Північному Кавказі. Своїм романом письменник приводить читача до висновку, що високі моральні якості, силу духу, самопожертву, що проявили бійці XI армії у неймовірно тяжкому переході й зосібна в свої передсмертні години й хвилини, виховала партія Леніна і Великий Жовтень. А підтримувала в них невичерпний оптимізм і моральний дух любов, яка безпорадні маси беззбройних стариків і жінок перетворила в «залізний потік», — любов-подвиг, любов-самовідданість, любов, що кличе до бою із знавіснілим від злоби класовим ворогом.

У «Шургані» втілено основні принципи соціалістичного реалізму: класовість, комуністична партійність і народність, історизм. З чітких партійно-класових позицій, з конкретно-історичною об'єктивністю і художньо-публіцистичною пристрасстю письменник глибоко і правдиво розкрив душу народну, відбив споконвічні ідеали, прагнення й

устремління народних мас. П. Капельгородський начеб заново відкривав для себе сенс народності, поставивши в основу цього поняття революційну боротьбу, творчу активність розбуждених революцією і покликаних до нового життя мас. Все це, певна річ, сприяло створенню глибокореалістичного, високохудожнього і правдивого твору, яким є «Шурган».

Твір читається з неослабною увагою й цікавістю. Що ж до останніх розділів та сторінок роману, перейнятих революційною романтикою, то вони сприймаються як героїчна симфонія, реквієм тисячам трагічно загиблих робітників і бідних селян, котрі стали на герць із недобитками самодержавства. І хоч події в романі переважно трагічні, врешті-решт головне в тому, як вони відгукуються в наших серцях. Звісно ж загибель героїв викликає почуття гіркоти і болю, але не відчаю і безвиході. Ось чому, незважаючи на неймовірні труднощі, випробування й страждання, які випали на долю бійців XI армії, на величезні людські жертви і разючий трагізм подій, роман «Шурган» перейнятий таким життєствердним і героїчним пафосом, таким глибоким оптимізмом і непереборною вірою в перемогу революції, що ми з повним правом називаємо цей твір оптимістичною трагедією, де любов до життя виявляється сильнішою за смерть.

Цю віру в неминучу перемогу революції і любов до життя особливо яскраво втілено в образах Кліма Байсунгурова і Степана Рябошапки, Демида Коропа і його вірного друга — дотепника і життєлюбца Семена Нагнибіди, який у скрутні хвилини підбадьорював слабкодушких: «Підбери соплі! Революція не любить сопливих! Умреш, тоді й лежи серйозно, а поки живий — радуйся!..»

Запам'ятовуються й героїчні жінки роману: чиста й світла в помислах і діях Тася Рогожина, «маленька жінка з великим серцем» Маринка Нагнибіда, яка не жила, а горіла і своїм вогнем запалювала інших, Улянка Короп і Оля Легейда. Ці жінки революції у винятково тяжких умовах виявляють неймовірну силу духу, оптимізм, життєлюбство і душевну красу та щедрість.

Досить виразно змальовані й представники ворожого табору — носії самодержавного «права» й «законності» — запеклі контрреволюціонери, білогвардійські генерали та козачі отамани Каледін, Корнілов, Алексеев, Вертепов, брати Караулови, есаул Медяник, полковник Доногуев, а також складна й суперечлива постать авантюриста Сорокіна та інші реальні й вигадані персонажі, якими так щедро населено твір.

В романі є ще одна дійова особа, чи, сказати б точніше, — ще один яскравий художній образ, в якому також виражена ідейно-естетична концепція твору. Це — образ прикаспійського ураганного вітру-шургану, який грізним символом проходить через увесь роман.

Якщо для декого з письменників-символістів 20-х років,— співців стихійності революції — «образ метелиці й вовка», за слушним зауваженням О. Бушміна, «покликаний дати уявлення про революцію, як про стихію, що відкидає суспільство до патріархального стану»¹, якщо в поезиці модерністів, зокрема, в «Кубке метелей» А. Белого, за його власним зізнанням, «тема метелиці — це туманно манливий порив» невідомо куди: «До життя чи до смерті? До божевілья чи мудрості?», то образ шургану в романі-хроніці П. Капельгородського — не ірреальна символіка, сповнена релігійно-містичного смислу, а передусім — грізне явище природи, водночас це й символічний образ, який має багате змістовне й ідейно-смісловне наповнення. У ньому втілено конкретно-образний зміст двох протиборствующих антагоністичних сил: з одного боку — «червоний шурган» як «вітер часу», як синонім оновлення життя, очищувальної сили революції; з іншого — «білий шурган» як символ втілення білогвардійської контрреволюції. До того ж образ шургану в романі існує не сам по собі, він тісно пов'язаний з життям людей, впливає на їхній настрій, поведінку, почуття, на образ і характер соціального мислення.

Ідейно-художня виразність і майстерність у зображенні життя дають право поставити роман-хроніку «Шурган» поряд з найкращими творами радянських письменників про громадянську війну. Цей твір є справжньою окрасою української історико-революційної прози.

Л. М. Новиченко дав високу оцінку романові «Шурган». На його думку, «озброєний проникливим соціальним поглядом на речі», П. Капельгородський зумів збагнути «глибоку соціальну суть історичних подій і процесів», побачив і відкрив «головну силу революції — трудову масу, надихану прагненням до нового, справедливого життя». До того ж «простий, безпретензійний, майже «літописний» спосіб розповіді, обраний автором, виявився тут достатньо впливовим художньо: ми бачимо безліч труднощів, які довелося перемогти революції в цьому краї, ріки крові, пролітої в боротьбі, тяжкі жертви — і разом з тим невичерпний, потрясаючий за величиною героїзм робітників і бідніших селян, які під проводом партії Леніна боролися за нове життя».

«Книги, як і люди, мають свою долю» — каже латинське прислів'я.

Кілька років тому і критика, й читачі з щирим зацікавленням, тепло й прихильно зустріли перші публікації романів П. Капельгородського «Артезіан» та «Оборона Полтави». Знайомлячись із ними, зазначимо: як і переважна більшість творів письменника, згадані щойно романи глибокоідейні, високохудожні, написані на засадах

---

¹ Бушмин А. С. О ранней советской прозе.— В кн.: Вопросы советской литературы. Т. I. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1954, с. 42.

соціалістичного реалізму, з досконалим знанням предмета художнього дослідження. До того ж вони гостросюжетні і читаються з неослабною цікавістю.

Кінець 20-х — початок 30-х років знаменують собою вступ молодого Країни Рад у період розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту. Перехід радянського села до великого соціалістичного господарства означав велику революцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства. Живим свідком й активним учасником цих бурхливих подій був П. Капельгородський. Завжди тримаючи руку на пульсі життя як бойовий журналіст і публіцист, П. Капельгородський з головою поринає у вир гострої класової боротьби з внутрішньою контрреволюцією — куркульською тактикою «тихої сапи» — за докорінну перебудову життя й психології селянина на нових, соціалістичних засадах.

Як відомо, то був важкий і складний процес. П. Капельгородський відчув доконечну потребу художньо дослідити, відтворити й узагальнити нові зрушення у психології селянина, якого так глибоко знав і щиро уболівав за нього все своє життя. Наснажений буремною дійсністю, П. Капельгородський по гарячих слідах подій написав роман «Артезіан». За авторським задумом твір «мав темою культурно-технічне освоєння пісків на тлі боротьби з прихованими куркулями».

У характері П. Капельгородського було щось від А. Чехова й від О. Довженка. Він був справжнім будівничим і мрійником-ентузіастом, хотів прикрасити землю садами й квітами, зробити її прекрасною й затишною. Ще в дитинстві П. Капельгородському трапилось прочитати роман Еміля Золя «Проступок абата Муре». Як для десятилітнього хлопця в тій книжці було чимало незрозумілого, але велична тиша Парадизу, його чудові таємничі закутки, темні алеї та запашні квітники зачарували майбутнього письменника. Відтоді, незважаючи на сувору дореволюційну дійсність, він мріяв про «свій» Парадиз. Ця мрія так владно заповонила П. Капельгородського, що куди б не кидала його доля, як тільки мав змогу порядкувати бодай на клаптику землі, він перетворював його у квітучий сад. Так було в селі Успенському на Кубані, так було згодом у рідній Полтаві, так було навіть у кізяро-астраханській напівпустелі. Тоді письменник особисто переконався, як важко це робити в самодержавно-бюрократичній Росії. Зрештою, він дійшов висновку, що «тільки тепер, тільки в умовах будованого соціалізму, в умовах колективізованого сільського господарства можна ставити й розв'язувати такі проблеми в плані остаточного подолання природи та цілковитого перетворення людей». Тож як тільки селянин-односібник молодого республіки почав переходити до артільних форм господарювання, письменник одразу ж звертається до мрії свого

дитинства. У статті «Як ми з піску хліб їли» (газета «Комуніст» за квітень 1927 року) П. Капельгородський ґрунтовно й конкретно, з усією переконливістю порушив проблему освоєння «нелідних» пісків. Ця стаття й стала своєрідною інтродукцією до майбутнього роману «Артезіан». Увесь твір перейнятий глибокою вірою в те, що «можна й піски засіяти, можна всю землю в запашний сад, у зелене поле перетворити, заводи-велетні, міста робітничі квітами заквітчати...». Головний герой роману — комсомольський ватажок Андрій Таран — мріє «перетворити старі, німі простори на зелене руно сіножатей, на культурні картки городів, на тіністі чагарники лісонасаджень». І це не маніловські мрії. Один з головних героїв твору — професор Луценко — таки створив на пісках райський сад — дослідну станцію «Парадиз». Але внаслідок особистої трагедії він усамітнився від усього світу, і тому його «Парадиз» на якийсь час став лише смішним анахронізмом. І тільки під впливом оновлюваної дійсності вчений відроджується і з жагою починає працювати серед людей і для людей. Разом з Тараном вони втілюють свої дерзновенні мрії в життя.

І нехай сьогодні проблема боротьби з суховіями та чорними бурями в безводних пісках і степах розв'язується в інший спосіб — шляхом прокладання каналів, могутніх зрошувальних мереж — цих життєдайних голубих трас, не будемо підходити до роману утилітарно. Адже проблема освоєння пісків — не єдина і не найголовніша тема твору. Нам сьогодні роман П. Капельгородського цікавий передусім як художнє людинознавство, як мистецький літопис епохи. До речі, й назва твору глибоко символічна, в ній конкретне тісно поєднується з абстрактним:

«Артезіан! Яке чудесне, радісне, творче слово, як символ, як гасло визволення, оновлення нового життя! Чи ж не так і в душі людини ховаються джерела животворних сил і можливостей, — треба тільки знайти, де їх шлях, дати їм вихід...»

Роман «Артезіан» — це ще один талановитий художній документ нашої буремної доби, ще одна яскрава сторінка літопису нової епохи. Можна з повним правом стверджувати, що «Артезіан» П. Капельгородського поряд з романами А. Головка «Бур'ян», Я. Качури «Ольга», Г. Епіка «Перша весна», повістю І. Кириленка «Аванпости» належить до кращих творів 30-х років про колективізацію українського села.

Майже піввіку минуло з часу написання «Артезіану». Для художнього твору це чимало. Публікація роману тепер промовисто засвідчила, що він витримав іспит суворого й вимогливого, але найсправедливішого судді — часу, який безпомилково відсіває кукіль од додирного зерна.

Сподіваємось, що й сьогодні, знайомлячись із романом «Артезіан»,

читач переймається героїчним духом буревійної доби, духом революційної романтики, пристрасстю людських шукань і дерзань, пафосом боротьби комсомольців 30-х років за нове, світле комуністичне прийдешнє, в неминучий прихід якого так щиро і глибоко вірив письменник.

Хоч на двадцяті річницю Жовтня українська література мала вже й «Фальшиву Мельпомену» Ю. Смолича, і «Голубі ешелони» П. Пача, і «Чад» Я. Качури, і «Чайку» Д. Бузька, і «Чорного ангела» О. Слісаренка, й інші твори, все ж тема громадянської війни в художній літературі була ще далеко не вичерпаною. Письменник це добре усвідомлював і тому знову й знову звертався до тих буремних років, прагнуч якнайглибше осмислити власний шлях у революції, а через нього — художньо дослідити й підсумувати соціально-психологічний досвід всієї революції та громадянської війни на Україні. Саме тому він наполегливо продовжує працювати у своєму улюбленому жанрі папоровного літопису.

Протягом багатьох років письменник збирав архівні матеріали, документи, спогади учасників революції і громадянської війни на Україні, зокрема, цікавився боротьбою полтавських робітників-залізничників з німецько-гайдамацькими, петлюрівськими та білогвардійськими бандами.

Весна буремного 1918 року. Золотопогонні білогвардійські недобитки в шаленій люті силкуються задушити молоду Республіку Рад. Збанкрутіла Центральна рада, конаючи в агонії, злигалася з кайзерівською Німеччиною і проти волі народу закликала на рідну землю ненависних чужинців, які, мов сарана, посунули на Україну, полишаючи за собою смерть і попіл. Народний секретаріат України звернувся до найвідданіших революції робітників із закликом створити спеціальні бойові одиниці: «...Всі, кому дорога воля, кому ненависні капіталісти й поміщики, повстаньте, як один! Ставайте до бойових батальйонів! Краще вмерти в боротьбі за свободу, за щастя трудящих, ніж бути знову рабами...» Питання стало руба: «Хто не піде на фронт із Полтави,— писав П. Капельгородський,— до того фронт прийде в Полтаву». Полтавські залізничники виявили високу свідомість, палко відгукнулися на заклик і в березні 1918 року створили бойовий загін із двохсот чоловік. Одержуючи червоний стяг, бійці поклялися самовіддано захищати Жовтневу революцію, не шкодуючи свого життя.

Доля цього загону склалася вельми трагічно і ввійшла в історію громадянської війни під назвою «Якимівська трагедія». Після кількох вдалих бойових операцій проти інтервентів загін на спеціально обладнаному поїзді 15 квітня 1918 року потрапив у пастку на станції Якимівка під Мелітополем і прийняв бій з переважаючими силами білогвардійців, озброєних бронемашинами й гарматами. Більшість

робітників-червоногвардійців загинули в бою, а частина потрапила в полон й була жорстоко закатована в Якимівці. Учасники героїчного рейду, яким поталанило вирватись із пазурів смерті, поділилися спогадами про мужніх бійців-залізничників, про подробиці трагедії, а П. Капельгородський опублікував їх у літературно-політичному додатку до газети «Більшовик Полтавщини» — журналі «Наше слово» (1928, №№ 2, 4, 6) разом з фотографіями загиблих і тих, кому дивом пощастило уціліти.

Вражений трагічною долею загону, П. Капельгородський тоді ж написав поему «Якимівська трагедія», а композитор Ф. Попадич на її лібретто створив кантату, яка вперше була виконана у квітні 1928 року (до 10-ї річниці загибелі загону) Полтавською державною капелюю і мала неабиякий успіх. Та хоч музична поема й зажила доброї слави в Полтаві, все ж письменник відчував, що цей жанр не дає можливості глибше й масштабніше відтворити події громадянської війни і не тільки на Полтавщині, а й на всій Україні (а саме такий був задум письменника). 1937 року він пише роман «Оборона Полтави».

Певна річ, нелегко судити про твір, у якого немає кінця. І все ж знайомство з першою частиною роману з промовистою назвою — «В чаду універсалів» та початком другої — «Мон-Репо» — дає підстави стверджувати, що перед нами твір цікавий, оригінальний, написаний талановитим майстром художнього слова. У романі «Оборона Полтави» яскраво відображено героїчну боротьбу полтавських пролетарів за визволення свого міста й України від контрреволюційних банд Центральної ради, кайзерівських та білогвардійських недобитків у 1918 році.

Будучи вірним своєму улюбленому жанрові епічно-панорамного художнього літопису на суворо фактичній основі, П. Капельгородський і в цьому романі відтворив головні події з історичною достовірністю, а багатьох героїв змалював під їхніми справжніми прізвищами. Але маємо в романі й чимало персонажів, які є плодом творчої уяви письменника. Історична достовірність у зображенні основних подій і цього разу не стала на заваді до створення живих, яскравих людських характерів, колоритних постатей. Соціально-політична зрілість, витончений художній смак і такт, одне слово — талант — спричинилися до майстерного написання твору, в якому вдало поєднуються факти життя з художнім вимислом.

Як відомо, класова боротьба за владу Рад на Україні була надзвичайно складною. В химерному плетиві програм і гасел різних партій, парадоксах і суперечностях доби, в шаленому вирі подій і калейдоскопічних змінах «влад» та «урядів», на які такою щедрою виявилась націоналістична українська буржуазія, нелегко було розібратися не тільки віками пригніченому владою землі селянинові,

а й класово-чутливому робітникові та високоосвіченому інтелігентові. П. Капельгородський в романі переконливо, глибоко й художньо розкрив цю складність, показав непростий і нелегкий шлях окремих представників народних мас до усвідомлення більшовицької правди, психологічно тонко і точно передав пошуки ними свого місця на барикадах революції у битвах з класовим ворогом. Особливо показовими щодо цього є образи Марка Амагдалезова і Маринки Лагоди. Та найпривабливішим у творі є більшовик з промовистим прізвиськом Гурій Незаймай — образ цільного, глибоко свідомого і непохитного більшовика саме з робітників, який до того ж виступає в романі не епізодично, а головним героєм. Водночас поява цього образу переконливо засвідчила ідейно-політичне змушнення й самого письменника, кристалізацію естетичного ідеалу, зміцнення його таланту.

Колишній наймит, а згодом — висококваліфікований робітник Незаймай знайшов правду серед пролетаріату і в лавах його авангарду — більшовицької партії та її ленінських ідеалах. Не одразу Гурій став таким цілеспрямованим, твердим і переконаним більшовиком. І, може, одне з найбільших і найцінніших досягнень письменника в тому, що він художньо дослідив становлення свого героя, майстерно показав нам його шлях у революцію, як саме простакуватий селяк дійшов такої свідомості, що привело його спочатку до передових полтавських робітників, а далі — й до лав більшовицької партії, за яких умов формувався громадсько-політичний ідеал Гурія Незаймая, його світогляд і характер.

І в «Обороні Полтави», як і в своїх численних пожовтневих поезіях, гуморесках, фейлетонах та повісті «Непорозуміння» П. Капельгородський з убивчою силою сатиричного таланту викрив облудність та антинародну суть націоналістичних гасел і програм Центральної ради та дрібнобуржуазних партій.

Яскравий образ ліберальствующого «народолюбця» й україномана Єрихонського з повісті «Непорозуміння». Але Єрихонський — не єдиний тип запеклого буржуазного націоналіста у творчості П. Капельгородського. Письменник вивів «на чисту воду» цілу галерею отаких «українофілів-народолюбців». Це й Корній Перепічка з повісті «Непорозуміння» — «жила» і «кожодьор». Дуже схожий на нього по суті й водночас цілком оригінальний за своїм характером дорожній майстер, й водночас — «статечний домовласник», а по суті — пристосуванець і дворушник Сидір Лагода — з «Оборони Полтави». Та характерним різновидом «борців» за «самостійну» Україну є зять Лагоди — професор Щепанський з цього ж таки твору, — один з тих декоративних честолюбців, для яких, кажучи словами А. В. Луначарського, «важлива не вага, а саме помітність». Він і самдесь глибоко в душі усвідомлює, що його «надута оригінальність» —

не що інше, як мішура, але втішається тим, що його роль у полтавській громаді «самостійних» обивателів, вельми «помітна».

Заслуга П. Капельгородського як художника-психолога, дослідника-соціолога в тому, що серед тисяч таких буржуазних інтелігентів він зумів побачити оте спільне, що їх ріднило, і те індивідуальне, що їх різнило одне від одного, і силою свого таланту художньо узагальнити, і тонко викрити їхнє гниле ество, отруєне «чадом універсалів», егоїзмом і дворушництвом.

Роман не має кінця. Отже, ми не знаємо достеменно, як саме склалася доля Щепанського в романі «Оборона Полтави». Зате ми добре знаємо незavidну долю всіх щепанських і ерихонських під час Жовтневої революції і громадянської війни і тому з певністю можемо передбачити: його спіткає та ж сама ганебна й безславна доля, що й переважну більшість запеклих жовто-блакитних самостійників: або ж його покарає правосуддя революційного народу, як, скажімо, Ерихонського, або ж він разом з іншими недобитками чкурне кудись у Західну Європу чи за океан — на смітник історії.

Зрадники українського народу ось уже понад шість десятиліть обрідують історію нашої культури, нашої літератури, силкуючись «довести», буцімто «стара» українська інтелігенція «не прийняла» Радянської влади. Публікація романів «Артезіан» та «Оборона Полтави», як і взагалі вихід у світ двотомника творів П. Капельгородського не тільки суттєво збагатить творчу біографію письменника, а й історію української дожовтневої та радянської літератури цікавими художніми та публіцистичними творами. Водночас видання творів письменника у 2-х томах є ще одним переконливим свідченням, яке спростовує писанину тих, хто, скіючи в отруйному націоналістичному чаду, вже давно став, за словами Л. Новиченка, «тіпами недоброго минулого».

П. Капельгородський — талановитий майстер художньої прози. Особливо яскраво це виявилось у ліпленні художніх образів, психологічних портретів. Більшість персонажів його творів, навіть епізодичних, виписані так виразно й опукло, так рельєфно, колоритно, що, познайомившись із тим чи тим образом, ви вже довго його не забудете. І в романах «Артезіан» та «Оборона Полтави» П. Капельгородський з однаковою мірою майстерності володіє і пензлем художника-живописця, і пристрасним пером публіциста, й безжалально-гострим скальпелем сатирика-«хірурга», і проникливістю психолога, спроможного розкрити духовний світ своїх персонажів, передати найтонші порухи їхньої душі.

Письменника найбільше цікавить вплив суспільних взаємовідносин і життєвих зіткнень на характери.

Якщо в романі-хроніці «Шурган» — творі переважно епічного характеру — індивідуалізація образів все ж дещо приглушена узагальнюючим змістом, то в повістях «Аш хаду», «Непорозуміння», романах «Артезіан» та «Оборона Полтави» автор, типізуючи, значно більше уваги приділяє індивідуалізації персонажів. Він виходив з того, що загальне найповніше можна виразити лише в індивідуальному, тому великого значення надавав художній деталі. В його історико-революційних творах кожна деталь містка, промовиста.

У П. Капельгородського як майстра самобутнього й оригінального був свій індивідуальний стиль, обумовлений, зокрема, й жанрами, в яких любив працювати письменник. Скажімо, в «Шургані» манера оповіді хронікально-літописна. Взагалі характерна риса його письма і стилю — розумна стриманість, ощадливість, що нерідко переходить у різкий лаконізм, героїко-епічний пафос, монументальна метафоричність, а в останніх розділах «Шургану» — романтична піднесеність. Майже в усіх історико-революційних творах (крім «Шургану») відчутний сильний сатирико-гумористичний струмінь. У творчості письменника успішно поєднувались сатира і гумор, художньо-панорамний літопис і публіцистика, аналітичність і психологізм. Скажімо, в «Непорозумінні», де викрито фарисейське подружжя «народолюбів» Єрихонських, задум підказав і відповідний стиль, відтак у манері автора, як зазначив Л. Новиченко, вдало поєднуються і «спокійне» об'єктивне зображення і «цуркувата сіль» добротної сатиричної публіцистики».

П. Капельгородський писав яскравою народною мовою з притаманним йому іскристим гумором. Передусім письменник турбувався про те, щоб ужите ним слово було єдино можливим у даному контексті, і якнайповніше передавало суть події чи факту, виражало головну ідею, думку, образ; мова його творів соковита і водночас — стримана мова художнього літописця-самовидця, перейнята свідомістю високої відповідальності письменника перед своїм народом, його революційною історією, вітчизняним мистецтвом.

Прийшовши в літературу на зламі двох епох, П. Капельгородський усе своє життя, увесь свій непересічний талант до краплі віддав народові.

Ідеалів свого юнацтва митець-громадянин не зрадив. Чистими і світлими проніс їх крізь усі шургани і лишився їм вірним до кінця.

Одну із своїх повістей М. В. Гоголь закінчив сумною фразою: «Скучно жить на этом свете, господа!..» У 1932 році П. Капельгородський писав: «Я хотів би закінчити повість життя свого словами: «— Страшенно цікаво й радісно жити, працювати й творити, товариші!»

За десять років по тому — 21 лютого 1942 року життєвий і творчий шлях письменника-громадянина обірвався...

Запитуючи себе: «Чим же славним і красним було життя Пилипа Капельгородського?» — Михайло Стельмах зокрема наголосив: «Роман «Шурган» і повість «Непорозуміння» є вершиною творчості Капельгородського. Ці твори будуть жити в пам'яті поколінь, як і образ славного радянського письменника, вірного сина своєї Вітчизни». Шкодуючи за тим, що «це чесне, прекрасне ім'я письменника в силу драматичних обставин ще мало знайоме читачеві», він додав: «Прозаїк, поет, гуморист, людина великого громадянського подвигу — таким постає переді мною образ цієї чудової людини, яка зазнала переслідувань царизму, починаючи з 1905 року. Тепер прийшов час слави цього славетного письменника. Привітаймо ж його добрим словом, добрими серцями!»

Леонід Бойко

ШУРГАН

Роман-хроніка

Безумству храбрых поем мы песню...
М. Горький

I

Над палацом наказного отамана Терського козачого війська незрозуміло й незвичайно пломенів червоний прапор. Старий палац усім своїм казенним обличчям і музейно-декоративними (часів Шаміля) гарматами намагався довести, що нічого такого особливого не трапилося.

На східцях вузького незграбного ганку стовбичила пара молодих юнкерів місцевої школи, що тільки-но вчора запряглися «положити живіт свій» за віру, Керенського і власні майбутні золоті погони. І так само, як і раніш, як і десять років тому, їхні шаблі з старанною запопадливістю віддавали встановлену честь кожному офіцерові, що приходив до палацу.

Хорунжий Рогожин віддав у чергувальній кімнаті свій картуз старому кур'єрові й повернувся до високого люстра пригладити непокірного чуба. З рамок визирнула міцна юнацька постать у голубому бешметі під темною черкескою, смугнасте обличчя, невеличкі вуси над твердими лініями рота й характерні злами брів над безоднею темних очей. Ці злами надавали юнакові суворо-зосередженого вигляду, але в посмішці розбігалися рівними дужками; тоді обличчя набирало безпосередньої, милої, дитячої широти й одвертості.

— Оповістіть пана отамана... Хорунжий Рогожин — за особистим запрошенням.

Кур'єр у золотих шевронах старого лейб-гвардійця поштиво виструнчився. Широка борода віялом, густі брови стріхою й живі, пронизуваті очі на видубленому вітрами й роками обличчі затанцювали в широкій посмішці.

— Маю за честь віншувати вас, Гавриле Петровичу, з погонами.

Рогожин жваво обернувся на знайомий голос.

— Дядю Єрошка?.. Ти?..

— Так точно, пане хорунжий!.. Собственною персоною!

— От несподівана зустріч!.. Як же це ти наважився покинути Урускуль?

— Ех, Гавриле Петровичу! Коли б не такі діла, досі блукав би комишами й пісками з гвинтівочкою. А птиці ж тепер розвелося на озері! Гусачків отих самих, лебедів, чапур... Несусвітна сила!.. А ви ж це як? Просто з школи?

— Майже так. Мене призначили були до маршової роти сто дванадцятого запасного полку. А військовий отаман відкликав у своє власне розпорядження... Діла тепер пішли, дядю Єрошка! І не снилося п'ять років тому...

— Так точно, Гавриле Петровичу!.. Діла серйозні... Та тільки ж...

Дядя Єрошка несміливо переступив з ноги на ногу, оглянувся на високі, темно-гранатові двері до внутрішніх покоїв і благально зашепотів:

— Гавриле Петровичу... Скажи ти мені правду, для ради бога... Це так навсправжки?

— Що таке — навсправжки?

— Та от... республіка ця сама... і взагалі... Приміром,— це таки правда, що государ імператор сидить? Рогожин весело засміявся.

— Сидить, дядю Єрошка. І таки здорово сидить,— це вже будь певен.

Бородатий Єрошка закліпав очима й важко зітхнув.

— От не збагну я цього, Петровичу... Неладно щось воно...

— Що ж тут неладного?

— Та так... Бунт якийсь виходить несправний, Петровичу... То бунтували робітники там, селяни, студенти, скажемо... і всякі такі іногородці. А тепер уже й пани за ними. Золоті, приміром, на йому погони й хрест на грудях, а він — проти государя імператора... Я, каже, димокрад!

— Ха-ха-ха... Чудак ти такий! Значить, вони — за народ. По-вченому це називається демократія... народне правительство.

— От і не розумію я цього, Петровичу... Народне, кажеш, управління, а знов же таки його високоблагородіє стацький совітник Вертепов... Або, приміром, полковник Караулов... Де ж тут народне управління?

Молоді козаки-фронтовики гудуть, Петровичу... Приїде з фронту і зразу тобі — всякі словеса... Що ти йому скажеш? Возьмуть вони ваших димокрадів за петельки та колінкою — під салазки... Государя імператора скасували, то невже панів не скасують?

— Ах, який-бо ти, дядю Єрошка... Тепер панів не буде, а будуть усі, як один... Тепер усім однакові права.

— Хе-хе... Шуткувати зволите, Гавриле Петровичу!..

— Які там шутки? Ось діждемося Установчих зборів та й заведемо собі порядки до вподоби. Нам тепер — аби тільки приборкати безладдя.

Дядя Єрошка пожував губами, зітхнув і припинив балачку:

— Ну, що ж?.. Дай вам бог, дай вам бог... Будемо ждати... Так оповістити їх превосходительство?

— Що?.. Михайла Олександровича?.. Відколи це він став превосходительством?

— А як же? Наші козачки постаралися. Це ж не модель, щоб за отамана — осавул? На Дону отаманом генерал од кавалерії Каледін, на Кубані — полковник Филімонов, а у нас — щоб тільки осавул?

— Не розумію... Що ж ви самі призвели його в генерали, чи що?..

— Не знаю, як воно там тепер... Хтось же є там такий, щоб за государя імператора? Ну от військовий круг і ухвалив прохати нашому отаманові чин генерала... За революційні заслуги чи як там...

Рогожин мимоволі всміхнувся.

— Ну, дядю Єрошка, щось я досі не чув такого... А втім — оповісти «його превосходительство».

— Слухаюсь... Пожалуйте до приймальної.

Рогожин поправив портупею й увійшов до просторої зали отаманського палацу, де все дихало надуманим культом і старанно прихованою фальшю. По стінах іконостасно виструнчилися портрети військових отаманів, почавши з легендарних представників колишнього «війська гребенського», що нібито складали рівноправні договори з царями московськими і шамхалами тарківськими. Поміж ними стриміли знамена й штандарти — свідки боїв від Ельби до Порт-Артура і... від села Сорочинець до села Голодаївки. За склом, на шовках та оксамиті, спочивали військові реліквії: даровані від уряду отаманські булави й насіки, царські укази й грамоти «за підбивання під носі всякого ворога й супостата»...

Тут, у поросі й цвілі сторіч, дрімали старі казки про минулу козацьку славу, про стародавню волю, приборкану царями московськими. Звідси нова військова «демократія» — в штабс-офіцерських погонах — черпала перші, ще не викристалізовані мрії про «Терек для терців».

За дверима отаманського кабінету Рогожин почув знайомі оксамитні переливи отаманського баритону й мимоволі прибадьорився. Хто б став тепер заперечувати перемогу демократії? П'ять років тому він гостив у себе в курені на Урусколі малознаного депутата, члена Державної думи Караулова, — і ось тепер на дверях зустрічає його можновладний обранець війська Терського.

Дядя Єрошка дарма намагався поновити пишні традиції отаманського палацу генеральським титулом: на порозі стояла знайома постать осавула Караулова в розстебнутому кітелі, з характерним буйним чубом, пишним козацьким вусом і неодмінною люлькою в руці.

— Вітаю, вітаю, Гавриле Петровичу! Радий, що вам пощастило вибитись у люди. Ходімо до мене, там поговоримо.

В кабінеті назустріч Рогожину підвівся заступник отамана осавул Медяник. Рогожин пізнав його по правиці, що безпорадно висіла на чорній перев'язі, підбита гострою шаблею турецького аскера. Караулов потовариському кинув обом:

— Знайомтеся. Сподіваюся, що потоваришуєте. Ви ж, здається, обидва — з Щедрінської? Та ще й доля вам обом однакова.

Медяник усміхнувся, подавши ліву руку.

— Не зовсім однакова... Гаврило Петрович, бачу, має змогу фехтувати шаблею, а я — тільки пером. Та й то — лівцею.

Він, очевидячки, натякав на свої літературно-публіцистичні вправи в «Русском богатстве» й місцевих газетах, бо мав, як він сам казав, «писучу» вдачу.

Караулов поспішив пояснити свою думку:

— Але ж ви обидва вибилися з рядових козаків... і до військової школи попали самоуками... Як же вас не рівняти?.. До речі, Гавриле Петровичу, мені Григорій Абрамович Вертепов розказував про ваші романтичні урускольські пригоди. Знаєте, такі типи, як стара Кологривиха, — це справжні живі сторінки козацької старовини...

Високе чоло Рогожина потьмарилося під химерними зламами рухливих брів.

— Я волів би, Михайле Олександровичу, щоб ця історія залишилася між нами.

— Ну гаразд, гаразд. Дуже радий, що мені щастить зібрати біля себе старих приятелів. Це мій замисел — скупчити в управлінні всю нашу військову демократію. Вас, Гавриле Петровичу, я прошу до себе за старшого ад'ютанта.

Вражливе обличчя Рогожина не могло приховати наявного задоволення.

— Радий працювати з вами, Михайле Олександровичу. Але ж який мій досвід? Тільки, тільки-но з школи! А робота — відповідальна.

— Отож того й запрохав я вас, що робота відповідальна. Свобода прийшла до нас, правду казати, трохи невчасно: війна, економічна руїна, безладдя. Буде ще велика завірюха в Росії, панове! Нам, козакам, треба мобілізувати всі сили, щоб перебороти безладдя. Наше завдання — стати підпорою Тимчасовому урядові й разом забезпечити свої власні, козацькі інтереси.

— Я розумію вас, Михайле Олександровичу. Такої думки все молоде козацтво.

— Ну от... Я дуже радий. Значить, згода? Лев Юхимович покаже вам техніку роботи й обізнає з черговими планами. А тепер, панове, час іти на офіційну нараду. До речі, ви довідаєтеся, що діється в нас на Тереку.

Широкими парадними східцями зійшли до другого поверху, до особистих покоїв військового отамана. Тут, у затишному кабінеті, ждали члени військового уряду й представники національної гірської ради.

Чиновні збори встали назустріч господареві. Караулов театральньо помахав рукою, підкресливши цим дешевим способом демократичний характер взаємин.

— Вітаю, панове. Знайомтеся: новий ад'ютант, Гаврило Петрович Рогожин.

Рогожин чемно обійшов усіх обранців рідного Тереку, мимоволі відчуваючи якесь радісне юнацьке піднесення. Це ж і він вступає до їхнього кола, щоб гуртом творити нову історію батьківщини! Хіба, справді, для Тереку, для всієї Росії не починається нова доба? Хіба волею всього війська не відновлено в козаків старе демократичне самоврядування? І хіба не демократичний лад

привів сюди, до отаманського палацу, обранців Кабарди, Чечні й Інгушетії?

Правда, двом таким «демократіям» було, очевидно, тіснувато над вузькою смугою Тереку, де нафтові в'їжі однаково видно було і з козачих станиць, і з чеченських аулів. Це виявилось зразу ж, як тільки заступник отамана взявся висвітлити поточні події.

Скупими фразами й сумними фактами змалював осавул Медяник безпорадний стан новоявленого уряду. Демократії нема на кого спертися. Терські козацькі полки ще не вернулися з фронту. Місцеві солдатські частини — 12-й, 112-й і 113-й запасні полки — деморалізовані й збільшовичені. Вузькою смугою Тереку сунуть із-за Кавказу дезорганізовані солдатські маси, сіючи безладдя. Народам Тереку треба б спільно виступити за добрий лад і спокій, але на перешкоді тому — чеченці. Вони каламутять усіх і розпалюють громадянську війну. Вони спиняють військові ешелони, відбирають гармати, набої й тягнуть до себе в гори. Станиці Коханівську й Іллінську спалено, Фельдмаршальська й Петропавлівська горять. На Сунжі риють окопи. Національна рада не має сили або ж не хоче припинити це безладдя.

Випрасуваний і вилакуваний по аристократичних школах і вітальнях, чеченський нафтовий магнат Тапа Чермоєв спалахнув сухим порохом і зірвався з місця.

— Неправда! Чеченці тільки захищаються! Ви подивіться, що роблять ваші фронтовики з нашими аулами! Вони обстрілюють усі чеченські й кумицькі селища понад залізницею. Від Чир-Юрта до Грозного скрізь самі тільки руїни.

Темне, чотирикутне, сокирою тесане обличчя Медяника взялося полум'ям.

— Добре ж ви захищаєтеся! Ви однімаєте в солдатів гармати й посилаєте їх на Сунжу проти козаків. Це не добросусідські взаємини, а підготовка війни.

— Протестую! Козаки по Сунжі самі нахваляються загнати чеченців у гори, як тільки повернуться їхні полки з фронту.

— Це провокація!

Низенький птахоподібний голова Національної гірської ради, кабардинський кіннозаводчик і землевласник Пшемахо Коцев метушливо замахав руками:

— Мир, мир, мир, панове! Мир і згода! Нам треба порозумітися, а не поглиблювати суперечки. Ми ж цю

справу передали на комісію, нехай комісія скаже своє слово.

Караулов дипломатично курив свою люльку, ховаючись, де треба, за димовою завісою. На слова Коцева відповів з неохотою:

— Звичайно, всякі балачки про підготовку війни треба припинити. Гарматами тут справи не розв'яжемо. Але й комісія привезла маловтішні факти. Ось Микола Олександрович цими днями повернувся звідти, нехай він скаже.

Брат військового отамана, герой тарабаних парадів і паперових перемог, полковник генерального штабу Микола Олександрович Караулов обвів водянистими невиразними очима збори й прорипів дерев'яним голосом:

— Комісія ні до чого не призвела. Для нас ясно, що чеченці й інгуші мріють прогнати козаків за Сунжу й за Терек, щоб захопити їхню землю...

Чермоєв не витримав:

— Чию землю? Вона була споконвіку наша! Козаки пограбували її, загнавши чеченців у гори!

— Не пограбували, а взяли як здобич, за правом війни. Ви споконвіку не давали мирно жити сусідам, палили оселі, грабували і вбивали.

— Ха! Ми тільки віднімали своє у грабіжників!

— Пане Чермоєв!..

— Пане осавул!

— Панове, це ж безумство! До чого призведуть такі суперечки?!

Голови всіх повернулися до члена військового уряду, старого військового чиновника Вертепова. Досі він тихо сидів біля круглого столика, розглядаючи альбом. Його присадкувата, куца постать і звичайне селянське обличчя кріпенького куркулика з носом картоплиною, кругло підстриженою борідкою, хитрими очима й лукавою посмішкою аж ніяк не пасували до тієї ролі, що він відігравав на Терекі. Добрий по-своєму, знавець рідного краю, а ще більший знавець таємних пружин чиновницького апарату, він давно порядкував в обласному правлінні й мав добру репутацію в Тифлісі. Колись, у давно минулому, був висланий до Туруханського краю за якусь студентську історію, але згодом її прикрили погони статського совітника. Проте після революції він досить вдало нагадав про свої «туруханські заслуги»,

і на грудях йому тепер пламенів значок члена Владикавказької Ради солдатських і робітничих депутатів.

— Ви за цими чварами, панове, забуваєте про основне лихо. І ви, Чермоєв, і ви, Коцев, та й ми також усі потроху. Чи ж можна в такий час зводити наші дрібні хатні рахунки, роздмухувати наші давні суперечки? Ось гляньте-но, врешті, панове, уважніше навколо себе.

Він широким театральним помахом повів на вікна, що за ними розгорталася неповторна панорама. Сад отаманського палацу спадав широкими терасами на південний захід. Просто перед очима, здається, зразу за містом, нависла мальовнича Столова гора з своїми суворими лініями гранітних скель і химерних зламів, немовби штучно зроблених умілим майстром. За нею зеленіли круті горосхили під незайманим рухом вікового лісу. Ще вище здійнялися кам'яні нагромадження могутнього Кавказького кряжа в найніжніших акварелях тихого осіннього ранку. Здавалося, ніби розбурхане море метнулося горами-хвилями до самого неба, та так і закам'яніло в своєму жагучому хаотичному пориванні. Там, у гірських ущелинах та урвищах, шукають собі притулку хмари й часом голосять вітри, розбиваючи груди об скелі. Але там же, на високих, убогих узгір'ях, живуть і люди, пасинки природи, видряпуючи з каменю сякі-такі засоби до життя. А ще вище, понад кряжами, підвелися в небо сніжно-білі гребені недсяжних верховин і між ними — велична, блискуча шапка Казбеку в легенькій куряві, так ніби хто кадив до нього з веле-тенської кадильниці. До неї простували всі погляди.

— Шурган,— тихо мовив Медяник,— починається шурган...

— Так, ваша правда,— починається шурган.

Коли над горами Кавказькими встає біла курява снігових віхол, десь у степах Уралу й Каспія зриваються буйні вихри і мчать у шалених перегонах степовими просторами. З хижим посвистом розривають вони пісок та сніг і жбурляють їх повними жменями аж за хмари, а небо нахиляють додолу. Хмари котяться просто по землі, й земля дрібним порохом вибухає в повітря. Так і мчать вони, всуміш, наввипередки, сотні верст, аж до кам'яних кряжів Кавказу, змітаючи оселі, розкидаючи людей, худобу й манатки. І тільки в горах, заплутав-

шись у щілинах та урвищах, розбиває шурган свої груди об гранітні скелі й умирає з хижим голосінням.

— Так, так, починається шурган,— іще раз повторив Вертепов: — Задме він тепер не з Уралу, а з самісінького Петрограда, з фронтів, із робітничих центрів та з селянських осель. Задме не буревіями, а робітничими батальйонами, більшовицькими фронтовими ешелонами й селянськими партизанськими загонами... Що буде тут, на Кавказі, з такою завірюхою?.. Ви тільки гляньте, панове, на ці мальовничі кряжі. Там десь праворуч, аж до Анапи, маємо численні племена адигейців, абадзехів, шапсугів, карачаевців, готових до боротьби з нами за незалежність. Між Ельбрусом і Казбеком лежать суворі Дигорія й Кабарда. Ліворуч від Дар'ялу до Аси й Фортанги — неспокійна Інгушетія. Далі до самої Ічкерії й Качкаликівського кряжа — войовнича Чечня. І, нарешті, від Аварії й Салатавії аж до моря — скелястий Дагестан, з добрим десятком різних племен і народів. Чимало зусиль покладено, щоб тримати весь цей край у покорі. Їхня кров іще бурує молодецьким войовничим духом. А що буде, як їх зачепить могутня хуртовина?

— Нічого не буде,— скрипучим, дерев'яним голосом прорипів полковник Караулов,— ми зайвий раз покажемо їм силу нашої зброї.

Обличчя Вертепову перекривила презирлива посмішка...

— Шапками закидаємо? На жаль, шановний Миколо Олександровичу, нам на цей раз шапок не вистачить. Я навмисне почав з тилу, а тепер повернемося до фронту. Просто нас, на північ, лягли широкі степові простори Кубанщини й Ставрополля. Дозвольте нагадати вам про тамтешню двомільйонну безправну бідняцьку масу — так званих городовиків-селян, що їх загнали сюди злидні. Війна придавила їх до краю, революція розкриє їм очі. А сотні тисяч озброєних фронтовиків-городовиків дадуть їм ту силу, що здійсниться шурганом і змете нас і вас, панове Чермоев і Коцев, коли ми не вживемо заходів.

Чермоев зухвало закопилів бриту губу.

— Що нам до їх і їм до нас?

— Ой, не кажіть... Коли віє шурган степами, то й урвища в горах ревуть буревіями. Будьте певні, що ваша чеченська, осетинська, кабардинська й наша козака

біднота швидко порозуміється, поставивши спільне для всіх домагання: землі!

— Землі?!

Просте, коротеньке слово пролунало, як постріл, як сигнал перестороги. Тривожно заворушився в своїм кріслі Чермоєв, пригадавши свої багатющі нафтові ділянки. Очі кумицького князя Рашідхана Капланова блимнули хижими вогниками; рука підсвідомо лягла на визолочену ручку кинджала. Навіть дерев'яне обличчя полковника Караулова виявило щось подібне до занепокоєння.

— До нашої землі їм — зась!

— Землі ми їм не дамо! Наші діди й батьки завоювали ту землю власною кров'ю!

Вертепов криво посміхнувся:

— Ну що ж? А вони тепер намагатимуться завоювати її назад — теж власною кров'ю.

Оksamитний баритон військового отамана розкотився горошинками сміху.

— Ви прибільшуєте, Григорію Абрамовичу. Що може зробити розпорошена неорганізована селянська маса проти дисциплінованої сили? Кубанське козацтво може виставити проти їх багато-бідно тридцять три полки, чотирнадцять пластунських батальйонів і шість батарей. У нас, у терців, теж є дванадцять полків, дві запасні сотні й дві батареї. Думаю, що з такими силами козакам не страшно ваших селянських шурганів.

— А ви спробували підрахувати сили супротивника? Десятки тисяч озброєних фронтовиків буйною повинню розливаються по станицях і селах Північного Кавказу. Рушили вже не випадкові розпорошені групи, а цілі бойові одиниці, з певними бойовими гаслами. Це вже, панове, не демобілізація, а навпаки: мобілізація для нової війни в себе дома.

— Плітки! Забавка для страхопудів!

— Ні, не плітки! З Трапезунда йде на Кубань Варнавинський полк і сорок перший мортирний дивізіон. Із Александрополя рушила збільшовичена тридцять дев'ята дивізія...

Полковник Караулов невдоволено засовався в своїх кріселках, і його риб'ячі очі виявили досаду.

— Я не пізнаю вас сьогодні, Григорію Абрамовичу. Ви спеціально взялися залякувати нас усякими химерами. Всі ці дивізії й полки розбіжаться, як тільки повер-

нутья додому. Їхніх солдатів ніщо не зв'язує, їм набридла війна, окопи й жах.

Вертепов гаряче запротестував.

— Говорити так — значить недооцінювати супротивника. Тридцять дев'яту дивізію сформовано з найбіднішого, найреволюційнішого елемента Північного Кавказу — безземельних городовиків і робітників. Це, коли хоче, не просто військова частина, а озброєна соціальна сила. Вона знає, чого їй треба. Може, вона й розпадеться, як дивізія, але наново організується, як десяток нових дивізій.

— Вигадки! Цілковита фантазія!

Але Вертепова підтримав Медяник, що кілька років до того працював на Кубані, зокрема в галузі «охранки», й добре знав стан, сили й настрої тамтешніх селян.

— Ні, це не фантазія! Григорій Абрамович має рацію. Два мільйони кубанських і ставропольських городовиків-селян — це справді небезпечна для нас соціальна сила. Становлять її переважно переселенці з Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини й Київщини, що втекли сюди від малоземелля, а знайшли собі тут нові злидні. Наші військові земельні запаси — не для них. Такий порядок дратує природного селянина. Два мільйони городовиків фактично обробляють чужі наділи, як наймити або як дрібні орендарі, без надії на краще. На сьогодні це справді основна для нас небезпека.

Пришелепуватий голова Національної ради Коцев приголомшено поводив навколо банькатими очима, шукаючи поради...

— Що собі думає пан військовий отаман?

М. О. Караулов остаточно розвіяв рукою хмари дипломатичного диму, поклав набік свою люльку й заговорив:

— Я для того й скликав вас, панове, щоб порозумітись. Ви, Чермоєв, і ви, Коцев, за всяку ціну мусите утримати чеченців від ворожих виступів проти козаків. Свої хатні суперечки ми розв'яжемо потім. Нам треба насамперед приборкати місцеві збільшовичені запасні полки. Цими днями Грозненській Раді солдатських і робітничих депутатів поставимо ультиматум: двадцять перший і сто одинадцятий запасний полки негайно вислати за межі області або ж обеззброїти. Туди виїде з козачими частинами Лев Юхимович.

— А тридцять дев'ята дивізія?

— Потім візьмемося й за тридцять дев'яту.

— З якими силами, дозвольте запитати?

— Це не секрет. Незабаром вертаються з фронту другий Волзький і третій Кізляро-Гребенський полки. Крім того, з Ростова підійдуть частини «дикой» дивізії. Ми сподіваємося, що Національна рада в цій справі виступить солідарно з нами.

Чермоев дипломатично промовчав. Коцев переглянувся з Рашидханом Каплановим і нерішуче підтримав:

— А звичайно... Аби тільки реальний план...

Військовий отаман самовпевнено глянув на мапу біля свого стола.

— Про це вже ми міркували з Левом Юхимовичем. Там, у складі тридцять дев'ятої дивізії, є нові маршові роти з Тереку: їм нема чого йти на Кубанщину. Є там і наші офіцерські кадри,— їм зовсім не по дорозі з городовиками. З їхньою допомогою ми спрямуємо дивізію двома коліями: Гудермес — Грозний — Прохладна та Гудермес — Моздок — Прохладна. Біля Моздока й Грозного поставимо добрі заслони й так, частинами, обеззброюватимемо ешелон за ешелonom.

Чермоев не витримав:

— Для кого й для чого?

— Для нас усіх! Для захисту наших і ваших нафтових ділянок, Тапа!

— Ну, добре. Припустімо, що ми роззброїмо їх. Але ж на Кубань однаково звідусіль ідуть десятки, коли не сотні тисяч озброєних городовиків. Рано чи пізно вони повернуть проти нас свою зброю. Що може виставити проти їх військовий уряд?

М. О. Караулов ждав цього запитання. Він раптом зглянувся з своїм замісником, і голос його забринів переконливо й переможно:

— Тепер і це вже не секрет. Протягом літа ми вели переговори з Доном, Кубанню, Астраханню й Уралом про організацію єдиного Південно-східного союзу. Найближчим часом ми оформимо його, не забувши, безумовно, й горян Кавказу. В об'єднаному уряді союзу передбачається дати два місця Національній гірській раді. Загалом майбутні військові сили союзу становитимуть сто сорок козацьких полків і тридцять вісім батерей. Нашим девізом буде — демократія й порядок. Отоді нас не злякає жодна анархія, жодні шургани й буревії.

Полковник Караулов, Вертепов і Медяник брали найближчу участь в організації союзу. Проте вважали за потрібне демонструвати перед учасниками наради своє захоплення. Полковник Караулов тихо заплескав у долоні:

— Браво, браво! Давно пора. Тільки дисципліноване організоване козацтво зуміє стати підпорою порядку. Єдине командування, єдиний план...

— Тут головне — що козаки не підуть за всякими там соціалістичними химерами. У нас, у козаків, давно є свій власний соціалізм. Адже земля в нас — загальновійськова, а не приватна.

— Прекрасна ідея! З такою організацією можна поговорити навіть і з Петроградом.

— От вам і відповідь на ваш шурган, Григорію Абрамовичу!

— Мій шурган є тільки пересторога всім нам... Треба берегтися, панове!

Військовий отаман дипломатично додав:

— Але ми не думаємо порушувати прерогативи Тимчасового верховного уряду. Наше гасло — федерація, а не самостійництво. Доки ще уряд не піддається більшовицьким впливам, ми...

Полковник Караулов жваво перебив, примруживши одне око:

— А коли б Петроград пішов слідами Паризької комуні?

Військовий отаман помовчав, узяв до рота свою люльку й закутався хмарами диму:

— Коли б Петроград пішов слідами Паризької комуні, ми б мусили піти слідами Версаля...

Він глянув на годинника й підвівся.

— На цьому, панове, ми закінчимо сьогодні. Сподіваюся, що представники Чечні, Кабарди й Осетії зважать реальні обставини й підуть попліч з нами.

Члени Національної ради відповіли глибоким офіційним поклоном.

II

У заступника військового отамана осавула Медяника — багата громадська практика. Свого часу він брав активну участь в організації акційного т-ва Армавір-Туапсинської залізниці, виступав на з'їздах громад-

ських діячів і сільських господарів, засновував військовий банк і пописував іноді до ліберальних газет. Був співробітником «Русского богатства» й самодержавної охоранки: його «демократизмові» це не вадило. З цих причин в Армавірі він правив за начальника охоронної сотні, а в Петербурзі бував на редакційних вечірках у В. Г. Короленка й давав матеріали для соціалістично-народницьких фейлетонів. Ця різноманітна діяльність придбала йому широкі кола знайомих і певні кола приятелів.

Тож не диво, що він і тепер вів широку кореспонденцію, старанно ховаючи до секретної шухлядки свого офіційного кабінету кожне цікаве повідомлення. Другого дня по нараді він заглянув до свого архіву, перебравши кілька пакуночків, перев'язаних канцелярськими нитками й помічених красномовними заголовками: «Про М. О. Караулова...», «Про Г. А. Вертепова...». Розшукав і ще раз перечитав недавнє повідомлення колишнього командира 112-го запасного полку з Ставрополя.

«Шановний Лево Юхимовичу! Полкові приятелі сповістили мене про перевод до Владикавказа, в розпорядження військового отамана, офіцера нашого полку Г. П. Рогожина, здається, твого ж таки одностаничника. Вважаю за свій обов'язок попередити, що Рогожин мав у нас непевну репутацію «більшовика». Солдати провели його до Ради, де він частенько підтримував наших горлопанів. Був особисто знайомий з більшовицьким коноводом — Пономарьовим і має від нього рекомендацію до владикавказьких більшовиків. Від таких співробітників раджу подалі, а ще й більше тому, що загальний стан ускладнюється. Безладдя в Ставрополі посилюється. В губернії більшість іде за есерами, а в місті — за більшовиками. Звісно, тим і іншим негідникам — одна ціна. Ставропольська Рада готується захопити владу й обмірковує справу організації «комітету громадського спасіння для боротьби з контрреволюцією», — себто з нами. Міська дума, переважно з кадетів та з есерів, з свого боку, наміряється утворити «добровільницьку дружину для самоохорони». Що з цього всього вийде, незабаром побачимо. Солдати мітингують і збираються бити офіцерів. Приемного мало. З цих причин прошу не забути старого приятеля й улаштувати мене десь там біля себе. Вся надія тепер тільки на козаків. Від них

ждемо порядку й законності. Не забудь, друже, про відданого приятеля, підполковника П. Смирнова».

Перечитавши листа, Медяник кілька хвилин у задумі тарабанів пучками по краю стола. Потім знов старанно заховав лист до секретної шухлядки й пішов до військового отамана з доповіддю.

Караулов саме переживав медовий місяць своєї карколомної кар'єри. Досі маловідомий депутат Державної думи, ставши ближче до основного джерела російського самодурства, распутінщини й загального розкладу, він дуже швидко перефарбувався з монархіста на демократа, організував власну фракцію з п'яти душ і таким простим способом протоптав собі стежечку до думського «Сеньйорен-конвенту». Лютнева революція механічно висунула його до складу виконавчого комітету Державної думи.

Тимчасовий уряд зі своїм пишним міністерським букетом представників крупної промисловості, ценового земства й присяжних лакеїв капіталізму обійшовся без Караулова. Його честолюбство постаралися задовольнити титулом комісара Терської області. Але комісарові Тимчасового уряду нічого було робити на Тереку: терське чиновництво спільно з земельними й нафтовими магнатами встигло вже обрати обласний виконавчий комітет на чолі з полковником Михайловим. Караулов і тут не піддався: видав наказ ч. І про затвердження названого полковника начальником області, підкреслюючи тим, що він, Караулов, вище всіляких обласних комітетів з їх начальниками.

Але наказ наказом, а влада владою. Комісар Тимчасового уряду без власного чиновницького апарату, без військової й поліційної сили являв фігуру не зовсім придатну для високопочитування. Кілька днів Караулов тинявся по Владикавказу, фотографувався в найрізноманітніших позах і виставляв свою люльку й свої вуси на загальний огляд, з рекомендаційним підписом: «Комісар Тимчасового уряду...» Проте підвладна комісарові людина залишалася байдужа до його фізичних властивостей і комісарського титулу.

Тоді Караулов зрозумів, що всі численні племена й народи Тереку чхають на його сумнівні мандати та починають помацки налагоджувати свою власну політику. Невизнаний комісар області взявся виключно за своїх

козаків, скликав козачий військовий круг і одержав булаву отамана Терського війська.

Свого замісника Караулов зустрів веселими вигуками:

— Вітаю!.. Ну що там? Знов якісь непорозуміння?

— Та ні... Я до тебе, Михайле Олександровичу, в справі Рогожина.

— Ага... Використай його, будь ласка. Він нам здається.

— Вибач, я ніяк не збагну, навіщо тобі цей голопуцьок?

— Ну, це вже ти даремно... Такі простачки-ентузіасти нам тепер дуже й дуже потрібні. Ха-ха!.. Адже ми мусимо раптом дати їм демократичний лад. З ким же ти його творитимеш?.. А такі от недостиглі юнаки чорту на роги полізуть за майбутню демократію та всякі такі інші побрязкала... а, значить, і за нас з тобою. Нам потрібні Рогожини — з огляду на Вертепових. Коли б не було Рогожиних, на моє місце, напевне, вгніздився б цей старий лис.

— Лукавий царедворець...

— Як?!

— Лукавий царедворець... Ти хіба не чув? Це ж так прозвали Вертепова за його вміння пристосуватися до кожного отамана й генерал-губернатора.

— Ха-ха... Ну, мене він на цій козі не об'їде. Ми постараємося зіпхнути старого інтригана до складу об'єднаного уряду. А для догляду за ним додамо мого брата абощо. Нехай собі сидять там і правлять теревені. А ми будемо діло робити.

— До речі, ми вчора, здається, чудово пошили в дурні наших бритолобих колег отим самим об'єднаним урядом?

— Ну-ну-ну-ну, Леве Юхимовичу! Це тобі — не старий режим! Я таки серйозно хочу жити в згоді з бритолобами.

— Доки не вернуться наші полки з фронту?

— Доки не вернуться наші полки з фронту.

— А тим часом нацьковувати чеченців на осетинів, осетинів на чеченців, інгушів на хевсур і так далі?

— Ти надзвичайно догадливий, Леве Юхимовичу... Divide et impera! ¹ Ха-ха-ха!

---

¹ Розділяй і владарюй (лат.). (Тут і далі в тексті примітки автора.)

— На те я — твій помічник... Хе-хе-хе-хе!..

— Ну так от і веди собі таку лінію. А Рогожина використай: не каятимешся.

— Слухаюсь...

Повернувшись до свого кабінету, Медяник подзвонив кур'єра і звелів покликати Рогожина.

Заступник терського отамана мав заздрісну здібність говорити лагідним, переконливим голосом, що доходив до самого серця. До того ще чарував співбесідників ясною щиро-товариською посмішкою. Розмову починав завжди з основного:

— Чи можу я на вас цілком покластися, Гавриле Петровичу?

— Безумовно, так.

— Ви, здається, були в Ставрополі членом Ради солдатських депутатів?

— Маю такий мандат.

— А чи правда, що вас там з деяких причин вважали за більшовика?

Рогожин весело засміявся:

— Був такий гріх. Бачте, я вийшов, як і ви, з бідняцької сім'ї. До 18 років наймитував. Потім зі мною трапилося просто таки неймовірна пригода, — колись, може, розкажу про неї. Одне слово, мені найняли репетитора й підготували до військової школи.

— Точнісінько так, як і зі мною.

— Правда? Ну тоді ви мене швидше зрозумієте. В школі між юнкерами я був, так би мовити, вороною в білому пір'ї. А тут іще революція. Я попав до маршової роти сто дванадцятого полку. Іншим офіцерам важко було пристосуватися до нових порядків і до солдатської маси, а мені, навпаки, важко було пристосуватися до офіцерства. Звідси й пішло — «більшовик».

— Та й тільки того?

— Не зовсім так. В Раді солдатських депутатів я познайомився з двома-трьома більшовиками і брав у їх книжечки. Треба ж знати, зрештою, чого вони хочуть і куди ведуть?

— Хм. А в цьому не було небезпеки для вас особисто?

— Аж ніяк! Я виріс на Тереку, а Терське військо з усіх — найдемократичніше. У нас так гостро не стоїть справа з городовиками. Нам нема чого ганятися за карколомними революційними теоріями.

— Так... Вибачте за ще одне запитання: воно далеко не зайве. Ви не можете відновити зв'язки з більшовиками?

Рогожин на хвилину завагався.

— Бачте... У мене є цілком приватна рекомендація до тутешнього товариша від одного з керівників ставропольської організації. Я там брав у нього деяку літературу, то він радив мені й тут не кидати самоосвіти. Тільки в мене вже немає до цього охоти.

Обличчя Медяникові розпливалося в приятельській посмішці. Цілковита правдивість і одвертість юнака була йому до мислі.

— Е, ні, не кажіть. Такими знайомствами не слід нехтувати. Мое правило — ближче підійти до супротивника. Чорт їх знає, більшовиків, що воно за сила така в їхній партії. Я думаю, що основне в їх — ставка на розвал, потурання найнижчим інстинктам... Війни тобі не хочеться? Геть війну, кидай фронт і йди додому! Землі тобі треба? Бери її негайно в свого сусіди, не дожидаючись якихось там законів! Влади тобі кортить? Же-ни в шию кожного народного обранця й садови сам себе! Серце тобі кипить? Хватай мерщій багнет і стромляй у перше-ліпше пузо, щоб збити собі оскомину!.. Нашим усім простачкам дуже й дуже до вподоби такі гасла. Вони прилипають, як пошесть, і зводять нанівець усяку спробу доброго ладу й законності. Нам доведеться розпочати серйозну боротьбу з ними.

— Хіба й на Тереку є вже ця небезпека?

— Досі тут більшовиків було непомітно. Партійний комітет був у їх спільний із меншовиками. В Раді солдатських і прочих депутатів порякували єсери на чолі з слинявим, пустодзвонним балакуном Гамалією. А тепер і в нас більшовики заворушилися. Військовий уряд мусить вжити відповідних заходів. Ось, прикладом, до нас іде тридцять дев'ята дивізія, а з нею більшовики тримають найщільніший зв'язок. Ви розумієте, до чого воно ведеться?

— Цілком розумію.

— Ну дак от,— я гадаю, що нам дуже треба знати, що там у їх діється. І ви нам допоможете в цій справі.

— Я?

— Так, ви!

Простакувате обличчя Медяника осяяла лагідна по-

смішка, так ніби він мав запропонувати щось надто приємне.

— Вам треба використати вашу ставропольську рекомендацію. Треба відновити зв'язки з більшовиками, вдатися з себе їхнього прихильника, проникнути в їхні наміри...

Рогожин зніяковів.

— Але ж... я на це не здатен, Лево Юхимовичу. Це вже пахне справжнім висліджуванням.

Обличчя колишнього начальника охоронної сотні перемикнула ледве помітна судорога приборканого дратування. Голос забринів сухими нотками:

— Мабуть, ви погано зрозуміли мене, Гавриле Петровичу. Ні я, ні Михайло Олександрович зовсім не думаємо вживати проти більшовиків якихось утисків. Ми тільки забезпечуємо наше військо проти пошесті. Адже ви знаєте, що не сьогодні, то завтра тридцять дев'ята дивізія вступить на нашу територію. Ну що помішає їй захопити Владикавказ? Нам за всяку ціну треба унешкодити її.

— Та воно так... Але ж моє ад'ютантство...

— А що ж там ад'ютантство? Воно вам не стане на заваді. Ви тут у військових колах людина нова. Перед більшовиками ви можете так поставити справу, ніби й ад'ютантство взяли на себе, щоб пролізти до ворожого стану.

— Скажу по правді: не до мислі мені все це.

— Але ж так треба, Гавриле Петровичу. Треба! Ось, прикладом, сюди йдуть наші військові козаці частини. Є вже повідомлення, що й у їх не все гаразд. У другій зводній козацькій дивізії були якісь заколоти. Наш перший Волзький полк і шістнадцятий Донський одверто йдуть за більшовицькими агітаторами.

— Ну, добре... спробую... У мене є лист до товариша Пашковського. Цими днями піду до нього.

— Ні, не так. Із цим листом ви підете спочатку на адресу, що я вам укажу. Це, так би мовити, нейтральна квартира. Але в ній іноді буває дехто з коноводів. Ви туди зайдете нібито за рекомендацією ставропольських товаришів, щоб розшукати Пашковського. Це дасть вам змогу зробити ширші знайомства й швидше пролізти до їхньої компанії.

— Чи так, то й так. От тільки... Мужчина?

Медяник засміявся.

— Жінка, та ще й козачка... Здається, з червленських Рогожиних, точно не знаю. Десь училася й працювала за межами Кавказу.

— Правду казати — не вмю я з жінками. Не при зви чаївся.

— Отакої! А на мою думку — це найдоступніший фронт для всяких наступів і перемог. Ха-ха!..

— Та вже відступати не стану. Давайте вашу адресу.

Рогожин не любив ні візників, ні трамваїв. Мав звичку ходити, спостерігати й на ходу думати. Але останнього часу ця звичка призводила його до чималого клопоту. Офіцерські погони аж ніяк не сприяли задумливій прогулянці в густому натовпі. Владикавказ, звісно, не був винятком. Щоправда, місто стояло осторонь основної колії, що нею й понад нею рухалися сотні тисяч солдатів із Кавказького фронту. Проте хвилі стихійного руху плескали й обабіч великого шляху: чистеньке місто, притулок срібних і золотих погонів козацької військової аристократії засіріло заношеними шинелями й брудними гімнастєрками. А ще й більше того: появилася на вулицях, на базарі й на передмістях немало чеченських, інгушських і осетинських джигітів у хвацьких або ж у рваних домотканих черкєсках, із кинджалами й револьверами при боці. Щодня сунули вони з гір до «Капкаю», придивлялися, прислухалися, рознюхували, чим пахне нова політика.

Рогожин до військової школи приятелював із такими шибайголовами, блукаючи з ними по лісових хащах за кабанами або ж по комишах за ланчуком. Але тепер, проїжджаючи мимо мальовничих груп на бульварах та на перехрєстях вулиць, мимоволі почував якесь органічне відчуження від очих волохатих баранячих папах і солдатських шапок. Папахи й шапки виявляли більш конкретні почування, проводячи молодого офіцєра одвертою лайкою всіма місцевими жаргонами й мовами:

— Генуш!..¹

— Ат баласи!..²

— Золотопогонна сволота!

Рогожин ламав собі брови в тяжкому роздумі. Глибока прірва лягла тепер між ним і їми. Справа, звісно, не в самих тільки погонах та мундири. Зовнішні відзнаки

---

¹ Негідник!..

² Щєня!..

мають вирішальне значення тільки для їх, а не для нього. Офіцер — значить золотопогонна сволота!

Для нього особисто справа не розв'язується так просто. Мундир і погони, звісно, можна зняти. Але... чи ж стане з хорунжого Рогожина без мундира й погонів — просто Рогожин? Чи не відбилися ці самі погони на всьому його світосприйманні й світодіянні?

Подумавши, мусив чесно визнати, що відбилися.

«Але ж я щиро зичу добра їм усім! Натовп не завжди правий. Чи ж не він побивав своїх пророків камінням і підкладав дрова в огнища інквізиції? Чи ж треба обов'язково підроблятися до натовпу? Він не розуміє, що таке — справжня демократія. Во ім'я її треба боротися з темною стихією».

І знов ехидна думка: «Боротися з народом — во ім'я народу?»

Проте й на це були готові, заяложені формули: «Ну що ж? А хіба не доводиться боротися з самим собою, во ім'я власних інтересів?»

Логіка сьогоднішнього хорунжого перемагала сумніви вчорашнього наймита. Він з досадою відмітав уїдливі питання, але нова шумлива, роздратована вулиця знов і знов відновляла йому дискусію з самим собою.

Відпустивши візника на Госпітальній, Рогожин загубився в одній з тихих вуличок, таких характерних для Владикавказу. Невеличкі будинки під жолобчастою черепицею шикувалися щільно в ряд або ж чергувалися з високими парканами з сірої річної цементованої гальки, взятої в рамки червоної цегли. За парканами — густа плутанина дикого винограду й зелені шатра запашних жерделів, персиків, слив.

Рогожин розшукав потрібний номер і подзвонив біля чистеньких, свіжофарбованих дверей. Вийшла якась маленька жіноча постать, що вражала своєю ясною, ніби аж прозорою кришталевістю. Біла уніформа сестри, з червоним хрестом, біляві кучері буйного волосся, лагідний променистий погляд очей, щира, довірлива посмішка...

Вона чи не вона?

— Вам кого?

Рогожин ввічливо зняв картуз і вклонився.

— Фельдшерицю Рогожину. Маю до неї особисту справу.

Тривожні тіні пробігли по відкритому, ясному обличчю. Очі допитливо шукали пояснень.

— Може б, ви передали через мене? Вона сьогодні чергує в лікарні.

— Дуже жалкую, але мені треба дещо пояснити особисто. Я привіз листа від ставропольських товаришів.

Тендітна сестра-жалібниця розцвіла в довірливій посьмішці:

— Ах, так?.. Ну тоді зайдіть до кімнати. Я заміню її на якийсь час. Тут недалеко.

— Я охоче подожду й так.

— Е, ні, так не годиться. Не слід звертати на себе й на нас увагу всіх роззяв і цокотух.

Квартира була з двох невеличких світлих кімнат і ще меншого передпокою. У першій — стіл, з півдесятка стільців, шафа для книжок, буфет. З другої виглядало двоє білих ліжок, невеличкий білий столик. Усе — на видноті. Підкреслено доводилося, що квартиранткам нема з чим ховатися.

Рогожин уважно обвів очима кімнати. Було цікаво й трохи ніяково. Так чи сяк, він прийшов до цієї біленької дівочької квартирки з ворожим наміром. Більшовиків уважав за маніяків, безгрунтовних фантастів, небезпечних підбурювачів. Думав: уся сила їх — у масовій несвідомості, темноті, в принаді безоглядної руйнації. Їхні гасла несуть анархію, насильство, ворожнечу, загрозу всій революції.

Але останнього часу ця шаблонова уява все більше й більше хиталася. Бачив сам, що вже й тепер, у процесі жорстокої громадянської війни, більшовики гарячково працювали над новими формами життя, праці та громадських взаємин. І поруч загартованих бійців-червоногвардійців під їхні знамена йшли найніжніші, найтендітніші жінки, що знаходили собі в їхніх лавах творчу радісну роботу.

Перед очима встала біла маленька постать недавньої співбесідниці...

«Невже й Рогожина така? І з яких це Рогожиних? Їх на Тереку немало. Лев Юхимович натякав на червленську фамілію...»

Коли почув на рундуці легенькі кроки і двері відчинилися, підвівся зацікавлений, відчуваючи якусь незручність. І враз усією істотою своєю рвонувся назустріч.

— Тасю?.. Ти?

Полум'я пожежею спалахнуло на ніжних дівочих щокках. Тоненькі чіткі брови здивовано підвелися над теплими темно-каштановими очима. Милі дитячі губи затремтіли з несподіванки.

— Гаврику!.. Гавриле Петровичу!..

Розгублено ступила й спинилася, безвладно спустивши рвійно піднесені руки. Рогожин незчувся, як опинився в його обіймах, така рідна й близька, така далека й недосяжна. Підвів її до стільця, посадив і став на коліна, не випускаючи з рук стрункого дівочого стану.

— Тасю, кохання моє!.. Молю тебе, не тікай! Дай же хоч тепер вияснити непорозуміння, що нас роз'єднало. Шість років, Тасю!.. Ти чуєш? Шість років кожна думка про тебе, кожний мій помисел тобі! Я не знаю, що зі мною, Тасю. Я не можу так більше... Ти пам'ятаєш наші степові шургани над Урусколем? Мене скрутив, поламав і понівечив такий шурган, Тасю. Він кинув мене тоді під ноги, відірвав від рідного ґрунту, погнав-покотив на чужі шляхи, на широкі простори. Я не вмію сказати всього, Тасю! Моя душа в сльозах і серце в тузі...

Голос йому затремтів, і голова покірно схилилася їй на коліна. Раптом відчув, як маленька ніжна рука з нерішучою ласкою лягла йому на кучері і знов упала геть осторонь.

Підвів голову й заглянув у миле схвильоване обличчя. Русяві довгі вії до половини прикривали знайомі правдиві очі: очевидячки, ховалася від нього й нишком вивчала. І знов охопила його тривога, як і на вулиці, як і в натовпі, де він часто відчував свою подвоєність.

— Тасю, не спіши сказати свій присуд — спочатку вислухай! Ось уже п'ять років я став ради тебе попихачем у чужих руках. Така була воля Ганни Андріївни...

Цього, мабуть, не треба було казати: вона вороже відсахнулася з наявним бажанням встати.

— Сядьте, Гавриле Петровичу, поговоримо.

Важко підвівся й сів край столу, схиливши голову на руки.

— Поговорити не вадить. Я ввесь час розшукував вас, та, на жаль, дарма. А от ви знали, де я вчився, але жодним словом не обізвалися. Я всі роки шукав сліду вашого, але так і не взнав, де ви й що ви. Навпаки, ви знали, де я вчився, але жодним словом не обізвалися.

Вона почервоніла й ухилилася від цієї теми, перевіривши на інше.

— Після смерті Ганни Андріївни я вчилася, як і ви. Була в Москві на курсах, тепер от повернулася.

Несподівано пригадала, що він прийшов до неї з дорученням від товаришів, і теплі її очі бризнули промінням прихованої ласки й довіри.

— Ви до мене з дорученням із Ставрополя?

Аж тепер він усвідомив собі справжній стан і вжахнувся. Так. З дорученням? Але з яким дорученням? Від кого?

Мов ужалений, схопився з місця, простягаючи до неї руки з мольбою. Знав, що від неї нічого втаїти не зможе: завжди вона читала йому на обличчі все, як розкрити сторінку друкованої сповіді.

— Тасю, вислухай! Я таки справді маю листа з Ставрополя... Я не думав використати його на зло. Але я не своєю волею прийшов сюди... Ваша робота непокоїть військовий уряд... Я тут нова людина... І повір...

Вона широко розкрила очі, починаючи розуміти причину цієї зустрічі. Гаряче полум'я залило їй обличчя, і погляд запалився гнівом. Рвійно підвелася з стільця, одступила на два кроки й твердо показала на двері.

— Геть звідси!

— Тасю, прошу тебе!.. Ти знов не хочеш мене вислухати. Я стою на роздоріжжі, а ти...

— Насамперед — не ти, а ви, і не Тася, а Таїса Романівна! Я не хочу бодай формальної близькості з вами. І ще раз кажу: геть звідси!

— Я не можу так, Тасю! Ми другий раз трагічно розходимося — без пояснень і виправдувань. І знов, як і тоді, я понесу на собі пляму ледве-ледве не провокатора.

Тася твердо й жорстоко підкреслила:

— Я цього слова не вживала. Це ви самі знайшли правдиву назву своєму вчинкові.

— Пождіть, не в тім сила. Тут не було злого наміру. Тут не було певної думки.

— Як? Ви приходите до нас на ворожу розвідку і це ви вважаєте за добрий намір?

— Неправда, Тасю,— я не ворог вам. І військовий уряд на чолі з Карауловим, Медяником, Вертеповим — це ж не колишній адміністративно-поліційний, самодержавний. Ми — проти минулого. Ми — за нове майбутнє, за Установчі збори, за народоправство. Ніхто й не думає боротися з вами насильницькими способами.

— Слушайте! Або ви — наївна людина, або ж нічого не тямите в політиці. Я — не більшовичка; і мільйони інших трудящих — не більшовики. Але ми — з більшовиками. Ви не монархіст, і жменька так званих «демократів» — не монархісти. Але ви з монархістами. Є тільки два табори — середини не може бути. Згодом усі підуть туди чи туди. І є тільки один спосіб розв'язати суперечку: зброя. Нам з вами нема про що говорити.

— Тасю, що-бо ви кажете. Ви хочете підняти всю темну стихію на безладдя? Ви прагнете громадянської війни?

— Чого я хочу, то моє діло. А от ви хочете силою підтримати поневолення й визиск, владу поміщиків і капіталістів.

— Навіщо ці фрази з дешевих брошур?! Ми не знаємо поміщиків і капіталістів! Нас обрав народ. Він запроваджує собі справжній демократичний лад.

— Неправда! Вас обрав військовий круг у складі кількох там офіцерів, військових чиновників, станичних отаманів, заслужених вахмістрів та урядників. Від народу ви хочете боронитися шаблями й багнетами, стягаючи на Терек задурманені козацькі полки.

— Ви хвилюєтеся, Тасю, як і я. Я не знайду слів, щоб переконати вас, що це — не так. Де ж той справжній народ? І хто тоді я сам, коли я вже — не народ? Ви ж знаєте, відкіля я вийшов...

— Було колись, пане хорунжий!

— Форма не міняє людини.

— Помиляєтеся! Тут не звичайне передягання, а ціла система виховання. Помалу й непомітно ви перейняли їхні погляди, їхні завдання й прагнення. Ви — зрадник свого народу. Ви прийшли до нас із чужого табору провокатором. Гірше того: ви хотіли використати своє... свою... ну — мене для провокації!..

Рогожин хитнувся з образи.

— Є всьому міра, Тасю. Ви ж самі бачили, що я не знав, до кого йшов, кого тут знайду. Ви другий раз без жалю топчете мене під ноги. Я до вас прийшов колись бідним наймитом, і ви від мене відвернулися. Я для вас надів оцю форму й вирив, як бачу, ще більшу прірву між нами. Ну, нехай я помилився. Якими ж путями, яким способом можу тепер засипати її? Чим доведу свою щирість і знайду стежку до вашого серця?

Щирість і мука бриніли в його голосі. Вони роззброювали й розвіювали Тасин гнів. Довгі вії впали їй на очі темною завісою. Губи затремтіли й тихо вимовили:

— Смертю!.. Тільки смертю за спільну справу!..

Рогожин глибоко зітхнув, низько вклонився й рушив геть. Біля порога спинився і глухо кинув:

— Умову приймаю. Не забудьте ж і ви її.

Так і пішов улицею, забувши надіти картуз.

Тася стояла нерухомо, притулившись до лутки й напівспустивши довгі вії на потьмарені очі. Губи їй зрадливо тремтіли, і в грудях скирив смуток.

III

Від Дербента до Чир-Юрта всі станції, колії й шляхи понад колією забила міцними пробками 39-а дивізія. Не вистачало вагонів і паровозів. Частина військових валок, обозів і батарей пересовувалася від станції до станції понад залізницею, шукаючи кращих зупинок. Дивізію обтяжували різні підсобні частини, зводні батальйони й маршові роти, що пристали до неї, співчуючи й допомагаючи їй. За планами верховного командування 39-а дивізія мусила, власне, стояти під Єрзиджаном, на турецькому фронті. Але її змили звідти перші хвили революційної повені. За постановою дивізійного комітету вона знялася з фронту й пішла на Александрополь. Тоді начштабу Кавфронту поспішив доповнити фронтову диспозицію трохи запізненим додатком: «А 39-у дивізію перекинути до Александрополя на відпочинок...» Але невпокійна дивізія пробула в Александрополі недовго: після кількох мітингів і комітетських нарад вона посунула далі, на Північний Кавказ... Можливо, що начштабу Кавфронту ще не раз переробив би свою диспозицію, акуратно відзначаючи відповідними наказами не передбачений воєнними планами похід дивізії. Але незабаром самого начштабу Кавфронту пересунуто було на сусіднє кладовище і дивізія пішла собі далі, за межі начальницьких передбачень.

А на мітингах і просто в товариських балачках, під час довгих нудних зупинок на станціях і полустанках, солдати всебічно розробляли свою власну диспозицію, що аж ніяк не відповідала військовим канонам:

— Годі! Досить уже попили нашої кровушки!.. Що мені винен отой турок, товариші?

— У нас є вдома свої турки.

— Ого! Візьми, скажемо, нашого кубанського мухамеда — генерала Баби́ча.

— А думаєш — не візьмемо? Ми їм усім пропишемо революцію, курячим дітям! Ти ж подумай: десять років, як пішов я з України на Кубань, а хоч би тобі клаптик власного городу! Навіть хата — не своя... хоч і куплена.

— Ти звідки, браток?

— А з Чорноморії, коли знаєш. Є там така станиця — Полтавська.

— А я з хутора Карачаєва, під Армавіром. У нас, брат, іще гірше. П'ятнадцять років сидимо там на князя Джантемирова землі скопщиками: поставили хати, викорчували собі ділянки для городів та для засіву, завели сяку-таку худобу. За хати — платимо. За городи — платимо. За худобу — платимо. За випас і водопій — окремо. За поле даємо половину врожаю, та ще й баса-риннок одробляємо...

— Бий його сила божа!.. Та це ж — правдиве кріпацтво. Як же ви пішли на це?

— А так і пішли... Село Новогригор'ївку на Полтавщині знаєш?

— Ні, я з лубенських Висачок.

— Ну, дак от... Жили ми в Новогригор'ївці. Землі — триста сажнів на двір. Тісно кругом — хоч задавись. А пан Черевань душить усіх, просто життя тобі немає. За випас корови з весни до зими — десять карбованців дай. За десятину землі, щоб того-сього посіяти, обробити йому дві десятини. Грядку цибулі посадити — і за те заплати... Приміром, пошли жінку до пана горниці прибирати... Та ще обов'язково проти ночі...

Тісне коло слухачів більшало. Засмажені вітрами Вірменії обличчя наливалися гнівом. У кожного з їх був десь такий чи інший «свій» пан, або ж просто «хазяїн», що брав і за землю, й за худобу, за випаси й водопої. І в кожного була десь сім'я, покинута на поневір'яння великим і малим павукам... Як там вони самі пораються?

Проте знайшлося декілька й таких, що дома, напевне, самі правили за павучків. Якась мордата, кріпенька, «хазяйновита» постать спробувала глузливо заперечити:

— Та й здоровий же ти брехати, Карпенко!

Але гнівні поклики раптом забили йому баки:

— Ах ти ж... гнида! Нас тут в дивізії з Новогригор'ївки аж трое, а ти — «брехати»... Сам бреш!

— Хто такий? Дати йому в сапатку, товстом'ясому!

— Та я — нічого... Я — шуткома...

— Отож гляди, щоб тобі шуткома язика не вкоротили.

— Та годі вже вам, дайте слово сказати... Як же ви терпіли?

— А так і терпіли. Раз було й нам терпець увірвався: подали скаргу губернаторові. А пан тоді міністрові телеграму: бунт! Прислали козаків на село. Хто писав заяву, тих забрали. Знущалися не знати як. Урядник з батькових синків розпалився, биком на нас поліз: «Вам грамоти, сякі-такі, треба? Скарги писати?..» — і за кожним словом — в ухо, та ще й з приказкою: «Учітеся, брати мої...» А стражник — лясь у друге вухо: «Думайте, читайте...» Шевченком, сучі сини, в душу плюнули!..

Після того пішли ми до пана... Не дає більше землі на одробіток! Кинулися сюди-туди, а воно скрізь тісно. У Максимівці — по 600 сажнів на двір. У Ватажковому — 40 десятин на 108 дворів. Ходять і там люди, як попутані, панам своїм догодити стараються. Пішли ми тоді знов до свого ірода. А він і слухати не хоче. «Назностье,— каже,— мені жменями бугор у моім парку, щоб краєвид був на всі околиці, тоді, може, й помилюю».

— Та бре?..

— От тобі й бре! Два місяці цілим селом носили старі й малі. Було, вночі половина села спить, а половина, мов комашня, біля панського парку. Старому дідові Карпові Лимареві дев'яносто п'ять років. Як іде, то мов од вітру хитається, а землю й він носив жменями. А за ним, було, правнучок шести років дубає, теж свою частку несе. Вночі прикажчики за роботою доглядали, а вдень сам пан. Сидить, було, на балконі, каву п'є та все дивляється, щоб хто шапкою чи приполом не приніс... Коли насипали йому високий бугор, пан виліз на нього, надувся, як жаба, й промовив: «Прощаю вас на цей раз, мужички. Але за корову надалі братиму п'ятнадцять карбованців, а за десятину землі — три десятини одробітку...»

— Бий тебе нечиста сила... Вила б йому в пузо, гадові!

— Спалити б його живцем, ірода!

— Еге, спробуй спалити, коли він собі після того інгушів для сторожі найняв! Отак помучилися трохи та й подалися на Кубань.

— До нових іродів...
— До козаків-куркулів товстопузих...
— Ну, пожди ж ти! Повернемося ми до їх!
— Ми їм покажемо, бородачам, 1905 рік!
— Набралися землі по горло та й обробляють нашими руками...

Були, правда, й обережніші голоси:

— Ох, і насиплють же нам у штани! То ж таки — сила. Козаків тільки зачепи!..

— Брось бузу бузити! Селянство — ще більша сила! А між козаками є й такі пани, що на двох одні штани... Ми з ними поладнаємо...

Дорогою жадібно ловили чутки, як там тепер на Кубані й на Тереку.

— Отаманьйо всяке, кажуть, гору взяло.

— Бреши більше! Я в Тифлісі сам бачив, як нашого отамана, генерала Флейшера, під конвоєм вели. Поспитав земляків, а вони й кажуть: «Оце вдруге його до Тифліса тарабанимо. Його тут випустять, а ми знов: «Нате вам ваше добро!»

— Ловко! А в нас же як там?

— А чорт їх... Нових отаманів скрізь повибирали, — нас не питалися. На Дону — Каледін. На Кубані — Філімонов. На Тереку — Караулов.

— Ну, значить, товаришочки, без бою не обійдеться.

Серпня місяця головна колона 153-го Бакинського полку й зводний Карський батальйон спинилися на станції Чир-Юрт і вислали свої частини на розвідку. Далі колія йшла кумицькою площею і біля Гудермеса подвоювала-ся на Грозний і на Моздок. Були чутки, що до Гудермеса поїзди ходили з боем, а за Гудермесом порядкували чеченці. Передбачалася нова пробка. Ешелони ждали представників дивізійного комітету, щоб вирішити справу дальшого походу.

День хилився надвечір. Сонце котилося до високих кряжів суворої Ічкерії. В мутних хвилях Сулака полоскалися й вовтузилися цілим батальйоном солдати, скинувши на березі купи вошивого баракла. Сміх і веселі вигуки дзвеніли в повітрі. Для терців за Сулаком починалася вже домівка.

— Ех і гарно ж, братишки!

Принадно-суворою панорамою розгортався скелястий Дагестан. З південного заходу м'якими обрисами лягли зелені горосхили лісистого Ауху. Просто на південь під-

велися вгору похмурі Андійські та Хубарські верховини з волохатим Хутумбашем позаду. До його брижастих скель тулилися сизі прибудди-хмари, й гірські тумани вставали прозорою курявою із глибоких урвищ.

— У нас — іще краще...

Середнього росту, опецькуватий, білоголовий і білобровий Короп, з вусами — щіткою й носом — картоплиною, схопився, сів і повагом, захоплено й докладно заговорив, розводячи руками:

— У нас, брат, на Чорноморії степ — як море... А повітря — во!.. Як вино... А земля тобі — во!.. Мов скатертина... Еге ж, еге ж... Вивернеш її плугом, а вона — лежить тобі, як масло... Посієш пшеничку і — гребі!..

Але чорнявий, похмурий Рябошапка, з вусами, як у моржа, любив у всьому конкретність і ясність:

— Своя земля?

— Земля, положим, не своя... Земля козацька. Де ж там у нас свої землі?

— А багато даєш хазяїнові?

— Воно не так щоб багато... Ну й не мало... Споловини сіємо. Еге ж, еге ж...

— Ототож-бо воно й є!.. А за садибу платиш?

— Ну, плачу...

— І за хату платиш?

Короп розсердився.

— Іди ти до всіх чортів! Еге ж, еге ж... Чого ти пристав до мене? Барин який... А в тебе вона своя?

— Мені, браток, землі не треба, у мене — інша справа. Я он з п'ятнадцяти років по заводах гуляю, в компанії з хазяями капітали наживаю: мої руки — їхні гроші, моя праця — їхні бариші...

— Іш ти? Виходить так, що всім нам не солодко. І кожному — свій хазяїн. Я от у князя Кургокова, в буржуя татарського, скопщиком сиджу. Все його, тільки руки мої. А він, кобиляча душа, сидить на подушках та тільки кобилятину жере й бузою запиває.

Кругленький, червонопикий Нагнибіда, з пишними, як у Вільгельма, вусами, підвівся на коліна, лягнув себе по голих стегнах і весело підхопив:

— Хо-хо!.. Ми його тепер напоїмо, чорта бритолобого! Дайош землю трудящому елементу, а сам забирайся до чортової мами, доки живий. Правильно я кажу, ваше сіятельство, господин поручик?

Останні слова він кинув до невеличкої групи офіцерів,

що недалечко виблискували своїм привілейованим м'ясом. Не дожидаючись відповіді, схопився на ноги й заголосив диким покриком.

— Го-го-го-го!.. Наша берьоть, їдять його мухи!

І з цими словами кинувся в річку, пірнув, вплив за кілька сажнів і заходився вовтузитись із солдатами.

— От, чортушка!

Товариші його, захоплені жвавим прикладом, із вигуками й сміхом побігли до води.

Низенький поручик князь Тундутов, косоокий комлик із Маницьких степів, з баб'ячим обличчям і ріденькими, наче вищипаними, кущиками вусів, прискав окропом з обурення.

— С-сволота!.. Бидло нещасне!.. Чуєте? Ото тепер усі їхні сподіванки: загарбати, поділити... А ми ведемо їх додому на грабунки та на розбій!

Горбоносий банькятий капітан зводного батальйону Доногуев придуркуватим голосом блазня кинув:

— Поки що не ми їх ведемо, душа моя, а вони нас ведуть. А ви не пручайтесь, пане поручик. Пливіть собі за хвилями до свого берега.

— Ха!.. А далі що?

— А далі — нам аби тільки до Владикавказу. Там, брат, починають серйозне діло: Дон, Кубань, Терек, Урал...

— Знаю!.. Старе! Була вже в Петрограді Рада козацьких депутатів: Міхеев, Дутов, Ткачов...

— А, тисяча чортів! Плювати я хотів на всілякі там їхні Ради! У нас тепер, душа моя, пішлося не про Ради й комітети, а про справжню козачу державу.

— Байки!

— Ні, не байки! Я тримаю зв'язок із Владикавказом. Ось послухайте...

І вони зашепталися, схилившись над піском, де капітан почав викреслювати цифри й лінії.

Суше, лунке повітря раптом прорізав потужний довгий поклик паровоза.

— Ого! Нас уже кличуть. Напевне, розвідка вернулася.

Річка тим часом випліскувала на берег чоту за чотою. Похапцем натягали брудну білизну, заяложені штани, гімнастерки, чоботи, черевики, обмотки й поспішали на станцію. Веселий Нагнибіда нагнав групу офіцерів і вишкірив зуби до Доногуева:

— От ми й дома, пане капітан!

— Ще не зовсім, душа моя... Ти з Грозного?

— Та ні, я з Кандаурівки. Мені б тільки за Хасав-Юрт, а там, ідять його мухи, рукою подати!..

— Ну, от бач... А комітет хоче послати нас через Кізляр аж на Кубань.

— Якого чорта? У мене тут, можна сказати, хазяйство, багнет їм у пузо.

— А в їх — там, можна сказати, хазяйство...

— Ну то й хай вони собі туди ідуть, а я на це не согласен... Та що ж це таке? Братишечки?!

Нагнибіда покотився до своїх, вигукуючи дорогою, що комітет їх зраджує.

— Я три роки, можна сказати, баби своєї не бачив, а вони, багнет їм у пузо...

Буйними хвилями солдати заливали станцію. Чир-Юрт ущерть забили ешелони з людьми, кіньми, гарматами й повозками. Пахло табором і безладдям. За колією похідні кухні варили вечерю. На вагонах, гарматах, одноколках мальовничо висіла й сохла випрана білизна та всяке лахміття. Десь у густому гаморі захлиналася гармошка і в лад їй ляскали шкарубкі долоні, а важкі чоботи вигупували невмирущого козачка. З околиць наїхали догадливі кумики-крамарі з сяким-таким крамом, наїдками й напитками. Біля їхніх гарбарків ішла жвава купля-міна.

Сурми сурмили, скликаючи солдатську масу на мітинг до вагона-платформи, де зібралися члени полкового й батальйонного комітетів з представниками інших полків. Рябий присадкуватий прапорщик Орловський, лівий есер, голова полкового комітету, відкрив збори. Від зводного батальйону висунули до президії Нагнибіду. Слово взяв Поліщук, член дивізійного комітету, людина з твердим, кованим обличчям, гострим поглядом і міцно стуленим ротом під невеличкими вусами.

— Товариші! Наша дивізія розтяглася на сотні верств. Ми тепер вступаємо на територію Терського війська. Наша мета — прийти на Кубань із зброєю в руках. Тоді ми зможемо диктувати свою волю отаманам і генералам, поміщикам і капіталістам. А їхня мета — одібрати в нас зброю, розпорошити й ліквідувати дивізію. Тоді вони знову сядуть на нас верхи. Ми їм, звісно, не піддамося. Щоб досягти свого, нам треба рушити через Терщину кількома шляхами і вийти на Прохладну

значними силами. Комітет виробив такий план. Бакинський полк, зводний батальйон і маршова рота підуть Шамхальською низиною просто на Кізляр, а звідти...

— Неправильно! Зводному батальйонові на Кізляр — не по дорозі!

— Правильно! Треба двома шляхами!

— Товаришочки! Не піддавайся, це провокація!

— Сам іди на Кізляр, коли така охота!

— Братишки!.. Та що ж це таке?

— А-а-а-а!.. А-ла-ла-ла!.. Геть комітетчиків!

Поліщук нахмурився й нахилився до Орловського.

— Хтось уже постарався тут...

— Прошу слова!

— Доногуев!.. Дайте слово Доногуеву!

Поліщукові очі метнули блискавку. Він іще раз звернувся до Орловського.

— Не до вподоби мені цей лис! І шкодить, і слід замітає.

— Чого? Він же, здається, щиро...

— Усі вони тепер — «щиро»!

Доногуев видерся на платформу.

— Товариші! Я підтримую товариша Поліщука. Це він правильно, що нам треба йти двома шляхами. Але зводному батальйонові й маршовій роті на Кізляр іти не рука. Бакинцям і дербентцям однаково: їхні оселі за Терциною, на Кубанщині й Ставропольщині. А де наші оселі? Тут ось вони, зразу за Сулаком. У нашому батальйоні є люди з Володимирівки, Андріївки, Воздвиженки, Петропавлівської, Грозного... Ми вже знаємо, що наші оселі горять, наших батьків і братів убивають, жінок і сестер гвалтують. Так чого ж нам іти на Кубань, коли наш обов'язок — боронити їх?

— Правильно! Не підемо на Кубань!

— Наша путь — до Грозного! Там сто одинадцятий полк!..

— Ганьба! Нас живосилом тягнуть знов на війну! Досить уже, навоювалися!

— Це зрада, товариші! Не піддавайся!

— Тримайся свого ешелону! Добровільно не підемо!

Орловський даремно стукав кулаком по столу й кричав, напружуючи горло. Солдатська маса хвилювалася, очі горіли, вигуки перекочувалися з краю в край, клацали затвори гвинтівки. Поліщук мовчки чекав, насупив-

ши брови. Нарешті всі, кому була охота, накричалися, голова зборів мав змогу сказати своє слово.

— Який там провокатор кричить про зраду? Тихо! Ніхто не силує йти з нами проти волі. Адже ми для того й зібралися, щоб вирішити, як краще... Слово для пояснень належить товаришеві Поліщукові.

Поліщуків голос задзвенів чавуном.

— Так не можна, товариші, розв'язати справу. Ніхто вас не силує йти на Кубань. Коли хочете розійтися по своїх оселях — воля ваша. Але зважте одно. Ваші оселі, ви кажете, горять... Зможете ви їх боронити чи ні? Звісно — ні, бо вас на Терек — жменя. Наші оселі ще не горять, але наші серця давно горять. Ми в Александрополі ухвалили йти на станцію Кавказьку, бо звідти йдуть колії на Ростов, Катеринодар, Ставрополь і Владикавказ. Там, навкруги, сотні тисяч наших пригноблених братів і десятки тисяч озброєних городовиків-селян. Ми там зможемо стягти такі сили, що з ними визволимо і Кубань, і Терек, і Ставропольщину. Товариші з Тереку хочуть спочатку заглянути до своїх осель... Не заперечуємо. Ми знаємо, що вони однаково повернуться до нас. Але нехай вони пропустять поперед себе частини Бакинського полку. У бакинців тут ніщо не горить: вони швидше полагождать з чеченцями. А терці почнуть мститись і тільки ускладнять справу.

— Правильно! Хай бакинці перед ведуть!

— Неправильно! Наші частини на черзі!

— Товариші, не піддавайся! Це вони хочуть нас обеззброїти, забравши зводну батарею!

— На чортів нам миритися з бритолюбими? Вони наших ріжуть, а ми їм прощатимемо?!

— Геть Поліщука!

— Товариші! Тримайся біля своїх вагонів! Розбирай гвинтівки!

Пристрасті розпалювалися. Поліщук рішуче сів біля Орловського.

— Я ж вам казав, що цей Доногуев — хитра бестія. Він зі своїм батальйоном іще й не такої каші наварить.

— А що нам терці! Нехай ідуть собі.

— Не в тім сила. Нам треба миритися з чеченцями проти основного ворога — військового уряду. А він спровокує війну з чеченцями.

Орловський іще раз заходився втихомирити розбурханий натовп.

— Давайте, товариші, кричати організовано, а то нічого не виходить. Коли вівці гуртом бекають, то хто ж їх розбере, чого їм треба?.. Валяй, Нагнибідо, ти там щось хотів!

— Граждани-товариші! Я теж согласен проти буржуїв. Крий їх, сукиних синів, багнет їм у пузо! Ну тільки ж і те візьміть на увагу... У кожного, приміром сказати, є дома посімейство... Я їх три роки не бачив... Треба їм ревізію призвести чи не треба? А може, їх у мене вже якась там буржуазна гнида закусила! Должен я усім їм порядок дати чи ні? Ех, товаришочки, їдять вашу мухи! Ваші домівки за півтисячі верст, а наші — он там, за Сулаком та за Сунжею. І ви нам у тому не будьте проти... Я скінчив.

— Ха-ха-ха!.. Молодець, сукин син! Прямо в точку!

— Правильно! Терці хай ідуть першим ешелоном!

— Батальйонний комітет переобрати! Геть соглашателів.

— Доногуева!.. Доногуева!..

— Нагнибіду!..

— Астахова!..

За півгодини ешелон збірною батальйону готувався вже вступити на рідну територію. Вирішили пустити паровоза позаду, а спереду — саперів і платформи з батареєю. Запевняли бакинців, що будуть обережні, але настрій був — спуску бритолобим не давати.

Рухалися повагом, з потрібними зупинками. Коли прозорий степовий ранок прогнав нічні сутіні, вдовж колії розгорнулися безпорадні картини. Стриміли напівзруйновані покинуті оселі або ж самі закурені димарі; чорніли згарища й сумні смітники на місці колишніх українських селищ... Хутори Басарабський, Ладиженський, Жуків, Орловський, Чигирин, Полтавський бовваніли жалюгідними руїнами. Впливла з степової імли Нововолодимирівка, Кандаурівка...

Нагнибіда сухими, колючими очима уп'явся в далечінь, а нігтями собі в долоні.

— Ах, мати вашу парубки любили! — гірко вилаявся він, побачивши сумну, спалену сонцем низину, а на ній — руїни кількох десятків хат свого хутора: — Чисто зробили азіати, багнет їм у пузо!.. Ну, от вам і побачився з бабою... Ех, Маринко!..

Нагнибіда намагався шуткувати, але губи йому трусилися, а войовничі пухнасті вуси најачилися. Товариші розважали його, як уміли.

— Держись, Нагнибідо, не розсупонюйся! Ідьмо далі, до Грозного, може, там щось узнаеш.

— Ех, та й усиплю ж я тепер бритолобим!.. Держись, Азія!

Доногуєв увесь час вештався з вагона до вагона й підсипав жару. Щодалі більше й більше серця солдатські горіли бажанням помсти. Хто винен? Чия провокація? Цього не розглядали. Готова, ще царським урядом прищеплена думка скеровувала мстиві погляди в бік Чечні.

А вона, як на те, розляглася зразу за Качкаликівським кряжем, замикаючи кумицьку низину мальовничим півколом. Зелені горосхили збігали м'якими лініями мало не до самої колії, затуляючи неприступні скелясті верховини — колишне царство Шаміля. Праворуч залишилися напівзруйновані оселі Кмахан-Юрта й Істиса. Ліворуч — Гелдиген і білі саклі чеченської Москви — Гудермеса. Спереду сіріло полотно розібраної залізниці. Чечня заступила путь ешелонів.

Крик обурення вибухнув у повітря й покотився горами. Ешелон спинився й заметушився. З вагонів повискакували солдати й пішли розстрільними поперед саперів. А трохи згодом гармати вже важко бухикали, посилаючи свої гостинці до чеченських аулів.

І десь на верховині Хобі-Шавдону замайорів чеченський «значок», скликаючи джигітів для атаки поїзда.

IV

З весни до осені Владикавказ полощуть рясні дощі. Налетить теплий вітер із степів, заплутається, заб'ється в холодних обіймах снігових кряжів і котиться назад, над містом, сивими, волохатими хмарами, і падає буйною зливою на чистенькі, вимиті вулиці, наче пурні будинки, зелені садки й високі тополі. А по кількох хвилинах південне сонце вже сіє золоті маки над Владикавказом і жадібно випиває кожную краплину щедрої зливи. Тоді прозоре повітря дихає цілющим подихом гірських верховин і в грудях молодо цвіте радість.

Рогожин любив у такі хвилини перепочити десь у затишних куточках владикавказького «Треку». Перепочи-

ти й дати раду настирливим думам. Кожен день висував нові й нові запитання, вимагаючи негайної відповіді. Сумніви породжували розладнаність і непевність.

Формально терське козацтво чи не найперше декларувало в себе демократичний лад. А проте нове козацьке самоврядування нагадувало фальшиву гру старою колодою карт, перетасованою наново. Те ж саме чиновництво, ті ж самі громадські діячі, тільки наспіх підмальовані «лютневими» фарбами. Всі вони прийшли будувати сьогоднішню «демократичну» Терщину, не скинувши навіть погонів і кокард учорашнього самодержавного виробу.

Рогожину були чужі ці раптові «демократи». Поміж ним і ними стояли довгі роки найманої праці на їхніх виноградниках. Підсвідоме класове чуття колишнього бідняка пробивалося крізь пізніші нашарування. Воно бунтувало проти золотих погонів, проти незмінного штаб-офіцерського військового апарату.

Але ці ж самі золоті погони стриміли тепер і на його власних плечах, а блиск їх відбивався на його психіці. Йому, прикладом, приємно було сприймати ознаки військової пошани від «нижчих чинів». Якось мимоволі вирівнював він свої кроки й випинав груди, коли на вулиці летіла назустріч команда — «гостріше позір праворуч!» — і ціла чота, проходячи мимо, «їла його очима». Відчуття дисципліни, організованості, сили підтримувало думку про широкі можливості. Він уперто тишив себе вірою в золотопогонну демократію, в братнє співжиття хазяїна-офіцера і наймита-козака чи городовика. Часом над усім зринала полохлива думка:

«Та що ж це таке? Невже Тася сказала правду і я звичайний собі зрадник? Невже зовнішня форма вплинула на внутрішню суть?»

Силкувався довести, що нічого схожого немає. Хіба ж не було видатних революціонерів серед військовиків? Хіба Ашенбренаер не висидів 20 років у казематах Шліссельбурга, а декабристи-офіцери хіба не пішли на каторгу й шибеницю?

Але невмолиме життя щодня давало нові й нові докази, що час дворянсько-офіцерських та демократично-народницьких революційних рухів минув і що є тепер тільки два табори в новій, загостреній боротьбі.

Якось він ішов тінистим бульваром Олександрівської вулиці і проти театру, на зупинці трамвая, натрапив на

одну з тодішніх звичайних історій. Молодий прапорщик у пенсне й новеньких погонах, обминаючи трамвай, необережно штовхнув солдата. З кожним це могло трапитись там, де публіка з бою бере вагони. Але восени 1917 року офіцер мусив бути обережнішим, ніж всяка інша людина: солдати ще не встигли забути недавню муштру з ляпасами. Ту ж мить прапорщика оточив натовп пошарпаних солдатських шинелей і видублених вітрами й морозами облич.

— Ти кого ж це штовхаєш, га? Проти кого кулаки свої сучиш, офіцерська твоя морда?

— Іш ти, наволоч! Учора начепив погони, а сьогодні вже солдата під ребра?

— Та бий його, Петренко! Чого ти церемонії розводиш?

— Братишки! Сюди!.. Офіцера зцапали!

Прапорщик безпорадно оглядався, білий і розгублений.

— Товариші... Я ненавмисне... Слово честі... Товариші!..

— Мовчи, барбос! Які ми тобі товариші?

— Іш, вирядився півнем, шпінгалет кадетський! Знімай свої погони, сука!

— Дай дорогу, я його поблагословлю!

— Го-го-го!.. Навались, хлоп'ята, на золотопогонника!

Рогожин побачив крізь натовп перелякане обличчя якогось глистоподібного маминого синка з тих, що до війни пускали димом своє життя в чаду модних ресторанів, а під час війни одсиджувалися по інтендантських «окопах» та всіляких інших благодійних установах, що звільняли від фронту. На хвилинку він спинився. Що йому, власне, до цього антипатичного фертика? Рогожин навіть не бачив, з якої причини причепилися до нього солдати.

А втім, якесь підсвідоме почуття солідарності несподівано штовхнуло його на захист прапорщика. Раптом накреслив собі план. Владно втисся в натовп і твердо, впевнено, з цілковитим знанням психології людської запитав:

— Що тут таке? Пане прапорщик! Ви, здається, не знаєте, як треба поводитись на вулиці? Марш до коменданта!

Смертельно наляканий прапорщик метнувся до Рогожина.

— Пане хорунжий... Та я...

— Мовчать! Ви арештовані! Без пояснень — до комендатури!.. Ну?..

Це було так несподівано, що натовп мовчки розступився перед обома офіцерами. В супроводі Рогожина прапорщик попростував до комендатури і, тільки поминувши останнього солдата, почув придушений, суворий шепіт:

— Ні слова!.. Ви ж бачите, що тут пахне самосудом?

Ззаду, в натовпі, нерішуче загомоніли, і голос, повний розчарування, гукнув:

— Ех, випустили голубчиків!.. Поведе тепер його за ріг та й пустить!..

— Обох би їх угегекати! Одного поля ягідки.

Рогожин аж хитнувся від гострої думки...

Чи ж неправда? Він рятує цю невідому, несимпатичну йому людину, не знаючи її провини, виключно з касто-вої солідарності! Не чоловіка спасає, а мундир і погони!

Це було так ясно й так разуче, що він спинився і з несподіваною злістю голосно кинув збентеженому офіцерові:

— А втім — ідіть ви до всіх чортів! Чого я буду з вами панькатися? Умійте самі поводитися як слід!

Твердим, рішучим кроком він повернув назад через той же натовп. Мимоволі відчув якусь помітну відміну, що наблизилася його до солдат. Спочатку мовчки розступалися, придивлялися. Потім позаду тихо загомоніли:

— Оце — наш!..

— Це не з дворянських шкур!

І в догонку:

— Скидай, браток, свої погони: так ліпше буде.

Рогожин завернув на «Трек» морально пригнічений. Що, власне, сталося? Він кинувся боронити якогось гнилого покидька, напевне, монархіста... Невже він у кожних золотих погонах вбачатиме насамперед спільників?

З важкими думками пройшов він мимо чудових квітників «Треку», мимо ставків, острівців і шумливих канавок з мальовничими містками, до свого улюбленого місця на березі Тереку. Сів на лавочці в альтанці й задивився на бурхливі хвилі, що мчалися хижими табунами просто на «Трек» і з ревом і голосінням, розбиваючись об каміння, бігли в нестримних перегонах далі. Просто очей устала чудова панорама зелених горосхилів і сизо-фіалкових кражів із глибокими зморшками Дар'ялу, звідки непри-

борканим звіром виринала сивогрива річка. Ач як тут широко думам і тісно сумнівам!

Так! Пора підвести підсумки й зробити висновки...

Протягом чотирьох років він непомітно рвав нитку по нитці, що в'язали його до минулого, до немудрого трудового життя на бідняцькому хуторі, до колишнього товариства, до нескладних радощів і хотінь. І так само непомітно всю істоту його облутувала павутина нових переживань, думок, почувань і прагнень. Якого ступеня він дійшов? До якого болота поступово скотився? Полум'я сорому палить йому обличчя. Тася вірно підкреслила: зрада й провокація... Чим покрити цю важку провину? Яким способом засипати прірву, що відмежувала його від своїх, від неї?

«Вона сказала: смертю... Що це значить? Чи йому вже лишається тільки вмерти? Чи треба піти на боротьбу за праве діло з цілковитим презирством до смерті? Десять раз перебороти її, щоб довести своє право на довіру?.. Тасю, рідна моя, порадь мене!..»

І знов очі спочивали на сивих хвилях неприборканої річки. Думи за думами — вдалину. Помалу занімів гострий біль розриву; зникли тривога й печаль. Здавалось, нестримний рух річки наливав його м'язи відчуженням бадьорості, хотінням боротися й перемагати.

«Смертю хотіла залякати мене, мила Тасю? Через сотні смертей прийду до тебе, горда моя! Але ти тепер, а не я, перша простягнеш мені руку, будь певна!..»

З давно невідомим почуттям радісного життєсприймання підвівся й пішов до Ради солдатських і робітничих депутатів, куди мав доручення від військового уряду.

*
*   *
*

У Терській обласній Раді солдатських, робітничих, селянських і козачих депутатів день і ніч невинне чергування. Буйними вихрами закрутила революція різноплемінну Терщину, і нема їм тепер упину. Велетенською дугою вигнулися на півдні області високі гірські кряжі. На горах — десятки напівхижих, напівлицарських народів. Під горами — вузьенькою смугою козачі станиці й хліборобські селища. Далі, аж до моря — піскові степи й пустелі. І тільки на північ, на межі з Ку-

банщиною — широкі родючі степи Моздоцькі, давня житниця Тереку.

Груди на груди, ніж на ніж поставила хитра царська політика всі ці племена й народи. Жили поруч і стереглися. Жили поруч і нападали. По цей бік Тереку й Сунжі — нічні козаці сторожові пікети й роз'їзди, по той бік — молодецькі загони абреків.

Не спи, казак, — во тьме ночной
Чеченец ходит за рекой.

Коли цареві спеціальною запискою доводили, що далі так жити не можна, самодержавний казармений філософ поклав премудру резолюцію:

«А на мій погляд, якраз таке сусідство підтримує в терських козаках стародавнє молодецтво...»

І слухняні лакеї самодержавства старанно продовжували стару політику нацьковування.

Лютнева революція, роздрочивши Кавказ гаслами зоологічного націоналізму, тільки підсилила старі непорозуміння.

Чеченці й інгуші палили козачі станиці. Козаки влаштували походи на чеченські аули. У Грозному чинили самосуди над чеченськими джигітами, а чеченці, захопивши фортецю Ведено, навели її гармати на Грозний, загрожуючи висадити в повітря 15 мільйонів пудів запасів бензину. Кабарда ворогувала з Осетією, осетини ворогували з інгушами.

Спровоковані самодемобілізовані частини, вертаючись із турецького фронту, обстрілювали всі аули понад колією, а тубільці відповідали на постріли пострілами й руйнацією руських селищ. Від Чир-Юрта до Умахан-Юрта, на кумицькій площі, горіли хутори українських переселенців. Від Гудермеса до Назрані горіли козацькі станиці. Чеченці розібрали частину залізниці й виставили навколо заставу; військові ешелони мусили пробивати собі дорогу збройною рукою.

Військовий уряд Терського війська на чолі з отаманом Карауловим використовував цю штучно посіяну ворожнечу, щоб зберегти свою гегемонію на Тереку. З осетинами він приборкував інгушів. Руками спровокованих солдатів громив чеченців. За допомогою частин «дикой» дивізії обеззброїв 21-й полк у Грозному і вислав за межі Терщини 111-й запасний полк та 252-у

Самарську дружину. 39-а дивізія мусила пробиватися на Кубань силою зброї. Уфимську ополченську пішу дружину, напівобеззброєну, затиснули в районі Прохладної.

Рада солдатських і робітничих депутатів, підсилена більшовиками, не поклала рук, щоб припинити національну ворожнечу та спрямувати революційний рух у річище класової боротьби. Внаслідок її роботи десять сунженських станиць висловили недовіру військовому урядові й виявили бажання перейти в безпосереднє відання Ради. До Гудермеса й на Прохладну вирядили делегації, щоб припинити тамтешні заколоти; з одною мав вихати й Рогожин, делегатом від військового уряду. Зайшовши до Ради, він зустрів там Кліма Байсунгурова.

Разом із Климом Рогожин свого часу пішов до школи. Але Байсунгуров іще за царату обізнався з революційною літературою, не вмів приховати своїх нових переконань і, врешті, попав за це до маршової роти. На фронті в боях він одержав погони сотника, важку контузію й місячну відпустку. Повернувшись до Владикавказу майже з перших днів революції, скинув свої погони, вступив до партії і працював тепер у комітеті і в Раді. Рогожин зрадив старому приятелеві.

— Кліме! Кого я бачу? А де ж ти свої погони подів?

— О!.. Рогожин?.. Здоров, здоров, друже!.. А погони свої я викинув на смітник. Дивуюся, що ти їх досі носиш.

— Так служба ж моя така.

— То, звісно, дуже кепська справа, коли в тебе служба така. А ти їх викинь разом із службою... Еге-ге! Та ти, бачу, схуд? Яка це тебе ржа точить?

Тінями ліг смуток на обличчя.

— А це, брат, власна справа. Не допоможеш, доки сам її не розв'яжу.

Байсунгуров уважно й допитливо подивився на друга:

— Догадуюсь... Зміна кумирів? Важка, друже, річ. Сам колись перехворів.

— Крапка! Дай же й мені перехворіти... А тепер до діла. Маю їхати до Гудермеса в складі делегації. Хто зі мною?

— Шеріпов і Рогожина. Ти їх, напевне, ще не знаєш. Шеріпов досить популярна людина в Чечні. А Рогожина — це нова в нас товаришка, дуже ладна й дбайлива

дівчинка. Я теж їду, тільки в протилежний бік, до Прохладної.

Рогожин помовчав і, ніби між іншим, закинув:

— А не можна б і мені з тобою до Прохладної? А до Гудермеса когось іншого?

— Ні, не можна. З нами від козаків їде Шевцов. Є там така справа...

— Не однаково хіба? Нехай Шевцов їде до Гудермеса, а я заступлю його на Прохладній.

— Та що ти вередуєш, наче попівна перед вінцем? Кажу ж тобі, у нас там спеціальна справа.

Рогожин рішуче нахмурився.

— У всякому разі, я до Гудермеса не поїду.

— Чому?

— Маю на те особисті причини. Не питай.

— Та що ти, Гаврику, куколю об'ївся, чи що?.. Пожди... Та-та-та-та? Чи не в Рогожиній, бува, твоя особиста причина? Ти з нею знайомий?

Рогожин зрадливо почервонів і розгнівався:

— Кліме!.. Я в твоїх особистих справах не копирсаюся! Облиш ти всякі догадки! Прийде час, то сам скажу.

Йому стало ніяково за свій запал, і він змінив тон.

— Вибач мені, друже. Є в мене така болюча виразка, колись узнаєш. А тепер — не питай. І — ні слова про Рогожину. Коли можеш — візьми мене на Прохладну.

— Добре... Але тоді доведеться дещо змінити. Поїдеш туди сам, а там зустрінемося. Я мушу тим часом налагодити одну невеличку справу.

Байсунгуров перед від'їздом зайшов до Рогожиної й застав її за зборами.

— А я до вас. Справа склалася так, що мені доведеться виїхати сьогодні. Нам треба неодмінно здобути нову партію зброї. Ви вже самі тут усе влаштуйте.

— Добре. А хто з нами від військового уряду?

— Та мав виїхати Рогожин... Є там такий новоспечений хорунжий.

Тася зніяковіла. Ніжне обличчя взялося зрадливим рум'янцем. Це її розгнівало, і вона відкинула всякі хитрощі.

— З Рогожиним я не поїду.

— Та що ви? Зговорилися, чи що? Рогожин від вас — руками й ногами, ви теж до нього, як Хима до трясці... Так не можна, товаришко. Насамперед — громадські обов'язки, а тоді вже — всяка там романтика.

— Тут не романтика... Тут справа серйозна.

— Революції немає діла до сердечних справ,— серйозних і несерйозних, а мені й поготів. Хоч Рогожин і приятель мені, але...

Тася остаточно опанувала себе.

— Облиште цей тон і цю тему, товариш Байсунгуров! Коли вам Рогожин приятель, то ще й гірше: мушу попередити вас, що є підстави вважати його за людину непевну. Більше я вам нічого не скажу.

Байсунгуров розвів руками.

— Ну от вам! А я маю всі підстави вважати його за цілком надійного, чесного, щирого товариша. Йому тільки важко самому вийти на правильну путь. Ось давайте краще допоможемо йому по-товариськи.

— Я вас прохала облишити цю тему. Пошліть когось іншого до Гудермеса, я поїду на Прохладну.

— Ви поїдете до Гудермеса, бо...

— Я сказала, що поїду на Прохладну.

— Ви поїдете до Гудермеса, бо на Прохладну їде Рогожин! З вами виїде Шевцов, повідомте його.

Рогожина силувано розсміялася:

— Ах, вибачте, я помилилася. Я хотіла сказати, що їду до Гудермеса.

Другого дня Рогожин виїхав через Беслан і там застряг між переповненими поїздами головної колії. На станції стояло кілька ешелонів і пасажирський поїзд. Де тільки можна було — у вагонах, на східцях і буферах, наче мухи, налипли сірі солдатські постаті. Роз'єднані частини 39-ї дивізії мішалися з розформованими тилловими запасними полками, одинаками-фронтівиками, біженцями. Кожен чіплявся до першого-ліпшого поїзда, і вся ця маса сунула на північ, як повінь, сіючи безладдя, бо колія не пристосована була до такого руху.

Рогожин даремно заглядав до забитих постатями й клунками дверей і вікон. Його зустрічали одвертим глумом.

— Провалювай, ваше благородіє! У нас тут — для некурящих!

— Котись ковбасою в перший клас, де немає нас!

— Товаришочки! Та що ж ви, сукині сини, обижаєте пана офіцера? Тут же в нас є одне містечко... в сортирі вниз головою.

Виляски реготу розляглися навколо. З вікна визирнули вільгельмові вуси Нагнибіді.

— Рогожин!.. Братишки!.. Та це ж наш чоловічок! Гавриле Петровичу! Сюди!

— Нагнибідо?.. Чого це ти... чого це ви тут?

— Та тут — ціла історія... Маринку розшукував. А ви куди? На Прохладну, кажете? Почекайте хвилинку.

Нагнибіда переговорив із своїми товаришами й перегнувся з вікна.

— Давайте вашу руку, Гавриле Петровичу! Містечко знайдеться. Але в двері — ніяка сила. Ех... підсобить там, братишки!

Високий, чорнявий солдат, що пропонував недавно Рогожину таке незручне місце в вагоні, зіскочив із сходинки й підставив коліно.

— Становіться, пане хорунжий... Своїй людині ми завжди уважимо. Коли, значить, не якась там золотопонна наволоч...

Рогожин ніяково глянув на доброзичливого балакуна й поліз у вікно. Перевантажений донікуди поїзд важко смикнувся, брязнув, заскреготів і тихо посунув до Прохладної, з довгими нудними зупинками на станціях, з наступами нових і нових солдатів на вагони, з лайкою й безладдям.

Рогожин сидів з Нагнибідою на чийсь скриньці, в густій мішанині живих тіл, мішків, вузлів, що зверху до низу, вповодж і вперек набили вагон. Нагнибіда захоплено пояснював сусідам:

— Це, братишки, справжній-таки наш офіцер, а не якась там шкура... Ми з ним колись не раз косили пшеничку багачам товстопузим та виноградники обкопували... Так-то! Своім горбом усього дійшов!

Рябашапка неймовірно поглядав на хорунжого.

— Дак чого ж ви тепер отих цяцьок не скинете?

— Та... не було часу добре над цим подумати... Тільки-тільки що з школи.

Нагнибіда захоплено підхопив:

— Скинь їх, Гавриле Петровичу, ну їх до маминої бабушки! Катай з нами на Кубань буржуїв бити, їдять його мухи з комарами! Пам'ятаєш, як ми з тобою нашому пузанові сапату набили?

Рогожин мимоволі всміхнувся:

— То — інша річ... Там наша брала.

— І тут — наша берьоть! Ет, брат, і заварили ж ми тепер кашу, їдять його мухи з комарами! На всю Росію! Ось послухай ти мене, чудачина. Тут діло сурйозне піде!

Або вони нас, або ми їх! І нам тепер учених людей он як треба. Ми б тебе, браток, зразу — за командира! А то був тут у нас — шукура... Доногуєв. Напаскудив та й утік!

— Знаю його. Наволоч. Вам же краще, що втік.

— Ну, то ще, брат, хто зна, кому краще! Коли б ми його, гада, впіймали, зразу б багнет у пузо й кишки геть. Він, сука, в нас цілу батарею збриндив. Зняв з платформ, нібито проти чеченців, а тоді — на передки та з кількома такими шукурами й подався до козаків за Терек.

— А як же ти, Нагнибідо, Маринку свою покинув? Там же тепер така колотнеча...

— Овва, браток... Нема тепер Маринки, нема хати! Баста! Увесь отут Нагнибіда!.. Але про це — мовчок...

Він раптом підвівся, висунувся в вікно й довго мовчав, зціпивши зуби. Рябошапка тим часом нахилився до Рогожина й пошепки розказав йому про ту завірюху, що змела Маринку разом з тисячами таких Маринок, з цілими селами й хуторами.

Рогожин важко замислився. Все більше й більше розумів, яка соціальна завірюха зривається на широких просторах многоликої Росії. Рано чи пізно вона втягне всіх і кожного до найжорстокішої класової боротьби... Де ж його місце у цих вирішальних боях?

Пригадав свою стару матір, що так і вмерла біднячкою, вдовою козацькою, на своїй осьминці виноградника. Казала, вмираючи:

«Шукай, синку, кращого, але не будь падлюкою. Пам'ятай, що вгорі нема правди. Кожна драбинка вгору лежить на чийсь спині. Дивись добре, синку, щоб на чужу болячку не сісти».

...Годі! Пора порвати ланцюг, що сам собі надів! Ось тільки переговорити з Карауловим...

М. О. Караулова знав іще з тих часів, коли працював по чужих виноградниках, а святами блукав з рушницею по степах та по комишах Урусколя. Здавалося тоді, що Караулов широ виступав проти старої державної системи й здіймав голос за демократію, за народоправство... Невже все це постільки — поскільки?

На Прохладній устав похмурий і пішов шукати штаб Уфимської ополченської дружини, де мав зустрінути інших членів делегації. На станції клекотіла неможлива метушня й гармидер. Сюди йшло з півдня дві залізниці,

далі, на північ, була одна. Солдатів набилося декілька тисяч. Тижнями сиділи, проїдаючи всякі манатки. Вагони брали з бою.

В штабі Рогожин випадково довідався про ту особливу справу, що для неї Байсунгуров виїхав на станцію напередодні з кількома відповідальними партійцями. Тут вони здобули в уфимців нову партію зброї для владикавказької організації й тепер улаштовували доставку її до Владикавказа з черговим пасажирським поїздом.

Рогожин вийшов на платформу якраз у момент приходу поїзда з Мінеральних Вод. У хвості його виблискував чистенький вагон 1-го класу з кількома офіцерами. Метушня навколо збільшилася. Напівпорожній новенький м'який вагон дратував натомлену, розбурхану солдатську масу. Групи спинялися біля нього й посилали недвозначні побажання.

— Катаються, шкури, душу б їм витрусило!

— Витягти б їх звідти — та до стінки!

— І коли вже ми виб'ємо гадів?!

З вагона виглянуло кругле, веселе обличчя напідпитку. Офіцер не помічав небезпечного гостро-ворожого настрою й хотів пошуткувати:

— А що, товариші? Стоїмо?

— Пішов ти геть, до хрещеної мами!..

Офіцер вломився в амбіцію.

— Пху, глупак! Що я тебе, возом зачепив?

Але з натовпу понеслися вже явно роздратовані вигуки:

— Хто такий? Чого йому треба? Іш який свистун найшовся! Кондуктор, сука! Ви кого тут у м'яких вагонах катаєте! Говори, пістолет чортів!

— Товариші, моє діло маленьке. Не я вагони даю. Це — окремих вагон терського отамана Караулова.

— А-а-а... Ка-ра-у-ло-ва?

— Товариші, сюди! Караулов тут!

— Го-го-го-го!.. Ка-ра-у-лов!..

— Подать сюди Караулова!

М. О. Караулов вертався з братом своїм Володимиром і чинами конвою з П'ятигорська, де зустрічали 1-й Волзький полк із германського фронту. За військовим звичаєм було випито чимало козацьких ковшів і грузинських азарпеш. Настрій був підвищений: золотопогонна «демократія» відчула в своїх руках реальну силу.

Караулов вийшов на площадку вагона, намагнічений хмелем військового свята. Задержуваті думки стрибали у розхристаній веселій чехарді: «12 полків... наказний отаман війська Терського... не дамо чужинцям порядкувати...» Його хвацька новенька черкеска з срібними газирями, голубий бешмет і ясні погони на тлі отаманського вагона, його повне обличчя, нафарбоване веселим хмелем кізлярських чихірів, разуче протистало сірій, обірваній, вошивій півголодній масі. Ворожі погляди цвяхами вп'ялися йому в обличчя, дошкульні вигуки образливо задзвеніли в повітрі.

— З яких причин нас держать отут тижнями? Говори!

— Навіщо терський військовий уряд обеззброює солдатів? Хто дав йому на це право?

— Ми голодуємо на станціях... Чому не дають паровозів?

— Позасідали скрізь, золотопогонні шкури!

— Хто тебе поставив над нами командиром?

Караулов загубив розсудок.

— Військовий уряд не винен у безладді. Це все наробили ваші Ради, де позасідали більшовики. Але далі ми вже не станемо з ними панькатися. Козацькі полки вертаються з фронту. Я змету з ними всю цю наволоч і встановлю добрий лад в області.

Вибух обурення покотився пероном:

— Сам ти наволоч!..

— Геть Караулова!.. Бий золотопогонників!

— Товариші, відчіпляй вагон!

Аж тепер усвідомив Рогожин усю серйозність стану. Людська комашня тислася до вагона, лізла на східці, торсала двері. Перший камінь брязнув у вікно й задзвенів скалками скла. Караулов із своїми супутниками заховалися, замкнувши двері. Вигуки міцнішали, зливалися до купи, виривалися з галасу окремими фразами і знов тонули в суцільному реві. Солдати відчепили вагон військового отамана й покотили його на запасну колію. Десятки й сотні бігли до своїх ешелонів, хватили гвинтівки й мчали з невидючими обличчями назад, до однієї мети — блискучого чепурного вагона 1-го класу.

І Нагнибіда, веселий доброзичливий товариш Нагнибіда, біг із іншими, закладаючи набої до гвинтівки. Кого він бачив поперед себе в цю хвилину? Свою загублену Маринку й зруйновану оселю? Свого пана, на чий

землі 15 років просидів скопщиком? Чи тих офіцерів, що били його в казармі по зубах, готуючи гарматне м'ясо?

Рогожин кинувся до нього, захопив за рукав і намагався спинити:

— Що з тобою, Нагнибідо? Одумайся!..

Але раптом побачив чуже, зле обличчя і грізно нашо-рошені вуси:

— Геть з дороги... ш-шкура!.. З-заколю!..

Рогожин розгублено пустив рукав і відступив назад. На хвилину побачив у вікні вагона крейдяно-біле обличчя Караулова з його пишними вусами й буйним чубом.

І враз ударив перший постріл, звякнувши по вагону.

— Ур-ра!.. Бий золотопогонників!

Сіра маса відкотилася від вагона, розсипалася за стіни, за паркани, й по кількох хвилинах постріл за пострілом, постріл за пострілом, десятки й сотні затахкали, зацокали дощем в отаманський вагон все частіш і частіш.

Рогожин хитнувся, наче від удару:

— Та що ж це таке?!

Перескочив через невисокий парканчик, вискочив за станцію, захопив чийсь прив'язану коняку, перерізав повід кинджалом і шалено помчав до станичного правління, обганяючи інших вершників і тачанки, що тікали з станції.

На половині дороги побачив, як назустріч кар'єром вилетіла півсотня козаків на чолі з станичним отаманом. Її викликав хтось на станцію телефоном ім'ям військового отамана.

Без шапки, весь у пилу, врізався Рогожин у їхні лави й перехопленим від хвилювання голосом наспіх розповів, що діється на станції.

Хтось із козаків свиснув:

— Це справа інша! Над цим треба ще подумати. Мітинг, товариші!

Рогожин зблід.

— Як це мітинг?.. Та кожна ж хвилина дорога! Сором, товариші! Подумайте: наш обранець, отаман Терського війська...

— Ну й вертайся, коли твій обранець! — глузливо кинув молодий козак, напевне, фронтовик-відпускник.

Мітинг вирішив:

— Не наша справа... Наша хата скраю. Коли солдати чинять над отаманом народний суд, нам втручатися не годиться...

Півсотня марш маршем полетіла назад. Рогожин дивився їм услід, мов остовпілий, невидючими очима. Раптом зліз із коня, зірвав свої погони, жбурнув їх з огидою під ноги й твердим кроком пішов праворуч, вуличкою, за станцію й далі на північ, до роз'їзду Шорданового.

Чотири години після того на станцію Прохладну прибув спеціальний поїзд із Владикавказа на виручку військового отамана. Група молоденьких прапорщиків, писарів військового правління та добровольців — учнів військової учительської семінарії обстріляла станцію, убивши кількох випадкових і неповинних людей, і оточила наскрізь побитий кулями вагон військового отамана. В ньому лежало п'ять трупів: колишнього депутата Державної думи й члена виконавчого комітету її (за перших часів революції) М. О. Караулова, брата його В. О. Караулова, двох офіцерів конвою та вістового козака, дяді Єрошки.

В останнього на обличчі, в піднесених бровах і в зламі вуст застигло зачудування. Здавалося, під ним ховалась невимовлена фраза:

«Шуткувати зволите, Гавриле Петровичу!..»

V

З таємного розпорядження управителя Владикавказької залізниці генерал-інженера Крігер-Войновського на станцію Владикавказ подали пізно ввечером екстрений поїзд спеціального призначення. Залізнична прислуга з ознаками найвищої пошани провела вісьмірку пасажирів до їхніх купе й тихо, без свистків, вирядила в таємничий рейс.

Поїзд, у складі потужного паровоза, двох вагонів першого класу й одного багажного, рвав повітря, минаючи великі станції без зупинок і набираючи воду на маленьких. Ельхотове, Муртазове, Прохладна, Незлобна, Мінеральні Води, Невинномиська — все далі й далі позаду лишалася довга смуга сизих кряжів, зелено-кучерявих горосхилів і сніжно-білих недосяжних верховин.

Ранком поїзд вихопився на кубанські степові простори, назустріч норд-остові, що широкими колючими мітелками підмітав Північний Кавказ. Але машиніст не зважав на ворожі вихватки степового шалоброда й твердо кидав кочегарові:

— Ще піддай!

І поїзд, перемагаючи стихію, швидко минав шумливі залізничні вузли — Армавір, Кавказьку, Тихорецьку, — поринаючи все глибше й глибше в степову далечінь.

А перед нього, наввипередки, дротами бігли від комітету до комітету іскорки тривоги:

«...Мимо станції пройшов таємничий екстрений поїзд невідомого призначення. Перевірте документи під час зупинки. Повідомте дальші станції...»

І так якось складалося, що чиясь всевладна рука доставляла телеграму адресатові якраз останньої хвилини, коли вже поїзд проходив станцію. Іноді на перон вискакували з погрозами робітники, але поїзд майже не затримував ходи й летів далі, поблискуючи вікнами, затуленими завісами.

Того дня по залізничних майстернях і робітничих комірчинах розлізлися неймовірні чутки:

— Антанта послала своїх представників до Каледіна.

— Та не Антанта, а Миколай Миколайович.

— А я чув, ніби він сам проскочив на Дон із своїм штабом.

— Бреши більше! На чортового батька Каледіну старе барахло?

— А що ти думаєш? Для представництва, для марки. Туди тепер на Дон звідусіль пливе старе гайно.

— Дак чого ж наші комітети ловлять гав? Коли йде мимо невідомий поїзд — стій! А як не слухає, то можна в тупик загнати або й під одкос пустити.

— Хіба не знаєш наших комітетів? Хто там засів? Хто хазяйнує на станції? Хто порядкує на всій залізниці?

Поки що на всій залізниці порядкував Вікжел — Всеросійський виконавчий залізничний комітет, що спочатку вороже ставився до більшовиків. З його ласки в правліннях та залізничних управах сиділи генерал-інженери Печковський та Крігер-Войновський з цілою армією старих службовців. З їхнього спеціального наказу, начальники станцій самі пропускали таємничий поїзд, виставляючи до стрілок надійних стрілочників. А всемо-

гутній (для того часу) Вікжел утихомирював схвильовану залізницю телеграмою:

«...Поїзд погоджено з Вікжелем. Екстрена нарада державного значення...»

Леушковську, Криловську, Кущовську проскочили непомітно. На Степній паровоз, засапавшись, спинився біля водотоки, подалі від перону, й заходився похапцем глитати воду. Тим часом до нього метнулося з станції п'ять розкуйовджених постатей у кашкетах і заяложених кожанках. Чорновусий здоров'як почепився на сідці заднього вагона й почав торготіти в двері, вигукуючи:

— Відчиніть!.. Іменем революції вимагаю!

Двері відхилилися. Дорогу рішуче заступив поставний осавул у майстерно пошитій черкесці тонкого дагестанського сукна. Спокійним, упевненим рухом підніс він свисток до повних соковитих губ і подав наказ рушати. А потім того најжачив свої брови над банькатими холодними очима й гостро запитав:

— Вам чого тут треба?

— Документи перевірити.

— Я — комендант поїзда, душа моя. Я сам відповідаю за документи. Поїзд екстрений, спеціального призначення й жодним перевіркам не підлягає.

— Чхати я хотів на всякі спеціальні призначення! Мені дав особисте доручення тихорецький комітет!

— Геть мені зразу ж!

Осавул раптовим, коротким і сильним ударом скинув робітника з сідців і замкнув двері. Поїзд швидко рушив далі, лишаючи позаду себе кучеряву низку роздратованої лайки, придушеної гуркотом коліс:

— Ах ви ж бандити... в бога... в печінку!.. Я вам цього так не подарую!.. Ану, катай за мною до контори..

П'ять схвильованих постатей вдерлися до контори, відсунули чергувального від апарата й викликали будку на 46-й верстві.

— Найдо, ти? Робітники ще працюють на схилі сорок п'ятої? Негайно навантажте дрезину старими шпалами й пустіть назустріч екстреному поїздові! Іде контрреволюція. Наказ передає Кравченко.

— Єсть!

Що ближче до Ростова, то пильніше вдивляється машиніст уперед. На схилі 45-ї верстви вчасно помітив він дрезину, що мчала назустріч із купою шпал. Твердо наліг на регулятор, розігнав поїзд і страшним ударом ски-

нув дрезину геть; тільки вагони кілька хвилин скакали на скрепах, наче підбита коняка.

На Қаялі ждав паровоз, надісланий з Ростова на зміну. Комендант поїзда повеселішав і пройшов до нового машиніста.

— Ну що? Як там Ростов? Пройдемо?

— А чого ж не пройти? Все підготовлено. Вас пропустять аж п'ятою лінією, відгородивши від перону двома товарними. На стрілках стоятимуть наші.

— А що кажуть робітники?

— Хе-хе... Там така веремія пішла! Хтось пустив чутку, нібито екстреним поїздом везуть Каледіну гроші й зброю. Готуються забрати, сподіваючись, що мінятимуть паровоз.

Осавул прикро скривив свої губи.

— Баранта!.. Ну, з богом, рушайте!.. В Новочеркаському — нагорода.

Ростов пройшли повною ходою між подвійними стінами товарних поїздів, подалі від перону. За Ростовом комендант поїзда, колишній капітан, а тепер — осавул Терського війська Доногуев увійшов до середнього вагона з виглядом переможця.

Тут було просторо й затишно. В одному з купе семеро військовиків середнього віку смачно запивали чорний астраханський кав'яр золотаво-бурштиновим кахетинським. Осавула зустріли веселими вигуками.

— З щасливим рейсом, Олександрє Івановичу! Беріть склянку і спробуйте, чи далеко дно в пляшці.

Доногуев увічливо скалив білі гострі зуби й самозадоволено хвалився, наливаючи вино:

— Да, скажу я вам... Проскочити шістсот п'ятдесят верст мимо таких більшовицьких гнізд, як Қавказька, Тихорецька, Ростов, — це неабияке щастя... Ваше здоров'я, панове!

— Проскочити, правда, пощастило, а чи поспіємо на нараду? Як ви гадаєте, Миколо Олександровичу?

Полковник Караулов старанно намазував маслом шматок гострого сиру й недбайливо кинув:

— Коли й не встигнемо, Каледін мусить нас подождати. Він надто обережна людина, щоб зразу ж піти на конфлікт. Чи не так, Григорію Абрамовичу?

Г. А. Вертепов саме порався біля майстерно нарізаного тоненькими стружками балика. Це потребувало певної кваліфікації, щоб досягти законної пропорції: три

чверті сантиметра білого хліба й три міліметри прозорої осетрини. Упоравшись із цим відповідальним завданням, він задовольнив співбесідника:

— На мою думку, Дон — напередодні великих подій. Мені пишуть, що там одверто готують наступ на Москву, скупчуючи полки в напрямку станції Поворіно. Військовий уряд чимдалі більше підпадає під вплив воєнної партії. Приїхав генерал Алексеев, ждуть Корнілова, Денікіна, Маркова. Нам треба швидше попередити можливу авантюру.

— А не думаєте ви, що генерал Каледін просто використовує нас, як рекламну вивіску? В небезпечних випадках звертатиме все на нас, а де йому треба, обійдеться й без нас?

Високий чорнявий кубанець, хорунжий Макаренко, з банькатим фельдфебельським обличчям і низьким лобом під густим чорним йоржиком, запально й чванливо запротестував:

— Генерал Каледін не такий уже простака, щоб нехтувати кубанськими тридцятьма трьома кінними полками, чотирнадцятьма пластунськими батальйонами й п'ятьма батареями!

— Не забудьте також уральців та астраханців. Без нас Каледінові руки зв'язані. Коли б він проти нашої згоди вирушив на Москву, йому загрожував би Царин і Саратов.

Молодий низенький тонковусий хорунжий Бардиж, син кубанського депутата Державної думи, твердо відзначив:

— Що б там не думав Каледін, а в нас на Кубані думка ясна: оборонятись, а не наступати.

— На Тереку — теж. Комісарів не визнаємо, але й на Москву не підемо.

— Звичайно, все це постільки — поскільки... Досвід каже, що треба насамперед забезпечити самих себе.

— Спочатку треба приборкати небезпечну солдатську масу, а далі видно буде...

— Панове, то, може, ми офіційно обміркуємо справу та підготуємо загальну думку.

— Згода. Олександрє Івановичу, запросіть, будь ласка, управителя канцелярії.

Екстреним поїздом поспішав до Новочеркаська об'єднаний уряд Південно-східного союзу, верховний владар

величезної території війська Терського, Кубанського, Донського, Астраханського, Уральського, Оренбурзького та гірських племен Черкесько-Адигейського краю, Кабарди, Осетії, Чечні й Дагестану. Племена про цього владаря, правда, нічого ніколи не знали, як не знали також ні козаки, ні мільйони селян-городовиків. За їх усіх державну конституцію підписали генерали, полковники, офіцери, хани, беки, земельні і нафтові магнати.

Високий уряд, як видно, не любив зайвих церемоній. Заходами залізничної верхівки він подбав про те, щоб робітничі й селянські маси не докучали йому демонстраціями своїх справжніх почувань і намірів. Поїзд непомітно проскочив такі більшовицькі гнізда, як Кавказька, де стояла 39-а дивізія, й Ростов, де робітничі батальйони з Темерника саме готувалися штурмувати каледінських червонолампасників.

Об'єднаний уряд Південно-східного союзу якраз вчасно прибув на історичне засідання, де генерали, полковники, офіцери, хани, беки, земельні й нафтові магнати мали вирішити долю народів Північного Кавказу.

*
* * *

Високий чепурний, виголений до блиску й вишколений до холуйства офіцер у білому мереживі ад'ютантських ретязьків і побрязкал при звичаєним вухом упіймав за дверима тверді знайомі кроки й стримано кинув у глибину великої зали:

— Його високопревосходительство...

Широко відчинивши двері, він завмер у тій позі холуйсько-службової афектації, що знаменувала добру військову виучку.

На хвилинку члени об'єднаного уряду Південно-східного союзу розгублено переглянулися: вставати чи не вставати? Уряд вони, нарешті, чи тільки бутафорія?

З часу свого приїзду до Новочеркаська вони почували себе ні в сих ні в тих. Їх приймали урочисто. Приміщення одвели їм в отаманському палаці. Гостили їх щодня в військовому клубі коштами Донського війська. Подавали таку осетрину, кав'яр, коньяк і цимлянське, що високі члени високого уряду аж ніяк не наважувалися

після того нагадати про спільне засідання. Екстрена нарада ніби втратила свій негайний характер: треба ж було дати членам уряду відпочити!

Нарешті вони додумалися вибратися з отаманського палацу на нейтральну територію й замовляти обіди власними коштами, без коньяку й цимлянського. Тоді їм трохи розвиднілося.

Все життя на Дону дихало військовою диктатурою і неприхованим авантюризмом. Були, звичайно, всякі там виборні органи, військовий уряд, військовий круг. Але чавунна фігура отамана Каледіна затуляла й затискувала всю цю «демократичну» бутафорію своєю самовладною суттю: за його спиною стояла купецька Москва, всеросійська промисловість, закордонна рука, озброєна франками, фунтами й доларами. Не диво, що на Дон, як мухи на падло, зліталися звідусіль найвидатніші діячі старого режиму, почавши з військових. Стара, ганебна, царатом зрощена козацька «слава» — слава захисників престолу, опричників самодержавства — подавала надії, що Дон виступить на оборону порядку й державності.

До об'єднаного уряду Південно-східного союзу ставилися, як до тимчасового непорозуміння. В чім річ? Який уряд? Якого союзу? Ах, так! Постанова військових кругів і Катеринодарської конференції! Ну, нехай тоді сидить собі цей уряд, доки він нам не мішає.

До складу уряду каледінці висунули малоавторитетних у військових колах осіб: члена Державної думи Харламова та осавула Єпіфанова. Кубанське військо репрезентували два малокультурні хорунжі — Макаренко й Бардиж. Від Тереку прибули Вертепов і полковник Караулов, від Астраханського війська — Скворцов і Колокольцев. Всілякі інші козаці території, племена й народи поки що утрималися від високої честі прислати своїх представників.

«Історичне» засідання відбулося в білій залі отаманського палацу. Донський військовий уряд явився весь цілком. За гостей були тимчасовий отаман Терського війська Медяник, осавул Доногуєв і два невідомі офіцери, як потім виявилось, посланці від Московського гарнізону, обложеного в Кремлі більшовиками.

Рівно о 10-й годині всі церемонно підвелися назустріч опецькуватій, трохи вайлакуватій постаті генерала Каледіна, в буденному кітелі, без пояса й шаблі. Але з

усім тим він являв мистецьке втілення самовпевненого мілітаризму й солдафонства. Важкі розмірені кроки; міцна, примітивно витесана фігура; чавунне обличчя з олов'яними очима, прихованими під важкими, напівспущеними повіками...

Як повна йому протилежність, поперед нього незграбно виступала низенька, присадкувата суха фігурка в цивільному одязі — широких штанях і просторому дешево-му піджачку з чужих плечей. Фігурка марширувала влад із Каледіним, химерно піднісши плечі й випнувши груди, мов перекривляючи монументального військового отамана. Звичайне солдатське обличчя з коротким сивим сторчовим, ніби навмисне обстриженим вусом і низенькою ріденькою щетинкою на голові нагадувало щось таке знайоме по сотнях ілюстрацій у журналах... Але маскарадний одяг якось не пасував до готової уяви.

Проте ад'ютант біля дверей поштиво схилив свою зализану голову перед химерним дідком, і вимуштрована його спина виявила цілковиту готовність зігнутися карлючкою. Дідок, напевне, помітив ознаку запитання на обличчях чиновних зборів і на хвилину запнувся. Потім рішуче повернув праворуч, до вікна, де скромно примостилися гості, й почав обходити всіх, сам себе рекомендуючи фальшивим невиразним голосом:

— Генерал Алексеев...

Баранячі очі Доногуєва відбили певний намір вилізти з лоба, а спина хитнулася в переможному бажанні переломитися на пошану високому гостеві. Вся зала повернулася до нього, вітаючи недавнього верховного головнокомандувача всіх армій і флоту. Цими днями він утік із Москви, щоб організувати на півдні російську Вандею.

Генерал увічливо обійшов усіх присутніх, сподобивши їх запобігливо стиснути його генеральські ручки.

Каледін тим часом важко стояв біля столу, такий же чавунно-спокійний, байдужо-півсонний, терпеливо чекаючи кінця церемонії. Коли всі сіли, він на хвилинку підвів свої повіки і рівним, низьким, невиразним голосом запропонував обрати на голову зборів «нашого високошанованого Михайла Васильовича...» Але генерал рішуче ухилився від високої честі; він тут тільки гість, він приїхав слухати і вчитись; а коли буде така ласка високих зборів, він подасть деякі інформації про останні події.

Ці «інформації» стали кінець кінцем за центральний пункт наради. Генерал говорив патетично й піднесено: — Настав час важких іспитів. Більшовики здійняли безумне повстання, що веде до цілковитої анархії. Петроград і Кронштадт — у їхніх руках. Розгнуздані солдати й матроси убивають сотні й тисячі офіцерів по казармах та військових суднах. На вулицях ганебні сцени дикунства й самосудів над громадськими діячами й інтелігенцією. Москва — в облозі. Більшовицькі гармати б'ють по Кремлю, по славнозвісних святинях московських. Тут, у Москві, вирішується доля многострадницької Росії. Коли візьмуть верх більшовики, нам загрожує нова татарщина, що відкине нас на сотню років назад. Нові завойовники руйнують і топчуть під ноги всі здобутки культури, все, над чим працювали десятки поколінь. Своїми демагогічними, нездійсненними гаслами вони піднімають на нас темну масу. Грізний руйнацький ураган іде на нас із півночі; буйні вихри здіймаються йому назустріч. Коли ми не хочемо загинути під його ударами, треба негайно організувати загальний опір. Уся Росія з мольбою й надією дивиться тепер на славне козацтво: тільки тут іще не загубили честі й державного розуму. Вільний Дон стане за ватажка для всіх, що готові встати на оборону батьківщини; звідси почнемо хрестовий похід проти нових азіатів. І я глибоко вірю, що знайдуться в нас іще Мініни й Пожарські. Вони організують і поведуть нас на Москву! Вони спасуть Росію!

Глибока мовчанка опанувала присутніх. Кожному ясно було, що йдеться тепер не про звичайне повстання, яких не мало було в історії людства. Подано довголітній рахунок усьому минулому. Більшовики вдало вибрали час: вікову загату прорвало. Легко плисти за бурхливою течією, але важко боротися з нею. Добре, як заколоти й руїна обмежаться тільки Центральною Росією, а не перекинуться на Кавказ. Навряд щоб тоді допомогла будь-яка організація козацтва.

Не хотілося говорити, не хотілося думати. Нарешті слово взяв донський «Златоуст», заступник військового отамана й голова донського уряду Митрофан Петрович Богаєвський. Невисокий на зріст, сухорлявий, з крутим підборіддям, русявими, трохи звислими вусами й виразними густими бровами понад пенсне, він говорив завжди нервово й запально:

— Високошановний генерал недооцінює більшовицького руху. Це зовсім не повстання купки безумців, це — соціальна хвороба, масова пошесть. Вона мусить охопити широкі маси і згодом перекинеться на Дон. Що може спинити селянина й робітника, коли їм зразу дають змогу брати землю, брати завод? Вони не знають, що з цього вийде, вони думають, що ось кожен зразу стане сам за поміщика, почне панувати. Проти цієї пошесті немає ні мурів, ні ліків: нею треба людям перехворіти. Хіба ми не бачимо вже ознак хвилювання в наших полках — 2, 8, 10, 12, 14, 16, 27, 28, 44-му та в батареях 6, 12, 13 і 32-й? Хіба городовики-селяни Дону, Кубані й Тереку не готуються всадити нам ніж у спину, як тільки ми виступимо на Москву? Хіба робітничий Ростов не клекотить придушеним огнем повстання й не сіє навколо себе бурю? За цих умов годі й думати про завоювання Москви, треба всі сили покласти на боротьбу з пошестю в себе вдома! Коли б справа йшла про те тільки, що нам треба віддати своє життя, ми б його віддали... Але — кого вести? На кого покладатися? Зважте все це, панове!

— Так, кого вести, на кого покладатися? — підхопив його промову голова фронтового козачого комітету Агеев, типовий народник-інтелігент, з іконописним обличчям і борідкою, як у Чехова; голос йому забринів сльозою: — Нам усім дорогі московські святині, де кожен камінь полито кров'ю й потом наших предків. Але ми хворі, — Митрофан Петрович сказав правду. Ви ждете з фронту козацькі полки, щоб опертися на них у боротьбі з більшовиками? Але я тут твердо заявляю: вони принесуть сюди на Дон більшовицьку заразу! На фронтовому з'їзді козацьких депутатів ми вже бачили перших офіцерів-зрадників, що йдуть за більшовиками, як от: Голубова, Автономова, Сорокіна та інших. Вони, правда, ще не танцюють під петроградську дудку, — вони хочуть завести Ради для самих себе. Але вони вже не за нас, вони — проти нас. Ось вам наша підпора! З нею походу на Москву не влаштуєте!

Слова падали важким оловом на мозок. Було тихо й моторошно. Каледін обвів своїм важким поглядом мовчазні збори і мляво підвівся, спираючись на стіл. Почав незграбно й нудно, але з кожною фразою промова його набирала впевненості, логічності, палу й своєрідного натхнення. Очі поблискували жваво й хижо.

Бульдогоподібне обличчя прибрало виразнішого, освідомленішого вигляду.

— Тут що не слово, то мені докір. Навколо мене точиться багато всяких вигадок. Запевняють, нібито я готую похід проти більшовиків... Цілковите непорозуміння! Справа досі стоїть так. На початку більшовицького повстання я одержав від верховного головнокомандувача Духоніна наказ вирушити з усіма донськими полками на Москву. Так само й він мав вирядити з фронту потрібні загони, щоб не дати більшовикам захопити серце Росії. Інтереси Дону вимагали, щоб ми скупчили всі наші сили на кордонах, проти Поворіна й Царицина. Я дав такий наказ. Проте все це аж ніяк не означає походу на Москву,— це тільки готування до самооборони. Мій план — витримати більшовицьку навалу на кордонах, побороти в себе цю пошесть, а тим часом організувати більш надійну силу: старих козаків. Я не покладаюся на молодих козаків-фронтників: їм треба спочатку кілька місяців пожити на Дону, в оточенні наших інтересів, щоб позбутися більшовицького чаду. Але на спасіння Дону встануть десятки тисяч старих донців, що й тепер готові сісти на коня. Тільки тоді, встановивши в себе добрий лад, можна буде подумати про визволення всієї Росії. І будьте певні, що знайдуться в нас Мініни й Пожарські! Та буде кому й піти за ними без вагання.

Генерал Алексеев не витримав, скупко кинув дві фрази:

— Коли так, то єдиний вихід — добровільництво. Мусимо організувати добровільну армію для захисту порядку й законності.

Але проти цього запротестували члени об'єднаного уряду: організація Добармії на Дону послужила б за справедливий привід до походу більшовиків на Дон.

Сухо й незадоволено запитав Каледін:

— Нарешті, що ж ви пропонуєте, панове? [Ми] не маємо певних реальних сил для оборони Дону й разом вважаємо за небезпечно організувати ці сили.

Загальну думку поміркованої частини зборів подав Вертепов:

— Ні, не так. Організувати ці сили вважаємо за потрібне. Але не для походів, а для оборони, і не з чужих для нас елементів, а з самих себе, з місцевого населення. Насамперед нам треба попустити віжки й завести

в себе такий лад, щоб хоч сяк-так задовольнити маси; тоді матимемо на кого опертися в боротьбі з більшовиками. А потім непомітно, потихенечку напнемо віжки й поведемо їх, куди нам треба.

— Щоб задовольнити маси... Щоб задовольнити маси,— іронічно пробубонів генерал Алексеев і нахилився до Каледіна з порадою закрити збори.

Чавунна фігура Каледіна ще раз нудно підвелася, нахилившись над столом:

— Панове, вважаю, що ми тут тільки вислухали інформації й обмінялися думками. Дальше обговорення справи перейде до,— генерал глузливо скривив рота...— до об'єднаного уряду Південно-східного союзу. Оголошую кінець наради.

Розходилися, як від тяжкохворого після консилиуму. Члени об'єднаного уряду мовчки, парами, рушили до своїх апартаментів — гостиниці. Південне сонце щедро сипало з неба свою запізнену осінню ласку. Велелюдний натовп весело гомонів, заповнюючи пішоходи Платовського проспекту. Члени уряду в глибокому роздумі пленталися поміж безтурботним людом. Виявилося, що державне будівництво — не така вже весела справа.

Врешті сотник Колокольцев опам'ятався:

— Панове! За всяких обставин насамперед треба дбати про здоров'я. Сьогодні до «Сан-Ремо» привезли божественний кав'яр... І досить гарне цимлянське...

— Хм... Розумне ваше слово, Іване Івановичу!

І члени уряду рішуче повернули до ресторану.

*
*   *
*

Життя бурувало й бігло, як широка весняна повінь, а на території Південно-східного союзу (готель «Європа», кімнати № 43—45) було нудно й тоскно. Щоправда, члени високого уряду приступили нарешті до роботи, розподіливши поміж себе державні обов'язки. Харламова висунули, так би мовити, на президента союзу, доручивши йому представництво перед сусідніми й усіма іншими державами. Полковник Караулов узяв на себе військові справи, Вертепов — внутрішні, Макаренко — закордонні, Бардиж — продовольчі. Астраханські делегати залишилися без портфелів через свій

непереможний нахил до кав'яру й цимлянського: кожної перерви вони випивали й закушували, а кожного засідання дримали й клювали носами.

Найактивнішу діяльність розгорнуло міністерство продовольчих справ і постачання. Наслідком його біганини було вісім пар підшов, чотири фунти чаю й 56 аршин парусини кольору хакі для власних потреб членів уряду. А втім, і решта міністерств не гаяли часу марно: вони з ранку до вечора писали відозви.

Така їх діяльність аж ніяк не перешкоджала ні донським генералам, ні донським трудовим низам: події йшли собі поза відозвами й поза спиною об'єднаного уряду. З фронту верталися на Дон полки за полками. Генерал Каледін розташував їх у районі Каменської, Лихої, Міллерово та в Усть-Ведмедицькій окрузі. Тут вони, за його планом, мали «оздоровитися» й створити недвозначну загрозу Воронежу й Царицину. Але полки мітингували й бурували проти військової аристократії, не виявляючи великої охоти до оздоровлення. Дисципліна падала; гору брали більшовицькі гасла. Тому заподатливий генерал приступив до другої частини свого плану — до організації добровільних донських загонів. Але й тут його ждали несподіванки. Щоправда, перший білопартизанський загін осавула Чернецова дещо важив у боротьбі з червоними частинами; а зате партизани сотника Грекова на чолі з своїм бравим отаманом взялися до вигіднішої справи — до розбоїв. Їх ледве спромоглися обеззброїти.

Ростовські робітники відповіли на цю мобілізацію вояцьких сил повстанням і в кінці листопада захопили до своїх рук Ростов.

Життя тим часом готувало об'єднаному урядові нові несподіванки. Одного разу на порозі Південно-східного союзу («Європа», № 43—45) появився осавул Доногуєв у полковницьких погонах, із трикольковою нашивкою на рукаві. Баранячі очі його виблискували самозадоволенням.

— Можете віншувати першого рядового першого добровольчого офіцерського полку!

— Олександрє Івановичу... Ви вже — полковник?

— Ах, не однаково хіба записатися капітаном чи полковником? Ми всі там будемо рядовими бійцями. А втім — слово честі — я таки матиму полк. Мені обіцяв сам генерал Алексєєв.

Члени уряду переглянулись.

— Хіба ви не в донських частинах?

— О, що ви?! Тут справа йде вже не про Дон. З дозволу Каледіна, генерал Алексеев приступив до організації всеросійської добровільної армії. Ну да... Невже ви досі про це не чули?

Справа була ясна: Дон готувався не до оборони, а до наступу.

Того ж дня об'єднаний уряд Південно-східного союзу склав до чемоданів усі державні справи, кальсони, шкарпетки, недоїдений кав'яр і недопите вино й виїхав до Катеринодара.

...Старозаповітний, старокозацький Дон котився неминучою стежкою до свого кінця. 2 (15) грудня Каледін повів козачі частини на робітничий Ростов. У найрішучіший момент козаки припинили наступ. На всі доводи військового отамана відповіли:

— Та що нам слухати? Знаємо! Набридло!

І з тим повернули додому.

Каледін, формальний главком понад стотисячної армії Дону, мусив звернутися за допомогою до генерала Алексеева, що мав тоді тільки 400—500 добровольців...

Ростов узяли з допомогою якихось найвірніших козачих частин. Відтоді організацію Добрармії поставили на ширший ґрунт. 6 (19) грудня до Новочеркаська прибув генерал Корнілов. Йому найбільш личило стати на чолі боротьби з більшовиками. Після відомого повстання проти Тимчасового уряду його ім'я стало знаменом для всієї контрреволюції. Але генералові Алексееву аж ніяк не хотілося відступити на друге місце. Між обома кандидатами в главковерхи почалися чвари. На превелику силу їх помирив генерал Денікін, запропонувавши нову комбінацію. На чолі всієї авантюри стала верховна трійка: Алексеев, Корнілов, Каледін; на Алексеева покладалося громадське управління, зовнішні зносини й фінанси, на Корнілова — військове командування, на Каледіна — управління Доном. Принципові питання вирішувала вся трійка під головуванням того генерала, кого стосувалася розглядувана справа.

Робітничий Ростов став за столицю верховної білогвардійщини. Звідусіль сюди посунули золотопогонні патріоти спасати свою власну батьківщину і свої власні та сословно-класові привілеї. За ними тікала до Ростова недобита російська контрреволюція: патентовані монар-

хисти, капіталісти, спекулянти, колишні міністри, сіятельні дармоїди, високопоставлені повії. З тою ж течією припливли політичні клоуни й шулери, почавши з крайніх правих аж до есера-терориста й авантюриста Бориса Савінкова.

Всеросійське старорежимне болото поволі затопило Ростов. Улиці, ресторани, модні шинки й салони стогнали й гриміли від гулянок, оргій і балів. Буржуазія шаліла, поспішаючи наздогнати прогаяне. Верещала про «білих лицарів», про «хрестовий похід» проти варварів-більшовиків і доводила свій патріотизм, воюючи з пляшками. Грошима давала на організацію білої армії тільки копійки.

А над ними й над Доном щодалі більше нависали червоні хмари. Козацькі полки, призначені для охорони донських кордонів, розбігалися або ж браталися з більшовиками. 10 (23) січня представники десяти полків і чотирьох батарей обрали на з'їзді в станиці Каменській донський ревком на чолі з Подтьолковим і запропонували Каледіну передати йому всю владу. Каледін відповів несподіваним ударом на Каменську силами чернецовського карального загону. Тимчасовий успіх закінчився цілковитим розгромом Чернецова. Скороспілий герой білого Дону загинув під шаблею Подтьолкова.

До Дону тим часом підійшли червоні частини Сабліна й Сіверса. Добровольці під їхнім тиском відходили на Таганрог і Ростов. 14 (27) січня робітники Таганрога повстали й вигнали з міста загони генерала Кутепова. Наближався кінець. Каледін звернувся до козаків з останньою відозвою, закликаючи їх встати на захист старокозацьких сословних прав. Даремно! Козаки не хотіли або ж не могли воювати з більшовиками. Класове розшарування все більше й більше руйнувало старозаповітний Дон.

Самій Добрармії загрожував розгром: робітничий Ростов уже бурував ледве стриманими поривами підготованого повстання.

Генерал Корнілов мусив попередити Каледіна, що готується вивести добровольців на Кубань.

29 січня (11 лютого) в отаманському палаці зібралися члени військового уряду. Настрій був пригнічений: за 50 верст бухали більшовицькі гармати. Виснажений тривогами, похмурий військовий отаман закінчив свою доповідь безпорадною фразою:

— Для боротьби з більшовиками я маю тільки 147 багнетів. Стан наш безнадійний. Населення проти нас. Сил у нас немає, і опір наш нікому не потрібний. Пропоную військовому урядові скласти свої повноваження й передати владу до інших рук...

Без зайвих суперечок погодилися. Каледін мовчки підписав протокол, круто повернувся і рівним солдатським кроком пішов до своїх покоїв. За ним кинувся його помічник Богаєвський, щоб одвернути неминуче. Його попередив постріл: Каледін підвів свій дутий життєвий баланс логічно невідвратною кулею.

Смерть визнаного білокозацького ватажка на короткий час схвилювала верхівку козацького Дону. Низові станиці зібралися 17 лютого (н. с.) на військовий круг, обрали на військового отамана генерала Назарова й оголосили мобілізацію всього козацтва до 55 років. Проте мобілізовані не поспішали на заклик свого отамана,— навпаки: останні полки переходили до супротивника. З румунського фронту прийшов з боями 6-й донський полк. Його зустріли в Новочеркаську сльозами радощів. Сивобороді козаки, члени військового кругу земно кланялися «вірним лицарям» білого Дону; дами засипали їх квітками. 19 лютого полк, не відпочиваючи, вирушив на позиції, а 21-го ввесь цілком, з усім своїм комскладом, перейшов до більшовиків.

Другого дня, пізно ввечером, армія Корнілова в складі 3½ тисяч багнетів і шабель покинула Ростов.

Старокозацькому Донові, природно, залишалося покласти всі надії тільки на бога. 25 лютого, о 4-й годині дня, всі члени військового кругу вирушили до собору. Сивим мохом і цвіллю притрушений єпископ Гермоген правив молебень і слізно прохав на допомогу всі небесні сили. Просто з собору військовий круг повернувся до зали засідань дождитися наслідків... А вулицями Новочеркаська мчав уже на запіненому коні з десятком вершників військовий старшина Голубов, командир збільшовиченої, ним самим організованої дивізії. Кинувши коня на перших східцях військового палацу, він з нагайкою вдерся до зали засідань і гаркнув не своїм голосом:

— Встать, сволото!

І нікчемний хазяїн «вільного» Дону — військовий круг — покірно зірвався на ноги перед авантюристом. Розігнавши круг, розстрілявши кількасот офіцерів, гене-

ралів та членів кругу, Голубов порозумівся з недавнім співробітником Каледіна М. П. Богаєвським і остаточно розкрив свої карти.

Людина безумно хоробра, безмежно честолюбна й екзальтована, Голубов вражав усіх своїми бурхливими витівками. Був час, коли він задержувато вернув цареві всі свої хрести й медалі, образившись за те, що його обминули черговою нагородою. Пізніше він з хоробливим запалом зустрічав того ж таки Миколу II в Новочеркаську, плазував за ним на колінах і цілував сідці, де ступав царський чобіт. То кидав військову службу й поступав до університету, то йшов добровольцем до сербської армії й звертав на себе увагу своєю шаленою хоробрістю. З початком революції він так само шалобродив, розпинаючись за жовтневі гасла, але в той же час топтався біля отаманської булави й виставляв свою кандидатуру на всіх військових кругах.

Захопивши Новочеркаськ, він порозумівся з Богаєвським і виступив з новою програмою: «За радянський Дон, але без більшовиків...» Ніхто за ним, звісно, не пішов. Офіцерство ненавиділо його; козаки йому не довіряли. Покинутий усіма, він утік до станиці Заплавської, де недобитки організували опір червоним. Його вбили на мітингу пострілом у потилицю в той саме час, коли він закликав на борню з більшовиками. За ним безславно загинув і М. П. Богаєвський.

Дон схилив свою голову перед волею робітників, біднішого селянства й козацтва.

VI

Рогожину не було чого кидати на Тереку, крім своїх невиправданих надій на Лютневу революцію, на хвальну козацьку «демократію». Розстріл військового отамана Караулова особливо гостро поставив перед ним запитання: кудю ж далі?

Повернути назад? Порвати з усім і схилити перед Та-сею повинну голову, прохаючи милосердя?

Але ж п'ять років хибного шляху так легко з своїх плечей не скинеш!

Він пригадав образливий випадок з Нагнибідю, другом-приятелем парубоцьких років:

— Геть з дороги... ш-шкуро!.. З-заколю!

Це так — після дружньої зустрічі, після всіх щирих розмов! Отже, в глибині свого ества Нагнибіда підсвідомо ховає насторожено-потайну думку: «А все-таки ти — шкура...»

«За віщо?.. — І зразу ж відчув, як гарячий сором окропом залив груди. — А випадок з Тасею? Чи не пішов ти на провокацію во ім'я своєї золотопогонно-демократичної химери? Чи не вріс ти справді в чужу шкуру всім еством своїм непомітно для самого себе? І як тепер зідрати її, щоб стати для всіх; для Тасі, для Нагнибіди, знову колишнім Гавриком, а не паном хорунжим?»

Пригадав Тасин присуд:

«Тільки смерть...»

Думав над ним уже не раз: мудрий присуд... Тільки віддавши життя своє за масову ідею й переборюючи саму смерть, можна вимести з себе соціально чужий, ворожий намул.

«Повернути назад?.. Легко сказати... А коли б тобі, Гаврику, довелося сьогодні розстрілювати, спільно з Нагнибідами, отамана Караулова, вчорашнього друга-приятеля? Чи зміг би ти взяти на мушку свої недавні симпатії?»

Повісив голову.

«Ні, — сьогодні ще цього не можу...»

І сам собі з гострим докором зауважив:

«Ототож-бо й е!.. Ні сьогодні, ні завтра ти ще цього не зможеш. А треба, щоб ти зміг підвести руку на своє вчорашнє «я». Воно, твоє вчорашнє «я», мусить умерти. От у чому — мудрий присуд Тасі.»

Що більше думав, то яснішала путь і м'язи повніше наливалися прагненням... Жити!.. Боротися!.. Перемагати!

Бадьоріше повернув до залізниці й пішов далі, на північ, на Кубанщину, назустріч шурганам.

Понад колією було людно й бучно. Рушив кавказько-турецький фронт могутнім стихійним потоком, забив залізницю ешелонами, засіяв шляхи подорожніми, голодом, хворобами, безладдям. Поїзди часом ішли «в потилицю» один одному. Вагони тріщали від живого вантажу. Одні, виснажені до краю безсонними ночами, зривалися з дахів і буферів під колеса, другі лізли на томість десятками. Здорові й хворі, з тифом, з цингою й малярією, в лахмітті й струпах сунули вони на північ, громили з голодухи порожні базари й станції, ганялися

за телеграфістами й машиністами, ставили до стінки чергових.

— Дайош путь!

— Дайош паровоза або кишки геть!

А поїзди лізли все млявіше — і пробка міцніше забивала залізницю. Десятки тисяч скупчувалися на вузлах і пересадках, сараною рухалися понад колією й шляхами, навпростець, губили голову від безладдя, недоїдання, злиднів, нерозуміння всього, що діялося.

— В бога... в богородицю... отаманів, владу, комітети, комісарів!.. Доки ж це буде?

Коли починало їм у голові розвиднюватися, вступали до червоних загонів. Але такі загони із перехожих ешелонів визначалися буйною партизанщиною. Місцеві городовики-фронтвики билися за землю, за нове право, за нове життя, а перехожі частини передусім за шляхи додому. Ясно було: на Ростов, на Царицин проходу немає, доки там будуть отаманські, генеральські, каледінські, филимоновські фронти... Геть отаманів і генералів! Бий золотопогонників! Дайош домівку!

Рогожин ішов пішки за цим потоком і в подорожі знаходив цілковите задоволення. Вона еднала його з масою, стирала з нього недавній намул офіцерського чину й виховання; тут він був свій, на однакових правах і однакових обставинах з усіма. Виручала давня мисливська звичка й спритність, надбані в піскових степах, коли він тижнями блукав із рушницею, кількома десятками сухарів за плечима й кресалом у кишені. Умів узнавати погоду, улаштовувати затишні ночівлі, вишукувати всякі корисні корінці й сухі стеблини, впіймати рибу на привалі біля річки, влучити дичину меткою кулею. Склалася подорожня артіль: гуртом було легше перемагати труднощі подорожі. Минуле помалу одсовувалося назад. Рогожин морально відпочивав і відроджувався.

Холодними морозними ночами, коли не щастило дістати теплої хати, грілися біля вогнищ, варили «чай» з різного листу, зерна, сухих ягід і коротали час за балачками. Фронтвики, виснажені походом і безладдя, лаялися вже більше за звичкою, без помітного гніву:

— Революція,— бодай їй ні дна, ні покрішки!.. За царя хоч у товарних возили, а тепер пішки йди та погибай отут!

— Бухай, бухало!.. Не революція, а безладдя.

— Раніш такого не було.

— Багато ти бачив!.. А біженці? А переселенці?

— То ж під час війни!.. Прирівняв!

— А тепер, думаєш, мир? Мимо Чечні йшли з боєм, через Ростов і Царицин підемо з боєм. А додому прийдемо, то зразу — на штурм. Читав постанову крайового з'їзду армії? «Солдат вертається додому з гвинтівкою, щоб захищати батьківщину проти контрреволюційної буржуазії...»

— Ох, багато ще проллється нашої кровушки!

— Не самої нашої. Тепер, брат, двір на двір, син на батька піде. Кому за царя тепло було, той даром не поступиться!

— Хо-хо!.. Багнетом швидко підворушимо!

— Та вже ж, їдять його блохи, не для того царя скинули, щоб у панських наритниках ходити.

Рогожину припав до вподоби літній, бородатий, хазяйновитий солдат із запасних, Шаповал. Здавалося, він і робив, і балакав, і думав не так, як інші. Ніколи не квапився, не хвилювався; спочатку мовчки обмірковував, а тоді вже твердо й розсудливо робив, що треба. Здавалося, він і одягнений чистіше, й нагодований справніше, й ступає дорогою легше. А на ньому — та ж шинеля, ті ж чоботи й шапка. Тільки в шапці — голка й нитка, а в руках — уміння й охота. Кожну дірку він вчасно й ловко зашиє, кожну пляму вчасно вичистить. Дорогою до всього додивлявся. З куща шипшини обірве кілька сухих ягід, а вечором гостює товаришів чаєм. На порожньому картоплищі викопає багнетом з десяток картоплин і зварить юшку.

«Глитай? — подумав собі Рогожин: — Дак ні ж, не глитай. Глитай би все робив тільки для себе, а цей охоче ділиться з усяким. Проте й не городовик. Немає в нього того недовірливого, упередженого ставлення, що визначає гнобленого, дратованого городовика. Напевне, селянин із Ставропольщини або з прикубанських сіл».

Раз на привалі, ламаючи дрова для вогню, Шаповал пошкодив собі руку. Рогожин дістав уже затягану хусточку, одірвав бинду й перев'язав. Шаповал подякував, але згодом усміхнувся й тихо зауважив:

— От ви, товаришу Рогожин, прикинулися солдатом, а хусточку забули викинути. У солдатів таких хусточок не буває.

Рогожин щиро засміявся й голосно запитав:

— Звідки це ви взяли, що я прикинувся солдатом? А може, я й справді хочу бути солдатом?

— О? То інша річ. Час тепер такий, знаєте...

— Та ні, ви мене не зрозуміли. Я сам — з бідних козаків. Офіцером став — без году тиждень. Воно мене мулить — оце офіцерство. Я хочу його викорчувати до коріння.

— Розумію... Щоб стати самим собою? Цікаво, цікаво... А чого ж ви тепер на Кубань, коли не секрет?

— Який там секрет! Іду, щоб повчитися, почому ківш солдатського лиха. У себе на Тереку — це трудніше; там у мене чимало знайомих офіцерів... Може, доведеться на когось і з багнетом піти, то щоб рука не схибила.

— Так, так. Ваша правда. А все ж таки здивували ви мене, товаришу!

— Чим саме?

— Та так... Кожна людина хоче вгору, а не вниз.

— Ну, брат, угорі тепер треба голову міцно за вуха тримати. Щоб часом не закрутилася.

— А це правда. Багато тепер таких завелось — аж на самісіньку верховину пнуться. Знав і я одного: наробить він колись ділов.

— Хто такий?

— Сорокін Іван Лукович, сотник Лабінського козачого полку. Наш 133-й піхотний якось попав до Гасан-Кале. А там і сотня Сорокіна стояла на відпочинку! Ну й шалоброд же, скажу я вам! Завжди п'янка, карти, бешкети. Не людина, а порох! Застрелити може за ніщо. Революція йому — лафа. Бачився я з ним потім на окружному з'їзді комітетів у тому ж таки Гасан-Кале. Я, бачте, попав туди делегатом від солдатів, а він — від козаків.

— Еге! То ви вже побували в бувальцях? Того ж то й наша розмова...

— Та ні, що там... Це я ще змалечку звик. Було, парубки на вулицю, а я — до книжки... Так ото, кажу, зустрічався з Сорокіним на з'їзді. Сміливості людина надзвичайної! Командир полку наказав йому з сотнею повернутися до Ерзерума. А він на те чхав хотів... «Буде вам, — кажу, — Іване Луковичу». А він сміється: «Чудак ти, — каже, — товаришу Шаповал. Тепер революція. Сміливому дорога — хоч і в Наполеони».

— Ого-го! Здорово загнув!

— Отож і я кажу, що здорово. Честолюбства в нього — на цілу сотню... «Або голову,— каже,— зламаю, або на всю Росію ділов натворю». Далеко піде людина! А от — хоч убийте, не вірю я йому.

— Чому?

— Так... Ненадійні такі верховоди. Йому б усе вище й вище, а люди йому — ніщо. Наробить він колись ділов. Треба в ногу йти, хоч би й поперед усіх, а не на шию лізти. Отоді тебе сама маса вгору висуне. І голова тоді не закрутиться,— ви це правильно сказали.

Рогожину стало зовсім легко.

— Ну спасибі на добрім слові... А ви ж самі куди? Чи не охота ще повоювати?

— Ні, моя путь додому. Я не солдат, а хазяїн. Є там у мене в Коноковому, під Армавіром, сім десятин і дітей трійко. Хазяїнувати страх люблю. Щоб і садок мені, й худоба, й птиця — як на виставку. Перед війною виноградник завів, бібліотечку таку придбав. Мене тепер віжками від хазяїства не відтягнете.

— Ох, не вірю я в це хазяїнування! Війною пахне в повітрі.

— Ну, вже й війною! Не набридли окопи за три роки! Воно, правда, є такі, що їм без бою — не життя. То й нехай собі вовтузяться. А я нізашо, нізашо не піду на це. Мое діло — землю орати. Не лежить моя душа до бою.

— Чудні ви, Михайле Михайловичу. А хіба в усіх тих лежить, що б'ються? Більша частина за те й б'ється, щоб мати право на вільну мирну працю. От, приміром, що ви робитимете, коли вам працювати не дадуть?

Шаповал на хвилину замислився:

— А мабуть, тоді розсерджусь, та, може, й гвинтівку до рук візьму.

— Ототож-бо воно й є.

Обидва розсміялися.

До Невинномиської добралися за м'яких зимових днів. Снігу майже не було. Ранками іноді над степом слалися тумани. В Невинномиській їм пощастило: на станції розвантажили два вагони лісу і солдати негайно ревізували порожняк, причепивши до чергового поїзда. Рогожин і Шаповал попали до числа щасливців, що набили вагони «до отказу».

На Коноковій сердечно попрощалися. Рогожин шуткував:

— Не засиджуйтеся, Михайле Михайловичу! Ждати-тиму.

— А то вже далі видно буде,— повторив Шаповал свою загадкову фразу.

На Кавказькій устав і Рогожин. Тут, у хуторі Романівському, був штаб 39-ї дивізії, а по околицях стояли її полки й батареї. Рогожин поступив до Бакинського полку, в одну роту з Нагнибідою й Рябошапкою.

Нагнибіда почував себе ніяково після випадку на Прохладній. Це своє почування він приховував зайвою метушнею. Радісно вітав заяву Рогожина про бажання вступити до полку.

— Давно пора, Петровичу! Нам своїх офіцерів он як треба.

Але Рогожин перепинив його:

— Будемо якось і без них. Я до вас не офіцером іду, а звичайним бійцем.

Нагнибіда вирячив очі.

— Як же це так? Солдатів у нас досить, а командирів малувато. Навіщо воно здалося?

— А на те воно здалося, щоб ти мені більше не загрожував багнетом... І не називав шкурою.

— Та хіба ж... Гавриле Петровичу!.. То ж такий випадок... Я сам себе не тямив.

— А треба, щоб, і не тямивши себе, ти таки вважав мене за свого товариша, а не за офіцера. Одне слово, баста! Дуже прошу вас нікому не говорити про моє офіцерство. Хай воно не стоїть мені на перешкоді.

Нагнибіда мусив кінець кінцем визнати, що так буде краще. Але неймовірний Рябошапка довго після того скося придивлявся до Рогожина. Що собі думає людина? Навіщо себе ставити в гірші обставини, коли це для діла не потрібно?.. Проте й він не мав підстав жалітися на Рогожина; новий боець першої роти старанно виконував свої обов'язки й був непоганим товаришем.

*

* * *

Козача Кубань тим часом гарячково творила самостійну кубанську республіку, силкуючись загородити її шаблями 33 своїх полків і багнетами 14 пластунських батальйонів. Правда, тут було дві течії. Старе Чорно-

мор'я (Катеринодарська, Таманська, Полтавська, Єйська, Уманська й Чорноморська полкові округи), заселене колишніми запорожцями, схилилося до самостійництва й самоврядування. А «лінійні» станиці (Урупська, Лабінська, Кавказька й Кубанська полкові округи), заселені переважно дончаками й переселенцями з внутрішніх губернь, мріяли про «єдину неділиму» й поглядали на Дон. Переважили чорноморці, що нашвидку змайстрували «демократичну республіку» за готовими зразками. Закони писала законодавча рада з товстенних, огрядненьких, статечних і ситих обранців на чолі з учителем Рябоволом. Порядкував крайовий уряд на чолі з меншовиком, колишнім редактором «Вільної України», Лукою Бичем. До уряду посадили кількох смирних і на все здатних інтелігентів із городовиків. Це звалося в їх «пропорційним представництвом».

Військовий отаман, полковник Филімонов, не виходив з волі «народних обранців», і за це вони призвели його в генерали. А проте був він із «лінійців» і між своїми одверто агітував, що цивільних законодателів не вадило б розігнати багнетами.

Кубанські «народні обранці» сиділи в Катеринодарі й творили основи «демократичного» ладу. Хто мав землю, тому й надалі випадало володіти нею; хто працював на хазяйських фабриках, той і надалі мусив працювати. А щоб хазяйська рука залазила до трудящої кишені цілком уже демократично, була утворена спеціальна законодавча комісія.

Об'єднаний уряд Південно-східного союзу почував себе в Катеринодарі як у Христа за пазухою. Розпакували свої чемодани, дістали недокінчені відозви й заходилися писати й засідати. Якраз в кінці грудня повернулися з фронту майже всі козацькі полки. На території Південно-східного союзу запахло військовою силою, й на порозі об'єднаного уряду появилися представники Антанти й посол від генерального секретаріату України. Агент Петлюри й Винниченка носив довжелезну шаблю, брязкав величезними острогами й майстерно читав запальні вірші про те, що — «було колись — Україна вміла панувати». Він доводив, що Таганрог, Ростов, Кубанщину, Ставропольщину й половину Тереку, як неподільну частину великої соборної України, треба прилучити до Києва. Представники Антанти пропонували м'ясні консерви й молоко в бляшанках із запасів турецького

фронту, але вимагали невеличкої послуги: наступу на Москву.

Наступати, навіть за консерви в бляшанках, об'єднаний уряд не міг. Незабаром події повернулися так, що доцільніше було відступати.

Область усе більше й більше насичували демобілізовані городовики-фронтвики й ешелони солдатів із внутрішніх губернь, що не мали змоги рушити далі. В самому Катеринодарі на вулицях мітингувала сіра солдатська маса. На основних залізничних вузлах озброєною загрозою стояла 39-а дивізія. В Новоросійську розташувався Варнавинський полк і 41-й мортирний дивізіон. Молоді фронтвики-козаки бурували й нахвалялися розігнати з Катеринодара золотопогонних самостійників.

У кінці грудня в Катеринодарі зібрався обласний з'їзд городовиків, що обрав раду «народних депутатів». Це був ультиматум крайовому урядові. 6—9 січня уряд заарештував майже всіх членів ради й притяг їх до права за державну зраду. Настрій на Кубані і в самому Катеринодарі став надто напружений. Якось п'яток озброєних козачих офіцерів необережно появилися на вокзалі, в натовпі солдатів, щоб навести там свій порядок. Їх негайно розтягли на шматки.

Випадково полковник Караулов, так би мовити, військовий міністр Південно-східного союзу й керівник усіх озброєних сил Дону, Кубані, Тереку, Уралу й Астрахані, проїздив на той час мимо вокзалу. Побілівши до кольору своїх аксельбантів, полковник крикнув візникові: «Гони! 5 карбованців на чай!» Дома з ним трапилася істерика, й він довго не міг опам'ятатися: на його очах це був перший випадок такого непоштивого ставлення до золотих погонів.

Коли на вокзалі все втихомирилося, об'єднаний уряд вирішив зробити серйозну й глибоку розвідку. Наймолодші з членів уряду, сотник Скворцов і хорунжий Бардиж, передяглися в цивільні пальта демократичного стану й віку й пішли в народ дізнатися, чим він дише. «Народу» в Катеринодарі досить було на всіх вулицях і перехрестях, але здебільшого скупчувався він біля вокзалу й на базарі. Був переважно в сірих солдатських шинелях, з гвинтівками за плечима або й так. Вертався з фронту голодний і злий, проїдав різне своє й полкове барахло, дожидаючись вільних шляхів на північ. Нема-

ло вешталоя й того люмпен-пролетаріату, що взимку завжди тисся на Кавказ, насичуючи міста й станиці понад залізницею.

Молоді розвідники знали досі тільки офіційний Катеринодар — столицю кубанського козацтва, з широкими просторими вулицями, високими, багатими будинками, веселими садками. Тут були військові установи й жила військова верхівка, тут осідала власна буржуазія, промисловці, земельні тузи, що їх почали щедро плодити жирніючі кубанські простори.

Але далі від цих рівних чепурних улиць і багатих будинків, у районі базару, бурував новий, невпокійний, розхристаний Катеринодар. По вузеньких вуличках, по робітничих комірчинах ріс і міцнів молодий, але вже вітрами революцій овіяний катеринодарський пролетаріат. А майдани й базар заповнював суцільною рухливою масою сірий, запальний натовп. Він продавав, купував, їв, мітингував, бив воші, спав на порожніх ларках і розважався, як умів. Десь у гаморі гупали невтомні ноги танцюристів, а високий хриплий голос змагався з гармошкою:

Ех, робив, не гуляв,—
Ні чобіт, ні халяв,—
А додому прийшов,
То позбувся й підшов.

Гостра, неприхована ненависть до військового уряду, до офіцерства й панства перекочувалася по натовпу дошкульними кучерявими фразами.

— От тобі й свобода!.. З генералами та отаманами на шиї.

— Був один цар, а тепер — як собак нерізаних!

— Не журись, браток,— виріжемо!

— Дак чого ж далі ждати? Бий собачу требуху, крий золотопогонну сволоту... в богове око... в богородицину ніздрю!..

— Не гарячись, товаришок,— дай сили зібрати.

До членів уряду, помітивши їхню розгубленість, підійшов рудовусий здоровило в такому дранті, що весь він світився наскрізь, мов карась у ятерині. Сіре обличчя з червоними очима й сизим носом не віщувало нічого доброго.

— Купіть, граждани, портсигар... Знаменита штучка, доложу я вам.

І він сунув під ніс прегарну визолочену цигарницю з князівською монограмою на ній. Скворцов лякливо поточився назад.

— Не треба, голубчику, я не курю.

Очі продавцеві хижо блиснули.

— Брешеш, гнидо! Я курця за десять кроків бачу... Ну, купи тоді пальто.

— Я... яке пальто?

— Не розумієш, яке пальто? Оте, що на тобі. Примірів його, а тепер і назад? Скидай тоді, коли не хочеш!

І він рішуче простяг руку до закомірка злощасного члена уряду. Скворцов побілів: під пальтом у нього була тужурка з погонами.

— То... товаришу... що за шутки?

— Які там шутки? Знімай, гаде, доки з шкірою не зцупив! Іш який хлюст!

Кругом сміялися:

— Правильно, Довбня! Які там шутки з буржуями? Ти потруси їм добре кишені!

— Краще душу їм витруси, паразитам!

— Не мішайте, тут чесна комерція йде... Дак кажи, сопля, береш пальто чи ні?

— А... а... а скільки ви хочете за нього?

— Ех ти, заяча душа! Вся ціна тобі, сукиному синові, п'ять карбованців!.. Давай п'ятку на обід і чорт з тобою!

На думку члена високого уряду, це була ціна цілком підходяща. Він швидко витяг п'ять карбованців і віддав їх, силкуючись усім обличчям показати, що це тільки весела шутка. Сіро-землистий з переляку Бардиж метнувся геть за Скворцовим з майдану. А навколо непоштиво гиготало й тюкало буйне населення підвладної їм території, проводячи їх рясними побажаннями.

— Подожди, поросяча душо, не тікай так швидко! Візьми собі грамотку на пам'ятку, дома прочитаєш.

Молодий козак Чорноморського полку догнав Бардижа і ткнув йому до рук невеличкий аркуш паперу.

Це був жахливий день для об'єднаного уряду Південно-східного союзу. Інформації з області повідомляли про організацію революційних бойових загонів в Армавірі, на станції Тихорецькій, в станицях Кримській, Слав'янській, Петропавловській і так далі, і так далі. 35 станиць із 85 пішли за більшовицькими гаслами. Козаки-фронтовики бурували, шепталися й скося погляда-

ли на військову аристократію. Назривала логічна розв'язка.

Доповідь двох переляканих членів уряду й принесена листівка довершили паніку. Мовчки, один по одному, читали коротеньку відозву новоявленого ревкому:

«Всім, всім, всім! 17 січня на конференції в ст. Кримській обрано Кубанський обласний ревком. Ревком організує Кубанську революційну армію для боротьби з золотопогонниками й буржуазією. Закликає робітників, селян і трудове козацтво скласти бойові червоні загони по станицях і селах для спільного виступу. Хай живуть Ради! Хай живе Червона Кубанщина!»

Помовчавши кілька хвилин, голова уряду висловив загальну думку:

— Ясно, що після Дону прийшла черга й для Кубані. Ну, що ж? Роз'їдемося, доки не пізно.

І першого разу за недовгий час свого існування об'єднаний уряд Південно-східного союзу взявся до питання, що цілком належало його компетенції. Порадившись, познімали погони, замовили діловодів фальшиві документи на виїзд, зібрали весь свій архів і всі свої нерозіслані відозви та й заходилися розпалювати ними грубку... Врешті останній клаптик спалахнув веселим полум'ям, повівся сизим димком, розсипався сірим попелом... Кінець!..

Так непомітно для історії й істориків шезла одна з великих держав, яка, проте, вмещалася в трьох кімнатах готелю.

А життя йшло собі далі своїми неминучими шляхами. 1 січня 1918 року без боротьби й найменшого опору Ставропольські губерніальні народні збори визнали владу Рад, обрали виконавчий комітет і губерніальну Раду Народних Комісарів. 28 січня цим же шляхом мусила піти й Терщина.

На Тереку національна ворожнеча дійшла цілковитого безумства. Чеченські загони насакували на козачі станиці й палили їх дощенту. Козаки влаштовували справжні походи на чеченські аули. Владикавказ захоплювали то інгуші, то осетини, то просто банди авантюристів.

З такою ворожнечею й безладдям важко було жити. Військовий уряд і Національна гірська рада випустили з рук будь-яке кермо. 28 січня зібрався терський обласний з'їзд делегатів, що обрав народну Раду. Її незаба-

ром заступила Рада Народних Комісарів. Військовий уряд безславно й непомітно сконав, склавши свої сумнівні повноваження.

На всьому Північному Кавказі тільки Кубанщина залишилася поза владою Рад. Але й тут готувалися до останніх, рішучих боїв. В кінці січня Кубанський ревком вирішив повести наступ на Катеринодар силами своїх загонів, за підтримкою 39-ї дивізії. Революційні мрійники не виждали призначеного терміну й 2 лютого ударили на станцію Енем (під Катеринодаром). Командири полягли в нерівному бою, а загін розвіявся.

Проте 14 лютого вже гримів гарматами й строчив кулеметами новий фронт — від Кримської до Троїцької й до Абінської. Повстанці йшли до революційних загонів уже не десятками, а сотнями й тисячами. Виникли нові фронти — під Армавіром, Кавказькою, Тихорецькою. Станції десятками переходили до влади Рад: у січні місяці — 20, у лютому — 14, у березні — 24. Катеринодар, як білий острів, коливався серед розбурханого червоного моря.

*

* *

24 лютого, в неділю, станція Петропавлівська хазяйновито готувалася до ранньої весни. Сонце гарячим язиком злизало сніг і золотою зливою проміння ворушило сонну землю. Голубі прозорі серпанки висіли над курганами. Обрії потопали в облудних маревах. Буйний Чамлик ворушився й щось бурмотів спросоння під зчорнілим, де-не-де пошматованим льодом.

Станиця саме справляла останні передвесінні свайби. Багато фронтовиків-молодожонів не вернулося додому, багато парубків було побито. Батьки не спішили віддавати зайву пару робітних рук до чужої сім'ї. Але спілі, наліті буйним хмелем молодощів дівчата й дев'ятнадцятилітні вдови бурхливими атаками штурмували дефіцитних женихів, і свайби не переводилися. Запасливі батьки викочували з погребів пузаті бочоночки, виносили плескати баклажки, викочували з землі десятки сулій — останки величезного спиртового склепу станиці Кавказької. Ось уже з півроку всі околишні села й станиці розпивали його невичерпні запаси... Два тижні бочками, відрами, суліями й глечиками розтягали вони з Кав-

казької спирт і горілку, відтоді як ешелон дербентців висадив двері до склепу й розігнав охорону. Валки козаків і селян йшли й їхали до Кавказької вдень і вночі. Дибали старі бабусі з глечиками, поспішали діди з барильцями,— знали, що рівчаками тече принадний спирт. Тисячі п'яних шаліли, танцювали, горлали, пили й спали навколо склепу, умирали з перепою або під колесами поїздів, падали в чани з спиртом, доки весь склеп не спалахнув високим стовпом пожежі, похоронивши в огні десятки смертельно п'яних.

Петропавлівська справляла весілля, святкувала весну й спочивала після гарячої боротьби за чи проти Радвлади. Чимало було жорстоких суперечок на сходах і кулачного бою по дворах та по хатах, доки молоді фронтовики-козаки, спільно з городовиками, перемогли стариків. Нарешті й бородані вирішили:

— Ну, шут із ним, із станичним правлінням! Як виконком, то нехай і виконком, аби тільки нас не чіпали. Ти, отамане, сідай за голову і порядкуй...

Але й після того мітингували дуже часто, бо кожен день приносив свої несподіванки. 24 лютого, опівдні, з Армавіра приїхали представники Військово-революційного комітету. Дзвони, мобілізовані на службу революції, вдарили на сполох; мідними горлянками кинули навколо звичайну звістку:

— На мітинг! Оратори приїхали!

По годині перед виконкомом уже хвилювалося море козацьких папах, солдатських і селянських шапок. Революція змішала їх до купи й поділила наново: багатих до багатих, а бідних окремо. Голова виконкому вештався, порядкуючи на рундуці, де ставили стіл під червоним сукном.

— Та буде тобі валандатися, Степановичу! Починай уже!

— Пожди! Ще встигнеш похмелитися до вечора!

— Пху на тебе! Я її, може, і в рот не беру.

— А що ж ти — носом насмоктався, чи як?

— За собою дивися! Сусло!

— Тихше там ви, горлопани! Ораторі вийшли...

Станція пережила вже перші хвилі революційної поєни і зовнішньо поступилася перед городовиками. Рання весна несла вже свій клопіт: хай же краще мир, аніж війна... Але справа ще не дійшла класових боїв за землю, за право вільної праці — проти хазяйського

визиску. Тому й на мітингах промови точилися тихо-мирно. Делегат-фронтвик із Армавіра обізнав усіх з останніми новинами. Революція перемагає і — «нікаких гвоздей». Каледін застрелився, кадети тікають з Дону; в Ростові, Царицині, Ставрополі, на Терекі і взагалі, безумовно, Радвлада і — «нікакая гайка». Тільки на Кубані генерали й кадети засіли в Катеринодарі й піднімають золотопогонників та несвідомих козаків проти трудящих.

— Граждани! Роздаavimo гідру контрреволюції! У ваших руках — скинути владу золотопогонників і встановити владу Рад. Організуйте червоні загони й посилайте їх до Тихорецької під команду товариша Автомова. Бий буржуазію, товариші! Ура!

Бідніші кричали дружно й захоплено; багатіші дипломатично мовчали.

— Хто хоче взяти слово?

— Я хочу взяти слово. Ми, безумовно, за Радвладу й проти гідри. Ну тільки ж — доки ще воювати? Он сонечко пригріває, незабаром треба сіяти.

— Ми проти буржуазії і проти війни.

— Що нам Катеринодар? Ми — самі собі влада.

— Буде! Навоювалися!

— Тихо! Сорокін бере слово... Та заткнися там, ти! Сорокін говоритиме.

На трибуну вийшов молодий, високий і стрункий офіцер у хвацькій черкесці й по-молодецькому заломленій папасі. На чистому, повному обличчі вуглями темніли очі під густими дугами брів, і повні соковиті губи владними лініями випиналися з-під козацьких звислих вусів. Станиця знала шалену вдачу молодого сотника, його п'яні оргії й безумно хоробрі вихватки в бою. Стало тихо.

— Товариші станичники! До всіх вас моє слово, а насамперед до моїх однополчан. Між вами є немало молодих козаків Лабінського полку. З ними ми били турок під Ерзерумом і німців на Стоході. Так доки ж ми терпітимемо в себе на Кубані старорежимних башибузуків, у рот їм дишло? Хто там каже — годі воювати, треба сіяти? Доки не візьмемо Катеринодара, не буде в нас і мирної праці. Не станем ждати, доки сюди прийдуть кадети. Пропоную завтра о десятій ранку зібратися всім охочим на цій площі готовими до походу. Я сам поведу їх на Катеринодар.

- Ур-ра! Хай живе революція!
- Нехай живе Радвлада! Смерть буржуазії!
- Всі хоробрі — на коня! Всі боягузи — на піч!
- Не підкачай, станичники! Дайош сотню!

Старики дипломатично мовчали. Багаті козаки переглядалися й виходили з кругу.

— Ох-хо-хо... Пора вже й додому... Мітинг мітингом, а діло стоїть...

Другого дня о 12-й годині півтораєста козаків та кавалеристів-городовиків під командою Сорокіна виступили на станцію Тихорецьку, поповнюючи дорогою свій загін по станицях і селах новими добровольцями. До Автонома Сорокін привів півтори тисячі бійців. Тиждень після того під його командою була дивізія.

Слава Сорокіна й сорокінців росла. В боях вони на чолі з своїм командиром творили чудеса. Сміливий, винахідливий і, безумовно, талановитий командир брав ворога несподіваними наскоками й не знав поразки. Бути в його загоні, бути сорокінцем, вважалося за честь. Після двох тижнів неперестанних боїв Сорокін був уже заступником Автонома, командувача всієї кубанської армії.

Червоні частини звідусіль — з-під Кавказької, Тихорецької, Тимошівської, Новоросійська — чотирма залізницями підходили до Катеринодара. Кубанський крайовий уряд доживав останні дні за спинами офіцерсько-козацького загону. Столиця Кубанської козацької республіки готувалася до евакуації.

І раптом по Кубані покотилася чутка: армія Корнілова йде з Ростова на виручку Катеринодару. В ній — кращі царські генерали, непохитні офіцерські полки, знання, досвід і мужність...

Скільки їх? Чутки пливли: 50 тисяч... І кожен боєць вартий був трьох...

Над радянською Кубанню нависла тривога.

VII

Темного вечора 22 лютого Добровольча армія крадькома покинула Ростов. Побитими псами, зіщулившись, ішли негостинними вулицями чужого міста, не відповідаючи на жодне запитання. На душі всім було поночі, як і навкруги. Кудюю йти далі? На що поклада-

тися? Ніхто, почавши з головнокомандувача, не міг дати на це твердої відповіді.

Дон, старокозацький вірний Дон, що на нього вся біла Росія поклала свої надії, зрадив і навіть не ворухнувся, коли бунтівники підняли зброю проти його обранців, проти свого уряду. Що ж тепер? Шукати нового притулку для дальшого формування армії чи непомітно розійтися?

Похмурий і мовчазний ішов на чолі головної колони генерал Корнілов. Невисока його постать у сірому полушубкові, з солдатським мішком за плечима твердо місила сухий сніг на спусках до Дону. Темне компликувате обличчя з помітними вилицями й косуватими монгольськими очима дихало фанатичною упертістю і злістю. Головнокомандувач білої армії не мав іще жодного плану. Тільки б вийти швидше з цих ворожих робітничих кварталів за Дон, геть від цієї масової пошесті більшовизму!

Мовчки, зціпивши зуби, йшли за ним хвалені ударні полки, де рядовими бійцями виступали офіцери, а командирами були найвидатніші генерали старої армії. В глибокім розпачі йшли з ними загони білих студентів, гімназистів, семінаристів, маминих синків, що проміняли шкільні лави на білу мрію «спасителів Росії». Розвіялася облудна мрія, одурили сподіванки переможного походу аж до Москви. Щодалі ширше мете звідусіль червоний буревій і гонить їх у незнане майбутнє.

За бойовими колонами сунув довгою валкою величезний обоз. Сотні хворих і поранених тонули в натопті біженців. Ах, як скоро розвіявся хміль ростовських званих обідів, бундючних промов і блискучих сподіванок!

Облетели цветы, догорели огни...

Політичні діячі, комерсанти, фабриканти, поміщики, розгублена професура й пещене «благородне» жіноцтво тікало в незнану путь із жменькою так званої армії. В душі цілковитий жах і розпач. Чи ж такого кінця сподівалися вони, пов'язавши свою долю з намірами Корнілова й Алексеєва? І чи не розгубили старі славлені генерали останнього свого глузду, тікаючи перед натопом напівозброєних робітників, незугарних селян, дезорганізованих фронтовиків?.. Ах, прокляття на вашу голову, старі спантелічені шкарбани!

26 лютого армія спинилася на відпочинок у станиці Ольгінській. Тут їх догнала звістка про новочеркаські

події. Позаду Добармії встав тепер ворожою лавою червоний Дон.

Другого дня головнокомандувач видав наказ рушати в нечуваний похід — у країну, що вся найжачилася багнетами революційних загонів. Щоб не дати червоним розгадати план походу, взяли напрямок на південний схід, на Ставропольщину.

На початку березня телеграфні й телефонні дроти від Торгової до Тихорецької й від Кавказької до Ставрополя били на сполох:

— Іде Корнілов із кадетами, офіцерами, текинцями; революція — в небезпеці. Товариші — до зброї!

Червоне командування рушило свої частини на північ губернії, в район Ведмежого, Білої Глини, Піщаноокоського, Нового Ягорлика. В Лежанці, на межі Кубанщини, Донщини й Ставропольщини, стояв артилерійський дивізіон. На підтримку йому послали Дербентський полк 39-ї дивізії, підсилений двома ротами бакинців.

Стоянка дивізії без діла на залізничних вузлах та по селах розклала бойові частини. В дивізії було ще чимало всіляких фронтових прошарків — від кубанських городовиків до заможненьких селян Ставропольщини. Чимало сімейних бійців розійшлося додому. Інші розледачувалися й губили військову дисципліну та революційну свідомість. Запаси розтягнутого спиртового склепу на Кавказькій не минули рук дивізії. Дійшло того, що на початку нового року, десть на стоянці в селі, корніловці украли в артилеристів дивізії цілу батарею й вивезли її до Ростова.

Попавши з дербентцями до Лежанки, Рогожин повесішав. Він сподівався, що відчуження небезпеки поверне бійців до здорового стану. Нагнибіда підсміювався:

— Нетерплячка бере, Петровичу?

Але Рогожин відповів йому щиро:

— Бачиш, Нагнибідо,— я ж, власне, досі ще не був у боях.

— Чудачина ти, Петровичу! Адже на кабанів стріляв колись?

— Дак то ж на кабанів.

— А не однаково хіба? Бери на мушку й бий золотопогонну сволоту, багнет їй у пузо! От і все.

— Так-то так. А на ділі, може, воно й не так буває.

Село з приходом дербентців загуло роєм потривоже-

них бджіл. Від Корнілова побував парламентар із наказом:

— Добрармія не воює з селянами; головнокомандувач вимагає вільного пропуску...

Село розколося надвое. На просторій площі, де печерицею встала церква, а широкі вулиці побігли в степ, щодня відбувалися мітинги біля виконкому. Сірі постаті солдатів тонули в масі селян, що приходили з жінками. Літні люди одноставно виступали проти воєнних заходів дербентців.

— Навіщо підводити все село? Пропустити Корнілова, та й край! Нам він — як болячка, а воювати все ж не слід. Нехай іде собі.

— Голова капустияна! Ми їх пропустимо, інші пропустять, а він тоді й сяде на шию. Чи нам страшний отой Корнілов? У нього там жменя пошарпаних офіцерів та киргизів. Ми тільки вдаримо з своїх батарей та сипнемо з кулеметів, то їм і капут.

— Насипе він тобі!

— Гуртом візьмемося, то не насипе!

— Цього ще не було... З турецького фронту повтікали, а тут на нашу голову, в селі хочете воювати!

— Ну й тютя ж ти полив'яна! То ж таки — турок, а то — Корнілов! Що мені винен турок? А корнілови сотні років нам на шиї сиділи та й далі хочуть сидіти.

Солдатів підтримала селянська молодь. Вирішили: літнім селянам рити окопи, молодим брати гвинтівку.

Сивобородий крамар, дідок з апостольським обличчям і шарлатанською вдачею, стежив із свого рундучка за суперечками й посміювався в бороду.

— Ох, і чесоне ж вас Корнілов! Ну, куди вам, отаким воякам, проти царських генералів?

— А ти мовчи, гнила крупа! Бо коли б я тебе раніш не вчесав!

— Та я ж нічого... Мені що? Моя хата скраю.

— Нам не треба таких, що скраю!.. Гнида!

Того ж дня за селом, де вітряки стали на варті над Ягорлицьким шляхом, вдивляючись у синю далеч, тисячі лопат рили довгу лінію окопів. На вигоні молодь формувала загони й спішно навчалася немудрої техніки — закладати набой та випускати кулі в повітря.

Рогожин із своїми товаришами влаштувався в старогє побожного дідка, тут же над вигоном. Одного сина в нього пожерла війна. Другий, парубок, узяв тепер

гвинтівку проти Корнілова. Була ще молода невістка-вдова, що мовчки, затаївши своє горе, занурилася в роботу, піднімаючи своїх сиріт на ноги.

Дід Микола усім еством своїм ненавидів війну.

— Несправне діло... Не по-божому. Не можна бійкою дійти правди.

Ця дідова евангелія дивувала Рябошапку. Чи ж можна щиро вірити в неї після довгих років під'яремної праці, за панування великих і дрібних насильників? Він спробував навести діда на істину:

— А як же треба по-божому, коли він на нас із багнетом?

— Не чіпай, нехай іде собі мимо. Не може людина вбити, коли я йому зла не мислю.

— Ой діду, ще й як може!

— А що я йому винен? Я своє діло сповняю, орю, сію, людей годую...

— Цього їм мало. Їм треба ще вас — чоботом до землі.

— Нехай! Христос сказав: не противтеся злому.

— Ну, тоді й буде панувати зло, а не добро.

— Ні, не так. Злий устидиться й схилиться до божого глаголу.

Нагнибіда не витримав: дід явно говорив не свої, нав'язані церквою, нежиттєві слова.

— Щось вони не дуже встидаються, багнет їм у пузо! Ось ми їх швидше встидимо тридюймівками! Наші артилеристи — мастаки бити на розрив.

Молода вдова готувала вечерю. Рогожин задивився на її скорботне бліде обличчя з великими очима. Важка доля несподівано впала на молоді плечі: доводилося самій коротати вік із трьома дітьми, поховавши мрії про власне щастя. Вона зашарілася, встрявши до розмови, й тихо:

— У їх же, в корніловців, теж є жінки й діти... — кинула.

Але Нагнибіда жорстоко відповів:

— Усім їм одна ціна! Пора вже нашим дітям пожити, а їхнім у землі погнити.

Дід Микола журливо похитав головою:

— Ох-хо-хо-хо, господи, твоя воля! Брат пішов на брата, син — на батька. От і мій Михайло...

Михайло, молодий ставний парубок, зсунув брови на перенісся:

— Тату... Говорено вже й переговорено... Куди люди, туди й я. Що буде, те й буде.

Але Нагнибіда бучно підтримав його, ляпнувши по спині:

— Нічого поганого не буде... Наша берьють, їдять його мухи з комарами! Не ми поб'ємо, то інші доб'ють, а такі наш верх буде!

Ранком роз'їзди повідомили, що супротивник іде битим шляхом, не виславши розвідки, поклавшись на мирний настрій села, де раніше не було військових червоних частин. Дербентці зайняли свої окопи. Рота, де був Рогожин, залягла від вітряка до шляху на Ягорлик. Третю й четверту роту послали на лівий фланг, за село, де йшла дорога через міст на станицю Новорогівську. Мобілізовані селяни обороняли найбезпечніший правий фланг.

День устав ясний і теплий, як май. Степова долина, трохи погорблена буграми, сміялася молодо й радісно. Ніжним шовком зеленіли молоді засіви. Рілля парувала, жадібно виставивши груди назустріч сонцю. Десь у блакитних просторах дзвеніли жайворонки.

Рогожин нарвав на межі сухого бур'яну й заліг в окопі наодинці з своїми думами й переживаннями.

Так... Ось незабаром він уступить у перший бій... У перший бій — не з німцями чи з турками, а з своїми ж таки недавніми братами, з колишніми кумирами... Корнілов! Алексеев! Денікін!.. Чи думав він у військовій школі, готуючись убивати людей, що йому доведеться стріляти на такі блискучі мішені? А втім, не почував уже ні сумніву, ні вагань; усе думано, передумано. Дивно тільки, що якась пустка опанувала душу перед боем. Увага розпорозувалася, думка перескакувала на дрібниці. Пісня жайворонків... Золота хмаринка над головою... Сіра муха сіла на холодну сталь гвинтівки, розправляє крила й чистить тоненькі ніжки.

«Що їй до людських трагедій? Вона любісінько гритьмється й завтра на сонці, а я...»

Він обережно підвівся на лікоть і глянув уподовж розстрільної на своїх найближчих сусідів. У вічі впало гостре напружене чекання. Вся розстрільня здавалася величезною пружиною, стиснутою єдиним вольовим стимулом: дати належну відсіч. Рогожину стало соромно за свої «мушачі» переживання.

«Пху ти, чорт!.. Позаздрити мусі!..»

Він раптом відчув себе живим кільцем цілої роз-

стрільні з Нагнибід, Рябошапок та інших сотень і тисяч не відомих йому бійців.

— Пет-ро-ви-чу... Гля-ань... Ка-де-ти!..

Удалині блиснуло сонце на багнетах. Широка бинда невеличких фігурок випнулася на гребінь хвилястого шляху й посунула в падину. Враз десь позаду, в селі, ударила батарея, і шрапнель, захлинаючись, пролетіла над головами й розірвалася битим склом у степу. Знов і знов, частіше й частіше, нижче й нижче... Хтось невідомий трощив велетенські склянки над головами корніловців, і дим розривів запльовував ясне небо. Видно було, як колона спинилася й перешикувалася. Якись частини пішли в обхід флангів, а кіннота марш маршем метнулася в балку.

По кількох хвилинах бухнули десь ворожі батареї і гранати з сердитим бурмотінням шваркнули свої вибухи просто в мереживо садиб і вулиць.

— Бу-бух!.. Бух!..

Зататакали кулемети, затріщали постріли з гвинтівок. Марківський офіцерський полк ішов, як на параді, просто в лоб червоним позиціям. Рогожин стріляв разом з усіма на одинокі фігури, покинувши всяку обережність, підвівшись на одне коліно. Спочатку ворушилася думка:

«Оцей високий — чи не Фролов, бува? А то — чи не Єргушов?»

А потім окремі постаті злилися в одного багатолікого ворога, що ніс на своїх багнетах старе життя з новими утисками й заколотами. І він бив, уже не вибираючи. Раптом почув, як Рябошапка підліз до нього й сердито-дбайливо гукнув:

— Ляж, тобі кажу! Смерті не шукають. Вона й сама знайде, як треба.

Оглянувся на нього п'яними від захоплення очима:

— Я її не собі шукаю... Я он отим, що йдуть, її вишукую.

Канада все дужчала. Розстрільні наближались. Двічі-тричі земля в окопах ахнула й метнулася вгору з шматками м'яса. На селі, позаду, частіш і частіше рвалися гарматні. І раптом червоні батареї замовкли... Що сталося? Невже обійшла ворожа кіннота? Рогожин глянув праворуч і очам своїм не повірив: правий фланг зірвався з окопів і біг назад, до села, а з балочки пішли в атаку корніловці.

— Обходять...

Ворухнулася гостра думка: ось де треба б доброї команди!.. З півдесятка кулеметів з флангу!.. Ах, навіщо він пішов бійцем, коли так мало керівників?

— Петровичу, тікай!..

— Що таке?

Але бійці й самі не знали, що сталося. Потім виявилось, що корніловський ударний полк вийшов у фланг частинам артилерійського дивізіону. Артилеристи не витримали флангового бою й надто поспішно одійшли. За ними кинулися третя й четверта рота дербентців. А трохи згодом уже цілий полк у безладді мчав широкими вулицями, кидаючи село напризволяще.

Ворожі кулемети й гвинтівки сипнули свинцем у фланг і в спину. З переможним «ура!» марковці кинулися на окопи. Останнє враження Рогожина було: ось-ось зійнуть утікачів і піднімуть на багнети. Пригадав, що з вітряків мали вдарити по ворожих розстрільних кулемети. Не знав, що кулеметники втекли з ними поперед усіх. Кинувся до вітряка, але раптом гарячий шершень уп'явся йому в скроню, і він упав обличчям на вогку землю. Отямився зразу ж, обмацав голову: не так рана, як контузія. В голові гуло, і в очах коливалася жовта земля. Кров заюшила все обличчя. Вистачило сили одкотитися під вітряк і заховатися в зрубі.

Бій затихав, починалася бойня. Полк марковців, дорвавшись вигону, добивав пораниених і полонених. Одинокі безладні постріли, зловісне чвакання багнетів у живому тілі, хряск прикладів і звірячий смертельний вереск зливалися в жахливу літургію богові війни.

Рогожин міцніше насунув шапку на свою рану й припав до щілини зрубу. З вулиці вигнали кілька десятків селян. Невисокий на зріст генерал, у білій папасі, зсунутій назад, і в теплій ватянці, промчав мимо на кріпкій степовій конячці, кинувши коротко:

— Розстріляти!

Рогожин ледве не ойкнув: біла армія надто безцеремонно показувала свої вовчі зуби. Він уп'явся очима в групу засуджених. Кілька солдатських шинелей, можливо, належали фронтовикам. Решта — звичайна селянська молодь, і навіть літні бородачі, що просто випадково попалися на вулиці. Обличчя — жахливо перелякані, почасти гнівно-обурені або ж покірно-байдужі. Невже здійметься чиясь рука?

Але рук таких знайшлося досить. З офіцерських лав

вийшло більше ніж треба добровольців, підвели гвинтівки й почали безладну стрілянину. Стріляли без команди: кожен вибирав собі жертву за жертвою, ніби поспішав. Постріли сплелися з стогоном, криками, мольбою. Кілька душ кинулося тікати,— їх догнали й підняли на багнети.

Раптом із купи зірвався на ноги якийсь молодик і побіг вигоном до хат, мимо вітряка. За ним погнався високий, худий капітан із багнетом наготові. Але юнака підганяв смертельний жах: офіцер відставав. На допомогу йому кинувся немолодий уже прапорщик, напевно, з запасних, похапцем витягаючи револьвер. Решта стежила за вловами, як за спортом.

Рогожин упізнав дідового Михайла. Пострілом йому розвернуло всю щоку. Божевільні очі лізли на лоба, рот захлинався в крові й жахливому заячому верещанні. Він біг до своєї хати, але сил не вистачило: упав і плазував далі. Назустріч йому, спотикаючись і плутаючи старечими ногами, поспішав з двору дід Микола, без шапки, в білій сорочці, сам білий, як снігова пелена. Впав біля сина на коліна, загородив його й простяг руки з мольбою.

— Паночку!.. Голубчику!.. Один же він!.. Змилуйтеся!.. Татом вашим, мамою вашою молю!..

Офіцер з розбігу спинився, й обличчя йому перекривила смертельна ненависть. Він задихався й ковтав слова:

— А-а?.. Татом-мамою?.. Ось тобі... за тата-маму!.. Р-раз!

Багнет із хруском увійшов у старі груди й перекинув діда Миколу горілиць. Капітан смикнув назад, але не міг видрати зброю з ребер. Брудно вилаявся, наступив ногою на груди, вирвав багнет і вдарив іще двічі. Тим часом прапорщик добіг до Михайла й незручно випалив йому просто в потилицю. Плюнуло в небо червоно-рожевими шматками й заляпало офіцерові обличчя. Він витяг хусточку і з огидою витерся. Руки йому тремтіли. Дістав із кишені цигарницю й закурив. Високий капітан підійшов до нього, червоний і захеканий. З усього видко було, що йому неловко: з старого, трухлявого діда була не така вже показна бойова здобич. Сонце і вітер, як на те, гралися срібною дідовою бородою, а біла сорочка дужче й дужче пломеніла кольором мучеництва, кольором революції. Руки дряпали землю в останніх корчах.

Капітан злісно кинув:

— Сволота! Він іще сміє тата-маму моїх поминати! Тата мого... ви тільки подумайте!.. Старого, заслуженого генерала — коліном з маетку... тисяча десятинок — як золото!.. Маеток спалили, землю поділили...

Прапорщик похмуро підхопив:

— А в мене — вісімсот і гуральню...

— От вам — наш богобійний, поштивий, лагідний мужичок! Ні, годі з ними панькатись!.. По трупах їхніх повернемося назад.

— Так... А решту — на коліна! Під чобіт! А гей до ярма, бидло!

Вони пішли назад, і до Рогожина долітали уривки

— ...я з ними не церемонюсь... фізична потреба...

— ...і молодичок...

— В поході, знаєте, зголодаєшся... А в селі є такі дівчатка...

Вітер доніс похабний сміх.

Колона рушила далі широкою вулицею. Постріли в селі не втихали. Двори й хати мов завмерли: ні живої душі. Затаїлась Лежанка, мовчить.

А на вулицях її — 507 селянських трупів...

За три офіцерські.

Другого дня корніловці виступили до станиці Плоської, круто повернувши на південний захід, на Кубанщину.

Рогожин ледве добрався до дідового двору, знесилений раною й спрагою. В хаті лежали на лавах, головами до покуття, обмиті й одягнені в далеку дорогу трупи діда Миколи й Михайла. Зрадила євангелія! Не виручив і багнет у невмілих, неорганізованих руках!

Перепочивши трохи, Рогожин вирушив на Ведмеже розшукувати свою частину. Душа зашкарубла в першій сутичці з «носіями права й законності», «визволителями Росії».

*

* *

Здавалося, армія Корнілова сама йде в пастку. Їй заступала дорогу залізниця з двома найсильнішими стратегічними пунктами: Тихорецька — Кавказька. Тут ждали численні загони Автономова, бронепотяги, важкі гармати. Від обох станцій ішли до Катеринодара окремі

колії, створивши неприступний для атаки трикутник. Кінець цього трикутника, під Катеринодаром, був у руках Сорокіна. Все було готове, щоб оточити, стиснути й роздавити невеличку корніловську армію.

Але досвідчений білий головнокомандувач несподівано кинувся нижче Тихорецької, на Старолеушковську, де його аж ніяк не ждали. Проскочивши залізницю під носом Автономова, армія прискореним маршем пішла просто на південь, на Березанську й Кореновську. Автономов похапцем кинув сюди свої загони. Але Корнілов ударив на Виселки, вище від Кореновської, взяв станцію після жорстокого бою, перейшов першу залізничну лінію й кинувся до другої, на Усть-Лабінську, вийшовши з небезпечного трикутника. Усть-Лабінську взяли 19 березня.

Тут ствердилася чулка, що вже чотири дні тривожила білу армію: 13 березня кубанський крайовий уряд покинув Катеринодар, забравши військові архіви й цінності. Під захистом козацько-офіцерських частин генерала Покровського він одійшов за Кубань, прямуючи в гори. Це був непоправний удар для корніловців: відпадала основна мета походу, й грізно вставала небезпека цілковитого розгрому. Шлях назад заступила озброєна організована червона Кубань.

Корнілову не було вже повороту: або вмерти в залізному кільці червоних загонів, або з усією хоробрістю одчайдушності вдарити на їх, прорвати, захопити Катеринодар, підняти на боротьбу заможне козацтво й повернути назад колесо історії. Почалося хитре змагання старого досвідченого лиса з молодими червоними командирами. Здавалося, Корнілов хоче втекти в гори. Перейшовши в Усть-Лабінській через Кубань, він попрямував понад Білою на Майкоп. Червоні стягували сюди свої частини. Але він раптом кинувся через Білу в тил Катеринодара, на Калузську й Новодмитрівську.

Тут, у Закубанні, край був насичений революційним палом. Станції й села зустрічали корніловців окопами, гарматами й кулеметами. Біла армія пробивалася, залишаючи позаду себе трупи, шибениці й згарища спалених селищ. За Білою, в ущелині, її оточили численні загони червоних. Били з гармат і гвинтівок, поливали з кулеметів, заступивши всі шляхи. Армія гинула в сталевому кільці. Генерал Корнілов звелів вигнати з обозів усіх біженців, видати їм гвинтівки й послати в розстрільні.

Виходу не було: або вмерти, або пробитися. Армія пробилася й пішла далі.

23 березня в околицях станиці Калузської вона з'єдналася з загонами Покровського. З добровольцями, що поповнили армію в станицях, Корнілов мав тепер близько 9 тисяч. На початку квітня він узяв штурмом Новодмитрівську і пішов до Катеринодара.

В лавах перших добровольців були найвиразніші, найвидатніші представники поваленої Жовтнем буржуазії. Кожен з них розумів, що боротьба йде на життя або смерть. Не вони самі, а цілий клас, з його інтересами й усім майбутнім, попав під Катеринодаром у пастку.

В районі Новодмитрівської й далі, до Катеринодара, болотяну низину весною заливає повінь. Червоні загони спішили сюди, щоб остаточно оточити й роздавити корніловців. Білим полкам треба було вмерти в жорстокій січі або ж усіма своїми силами, зброєю, зубами й кігтями вирвати з рук червоних власне життя й дальшу путь до класової перемоги. Вони пішли в наступ болотами, по коліна в багні, по шию в воді, перепливаючи річки плавом. Тут під зливою пострілів з гармат і кулеметів захопила їх метелиця. Вітер закрутив і завив, заглушаючи гуркіт бою. Раптом пішов сніг і вдарив мороз. На солдатах мокрий до живого тіла одяг став лубом. Вітер валив з ніг, кидав у обличчя жмені колючих льодових голок, сліпив і різав до крові. Корніловці провалювалися крізь снігову кору, падали й замерзали. А важка артилерія з Григор'ївської невпинно біла по ворожих колонах, і кулемети, не вгаваючи, строчили спереду. Треба було дорватися теплих хат або ж умерти в полі, під вогнем і степовим шурганом. З мужністю відчаю, перед лицем неминучої загибелі, корніловці вдерлися до станиці, зім'явши червоний Варнавинський полк.

Другого, третього дня тепле весняне сонце знов розтопило всі околиці. Болотами й плавнями, під дощем куль і шрапнелі корніловці вдарили на станцію Афіпську, Новоросійсько-Катеринодарської колії, й узяли тут 700 гарматнів та 4 вагони набоїв до гвинтівок. Наступ на Катеринодар був забезпечений.

6—8 квітня біла армія вже переправлялася через Кубань у районі станиці Єлисаветівської, обійшовши місто з заходу, від Новоросійська, звідки червоні й не ждали. З бою захопили гайок і ферму Кубанського економічного товариства, під самим містом, за лінією міських сад-

ків. Катеринодар лежав перед добровольцями, як земля обітована, з своїми церквами, широкими вулицями, садами й бульварами. Лишалось тільки переступити лінію більшовицького фронту й увійти.

Здавалося, недовгі дні червоного Катеринодара котилися в прірву. Постійне, незмінне бойове щастя Корнілова в його поході сіяло паніку. Не сподівалися перемоги.

Виручив катеринодарський пролетаріат. Клас встав проти класу.

VIII

Легейда прокинувся трохи пізніше, як у будень, з радісним відчуттям заслуженого відпочинку. Сьогодні не треба йти на завод, лагодити різакі, пускати станок, обточувати кількасотий раз однаковісіньку форму деталі, слухати уїдливе верещання металу під крицевими ножами. Замість того — святковий спокій і лагідна тиша хатнього закутка.

Голубий прозорий ранок давно вдерся до кімнати через чепурно виміті шибки. Сонячні зайчики химерно плигають з долівки на стіни, з стіни на стелю. Ось один такий нахаба скочив Легейді на обличчя, заплутався в рясних кучерях, де-не-де вже притрушених сивизною, і затанцював на закритих повіках.

Чути придушений шепіт:

— Даньку, шибенику, татка розбудиш...

Легейда всміхнувся, солодко потягся й розкрив очі. Дружина моторно й нечутно поралася біля печі. Десятилітній Мишко лагодив якусь, мабуть, складну машину з трісок, паличок, мотузочків і коліщаток. Восьмилітній Данько, дожидаючи сніданку, грався з шматком дзеркала, муштруючи прудкого сонячного зайчика... Ха! Яка мирна, лагідна, давніми мріями обвіяна картина! Чи ж багато робітників мають такий затишок, щасливу сім'ю, неголодних дітей?

А все — вона, Оленка! Якась невтолима жадоба власної хати, власної печі, рогачів, горшків, власної грядки землі таїлася в цій колишній селянці. Кілька років праці на тютюновій фабриці не потушили цієї жадоби. Оленка таки досягла свого. Підбивши мужа купити напіврозвалену пустку аж на Батарейній улиці, при самій

околиці Катеринодара¹, вона поладнала її, обмазала, причепурила, обсадила кущами пишної жоржини й стрункої мальви, оточила охайними грядками, городиною, садовоною. Легейда злегенька висміював ці господарські намагання дружини, але в душі вдячний був їй за весь клопіт, за добрий відпочинок у чистоті й гаразді.

— Олю, снідати скоро?

— Зараз.

— А ти, шибенику, що там витіваєш, бодай тебе курка вбрикнула? Ходи сюди!

Улюблений мазунчик Данько весело підбіг до батька:

— Я, татку, сигналізацію придумав. Як прийде Корнілов...

— Ах ти ж, блощиця! Твоє діло — бе!.. Он там, біля маминої спідниці!

— Ну да!.. Я вже не маленький... Он і Мишко... Ми підемо з ним у розвідники.

— Я вам покажу розвідників, — насварилася мати: — Оце показалися діти. Тільки й іграшок — війна з білими, розвідники... Ось пождіть, доберуся я до вас.

Легейда весело реготався:

— Чи чуєш, Оленко? Нехай собі! Хіба погано, що діти отак, граючись, привчаються до боротьби з ворогом?

— Ну, ти вже потурай, потурай їм! У мене серце кров'ю обливається, як подумаю, що й до нас докотиться проклята війна. З такими труднощами вибилися в люди...

— В люди, кажеш? Отож за те й воюватимемо, щоб справжніми людьми бути. До смерті битися будемо, бодай їх курка вбрикнула! Чи так, Мишку?

Хлопчаина від лави жваво обернувся до батька:

— Я з вами, тату, в окопи піду. Он у дядька Йвана Кость...

Мати сплеснула руками й розгнівано перепинила:

— Я тобі покажу окопи! Носа навчися втирати, а не окопи. Оце ще мені — лихо на вашу голову!.. Чи вам ото війна така мила, що самі воювати збираєтеся?

— Ну, ну, не гнівайся, Олю. Подавай краще на стіл. Мила війна чи не мила, а вже свого не попустимо.

Після сніданку діти побігли на вулицю. Оленка взяла-

---

¹ До 1923 року за Батарейною вулицею в Катеринодарі (Краснодарі) був пустопорожній вигін. Тепер там ціла мережа нових вулиць і вуличок нового робітничого району.

ся прибирати, трохи засмучена й мовчазна. До хати завітав Майборода, кум і приятель, майстер з сусіднього шкірзаводу. Майборода мав добрий заробіток, чимале черево й щоки як холодець. Ріденькі, немов вищипані, вуси не приховували лихих, тоненьких губів навколо широкого щучачого рота.

— Помагай біг! З неділею святою!

— Милості просимо до хати. Сідайте.

— Ну, як там у вас на заводі? Ще не сіли в калюжу без хазяїна?

— Не збираємось. А тобі, мабуть, хазяїна кортить?

— Не в тім сила. Безладдя допікає!

Розмова не клеїлася. Майборода неспокійно гніздився на ослоні й нетерпляче поглядав на Оленку.

— У мене діло є до тебе, Петре Захаровичу. Може б, ми вийшли на призьбу, на сонечко?

— Це ти від Оленки? Говори при ній. Я від неї ні з чим не таюся.

— Та видиш ти... Справа така, серйозна...

Оленка спалахнула полум'ям і незадоволено буркнула:

— То краще я сама вийду.

— Ні, пожди, Олю. Так не годиться. Коли справа серйозна, тим більше личить її гуртом розв'язати. Говори, Сергію, не огинайся.

Майборода виждав кілька хвилин:

— Є, Петре, звістка з-за Кубані про Корнілова. Там така армія суне, що й не снилося. Цілі полки тікають перед однією-двома ротами корніловців. Через тиждень-два будуть в Катеринодарі.

— Може, будуть, а може, й ні.

— Будуть, я тобі кажу. Там у їх — найкращі царські генерали, найхоробріші вояки. Мені ймовірні свідки казали: без жодного пострілу йдуть на густі колони червоних і женуть їх, як зайців.

— Ну, і що з того?

— А то... Була в нас на заводах своя маленька нарада. Не треба нам лізти, куди не слід. Наша хата скраю. Чи Корнілов, чи більшовики, нам однаково працювати.

— Ти так думаєш?..

— Ну да... Я зайшов попередити, як кума. Чув я, — ти там депутатом попав від вашого чавуноливарного. Не йди на з'їзд, хай йому грець. Лихо буде всім отим депутатам і комісарам, як прийде Корнілов. Ти тепер,

можна сказати, хазяїн, маєш свою хату, маєш добрий заробіток... Чого тобі плутатися з босяками? Як прийде Корнілов...

— Слухай, Сергію. Ти, як та ворона, зарядив одне: «Прийде, прийде...» Як це він прийде, коли ми його не пустимо?

— Пустимо!

— Хто це пустить, бодай його курка вбрикнула?

— Ми пустимо. Статечні, хазяйновиті люди. Ті, що всьому порядок дають і діло ведуть... Ех, Петре, Петре, послухайся ти мене, коли добра своїм дітям зичиш! Хіба ти не бачиш, до чого воно ведеться? Хто тут, у Катеринодарі, тепер командує? П'яниця, продажна душа — Сорокін! Бандит Золотарьов! Якісь матроси, босячня! Чи нам з ними по дорозі? Правильно я кажу, Олено Дмитрівно?

Оленка мовчки слухала, зосереджена й похмура. Легейда нервово вистукував пучками по столу.

— А ваша ж думка?

Майборода ще раз обережно оглянувся й затамував голос до шепоту:

— А наша думка — підсобити білим. Ти знаєш — шкірзаводи простяглися понад Кубанню аж до самих околиць міста. Можна так зробити, що корніловці захоплять місто — більшовики й незчуються.

— Розумію... і вас багато таких?

— Та є таки. Як твоя згода — приймемо. Розумієш? І наші хати будуть цілі й голови цілі.

Легейда раптом зірвався на ноги:

— Геть!!! Зараз же мені геть із хати!

Майборода незрозуміло вирячив очі й очманіло підвівся з ослона.

— Ти при собі?

— Щоб твого й духу тут не було, гнидо! Чуєш! А то своїми руками уб'ю, як пса! Ач куди гне, сука!

Майборода хижо блимнув очима:

— А ти не дуже прискай... Колись жалкуватимеш.

— Плювати я хотів! Двадцять п'ять років не жалкував, то й далі не збираюся. Не плазувати, а боротися думаю.

— Ну, й візьми своє. Не схотів у добрі пожити, будеш у землі гнити.

— Не каркай, не боюся. Всім нам однаково в землі гнити. Гірша справа, коли якесь падло за життя свого

гниє. А нас хоч і поб'ють, то інші на зміну прийдуть. Чуєш? Ляжуть десятки тисяч, а встануть мільйони. Е, та що там! Я сказав уже: вийди з моєї хати!

— Ну, добре ж...

— Іди, іди, та гляди, більше не попадайся. Ач, гадюко, що надумав!

Хрѳопнули двері. Легейда схвильовано заходив по хаті.

— А він ще робітником був, бодай його курка вбрикнула... Продажна душа!.. Олю, чого замислилася?

— Важко, Петре!.. Чую я — лихо нам буде... Скільки років працювали, мов каторжні, доки вибилися в люди, а тепер...

— А тепер, Олю, час прийшов усім таким, як ми, вибитися в люди. Своя хатка тепер не допоможе; в своїй хатці від життя не заховаєшся. Треба приставати до тих чи до тих. Бач, он Сергій з чого почав: «Моя хата — скраю...» А вона, виходить, у нього не скраю, а якраз поміж панськими палацами. Що ж тобі — до Майбороди кортить?

— Ну, що ти, Петре?!

— Ототож-бо, Олю... Наша путь не з ними, а проти їх, у гурті з своїми. Ось пожди, завтра почнеться з'їзд, він і дасть нам раду. Чуєш, Олю?

Оленка промовчала, але смутку свого не перемогла... Ні, він не розуміє її! Вона — не проти гурту, не проти своїх. Йї противний Майборода з своїми глитайськими намірами. Але йї так хочеться хатнього тихого життя, спокою... За цей свій маленький куточок вона й сама ладна битися з ворогами. А проте... краще б без бійки.

А день уставав такий голубий і лагідний, у весняному сьайві. Через відчинену квартиру важко й жадібно дихала розімліла родюча кубанська земля. Повітря било в груди молодим хмелем.

Легейда радісно зітхнув, узяв шапку й пішов до товаришів на пораду.

*

* * *

Класова боротьба, як і кожне соціально-історичне явище, має свої суворі невідмінні закони. Не випадково біла корніловська армія вирушила з Ростова на Кубань, до Катеринодара, в найнебезпечніший для себе

район, під удари найсильніших червоних загонів. І не випадково якраз тих днів зібрався кубанський обласний з'їзд Рад. У Катеринодарі й навколо Катеринодара зав'язувався основний узол дальшої класової боротьби, що мала остаточно поділити на два непримиренні табори станиці й села, вулиці, двори й сім'ї. Тут на допомогу білій армії (і на захист власного ситого животіння) рано чи пізно мусили виступати десятки тисяч багатих козаків-хліборобів, великих і дрібних підприємців та всякої іншої глитаїні, що так щедро плодилася на жирющих ґрунтах кубанських. Але тут же, в умовах масового визиску, особливо загрозливо росла, бурувала й організувалася червона сила, що вставала під Жовтневі прапори суцільною масою безземельної й малоземельної бідноти, за проводом катеринодарських, новоросійських, армавірських, тихорецьких робітників.

Корнілов спішив захопити Катеринодар, щоб підняти на боротьбу з червоними всю різноманітну глитаїську й золотопогонну верхівку. Більшовики поспішали з'їздом Рад закріпити свої позиції, організувати молоді радянські сили на дальшу боротьбу з контрреволюцією.

Просторий партер, ложі й усі яруси міського театру затопили живі хвилі бурхливого людського натовпу. Фронтowa окопна братва, робітники, майстрові, селянська, аульна й станична біднота, недавні запальники з партійної інтелігенції — уся ця мальовнича мішанина солдатських шинелей, робітничих кожушків, демократичних потріпаних пальт, черкесок і свит підкреслювала глибоку соціально-класову зміну в панівних колах нової Кубанщини. Справжній хазяїн землі кубанської прийшов творити нове життя.

Під високими стелями клетотів придушений гомін і шохвилини зривалися меткі, бадьорі постаті назустріч знайомим обличчям:

— Кого я бачу? Козоріз? Ти?

— А, Литвинов? Здоров, здоров!.. От, кажуть, гора з горою... Ну, як там на вашому фронті?

— Погана справа. Не було підтримки? Пропустили Корнілова через Виселки.

— Ну, ну, чув я... Не так уже просто пропустили: по купах трупів пройшов... А як там Дорошенко? Пшеничний? Федосеев?

— Не питай: половини тепер не долічишся. Давно

вбито Пшеничного й Федосеева, а Дорошенка захопили корніловці й закатували.

— Т-т-так... Жалко небіжчиків... Бойові хлопці були... А пам'ятаєш Молибогу, Чепігу, Лободу, Заярного?

— Знаю: всі полягли під Усть-Лабінською.

— М-да... Густо засіваємо кістками нашими лани кубанські! Побачимо, який буде врожай.

Високий чорновусий червоноармієць у бойовій прокуреній шинелі спинив кремезного літнього робітника:

— Легейдо! Петре Захаровичу! Не впізнав?

— Рябошапка, бодай тебе курка вбрикнула! От так штука! Ти це звідкіля такий?

— З Кавказької, брат, з Кавказької! Від тридцять дев'ятої дивізії!

— Постой... Це, значить, ми — ось уже дванадцять років? А, бодай тебе курка вбрикнула! Ти де спинився?.. Ні, ні, — сьогодні ж до мене. І слухати не хочу. Я, брат, тепер уже поміщиком живу, — ха-ха!.. Хата, сім'я і всяка така всячина.

— Та ну? З ким же це ти?

— А Оленку Ситникову пам'ятаєш? З тютюнової фабрики?

— Оленку? Аякже! Огонь-дівка була. Бойова баба... Як вона тепер?

— Хм... Як тобі сказати?.. Та от сам побачиш... А як же це ви, собачі діти, Корнілова прогавили? Чув, що він тепер за Кубанню витворює? На Катеринодар, наволоч, націляється!

— Били Каледіна, поб'ємо й Корнілова.

— Поб'ємо-то поб'ємо, але й він немало народу покладе.

— Та то вже так. Серйозних боїв треба ждати.

Дзвоник владно перепинив усі розмови, перемагаючи загальний гомін. До зали вступали розпорошені одиниці — в залі, назустріч величним звукам «Інтернаціонала», підвівся колективний повновладний хазяїн землі кубанської.

— Від імені хазяїна Кубанщини, переможного пролетаріату, фронтників, селян, козаків і горців оголошую другий Кубанський обласний з'їзд Рад за відкритий. Прошу обрати президію.

— Є пропозиція... На голову з'їзду — Яна Полуяна, на почесного голову — Володимира Ілліча Леніна...

Грім оплесків метнувся до вікон і буйно вдарив геть аж під стелю. Рябошапка схилився до Легейди:

— Хто такий Ян Полуян?

— Не знаєш? Нашого роду-племені парень. Башковитий і твердий, як криця, бодай його курка вбрикнула.

— А ото чорновусий красень з крутим підборіддям? У сірій хвацькій черкесці?

— О? Невже ніколи не бачив Сорокіна? То ж наш знаменитий командарм. Права рука Автономова.

— Сорокін? От ніколи не думав, що він такий. Очі — мов у божевільного.

— Ні, він нічого собі командир. Уміє водити солдатів, бодай його курка вбрикнула.

— Та я це знаю, чув. А тільки щось у йому є такого... Ніби він ось-ось спалахне, мов костриця, зірветься на ноги, вихопить шаблю та й почне махати на всі боки.

Легейда тихо засміявся:

— Та є таки за ним трохи! І випити — не дурак. Догляду треба за такими: чужа кров у їх часом бунтує.

— Ш-ш!.. Тихо там!

— Слово для доповіді про сучасний стан і наші завдання належить товаришеві Шахраєві...

З'їзд розпочав свою роботу під акомпанемент гармат і кулеметів, десь там у закубанських станицях, де продирався до Катеринодара генерал Корнілов. Треба було поспішати з організацією влади й опору.

Класова боротьба не дарма так гостро розгорталася навколо Катеринодара: її відбитки прослизали аж до зали засідань. Це ж не хто інший, як есер Савінков поїхав до Москви з мандатами Алексеєва-Корнілова для зв'язку з «Союзом визволення Росії». І не хто інший, як його спільники, есери, сиділи в лавах депутатів з'їзду разом з меншовіками. Проте робітничо-селянська трудяща Кубанщина сказала вже своє хазяйське слово: на 600 депутатів з'їзду вона прислала 450 більшовиків... Керований більшовицькою більшістю з'їзд ухвалив:

— Оголосити Кубанщину Радянською Соціалістичною Республікою, невід'ємною складовою частиною Радянської Росії. Обрати місцеві органи влади, поставивши перед ними основне завдання — боротьбу з контрреволюцією. Запровадити революційний лад на Кубані, забезпечивши трудящим мирне життя й працю...

День за днем, перемагаючи зривницькі виступи дріб-

нобуржуазних фракцій, з'їзд провадив свою організаційно-господарську роботу.

А з-за Кубані тим часом ближче й ближче насувалася чорна хмара. 6—8 квітня армія Корнілова перейшла на правий берег, в станицю Єлисаветівську, за 15 верст від Катеринодара. 9 квітня передові частини її захопили ферму Кубанського економічного товариства під самим Катеринодаром, а другого дня повели наступ на західні околиці міста. Червоні загони з неоглядним ентузіазмом ударили на корніловські полки з катеринодарських садів. Підпустивши їх на 200 кроків, корніловці скосили кулеметами передні колони, змели геть решту й погнали до Чорноморської залізниці. Переможці захопили Самурські касарні, поруч центральних улиць міста, і шкірзаводи, за 600 кроків від робітничих кварталів.

Неприхована тривога охопила депутатів з'їзду:

— Що це? Недбальство чи неуцтво? З чієї вини в районі наступу розташовано так мало червоного війська? Чому робітничі квартали залишилися без належного захисту?

— Товариші, тихо! У військового командування — свої плани. Справу вирішать не робітничі квартали, а стратегічно сильний залізничний вузол з чотирма окремими коліями. Там скупчено важкі батареї, бронепоїзди, боєприпаси...

— Так не годиться. Військове командування недооцінює сил і настроїв робітників. Це — неприпустима помилка.

— Тихо! Слово належить депутатові чавуноливарного заводу товаришеві Легейді.

— Товариші депутати! Моя думка проста. Сьогодні-завтра ми кінчаємо свою роботу. Але не такий тепер час. Ворог навідає на Катеринодар. Треба боронитися, товариші. Треба підняти всіх на захист наших здобутків. Давайте не розпускати нашого з'їзду, доки не розтрощимо Корнілова. Мобілізуємо всіх робітників, підемо самі в окопи...

Буря оплесків перервала промову. Депутати схопилися з стільців:

— Правильно! Не розходитесь до повної перемоги над Корніловим!

— Не попустимо Катеринодара насильникам!

— Я не скінчив, товариші. Я ще хотів сказати — ми, робітники, переможемо тільки в гурті, під єдиним про-

водом. Така моя думка. Тому я зараз же подаю заяву про вступ до більшовицької партії.

— Правильно, товаришу Легейдо! І я — також!..

— І я!..

Стінам, здавалося, тісно стало від гучних оплесків керівної фракції. З непослабним захопленням з'їзд ухвалив:

«...Розпуск з'їзду вважати за невчасний. Тоді, як революційне військо життям і кров'ю відстоює Ради й робітничо-селянський уряд, потрібна моральна підтримка армії від з'їзду. Роботу з'їзду продовжувати. Спільно з революційним військом покінчити з бандитами...»

Під час перерви депутати оточили військового комісара Волика й засипали конкретними пропозиціями:

— До ранку виставити перші робітничі загони на околицях! Оперезати вулиці окопами й барикадами!

— Правильно! Наш чавуноливарний зобов'язується виставити не менше сотні бійців.

— Браво, товаришу Легейдо! Ану, згадай старовину, бери команду!

— А що ви думаєте, бодай вас курка вбрикнула? В 1905 році наш загін...

— Пристаю на пропозицію товариша Легейди. Завод «Кубоноль» теж дасть чоту.

— І «Саломас»...

— І нафтоперегонний...

— І тютюнова фабрика Бедросова...

Канонада на західних околицях не вщухала. Канонада вимагала реальних, конкретних заходів.

— Ану, товаришу, беріть олівець і пишть: Легейда Петро Захарович із своєю сотнею металістів — на Батарейну вулицю, від Кубані до Кузнечної; Таран Марко Іванович з партизанами «Кубоноля» від Кузнечної до Артилерійної...

— Пишть і мене: Рябошапка Степан. Я Катеринодар добре знаю, працював тут на артилерійному. Товариш Легейда може поручитись. А воювати з Корніловим мені не первина: я з тридцять дев'ятої дивізії...

— От і добре. Ти, браток, бери собі Сінний базар. Серйозна справа! Там у нас — прорив: Самурські касарні — як болячка на спині.

Верталися пізно додому. Стрілянина не вщухала. Розтривожені ворогом червоні батареї сердито й часто бухали від вокзалів і з пристані... Вогні, з наказу військо-

вого командування, було скрізь потушено. Патрулі спіяли перехожих і перевіряли мандати.

Легейді не мовчалося під впливом несподіваного захоплення, що поставило його в центрі уваги з'їзду. Але йому було трохи ніяково перед серйозним, мовчазним Рябошапкою.

— Ти не подумай, Степане... Сталося все несподівано... Аж тепер досада бере. Треба було б не вискакувати поперед людей: ось, мовляв, я... Хотів зробити все тихо. А воно — віриш ти? — мов якась сила тебе випхнула. Ха-ха! Наче на десять років помолодшав, бодай мене курка вбрикнула! Стъопо, що ти скажеш на це?

Рябошапку Легейда знав давно. Років з 15 тому парубок мав гаряче серце й ширу лагідну вдачу. Тим-то не сидів довго в жодного хазяїна, бо не терпів неправди й не мовчав. Тинявся по заводах, майстернях, шахтах, вбираючи, мов губка воду, глибоку ненависть до визискувачів. Але в цих мандрах, у голодовках, у боротьбі з хазяями й хазяйчиками розгубив десь Рябошапка свою лагідну вдачу, став мовчазним, неймовірним, суворим до себе й до людей.

Легейда не впізнав тепер його голосу. Чи не теплий весняний вечір розтопив йому давню холодну кригу, нагромаджену життям? Рябошапка заговорив м'яко й чуло, — аж приховані сльози, здавалося, бриніли за його словами:

— Що я тобі скажу на це, Петре? Ти мене знаєш. Мені не пощастило працювати на великих заводах, де б мене навчили товариші, яка то є сила робітнича. Я ріс неуком, самоуком — тільки й навчився ненавидіти й боротися. Не знав навіть і не вірив у перемогу. Бився з панами й генералами на фронтах і думав тільки про помсту. А ось тепер — проздрів...

— Проздрів, Стъопо?

— Проздрів і мов наново на світ народився. Попав на з'їзд і побачив: новий хазяїн прийшов і взяв до рук справу. Нутром побачив це, Петре. Розумієш?.. Повномочний з'їзд Рад усієї Кубанщини! А там десь у Москві — такий же з'їзд Рад усієї Росії! Ходитимуть залізниці, працюватимуть заводи й фабрики, сидітимуть нові чиновники чи як їх там, — і всьому цьому даватимемо лад ми: я, ти, всі трудящі!

— Правильно, Степане! Переможемо й даватимемо всьому лад ми: не я, не ти, а ми. Ось чому я подав заяву

до партії. І тобі раджу. Коли вся сила в гурті, то йди ще до тіснішого, до міцнішого гурту — до партії!

— Може, так і буде, дай роздивимось. Тут я ще в пільмі ходжу. У нас у полках досі ще не заведено цього. Та чи й час тепер про це думати, коли завтра — в бій?

— Ну, добре. Вернешся до полку, то подумай. А зараз справді давай про завтрашній день. Ось бачиш, люди не гаяли часу.

Місто готувалося до оборони. Вподовж Єлисаветівської вулиці й далі, по Новомар'ївській, сотні людей рили окопи, що заступали шляхи до центру. Ближче до берега чорніла батарея. Ген-ген за поворотом річки ледве бовваніли артилерійні касарні — остання опора червоних. За ними, понад Кубанню, — шкірзаводи, тепер — база корніловців.

Легейда згадав Майбороду й не витримав:

— От сука, продажна душа, бодай тобі кістка в горло! Таки досяг свого!

Він розказав Рябошапці про кубло зрадників:

— Нароблять вони нам шкоди. Знають, шкури, куди навести ворожу руку.

— Нічого! Відрубаємо!

Обережно звернули на Батарейну, що якось по-новому виглядала тепер у вечірніх сутінках. Лінія робітничих осель немов принишкла, пригнулася до землі в темряві, без єдиного вогника. Спереду — мовчазне поле. Десь там, в облогах, ховається ворог, готуючись до нової атаки. Вподовж вулиці нашвидку вирито низку окопів. Люди не гаяли часу й організували сяку-таку оборону. Вартові впізнавали Легейду й передавали подробиці першого бою:

— Нічого. Коли б тільки сил більше та зброя...

— Буде. Все буде до ранку.

Тихо пройшли до Легейдиної оселі, де зустріла їх стривожена Оленка:

— Діждалися?

Легейда відповів серйозно й лагідно:

— Ну, що ж, Олю! Боронитися будемо... Мишко дома?

— Я тут, татку.

— Катай швидше городами до дядька Йвана, а він нехай покличе інших, — сам знає кого. Щоб зразу ж були сюди.

— Тату, а в нас на вигоні бій був. Гармати тільки бабах! А кулемети та-та-та-та!.. Ніяк не страшно. Ми бігали з Даньком до самих касарень.

— А то вже, дітки, здря. Це вам не іграшки. Ну, біжи... А ти, Олю, того... завтра переберися з дітьми до тітки Варки. Тут серйозне діло буде.

Голос в Оленки затремтів:

— Дітей одведу, а сама не піду. Де ти, там і я. Треба ж буде їсти зварити, ну, там допомогти в чомусь... Уже й сьогодні довелося перев'язати декого. Троє вбитих, дванадцять пораниених...

Легейда ніяково кашлянув, хрипко засміявся й незграбно взяв Оленку за руку, трохи соромлячись Рябошапки:

— Ха-ха... Отакої!.. Разом, значить?.. Ну, що ж? Може, воно й краще. Будуть, звісно, й поранені, будуть і побиті... Так, так... Ну, ходімо до хати, та й дай там щось перекусити. Мабуть, сьогодні не доведеться спати.

*

* * *

Ранком артилерійна канонада розгорнулася з новою силою. Поле бою гуло й диміло в огні вибухів, у дзвоні й скреготанні чавуну. Біла артилерія відповідала слабо, але влучно: чиясь зрадницька рука наводила її якраз на бойові пункти більшовицької оборонної лінії.

О п'ятій годині дня Корнілов кинув усі свої сили на генеральний штурм. Біла кіннота обійшла місто з півночі, перерізала всі три залізниці й захопила станицю Пашківську, з протилежного боку Катеринодара. Полки генерала Маркова кинулися на передові лінії робітничого передмістя й вибили червоних з артилерійних касарень, наблизившись на 300 кроків до окопів Батарейної вулиці. Офіцерські роти корніловського полку атакували з Самурських касарень Сінний базар і сусідні квартали Красної вулиці. Передавши оборону їх другій сотні партизанів станиці Єлисаветівської, вони пішли в наступ на Чорноморський вокзал. Місто, здавалося, не мало потрібних сил і належного вміння, щоб спинити переможний наступ білих.

Але щодалі дужче й дужче, грізніше й грізніше ревли більшовицькі батареї, одержавши підтримку з Новоросійська. Від пристані, з Карасунської ulиці, Рашпилів-

ської, Єлисаветівської, від Чорноморського вокзалу невпинно били важкі гаубиці, далекобійні морські гармати й панцирники. Сотні й тисячі гранат скиглили над районом наступу й, захлинаючись, рвали землю на ворожих позиціях. Зловісні розриви шрапнелі низько повисли над корніловськими розстрільнями, сіючи смерть і руїну. Батарей гриміли безперервними пострілами, що зливалися в суцільне ревіння. В робітничих окопах, на позиціях червоних частин, не вгавали гвинтівки й кулемети. Здавалося, ціле місто плюнуло назустріч білій армії масовим огнем, свинцем і чавуном. Окремі червоні загони, підсилені робітниками, пішли в контратаку. За всяку ціну треба було ліквідувати глибокий прорив і вибити ворога з Сінного базару та з Самурських касарень.

Рябошапка мав у своїй команді збірну чоту досить таки різноманітного складу. З району Гривенської, Ярмаркової, Артилерійної, Батальйонної та інших бідняцьких вулиць прийшли до нього ремісники, кустарі, дрібні прикажчики й навіть частина декласованого базарного елемента. З ними він мав атакувати Сінну площу.

Вузькими знайомими вулицями й завулками, своїми власними та сусідськими дворами перебігав загін, витискуючи корніловців на широку площу. Сили визначилися, вороги сходилися без машкар. Друга рота білого Кубанського полку, що залягла на площі,— чи це ж не ті самі козаки Єлисаветівської станиці, що три-чотири дні тому продавали на цьому ж таки базарі хліб, м'ясо, сало, молоко, сіно й дрова міському людові? А червоні партизани передмістя — чи не та біднота, що так недавно торгувалася з ними й багатьох знала на ймення й прізвище?

— Гей ви, куркулі, генеральські собаки, офіцерські підніжки, панські запроданці! Кидайте зброю та швидше тікайте, доки з вас душу не вибили!

— А ви, голодранці, мовчіть! Ви ще й гвинтівку тримати не здатні! Скидайте краще штани, вас генерал Корнілов нагайкою перепоре,— більшого ви не варті!

— Ха-ха! У їх і Довбня за вояку! Босяцька рота! Халамидницький загін!

На правому фланзі у Рябошапки був відомий усім базарним одвідувачам обірваний і опухлий велетень — Довбня. Вже кілька років він жив з нескладних операцій: де випросить, а де й так візьме, коли перекупка

зазівається. Колись і з Довбні були люди, жив у наймах, працював на заводі. Потім попав до списку неблагонадійних, дістав адміністративну висилку, не міг влаштуватися на роботу і так помалу скотився на соціальне дно через горілку й лінощі. Кубанщина знала сотні таких «адміністративних», що тинялися по її містах і станицях.

До Рябошапки Довбня прийшов, як і був: у лахмітті, підперезаний оривком,— але з рушницею і двома гранатами при «поясі». Просився несміливо й зняковіло:

— Товаришу... А мені можна... послужити революції?

— А чому ж? З великою охотою приймемо.

— Та, бачте... Може, ви мене не знаєте... Я тут на базарі... Е, та що там! По рожі видно.

— То пусте. Хіба мало покалічила люду стара Росія? З нею й боремося тепер. Вашу руку, товаришу!

— «Товаришу»,— кажете? Ну, держись тепер, біла сволото. Присягаюся: кров'ю своєю охрещуся до нового життя!

Довбня йшов у атаку, як ведмідь, навпростець, ламаючи блаженські паркани й перекидаючи невеличкі базарні ятки. Глузування знайомих козаків вибило його з рівноваги. Дорвавшись базару, він підвівся з розстрільні, високий і дебелий, з гнівним обличчям:

— Ах ви ж, каклуки, матері вашій окунь у горло! Довбня — босяк, Довбня — халамидник, але в Довбні є совість! А ви продали її генералам і поміщикам, так вас...

Вихопивши з-за пояса гранату, він твердим кроком пішов на козацькі розстрільні, поливаючи їх невимовною лайкою. Спочатку свої й чужі розгубилися з несподіванки. Але незабаром із ворожих лав клацнула одна гвинтівка, друга — і за хвилину по Довбні затріщали десятки пострілів. Міцний і дебелий, як тур, Довбня хитнувся, знов виправився й прискорив кроки, міряючи очима віддалення:

— Бреш-шете, н-наволочі!.. Довбню так проста не звалите!.. Доберуся я до вас, каклуків, пугачів проклятих...

Кулі свистіли й били; велетень ішов, як через рій джмелів. Кров текла йому по обличчю, темні плями виступали на грудях і на спині. Одну мить здавалося — він упаде. Але нелюдським зусиллям його велетенська

постать знов рушила вперед, ближче й ближче до ворожих розстрілень!

— Ага!.. Заворушилися, собаки?.. Тікаєте?! Брешете, не втечете!

Бородані не витримали: гвинтівки вже кілька хвилин ходили їм ходором, попадаючи не так у Довбню, як у небо. Найближчі зірвалися й побігли. Довбня спинився, розмахнувся й шваркнув гранату просто в розстрільні, одну й другу. Вибухів, мабуть, уже не чув: захитався, розвів руками, ніби хотів загребти більше повітря, і впав, як підрізаний, обличчям уперед.

На грім вибухів загін Рябошапки вискочив з вуличок і погнав козаків уподовж базару, змітаючи відсталих. На плечах їхніх доскочили Самурських касарень, де від кладовища наступали вже на білих частини Лабінського полку. Перехресним ударом червоні вибили корніловців з касарень і відкинули за місто. Рота, відряджена до Чорноморського вокзалу, попала в лещата: з 82-х офіцерів повернулося тільки чотири.

*
*   *
*

Основний бій розгортався на пустопорожньому вигоні, перед Батарейною вулицею. Ціною величезних втрат офіцерський полк захопив артилерійні касарні за 300 кроків від окопів Батарейної вулиці і повів наступ на робітничі квартали. Але далі їх не пустили.

Легейда з своїм загоном тримав найвідповідальнішу дільницю, від берега Кубані, якраз попід касарнями. Ворог засів за кам'яними стінами й бив на вибір. З окопів не можна було підвести голову для прицілу. Без води, без їжі робітники з самої ночі тримали позиції, не поступившись і на метр. Проте щодалі сили їхні танули дужче й дужче. Число побитих і поранених росло з кожною годиною.

Легейда охрип від напруги, пильнуючи свого й ворожого фронту:

— Бережіть набої. По вікнах, по вікнах бийте, товариші. Стережіть берег, не спускайте з ока жодного будинку... Та не висовуйтеся так з окопів, бодай вас курка вбрикнула... Верещако, марш назад! Ти що це,— смерті виглядаєш?

— Ти краще за собою дивись... Он уже двічі поранено.

— Не твоє діло. Я — командир, бодай тебе курка вбрикнула. Я за всіх вас відповідаю.

Легейда недарма метушився в окопах: його тривожила нестача набоїв і посилена стрілянина позаду позицій, на Сінному базарі. О десятій годині з-за хат вужем проліз молодий хлопчисько з новиною:

— Стережіться! Корніловці захопили Сінний базар і вийшли на Красну...

Що це? Кінець?.. В окопах тривожно загомоніли: ворог обійшов позиції. Легейда, розгніваний, підвівся, забуваючи про небезпеку, й владно перебив:

— Ану — тихо там! Підберіть соплі! Хто це там сіє провокацію? Ти чий такий?

— Я?.. Дронов. Я не вигадую, сам бачив... Спішив попередити вас.

— Ну, то от що, Дронов... Ти помилився: наступ Корнілова відбито. Не протиріч: це я тобі кажу. Ти помилився і наробив нам шкоди, посіявши паніку. виправляй тепер свою вину, хлопче. Біжи швидше на Карасунську вулицю, розшукай там товариша Невзорова і передай від мене записку. Ладно? Нехай пришлють сюди хоч одну гармату. Ти не боїшся?

Хлопця мов вітер зірвав з землі. Він раптом скочив на ноги, підійшов до Легейди й гордовито кинув:

— З нашої школи десятеро пішло в розвідники. Я не боюся; давайте записку.

— Ляж, тобі кажу!!! Ляж мені зараз, бодай тебе курка вбрикнула!!! А то ніякої записки не дам. Ач які герої,— лізуть, куди не треба! Коли ти розвідник, то не форси, а діло роби.

Дронов швиденько зник за рогом вулиці, де в повітрі тоненько й загрозливо співали ворожі кулі. Бій тривав далі; Легейда з нетерплячкою ждав допомоги. За якісь півгодини тендітна хлоп'яча постать метнулась із-за рогу вулиці просто до нього. Хлопець себе не тямив з радощів:

— Зараз тут будуть дві гармати. Я обігнав їх. І є ще новина: наші вибили корніловців з Сінного базару та з Самурських касарень.

— Ур-р-р-а!..

— Спасибі, хлопчику! Але що тобі?!

Хлопець раптом схилився, як зів'яла квітка, й повалився набік. Легейда забув про небезпеку, кинувся до нього, нахилився, послухав і тихо зняв шапку. Голос його тремтів і рвався:

— За сьогодні — шостий! Ну, що ти їм скажеш, таким? А в його ж є десь батько-мати!.. Ей, ти куди? Нагнися, нагнися, тобі кажу! Уб'ють же, бодай тебе курка вбрикнула.

З окопу мовчки підвівся немолодий уже боєць, у старому короткому кожушку, підійшов до хлопця й тихо схилив перед ним коліна. Зложивши йому руки навхрест і поцілувавши, стояв так з хвилину, мов хотів надивитись навіки. Потім підвівся й так само мовчки пішов до свого окопу, ледве кинувши тихо й скупю:

— Син він мені...

Легейді щось залоскотало в горлі. Не спромігся нічого сказати, тільки похапцем витер очі: мабуть, вітер за порошив. А в серці гостро щеміло:

«Мишко... Діти... Спаси й схорони...»

Тим часом із-за рогу Кузнечної вулиці вилетіли дві добрі упряжки з гарматами. Круто повернувши їх на ворожі позиції і впоравшись із кіньми, прислуга кинулася до зарядних ящиків.

— Трубка двадцять п'ять!.. По артилерійних касарнях — вогонь! Перша — плі!

За кілька хвилин вибухи рвали вже цеглу і над стінами касарні вставала стовпом курява. Ворожий вогонь послабшав.

Легейда передихнув і пішов перевірити свої позиції. З окопів виводили ранених, виносили побитих. З-за хат висунулися жінки, що принесли їжу й питво. На розі Нової вулиці Легейда натрапив на групу дітей, що тягли до окопів скриньки з набоями. Тут, правда, було безпечніше, але й сюди залітали свинцеві джмелі. Легейда насупився.

— Хто дозволив?.. Та вас же тут перестріляють, як курчат! Домарацький! Ти куди дивишся?.. Ти знаєш, скільки їх уже побито сьогодні?

— Що ж робити, Петре Захаровичу. Набоїв не хватає. Вони — обережно.

— Ми, дядю, поза стінами... Нас не влучить...

— Не влучить, кажете?.. А бодай вас курка вбрикнула. Глядіть же...

На схилі до Кубані — Оленка:

— А я тебе шукаю.

— Олю...

Була якась нова й незнана. Обличчя позначилося втомою, але очі — бадьорі, молоді, й ступала жваво, мов дівчина. В кутиках губ — радість зустрічі:

— Ще живий? На ось перекуси.

— Навіщо ризикуеш?.. А діти де?

На хвилинку війнула хмарка тривоги, але швидко розтала в материних гордошах:

— Не питай. Там такі шалоброди! Я одвела їх до тітки, а вони втекли з товаришами на Єлисаветівську вулицю, тягають набої.

Легейда хотів був заперечити, а потім махнув рукою:

— Однаково не вдержиш: куди старі, туди й малі...

А ти ж як?

— Та нічого... Перев'язуємо поранених, готуємо їжу...

Легейда любовно взяв дружину за руку:

— Ти ж бережися, Оленко... Той, як його...

— А ти?

Подивилися одно другому в вічі і зрозуміли: тривога вже тільки за подружжя, за дітей. А за місто — годі тривожитись.

— Не попустимо Катеринодара насильникам!

Це гасло тепер панувало в окопах, на вулицях, в устах малих і старих.

Канонада не стихала. Червоні батареї били залпами цілісінкйй день, вечором, уночі. Ясний ранок устав над позиціями в куряві розривів, в огні пострілів, у зрадливому ревінні гармат. Четвертий день штурму не дав переламу. Кращі корніловські полки раз у раз ішли в нові й нові атаки. Розстрільні за розстрільними підводилися з облогів, виступали з-за стін касарні і знов лягали під нестерпним вогнем з червоних окопів.

До Батарейної вулиці підійшов на підмогу Лабінський стрілецький полк. Позицію посилили бійцями й кулеметами. Молодь рвалася в окопи; до півдня 16 дівчат і 12 хлопців полягли під кулями, але це не спиняло молодих ентузіастів.

Опівдні правий фланг Батарейної вулиці перейшов у контрнаступ. Підтримані червоноармійськими частинами, робітники вибили супротивника з позицій і поставили під перехресний вогонь. Щоб виручити свої частини,

штаб Корнілова збільшив артилерійний обстріл і ще раз кинув краці полки генерала Маркова в атаку.

Рябошапка, п'яний від канонади, безсонних ночей і захоплення, бив з свого окопу по офіцерських розстрільнях, забувши про все на світі. Не було вже сумніву, що Корнілову під Катеринодаром перебито хребет: залишилося добити його. Легейда радісно й зосереджено стежив за боєм.

— Ну, тепер дамо їм чосу!

Несподівано почув позаду себе знайомий голос:

— Петре, я принесла перекусити.

Жваво обернувся стривожений:

— Олю!.. Ах, яка ти необережна! Хіба не бачиш, що тут діється?

— Не гнівайся, я ж не сама. Інші теж принесли. У тебе ж з ранку — ні макової росинки в роті. То й Степан Іванович...

Рябошапка оглянувся й привітався, кивнувши головою.

— Не до їди тепер, Оленко. Швидше постав та йди собі... А діти ж як там? Ой! Нагнись мерщій! Нагнись, кажу тобі!

Ворожа граната з зловісним харкотінням розрізала повітря, шваркнула позаду позицій і вибухнула стовпом землі й металу. Дужче й дужче заспівали кулі. Легейда занепокоївся:

— Іди собі, Олю. Ти бачиш?.. А то ще що?! Мишко, собачий сину!!!

Дві невеличкі постаті висунулися з-за рогу й прямували до окопів із скриньками в руках. Легейда зірвався з окопу й кинувся назустріч дітям. Мишко цілком використав батьків мовчазний дозвіл допомагати окопникам Єлисаветівської вулиці. Разом з Даньком та іншою діворою він цілими днями вештався поблизу, ховаючись по чужих дворах, тягаючи набой під час затишку, збираючи патрони. Але це його не тішило, бо інші однолітки побували вже на передніх позиціях, бачили татка, набрали собі чудесних іграшок з ворожих гарматнів!

І Мишкові закортіло зробити татові приємну несподіванку. Що ж тут такого страшного? Дядько Йван казав: відбили корніловців. Он і мама тут.

— Татку! Мамо!

З радісною посмішкою на обличчях діти несли свої скриньки з набоями якраз тим шляхом, де за кілька

хвилини граната плюнула вгору згустком нестримної люти. Легейда ахнув і кинувся їм назустріч, але вже пізно. Рябошапка почув знайоме харкотіння й сам безтямно зірвався з місця, щоб бігти на поміч. У ту ж мить непереможна сила підхопила його й кинула назад, як тріску. У гуркоті розриву потонув одчайдушний крик Оленки:
— Петре!!!

Далі все змішалось й побігло, як на плівці кінотеатру. Коли Рябошапка отямився й підвівся хитаючись, мов п'яний, він побачив насамперед два дитячі розшарпані трупи. Поблизу їх лежав Легейда, занурившись обличчям у землю й широко розкинувши руки.

Оленка стояла перед трупом на колінах, без слів, без сліз, з німим жахом, з невимовним одчаєм на обличчі. Тільки єдиний нестерпний стогін вирвався з грудей і погас:

— Діточки ж мої, діти!.. Муже мій!..

Ще один вибух і ще. Густіше зататакали кулемети, затріщали сухі постріли гвинтівок.

— Атака! Спокій, спокій, товариші!.. Дайте розстрільням наблизитися.

Марковці під Катеринодаром залишили свою зухвалу звичку ходити в бій церемоніальним маршем, з рушницями за плечима. Вони тепер наближались перебіжками, використовуючи кожен балочку, кожен рів широкого вигону. Ще момент — і червоні окопи плеснули їм назустріч гарячим свинцем кулеметів і гвинтівок. А вони все бігли й бігли, — бігли, й падали, й знов підводилися, ближче й ближче, з єдиною думкою: перемогти або загинути.

Рябошапка, пересилуючи контузію, підвівся з окопу й бив на короткий приціл. Хтось із його товаришів повернувся на дно окопу нерухомим чувалом. Хтось ойкнув і поліз, рачкуючи, заюшений кров'ю. А це враз якась постать метнулася перед очима, вирвала гвинтівку у мертвого й кинулася з окопу назустріч корніловцям.

— Не попустимо Катеринодара насильникам!

Рябошапка впізнав Оленку. Ту саму Оленку, що так не хотіла війни, так прагнула тихого, мирного життя у власному закутку. Ту саму Оленку, що не мала вже кого боронити, крім свого класу й своєї влади.

Раптом якась незнана сила підвела Рябошапку й кинула вслід за нею.

І не його тільки самого: Батарейна вулиця одностайно взяла корніловські розстрільні на багнети.

— Бий золотопогонну наволоч! Ур-ра!!!

...Тільки невеличкій частині перших двох сотень офіцерського полку пощастило відкотитися на свої позиції. Рябошапка вже не бачив цього: сил не вистачило, в очах потьмарився світ. Падаючи, він востаннє помітив Оленку: лежала трупом, убита наповал, з обличчям, де в розкритих очах і в суворих рішучих зламах твердих губ застигло навіки:

«Не попустимо Катеринодара насильникам!..»

*

* * *

Бій тривав до самого вечора. Військовій стратегії досвідчених генералів і бойовій витриманості офіцерських полків протистала безмежна мужність робітників і червоноармійців. За чотири дні армія Сорокіна спільно з катеринодарськими партизанами втратила 15 тисяч побитих і поранених. Чотири дні невпинно ревли гармати й стріляли кулемети. Чотири дні Корнілов уперто посилав в атаку свої полки, поклав близько тисячі офіцерів, проте не зміг просунутись далі й на метр. П'ятого дня, 13 квітня, о восьмій годині ранку випадкова граната висадила його самого в повітря в приміщенні штабу на фермі Кубанського економічного товариства.

З надзвичайними труднощами новий головнокомандувач, генерал Денікін, вивів остаточно пошарпану білу армію з-під Катеринодара в Задонські степи. Сорокін мав цілковиту змогу розтрощити її дощенту, але припинив переслідування й повернувся до Катеринодара святкувати перемогу.

Обидва командарми спішили використати розгром Корнілова для власних своїх інтересів. Забували про героїчну вирішальну участь катеринодарських робітників і висовували на людські очі заслуги своїх загонів та свої власні. Почалися пишні військові паради, народні гулянки, свята. Блюдолизи кадили ладаном обом кандидатам в кубанські Наполеони. Військова верхівка з недавніх офіцерів і чиновників зачванилася. Автономов і Сорокін одверто зневажали Кубанський Центральний Виконавчий Комітет. Особистий розкішний поїзд голов-

нокомандувача, з броньовиками й пишним конвоєм, нагадував часи Миколи II.

Щоб спасти армію від авантюриництва й розкладу, ЦВК призначив надзвичайний штаб оборони. Автономов не підкорився, оголосив членів штабу німецькими шпигунами й дав наказ заарештувати їх. ЦВК ухвалив зняти Автономова з посади головнокомандувача. Покладаючись на підтримку воєнщини, Автономов зухвало відповів:

— Будемо боротися й вияснимо, хто справді є зрадник революції... Коли не одержу відповіді до четвертої години, то пошлю до Катеринодара військо, займу місто й наведу в ньому справжній революційний лад...

Військова верхівка з колишніх офіцерів розклала армію. Дійшло того, що Дербентський полк заарештував штаб оборони й увів свій патруль на засідання ЦВК.

28 травня 3-й з'їзд Рад Кубанщини розв'язав цей конфлікт, звільнивши Автономова й призначивши на главома Калніна.

І якраз вчасно. Над усім Північним Кавказом, над усією революцією нависла нова небезпека: Денікін.

Починався білий шурган.

IX

В кінці квітня 1918 року майже на всьому Північному Кавказі порядкували Ради, ревкоми, виконкоми. Затихли широкі фронти громадянської війни, замовкли жорстокі бої. Тільки окремі банди й заколоти нагадували, що збройну боротьбу не закінчено. На Терекі спалахували заграви національної ворожнечі. На Дону спільники й однодумці Каледіна бурували під машкарою зовнішньої покори й скося поглядали на Задонські степи. Там десь блукав із своїм загоном похідний отаман Попов. Там, у районі станиць Ягорлицької й Мечетинської, зализувала свої катеринодарські рани армія Денікіна.

Країна приступала до впорядкування свого життя на нових підвалинах. Почалося даліше й глибше соціально-класове розшарування. Досі переважно більша частина козаків-фронтників билася спільно з городовиками проти військового уряду, проти керенщини, кале-

дінщини, корніловщини. У тих і в тих була мета — повалити владу буржуїв, офіцерства, чиновництва, земельних і промислових магнатів,— на цьому козаки погоджувалися з городовиками. Але Жовтень повів до глибшого розшарування. Основну масу городовиків становила безземельна безправна біднота,— серед маси ж козаків були й високо землезабезпечені хазяї. Перші не мали й ступня землі та платили оренду навіть за садиби, а багаті козаки без найманих рук не могли обробити своїх величезних наділів. Звісно, там були свої визискувачі й визискувані. Були й серед городовиків павучки-крамарі, підприємці, грошовиті власники,— була й між козаками біднота, що не вилазила з наймів. Але куркульська частина козаків була хазяями доно-кубанотерського краю, а городовики — наймитами, заробітчанами. Так чи так — земельне питання неоднаково розв'язувалося для тих і тих.

Приблизно те ж було й по кубано-ставропольських селах, де «корінне» селянство, приписане до громад, мало добрі наділи, а городовики поневірялися по наймах.

Цей стан використала козака буржуазія, щоб на деякий час перетягти на свій бік середняцьку масу козацтва. Вона загострила увагу на сословно-помістних привілеях козацтва, викоханих самодержавством, і поставила козаків, крім найбідніших та найсвідоміших, груди на груди з городовиками.

Заможне козацтво насамперед зрозуміло, що йому доведеться поступитися своїми хазяйськими привілеями, і куркульська душа доно-кубанського «хазяїна» збунтувала. Почалися повстання, бандитські змови й заколоти. Окремі загони все частіш і частіш проривалися в Задонські степи, до денікінців. Куркульська частина козацтва й селянства подавала руку поміщикам і генералам. Поміщики й генерали простягали руку за кордон, до тамтешніх своїх спільників.

Допомога прийшла несподівано й швидко. В березні місяці Українська Центральна рада порозумілася з німецькими генералами й запродала їм Україну. Німецьке військове командування підбило під себе українські землі від Збруча аж до Таганрога, прогнало Центральну раду й посадило ясновельможного пана гетьмана... Апетит, кажуть, приходить під час їди... В травні місяці німці просунулися з України на Дон і допомогли козацькій верхівці скинути Радвладу й утворити самостійне

«Всевелике військо Донське» на чолі з військовим отаманом генералом Красновим. Щедрою рукою німці посилали на Дон гармати, гвинтівки, набої й хазяйською рукою вивозили з Дону пшеницю, сало й м'ясо. Ціною таких добросусідських послуг генерал Краснов зміг мобілізувати, озброїти й виставити проти більшовиків 137 тисяч бійців — армію досить велику, навіть для «Всевеликого війська Донського».

Але генералам кайзера Вільгельма й цього було мало: вони вже мріяли про Україну № 2 з отаманом Красновим на чолі. Вийшовши на фронт станиці Батайської і висадивши німецький десант на Таманському півострові, вони стали на порозі Кубанщини й порадили генералові Краснову відновити Південно-східний союз під вівіскою Доно-Кавказького. Проект нової Доно-Кавказької держави в деяких пактах вартій сторінок гумористичного альманаху.

«Пакт 1-й. Доно-Кавказький союз складається з самостійних держав: Всевеликого війська Донського, Кубанського війська, Терського війська, Астраханського війська й Союзу гірняків Північного Кавказу й Дагестану.

Пакт 5-й і 6-й. На чолі союзу стоїть верховна рада з отаманів Донського, Кубанського, Терського, Астраханського й голови Союзу гірняків. При верховній раді періодично збирається сейм із представників від населення. Сейм виробляє державні закони, що їх затверджує верховна рада.

Пакти 4-й, 8-й, 11-й. Союз має свій флаг, печать, гімн, спільну армію і флот, спільну монетну систему, кредитні білети, поштові марки й тарифи.

Пакт 12-й. Союз дотримується нейтралітету з усіма державами. Боротиметься тільки з більшовиками на власній території.

Пакт 13-й. До складу союзу зачисляється Ставропольську й Чорноморську губернії, Сухумську й Закавказьку округи і, з стратегічних міркувань, південну частину Воронежської губернії з містом Воронежем та частину Саратовської губернії з Саратовом, Камишином, Царицином і Сарептою».

Як бачимо, «нейтралітет» новоявлених доно-кавказьких імперіалістів починався з анексії кількох губернь і округ, що загалом створювало територію, більшу над український гетьманат.

Антанта, розгромивши німців, не дала часу здійснити цей проект. Але й без Доно-Кавказького союзу «Всевелике військо Донське» стало за надійну підпору нової збройної боротьби проти Радвлади. За його спиною денікінська армія росла, формувалася й озброювалася. Німці постачали зброю генералові Краснову, генерал Краснов передавав її Денікіну...

Так народився в степах Північного Кавказу білий шурган, що закрутив, замів білими полками з Дону до Тереку й Дагестану, вирвався на українські простори, докотився до Орла й Києва і тільки тут розбився об груди робітничих батальйонів.

Революційна боротьба на Північному Кавказі мала свої особливі труднощі: слабкий зв'язок із центром, недостатнє постачання боєприпасів, незначне проширення бойових частин пролетарською масою та слабкий партійний обхват їх. Проте воля партії сотнями способів скеровувала цю боротьбу в річище класових боїв єдиного пролетарського фронту.

4 липня 1918 року в Катеринодарі відбувся I Північно-Кавказький з'їзд Комуністичної партії з участю представника Кавказького крайкому товариша Орджонікідзе. З'їзд відзначив недостатній зв'язок партії з масами, брак масово-організаційної роботи й слабкий обхват парткерівництвом революційного руху. Щоб залізною рукою партії організувати й повести далі справу боротьби з контрреволюцією, з'їзд обрав Північно-Кавказький крайовий комітет і виніс ухвалу домагатись об'єднання всіх північно-кавказьких республік в одну.

5 липня крайовий з'їзд Рад Північного Кавказу розв'язав цю справу, ухваливши створити «єдину Північно-Кавказьку республіку як частину РСФРР», «для остаточного зміцнення завоювань соціалістичної революції й Радвлади та для організації успішної боротьби з бандами німецьких, турецьких, грузинських, денікінських та інших контрреволюціонерів».

Проте ворог стояв уже на підступах до Катеринодара і фактично крайові органи змогли розгорнути свою роботу тільки пізніше, в момент іще більшої небезпеки для справи революції.

22 червня генерал Денікін, поповнивши свою армію донцями, кубанцями та окремим технічно й чисельно міцним загоном полковника Дроздовського, що прийшов з румунського фронту, вирушив на Торгову. Ото-

чивши станцію трьома колонами, він узяв її 25 червня, відкинувши царицинську групу червоних бійців за Манич. Кубано-Ставропольська дивізія Федька відступала з боями на лінію: Незамаєва — Біла Глина — Ведмеже, де спільно з Сталевою дивізією Жлоби мала затримати Денікіна. 1-й Ставропольський і Бакинський полки зайняли село й станцію Піщаноокопську, між Торговою й Білою Глиною.

Село готувалося до рішучого опору. Розгром сусідньої Лежанки не минув даремно. Вся біднота вийшла рити окопи або ж вступила до партизанських загонів. Агітувати не доводилося: перший корніловський похід сам за себе агітував. Рогожин чув у селі на кожному кроці:

— Пани та генерали йдуть землю одбирати...

— Ці не помилують!.. Пам'ятаєш Лежанку?

— Ну, й ми ж їх тепер не милуватимемо!

— А є й такі, що ждуть їх не дїждуться. Бачив Миколаєнка? Ходить — наче на великдень.

— Сурло пузате! Ото ж такі, мабуть, і листівки по селу розкидають.

Перед денікінцями бігли куркульські чутки, а подекуди білий вітер розносив білі листівки: Денікін, мовляв, бореться за добрий лад і законність, мирного люду не чіпає, воює тільки з більшовиками...

Заможне селянство шепталось:

— Наші йдуть...

Середняки поки що трималися пасивно:

— Воно таки краще, коли б тихо-мирно, без бою... Може, денікінці справді нікого не зачеплять. А коли вже битись, то будемо й битись. Від людей не відстанемо.

А проте — всякі були середнячки!

1-й Ставропольський полк зайняв позиції разом з бакинцями, на шляхах із села Богородицького й Розвильного аж до залізничної колії. Праворуч залізниці, перед вокзалом і далі, в напрямку на село Розсипне, правий фланг позицій обороняв зводний батальйон і партизани села Піщанки. Тут, на кургані, близько насипу, було прегарне місце для кулеметів. Партизани намагалися, щоб його довірили трьом піщанським кулеметникам.

— Там такі метці, що галку вб'є тобі на лету з кулемета! Ми за ними, як за кам'яною стіною.

Комбат був завагався:

— Буває, що й стіни падають на голову.

— Та ні, це люди свої... Вони, правда, з середнячків. Один навіть до прапорщика дослужився. А проте — нічого. У їх же в Піщанці в кожного — жінка, діти.

— Ну, нехай буде по-вашому. Я тільки поставлю до їх телефоніста з телефоном, бо дуже-таки важливий пункт.

Трохи непокоїла балочка на правому флангу, зручна для ворожого підступу. Але туди комбат послав надійну заставу з Рогожиним, Рябошапкою, Нагнибідою, десятком бакинців, трьома десятками партизанів та трьома кулеметами.

Ранком 3 липня колони Казановича й Дроздовського повели наступ на Піщанку за підтримкою артилерії. Загін Боровського й кіннота Ерделі діяли на флангах та забезпечували тил Добрармії. Коли над позиціями вдарили перші розриви шрапнелі, комбат Орловський подався вповодж фронту:

— Держись, товариші! Сьогодні буде гарячий день. Супротивник серйозний, — не тратьте патронів здря. Відступати — забороняю.

Шпак, високий і худючий командир партизанів, з колючими очима на виснаженому обличчі, досадливо відмахнувся:

— Ну, куди нам відступати, товаришу комбат? За спину своїх жінок, чи що?

— Ну, гляди мені! Пам'ятайте, що денікінці не милують.

— Та й ми їх по головці не гладитимемо!

Канонада від Богородицького й Розвильної посилювалася. Заговорили батареї дивізії десь у тилу Піщанки, ахнув степ, і важка шестидюймовка послала свій перший гостинець офіцерським полкам. Дзвінками сталевими ударами рвав повітря бронепоезд, висланий із Тихорецької.

По кількох хвилинах на підступах до села Піщанки клекотіло справжнє пекло. Супротивник усією силою натискував на лівий фланг, від села Богородицького та по лінії залізниці. Батарея з Розвильної обстрілювала батальйон Орловського. Густими розстрільними перебігали дроздовці хвилястим степом під свинцевим дощем батальйону. Комбат мотався по фронту й підбадьорював бійців:

— Нічого, нічого, товариші! Нехай ось вони вийдуть на рівне. Тут ми їх кулеметами скосямо.

І враз...

Розстрільні залягли, а з-за насипу...

— Ах, гади!.. Кулеметники прогавили!..

Із-за насипу виринули офіцерські частини корніловського ударного полку і пішли своїм звичаєм у наступ, як на параді, без єдиного пострілу. Це — гіпнотизувало. Це — наводило паніку. Постріли затріщали безладно й нервово.

Невже кулеметники на кургані поснули, що не помітили ворога?

Ні, вони не поснули... Вони добре бачили, що за насипом дроздовці й кутеповці дорвалися вже до окопів і вибивають захисників Піщанки багнетами. Їм видно було, що на Богородицькому шляху супротивник гонить ставропольців до села... Один постріл із нагана — і телефоніст на кургані уткнувся обличчям у свій апарат, а кулемети зататакали зловісним тарабаним дробом просто по своїх окопах. Комбат Орловський перший упав горілиць і більше не вставав. Десятки поранених ползли з окопів, побігли назад. За ними, один по одному, більше й більше, підводилися бійці, тікаючи до балочки й сіючи паніку.

— Спасайся, хто може!

Запальний помкомбата, робітник-залізничник Рева, з десятком смільчаків подався до кургану.

— Кулеметники, так вашу...

Але в числі перших він поліг, зметений зловісною мітлою. Розстрільні дроздовців підвелися й кинулися в атаку разом із корніловцями. Наближався цілковитий погром.

Балочка правого червоного флангу, де стояв із своїм звіном Рогожин, опинилася в тилу. До неї бігли дезорганізовані бійці, захищаючись від ворожого й свого, зрадницького, вогню. Шлях ворогові на станцію був вільний.

Рогожин пополотнів, побачивши розгром батальйону. Раптом усвідомивши стан, крикнув своїм:

— Товариші! Ні кроку назад! Хто побіжить, тому смерть! В степу не сховаєшся, бо ворог пустить кінноту. Треба затриматися в балочці. Їх не багато... Хватайте втікачів.

— Стій, стій! Куди ти біжиш, чума бендерська?

— Ані з місця! А то на багнети піднімемо!

Перших бійців хватали в обійми й валили на землю, щоб вони отямлися. Інші самі, добігши до гурту, шикувалися в лави. Лави росли й густішали. Підбавьорювали кулемети, що їх тепер на два побільшало. Рогожин не хвилювався. На останній випадок — наган при боці. Він швидко розподілив бійців на чоти й призначив командирів.

— Слухай команду! Звідси нема спасіння. Як побіжимо, то всі поляжемо. А як докладемо дисципліни, то їх поб'ємо. Тільки щоб жодного пострілу без команди. Рябошапка! На правий фланг! Пильнуй там, як ока, щоб не обійшли.

Подем лунали зойки й постріли, лізли й бігли поранені. І враз переможне вороже «ура» змішалось з пострілами, галасом і жахливим верещанням. Офіцерська чота добігла до окопів, вибиваючи останніх захисників і піднімаючи на багнети поранених. Били не для того, щоб убити, а для того, щоб помститися. Били в обличчя, в живіт, випускали кишки.

Рогожин нервово стис у руках гвинтівку, рвонувся вперед усією своєю постаттю й раптом уткнув багнет у землю.

— Не стріляти без наказу! Бити — на триста кроків! Рябошапка, прийми команду!

І по цім слові кинувся з балочки назустріч денікінцям.

Рябошапка ахнув:

— Ах ти ж!.. До своїх?

Зціпивши зуби, він припав на коліно й почав ловити на мушку знайому метку фігуру.

— Не втечеш!..

Р-раз!..

Але Рогожин біг кривими зламами, мотаючись перед фронтом. І тільки тепер побачив Рябошапка іншу постать, що лізла подем, з перекошеним від жаху обличчям, спотикаючись і падаючи. Рябошапка впізнав пишні вуси Нагнибіди, що з-під них рвалися зойки й мольба:

— Голубчики, не кидайте!.. Браточки, добийте краще!..

Рогожин добіг до нього, підняв поперед себе й поніс назад, затуляючи пораненого своєю спиною.

Рябошапка отетерів:

— Гавриле Петровичу!.. Та що ж це таке?

Він розгублено провів рукою по спітнілому обличчю

і мимоволі боязко глянув на товаришів: чи не бачили? Потім безпорадно зірвав з своєї голови заялений картуз, шваркнув його чомусь на землю, кинув гвинтівку й вибіг назустріч. Удвох донесли Нагнибиду й доручили його перев'язати.

Поранений істерично хлипав:

— Пропала справа, братишки... Як сарана... офіцерня йде... Кишки випускають... Багнет їм у пузо...

— Ну, ну, браток, не розпускай соплі! Ми ще повоюємо!

По суровому обличчю Рябошапки перебігали м'які промені. Очі соромливо одводив набік.

— Рогожин!.. По гроб життя... Ти знаєш, я тебе ледве...

— Годі, годі... Не треба! Ворог близько... Гайда на місце!

Офіцерський загін перешикувався й наступав тепер широкою розстрільною. Останки батальйону ледве стримували нетерплячку. Багатьом рука тремтіла на спусковій клямці, але Рогожин пильно додивлявся людей:

— Ждіть команди, товариші, ждіть команди!

Нарешті зовсім близько офіцерська лава кинулася в атаку.

Рогожин подав команду. Застрочили кулемети свою криваву стрічку, сипнув назустріч густий дріб пострілів із рушниць. Скошені широкою косою, офіцери падали, а решта бігла, не помічаючи в кривавому похміллі, як порожніють їхні лави.

Червоні бійці били вже на вибір, били захоплено, відчуваючи, як з кожним пострілом росте перемога. Рогожин стріляв не роздумуючи. Бив за поранених і поколотих, бив за свої колишні власні помилки й за пропаші надії.

У запалі бою ледве розібрав позаду себе схвильований голос Нагнибиди:

— І я, товаришочки, і я з вами...

Нагнибда з перев'язаною ногою ліз із балочки на косогір із гвинтівкою в руках, зціпивши зуби й перемагаючи біль. Рябошапка ахнув:

— Семене!.. Чорт...

— Не твоє діло! Руки ще мені не перебито. Я стріляю краще твого.

З Нагнибиди справді був стрілець усім на диво. Спокійно брав на мушку облюбованого ворога й знімав його без промаху. Бив і приказував:

— Тебе, сопливенького, я промину, ти нам не страшний... А цього барбоса мордастого угегекаю... Получай!.. І ти, золота почваро, молися своєму дурному богові,— зараз тобі каюк... Ур-ра, товариші, наша берьоть!..

Ворожі лави не витримали, захиталися, повернули назад, назустріч своїм. Рогожин вискочив із балочки.

— Стій!.. На запобіжний звод!.. У багнети!.. За мною бігом — марш.

Батальйон ударив навздогін, змітаючи втікачів. Зустрічні офіцерські лави не мали змоги стріляти: зім'яті своїми ж розстрільними, вони попали під багнети. Поле встелили трупи денікінців. Решту відкинули за колю.

З кургану добре було видко підступи до Піщанки. На лівому флангу колона Казановича ввірвалася в село. Дроздовці на плечах бійців дійшли до вигону й проклали собі дорогу багнетами. Піщанка дорого віддавала кожен клапоть своєї землі. Супротивник підтяг резерви для остаточного вдару.

Рогожин перешикував своїх бійців фронтом до залізниці, лівим флангом до станції, звідки бронепоезд мів кулеметами по колонах ворога. Ще раз пояснив:

— Позиції боронити до останнього! Коли денікінці візьмуть село, нашим доведеться відступати на Розсипне й Білу Глину.

Але червоні ще не думали віддавати село. У їх уже був досвід численних боїв із білими: милості не жди. В улицах і на вигоні йшов останній жорстокий бій. Із хат вибігали старі діди з мисливськими рушницями й стріляли з-за тинів на офіцерів. У кого не було зброї, взялись за вила й сокири. Такого опору денікінці ще не бачили.

— Ур-ра!.. Бий золотопогонників!..

Іще один удар — і ворога прогнали за околицю.

По кількох хвилинах на правий фланг примчав на заціпенілому коні командир полку. Оглянув позиції й задоволено розгладив вуса:

— Слава, слава... А де комбат?

— Убито.

— А заступник його?

— Убито.

— А командир роти, нарешті?.. Хоч один?

— Усіх убито, товаришу командир!

Комполку повагом стяг з голови шапку:

— Т-так...

Хотів щось додати, ковтнув повітря й залив ним зрадливу хвилю товариського жалю. Нервово надів шапку знову й натяг повід:

— Хто ж вас вів?

— Ось... товариш Рогожин...

Комполку пильно оглянув обтріпану, запорошену, потом і кров'ю забруднену постать.

— Ти хто такий?

Ховатися далі було б незручно.

— Рядовий першої роти Бакинського полку, колишній хорунжий Рогожин.

— Ну так от що, товариш Рогожин... Бійців у нас досить, командирів обмаль. Ведіть батальйон і далі. Піщанку,— він запнувся.— Піщанку доведеться віддати. Кінний дроздовський полк обходить нас від Лежанки. Вам треба щонайдовше тут затриматися, щоб нам можна було одійти на Ведмеже. Вас підтримає бронепоїзд.

— Слухаю, товаришу командир!

Чверть години після того підійшли денікінські резерви й бій запалав із новою силою. Ще раз дроздовці заскочили в село й ще раз вибили їх звідти багнетами. Нарешті широкий обхват позицій і настирливі атаки офіцерських полків зробили своє: Піщанка дісталася денікінцям. Частини дивізії Федька одійшли на Ведмеже й Білу Глину.

*

* * *

Денікін кинув на Білу Глину усі свої сили. За нею — Кубанщина. На Кубані ждуть його козаки,— це він тепер твердо знав.

На фронті Незамаєвка — Біла Глина — Ведмеже червоні виставили проти денікінців близько 40 тисяч бійців. Краща в армії Сталева дивізія Дмитра Жлоби обороняла основні позиції. Ім'я її командира, шахтаря з посольку Ханжонкового на Донбасі, гриміло по всій Кубані. Головнокомандувач Калнін вважав, що цього заслону було досить, і не подбав про підмогу.

6 липня колони Боровського й Кутепова прорвали фронт, обійшли Білу Глину з півночі та з півдня й разом з дроздовцями ввірвалися в село. Броньовик дроздовців кидав снопи вогню й свинцю просто в обличчя

червоним бійцям. Село горіло. Оточена досвідченим ворогом, дивізія ледве вирвалася з ворожого кільця й відійшла на Тихорецьку.

Аж тепер Калнін зрозумів, яка страшна небезпека насувається на Кубань. Стоп'ятдесятитисячну Червону Армію, розкидану по різних фронтах, денікінці били частками, поповнюючи свої лави козаками, заможними селянами, офіцерами. 22 червня виступило в похід проти Торгової 10 тисяч денікінців, а до Тихорецької, незважаючи на великі втрати, підійшло вже 15 тисяч. Щоправда, на позиціях під Тихорецькою стояло понад 30 тисяч червоних бійців з могутньою артилерією, чотирма бронепоездами, броневишками, цілими вагонами боеприпасів. Але біла армія мала на той час краще керівництво й організацію.

13 липня, проти ночі, Денікін оточив тихорецькі позиції трьома колонами, зламав лівий фронт, ударив на Ставропольську дивізію й погнав цілу армію в безладді, сіючи паніку й смерть. Головнокомандувач Калнін ледве втік, напіводягнений; кілька чинів штабу загинуло. Затиснувши основну масу червоних бійців у залізному колі ударних полків, денікінці до півдня громили їх з гармат і кулеметів, вибивали їх багнетами, доки деморалізовані частини прорвалися й пішли двома шляхами: на Катеринодар і на Кавказьку. Переможцям дісталася 50 гармат, бронепоезди, броневишки, вагони гвинтівок, кулеметів, боеприпасів, муки, цукру, чаю.

Катеринодар охопила тривога. 18 липня президія ЦВК Північного Кавказу зібралася на засідання спільно з головнокомандувачем Калніним і представниками штабу. Настрій був пригнічений.

Калнін, людина чесна й політично витримана, але без найменших здібностей командарма, цілком розгубився під тиском подій. Його доповідь насичена була безпорадністю:

— Сили денікінців ростуть. Кожна станиця виставляє їм по 300 й більше готових озброєних бійців. А в лавах Червоної Армії поширюється деморалізація. Під Тихорецькою бився тільки правий фланг,— лівий зразу ж кинувся тікати. Товаришу Чистому дано наказ вирушити на Білу Глину, але він його не виконав. Денікінці буквально розгромили тихорецьку групу. Ставропольські частини в безладді відійшли на Кавказьку — Армавір. Невелика група відступила в напрямку на Катери-

нодар і тепер займає станцію Станичну. Надіятися далі на перемогу неможливо, бо частини не виконують бойових завдань.

Головнокомандувач, зрозуміло, не сказав, кого треба винуватити за таку деморалізацію.

— Що ж робити?

— Єдина надія — на Сорокіна...

— Як?.. На Сорокіна?..

— Так, на нього... В такий тяжкий момент ми й на це мусимо піти. Вчора я наказав йому вирушити на Тихорецьку, залишивши азовсько-ростовський фронт. Однаково вести наступ на німців ми не зможемо. Сорокін запропонував їм мир, погоджуючись відступити аж до Каяли.

Проте начальник штабу головнокомандувача Лазаревський і в цьому плані не бачив виходу.

— У нас, правда, є ще сто тисяч бійців для наступу на денікінців. Але це вже не армія. Немає ні дисципліни, ні патронів, ні гарматнів. На мою думку — треба прохати допомоги в німців і спільно з ними виступити проти контрреволюціонерів.

— Що? Запрохати до себе німців?

— Так. Треба піти на угоду з ними.

Член ЦВК Акулов ледве зміг говорити через обурення:

— Оце вже домовилися до краю! Вас нічого не навчила окупація України! Ви забуваєте політичну сторону справи: не можна єднатися з німцями проти контрреволюціонерів, бо їм контрреволюціонери миліші. Німці, безумовно, використали б угоду з нами, щоб посадити нам другого Скоропадського.

— Я вважаю таку пропозицію за панікерську, — гаряче кинув молодий помічник головнокомандувача Альохін: — У нас є досить бійців. Треба зняти загоны з таманського фронту та з інших таких же другорядних фронтів. Треба організувати єдину міцну армію, кинути її проти Денікіна й задавити денікінщину в корені.

— Це — нереальний план, — запротестував Калнін, — у нас немає надійно організованих частин, а є тільки партизанщина. Частини щодаля розкладаються. Моя остаточна пропозиція — передати командування всією кубанською Червоною Армією товаришу Сорокіну. На нього — вся надія, — його частини ще вірять йому.

Але ця пропозиція повисла в повітрі без підтримки. Ім'я Сорокіна не викликало довіри. Всім іще пам'ятна була автономовщина, подвійна політика в ній самого Сорокіна, його п'янка, одверта зневага органів влади, диктаторські звички.

За пропозицією голів — ЦВК Рубіна і крайкому Крайнього вирішили обмежити дальші воєнні дії обороною Кубані проти денікінців. Армію Сорокіна зняти з азовсько-ростовського фронту. Таманську групу перекинути до Катеринодара.

...Події розвивалися грізно й бурхливо. Білий шурган вів степами кубано-ставропольськими на Катеринодар, на Армавір, на Ставрополь. 20—25 липня полки Дроздовського й Казановича змели останки армії Калніна з Виселок і Кореновської аж за станцію Динську, 30 верст од Катеринодара. Тільки таманцям пощастило затримати їх і навіть потіснити з Динської. 18 липня колона Боровського взяла станцію Кавказьку й відкинула червоні частини на Армавір. 21 липня загін полковника Шкуро, проскочивши з Тереку, захопив Ставрополь. 27-го добровольці взяли Армавір.

Сорокін — талановитий і рішучий командарм, але властолюбна, невитримана, дріб'язкова й легковажна людина — вирішив, що настав час виступити в славетній ролі народного героя, спасителя Кубані. Катеринодарський погром Корнілова він приписав, звичайно, своїм здібностям, а не піднесенню робітників і мужності червоних бійців. У сорокінській армії жила віра в його бойовий талант і вдачу. Він іще вмів повести за собою полки в криваву січу, на смерть чи на перемогу.

Одвівши свою армію з Ростовського фронту в район станиці Тимошівської, Сорокін звідти раптом кинув її на Кореновську, розбив 28 липня денікінців, розметав ударні полки Дроздовського й Казановича й повів наступ на Виселки.

Центральний Виконавчий Комітет Північного Кавказу мусив узаконити готовий факт і призначив Сорокіна на головнокомандувача всіма озброєними силами Північного Кавказу.

2 серпня Сорокін кинув на Виселки 25 тисяч бійців і повів їх на штурм денікінських позицій. Земля гула й тремтіла від реву сотні гармат. У диму, в куряві, під дощем куль, червоні частини день у день ішли густими розстрільнями на залізні колони Дроздовського й Каза-

новича, вибивали їх із окопів і знов відступали перед їхньою люттю. Сорокін утратив людську подобу, не спавши, не ївши, заганяючи коней і людей, кидаючись сам у січу з своїм конвоем і піднімаючи з собою полки назустріч вогневому ураганові... Але зробленої помилки вже не міг виправити. Після перемоги під Кореновською він зняв з фронту одну з найкращих дивізій і послав її в Катеринодар. Хвороба властолюбства не припускала, щоб там, біля самого джерела влади, були таманські частини, а не його, сорокінські... Денікін використав цю помилку й кинув на прорив кінноту Ерделі. 7 серпня сорокінську армію розбито; вона покотилася аж до Катеринодара й далі на Кубань.

16 серпня денікінці вступили в Катеринодар.

Х

Центральний Виконавчий Комітет Північного Кавказу за три години до евакуації Катеринодара не знав, що місто буде здано ворогові. Окремі члени його ледве встигли втекти через станцію Енем.

Не знав цього й головнокомандувач Сорокін. Як і всі легковажні, дріб'язкові люди, він швидко переходив від одного настрою до цілком протилежного, від високого піднесення до занепаду. Тиждень тому він єдиним словом своїм кидав цілі полки й дивізії в огонь, а тепер не міг спинити панічного потоку озброєного натовпу на Кубань, мимо Катеринодара. Коли паніка перейшла всякі межі й червоноармійці стали прокладати собі шлях через міст прикладами, Сорокін вихопився на лафет гармати з істеричними вигуками:

— Солдати!.. Спиніться!.. Гляньте: я, ваш головнокомандувач, плачу...

Але солдатам збірних частин байдуже було до сліз головнокомандувача. Їм самим гірше від розпеченого заліза пекла в грудях денікінщина, що змітала їх тепер з усього Чорномор'я за Кубань. Вони кидали свої сім'ї напризволяще, втрачали надію на перемогу революції, прощалися з її здобутками. З розпачем у грудях і з матом на вустах рвалися вони тепер поперед усіх за Кубань, куди очі дивляться, на крилах неймовірних чуток:

— Командири продали!.. Зрадили, шкури!..

— Браточки, спасайся! Несусвітна сила кадетів претрйома залізницями!..

— У Денікіна — триста тисяч вояків і тисяча гармат!

У Денікіна було тоді близько 25 тисяч бійців і 75 гармат. Перед ними відступала 75-тисячна армія з двома сотнями гармат, розпорошена й розметана по всій Кубанщині й Ставрополлю.

Частини безладно котилися на Кубань і далі, за Лабу, на лінію Армавір-Туапсинської залізниці, з панічною думкою про Невинномиську, Георгіївське, Святий Хрест і Астрахань.

На покинутій території скаженів і святкував свою перемогу білий шурган, змітаючи останні сліди революційних здобутків. Білі загони організовували по всіх станицях, ловили «комісарів» і вішали на телеграфних стовпах, забивали шомполами радянських робітників, влаштовували масове катування городовиків-селян.

Кубанський крайовий уряд повернувся до Катеринодара на багнетах денікінців. А проте запопадливий главнокомандувач білої армії намагався довести, що він цілком визнає суверенні права «кубанської держави». Про «єдину неділиму» не було й слова. Урочистий з'їзд переможців до Катеринодара демонстрував цілковиту лояльність Денікіна: він їхав на чолі своєї армії попліч з головою кубанського уряду Бичем. Ця політична гра дала свої наслідки. Кубанський уряд негайно мобілізував козаків і віддав свої сили на повну волю Денікіну. Армія його збільшилася до 40 тисяч багнетів і шабель. Росли нові полки й дивізії, появились нові блискучі ймена в списках «спасителів» Росії. За Кубанню, в районі Майкопа, заробляв свої генеральські погоони колишній капітан Покровський. У Баталпашинському розпочав свою кар'єру командир «вовчої сотні» Шкуро.

Білий шурган мів степами кубано-ставропольськими, заганяючи Червону Армію в тісний закуток за Армавір, до Тереку, до піскових степів Ставропольщини. А на Тереку зривалися білі вихри йому назустріч. Знов запали станиці й аули в огні національної ворожнечі й громадянської боротьби. За допомогою англійців полковник Лазар Бічерахов захопив Дагестан і подав руку своїм спільникам на Терек. У Моздоці соціалісти-революціонери, спільно з офіцерством, розгромили місцеву Раду робітничих і солдатських депутатів, організувавши куркульський «козацько-селянський уряд» на чолі з есе-

ром Юрком Бічераховим (братом підполковника Бічерахова). Владикавказ захопили козацько-осетинські банди, влаштувавши цілковитий погром. Членів терського Раднаркому на чолі з головою його Пашковським розстріляли на станції Змійській разом із 64 делегатами 4-го народного з'їзду... І в той же час не спинялася й на хвилину революційно-класова боротьба робітників і найбіднішого селянства; зокрема осетинська біднота умирала за владу Рад в окопах села Християнського.

Основна боротьба розгорталася під Армавіром.

*
*   *
*

Після розгрому Білої Глини, Тихорецької, Кавказької Рогожин із своїм батальйоном не відпочивав жодного дня, тримаючи позиції на лівому березі Кубані, на підступах до Армавіра. Він падав з ніг від ран і перевтоми й губив голову з того безладдя, що творилося навкруги. 25 липня йому стало зле: голова горіла і в очах стояв жовтий туман.

— Чи не тиф, бува?.. Дак у мене ж був у школі...

Вечором його без пам'яті одвезли до армавірського лазарету. Але там у переповнених кімнатах лежали хворі на ліжках і поміж ліжками. Санітари безпорадно топталися в коридорі й натрапили там Нагнибіду.

— Рогожин!.. Братику рідний... Еге-ге... Та ти зовсім скис... Чого ж ви стали? Несіть до мене, кладіть на мою койку. Ну, ну, ну — не балакай мені, багнет тобі в пузо!.. Клади, кажу тобі! Пойми, голово капустиана, що він мене, пораненого в бою, на власних плечах виніс.

Нагнибіда оточив хворого найпильнішим доглядом. Лікар сказав: іспанка; кілька днів буде без пам'яті.

— Ну, що ж? Іспанка дак іспанка, багнет їй у пузо. Билися з турками, билися з німцями і з Денікіним — поборемося ще й з іспанкою.

Моментами Рогожин приходив до пам'яті. Знесилений жаром і спрагою, прохав пити й пильно вдвлявся помутнілими очима в знайоме обличчя, що коливалося перед ним у жовтій імлі.

— Се-ме-не... Ти?

— Я, браток, я... Ти не бійся, Гаврику, це тільки іспанка. Наша берьоть, ідять його мухи з комарами!

Рогожин слабо всміхався і знов починав плутати мислями й словами.

Бої тим часом гриміли по всьому фронту з непослабною силою. Денікінці уперто насадили по колії залізниці Кавказька — Армавір. 26 липня над Армавіром нависла небезпека. Білі перейшли Кубань, погнали передові частини й докотилися до передмістя. Ранком 27-го десь недалеко грюкали гармати й звуки розривів деренчали у вікнах лазарету. Після короткого бою ударний полк колони Боровського захопив місто. В паніці червоні частини ледве встигли вивезти боеприпаси та санітарні поїзди. Міський лазарет залишився. Хто зміг, тікав сам світ за очі або ховався в околицях, по робітничих квартирах.

Нагнибіда не відходив від Рогожина. Спочатку мотався по кімнатах, прохав допомогти, лаявся, загрожував, але не міг нічого подіяти: кожен спасав сам себе. Були такі, що тягли за собою й Нагнибіду:

— Ходімо, глупак, доки не пізно. Його не спасеш, та й сам загинеш.

— Іди ти... до богової мами! Він мене з-під денікінських багнетів виніс! Залишаюся тут із ним — і баста. Що буде, те й буде.

Кімната спорожніла. Коридором линули зойки й плачі покинутих поранених. Нагнибіда пройшов по лазарету.

— Чого скиглите, багнет вам у пузо? Нічого страшно-го немає, все брехня! Ось гляньте, я своєю волею остався, їдять його мухи з комарами... Підбери соплі, братва, — революція не любить сопливих! Ти, браток, чого ревеш?

— А йди ти... Сам же розказував, як пораненим кишки випускали.

— Так то ж у бою! Чудак ти такий... У лазаретах, брат, немає таких правів, щоб кишки випускати.

Жарти заспокоювали й збуджували віру; помалу стих ревний плач і зойки. Нагнибіда вернувся до своєї кімнати, позачиняв двері, сів біля вікна й замислився. По вулиці розкочувалися останні хвилі бою, розсипаючись окремими пострілами й затихаючи. Думки розгубилися: все передумано. Твердо знав, що денікінці не милують ні хворих, ні поранених. Нахмурився:

— Кінчати треба, товаришу Нагнибідо! — Поліз до свого мішка за наганом. — Таке-то, Семене Дем'янови-

чу... Довоювався!.. Сам собі артилерія, сам собі піхота й командарм... Хм... Два набої — не рахую... П'ять набоїв — п'ять ворогів: Нагнибіда промаху не дає... Хе-хе!.. Це вже не так погано, їдять його мухи з комарами!.. Два набої не рахую: один Гаврикові, другий собі. Так-то, браток! Я сказав: живого не покину на поталу...

— Пи-ти...

Мотнувся до хворого, підвів обережно й напоїв, зробивши веселе обличчя.

— Хе-хе... Живемо, Гаврику! На краще пішло!

— А чо-го... в кім-на-ті... по-рож-ньо?

— Вилікувалися всі, Гаврику!.. За нами черга.

— І стрі-ля-ють... Чого там... стрі-ля-ють?

— А то, брат... демонстрація!.. Ти лежи, лежи собі, я тут ось, біля віконечка... Ми ще повоюємо, їдять його мухи з комарами!

По кількох хвилинах хворий у нестямі знов забурмотів якусь нісенітницю. Нагнибіда витяг нагана.

— Так-то, браток!.. Это будет последний и решительный бой. Ми ще повоюємо, їдять його мухи!

Але раптом блиснула шалена, неймовірна думка... Револьвер — до кишені! Револьвер — це на останній випадок. А поки що...

Виміняв собі Нагнибіда в товаришів кріпеньку, хвацьку шинелю з убитого під Тихорецькою корнета дроздовського кінного полку. Швидко витяг її й покрит нею Рогожина, погнавши наверх. Пильно оглянув свої й Гаврикові кишені й речі, порвав усякі папірці й напружено уп'явся слухом і нервами в уличний гамір. Ідуть!..

У насторожену тишу покинутого будинку владно вдерлися нахабні хрюпання дверей, тупіт ніг, коротка лайка й перший постріл. За хвилину коридорами й кімнатами попливли хижі вигуки, гострі зойки й несамовите верещання. Тупотіли ноги, лунали постріли, гупали живі мученики з вікон і східців, робив своє діло багнет. Нагнибіда зціпив зуби. Ах, швидше, швидше! Коли вже треба й цю чашу мук випити до кінця, нехай хвилина стане за мить! Ідуть!..

Він зібрав усю силу волі й з радісними вигуками кинувся назустріч кільком денікінцям:

— Братишечки!.. Голубчики!.. Давно вже ждемо!.. Ваше високоблагородіє!.. Спасіть господина корнета!

Високий штабс-капітан із характерним довгообразим, щелепатим обличчям, засапаний й розбурханий попередньою роботою, спинився з наганом у руці.

— Якого такого корнета? Ти хто такий?

— Та от... корнет кінного полку генерала Дроздовського Рогожин. Під Тихорецькою нас захопили... хотіли розстріляти, багнет їм у пузо, та хтось упізнав... На допрос узяли... А тут хвороба.

— Що ти брешеш? Який там Рогожин? Звідки?

— Ніяк ніт, ваше високоблагородіє! Не брешу! Господин корнет раніше були хорунжим в ад'ютантах у військового отамана Караулова. Потім, коли, значить, Караулову й Медяникові вийшло царство небесне, вони втекли до Дагестану, до полковника Бічерахова. Ну, їм там не понравилось. Почувши про його високопревосходительство генерала Денікіна, вони, значить, сюди. І попали в дроздовський полк.

— Постой... А ти ж як?

— І я з ними... Однієї станиці, вашкобродіє... Шедрінської станиці. От хрест мене побий, не брешу! Тут ось і вартові стояли при дверях, багнет їм у пузо... Стерегли, значить, коли господин хорунжий... господин корнет опам'ятаються.

— Хм... А хто у вас командир у полку?

— Не можу знати, вашкобродіє... Потому, як ми тільки поступили, а тут у мене ота... як її?.. французинка, багнет їй у пузо...

— Яка французинка?

— Хвороба, значить, така французька. Лікар казали. Жар і без пам'яті. От і в господина корнета тепер...

Офіцер несамохіть усміхнувся:

— Може, іспанка?

— Так точно, іспанка!.. Винуватий, вашкобродіє, переплував! Знаю тільки, що якась антанта, багнет їй у пузо!

— Ну так от що... Ти тут дивись за своїм корнетом, а ми перевіримо. А поки що внизу вартового поставимо. Там видно буде.

— Широ дякую, вашкобродіє! Ви тільки запитайте в штабі полку: корнет Рогожин і рядовий Нагнибіда.

— Запитати ми й без тебе запитано, та тільки ваш полк із Тихорецької пішов на Катеринодар.

Нагнибіда виявив великий жаль:

— А-яй, яка досада!.. А ми ж думали зразу до своїх!

Аж у Катеринодар, кажете? Це ж коли-то з ними здибаємось?!

Дні пішли нудно й одноманітно. Вартовий був тільки першого дня, потім про його забули. Нагнибіда здобув собі молока й хліба; на вулицю не потикався. Думки плуталися: коли б швидше Гаврик отямився й вичуняв...

Друга ніч була неспокійна й тривожна. Рогожин мотався на ліжку; доводилося міняти компреси. Ранком обидва міцно заснули. Нагнибіда не чув далекої стрілянини на околицях і тупотіння на вулицях. Раптом його розбудили бучні й владні голоси.

— Ей ти, шпінгалет! Уставай! Хто такий? Постой, ти куди?

Кинувся спросоння до групи військовиків, що нахилилися над Рогожиним, розглядаючи його шинелю.

— Ваше високобродіє!.. Ми на обліку... Узнайте в господина коменданта... Корнет кінного дроздовського полку Рогожин...

— Що та-ке?!

Якась жіноча постать ойкнула й кинулася від дверей.

— Рогожин?! Не може бути!

Вона глянула на знайоме, але страшенно виснажене обличчя, перевела погляд на погони й розгублено відступила назад.

— Що, товаришко Рогожина?.. Може, родич?

Тася опам'яталася й сухо кинула:

— У мене немає родичів між денікінцями,— тільки вороги... І от що, товариші,— з лазарету, як бачите, забирати нема кого. Тут денікінці добре попрацювали. То я піду. Підберемо пораниених на позиціях та й поїдемо.

Вона твердо й швидко вийшла.

Нагнибіда неймовірно водив вираченими очима по всій групі і тільки тепер збагнув, що сталося.

— Товаришу командир!.. Братишечки!..— Він несподівано хлипнув.— Ніяких корнетів!.. Це наш комбат першого Ставропольського, товаришочки!.. З-під багнетів у бою виніс... Ріднюсінькі мої!

— Постой, балда!.. Чого ж він у тебе офіцером став?

— Денікінці захопили лазарет... Щоб не вбили... Ви перевірте... Чужою шинелею його прикрив.

— А, ч-чорт!.. Це не моє діло перевіряти. Може, ви навмисне осталися, щоб перейти до денікінців?

— Хто?.. Я?.. Ти, братишечка, ще молодий мені таке закидати! Я, брат, отамана Караулова на мушку брав,

і з Корніловим у Лежанці бився, і в Піщанці з перебитою ногою офіцерів на кулю нанизував, багнет їм у пузо! А Рогожин... Та ти, браток, поспитай у першій стрілецькій, що таке Рогожин!

— Ну, ну, ну... Не прискай... Усякі Рогожини бувають. Циганков!

— Єсть, товаришу комендант!

— Постав тут варту, а сам — негайно до штабу. Та гляди мені, не помилися! Коли правда, — тягни сюди лікаря. Коли ні... Хм... Ну, тоді дзвони до комендатури.

— Єсть, товаришу комендант!

По двох тижнях після того Рогожин, іще слабій після хвороби, сидів у штабі 1-ї стрілецької дивізії з помкомбригом К. Лісовим і слухав план операцій проти Ставрополя.

— Армавірська група завжди під загрозою удару. Ворог з допомогою артилерії натискує з Кавказької. У нас боеприпасів мало...

— Розумію. А Ставрополь повис над нашим правим флангом...

— Так. А Ставрополь далеко вийшов нам у фланг. З Кавказької денікінці завжди можуть ударити через Ставрополь нам у тил, на Невинномиську... Отож командування дає вам завдання взяти Ставрополь.

— Мені?

— Так, вам.

— Але ж для цього треба цілої бригади! Денікінці можуть за п'ять годин перекинути з Кавказької до Ставрополя свої ударні батальйони.

— Знаю. Ми їх тут затримуватимемо фальшивими демонстраціями. Дати вам більше батальйону ми не зможемо. Нам потрібні сили на основному фронті. А з вами піде партизанський загін Балаханова.

Рогожин замислився.

— Значить, доведеться організувати ставропольські повстанські загони?

— Ви правильно зважили обставини. Зайдіть до політвідділу, вам товариш Торський дещо допоможе.

15 серпня Рогожин вирушив із своїм батальйоном новою Армавірською залізницею під Ставрополь. Він і гадки не мав, що 30 липня в армавірському лазареті, розгромленому денікінцями, побувала Тася Рогожина й бачила там «корнета дроздовського кінного полку».

З Нагнибідою йому не довелося говорити. Нагнибіда поїхав із санітарним поїздом до П'ятигорська, довідавшись від санітарів, що там служить у госпіталі його Маринка.

XI

Ставропольщина тим часом призвичаювалася до перших кроків денікінського державного ладу й законності.

Після Лежанки, Піщаноокопського й Білої Глини денікінці вже не зустріли тут збройного опору: його зламала провокація й авантюризм.

Ставропольська губернія з давніх-давен була своєрідним селянським краєм, без повітових міст (крім хирявого Святого Хреста), а тільки з повітовими селами. Основну масу селянства становили заможні хлібороби (колишні козаки ставропольського козачого війська та переселенці), з пересічним наділом 14 дес. на душу. Вони були проти поміщиків, але горнулися спочатку до есерівського лона.

Проте було по тих же ставропольських селах понад сто тисяч безземельних городовиків. Вони допомагали біднішим шарам ставропольського селянства швидше засвоїти гасла більшовизму.

Ставропольщина 1917 року віддала свої голоси есерам,— тільки місто Ставрополь обрало більшовиків. З цих причин більшовики опинилися в Губраднаркомі, а губвиконком посіли переважно максималісти. Між останніми було кілька пройдисвітів на чолі з военкомом А. Коппе, недавнім жандаром і провокатором. Його підтримував багнетами, кулаками й горлянкою хуліганський «ставропольський сухопутний матроський батальйон» з цілковитих бандитів, під командою такого ж пройдисвіта, авантюриста Якшина (в батальйоні було тільки 18 матросів, та й то з розкладницького елементу). Уся ця «сухопутна» шпана грабувала місто й різала складаними ножиками осіб, що насмілювалися піднімати проти їх свій голос.

З їхньою допомогою максималісти з губвиконкому зарештували більшовицький Раднарком на чолі з Пономарьовим і захопили всю владу до своїх рук. До ревкому

увійшли Коппе, Якшин, Занозін — трійка, що наводила сум і жах. Надзвичайний губернiальний з'їзд Рад засудив максималістів за цю авантюру й знов обрав Пономарьова та його товаришів. Тоді «сухопутні матроси» Якшина виставили проти вікон з'їзду дві гармати й вісім кулеметів, давши 10 хвилин на роздум. З'їзд мусив «обрати» кулеметних висуванців. Пономарьов утік.

Насувалася денікінщина, а провокатори й авантюристи творили своє чорне діло. Військовий комісаріат зривав справу мобілізації. По губернії гуляли гасла: «Геть комуністів, нехай живуть Ради без комуністів». Профспілки агітували проти вступу робітників до Червоної Армії. Член виконкому Бочарников виступив з пропозицією «припинити громадянську війну взагалі»... Під впливом агітації есерів Ведмежинський повіт послав делегацію до Денікіна довідатися про завдання Добрармії та умови миру. В селах Воронцово-Миколаївському та Чорноліському перебили радробітників. У Святохрестовському повіті організували повстання.

За таких обставин 21 липня Ставрополь здано без бою невеличкому загонові денікінців. Ставропольщині забажалося спробувати денікінського порядку й законності.

Представник цієї законності генерал-губернатор Уваров насамперед призначив до всіх сіл військових комендантів і видав наказ № 1:

«Ставропольська губернія управляється на підставі законів Російської імперії, виданих до 27 лютого 1917 року...»

Але старих законів уже не вистачало для нової «єдиної неділимої»... Тоді генерал-законодавець підписав новий наказ:

«Наказую всім чинам: упійманих злочинців розстрілювати на місці, а менш винних передавати військовопольовому суду...»

Цього було досить. У губернії запанував цілковитий військово-польовий лад; його пречудово малюють тепер документи з історичного архіву.

Ставропольський комендант, полковник Архипов, під час п'янки звелів притягти члена нової, денікінської думи, Мещерякова:

— Співай «Боже, царя храни», сякий-такий!

— Але ж, пане полковнику...

— Шомполів!!!

Члена думи тут же вибили. Він пожалівся самому Денікіну. Полковника притягли до права й засудили військовим судом... до 7 днів хатнього арешту з виконанням службових обов'язків.

Комендант села Ладовсько-Балківського видав наказ, щоб чоловіки, зустрічаючи його, спинялися, знімали шапку й кланялися, а жінки щоб складали руки на животі й уклонялися в пояс. Другого дня за невиконання цього наказу вибили різками місцеву вчительку.

У селі Літницькому комендант визвав до себе селянина.

— Ти судився з Гребенюком?.. Скільки тобі присудив із нього мировий суддя?

— Тисячу двісті карбованців.

— Різок! Дайте йому дванадцять різок, по одній за кожну сотню!

Коли злощасного позивача вибили, комендант наказав йому:

— Передай мировому, що й йому те ж буде, коли він і далі кривдитиме моїх приятелів.

У селі Кугульті комендант надав місцевій попаді право пороти різками кого завгодно. З наказу попаді, урядник Гладков щодня творив на площі прилюдні езекуції.

Тим часом ставропольський союз хліборобів-власників організував карні загони з цілковитих бандитів, що в п'яному чаду скакали по селах з посвистом, пострілами, вбивствами, грабунками й гвалтуванням жінок. А «дика» дивізія завела в Святохрестовському повіті ще один спосіб утихомирювати бунтівників: вступаючи до села, вішали першого зустрічного, правого чи винного, чоловіка чи жінку... Зрозуміла річ — ні піп, ні куркуль, ні крамар їм не попадалися: їх зарані повідомляли про цей спосіб «морального» впливу.

Не диво, що після місяця такого управління тисячі найбідніших селян пішли до повстанських загонів, на бій, на смерть або ж до перемоги. Їм на підтримку виступив батальйон Рогожина, підсилений батареєю, кулеметами й бомбометами.

Завжди серйозний і мовчазний командир 1-ї роти Рябошапка жваво метушився, готуючись до походу. Рогожину здавалося, що навіть якісь м'які промені лягли

йому на обличчя прихованою посмішкою. Він не витримав:

— Чого це ти, Степане, немов до вінця збираєшся? Рябошапка засміявся:

— А ти не знаєш? Рідне місто йду брати.

— Як це — рідне місто? Хіба ти з Ставрополя?

— Звідкіля я, Гавриле Петровичу, я й сам тобі не скажу. Чи в багатьох робітників є батьківщина? Змалечку zostався сиротою, тинявся по наймах, по шахтах, по заводах. Скрізь ганяли, як солоного зайця. Доки мовчу — роблю. А почну говорити — гонять. Зроду-віку не вмів я говорити, Петровичу.

Рогожин заперечив з веселою посмішкою:

— Ну, ну... Знаю, як ти не вмієш! Тебе тільки зачепи!

— Може, й так. Отож гонять мене та й гонять. Кажуть: бунтівник, робітників бунтуєш... Так і попав я до Ставрополя, — та тут і застряв аж на п'ять років.

— Хазяїн добрий трапився?

— Е, де ти їх бачив, добрих хазяїв? Усі вони добрі — жили з нас витягувати! І заводик у нього був немудраций: майстерня, а не завод. Може, бачив? Шмідта механічно-ливарний.

— Знаю. Стара руїна.

— Прилип я до нього, можна сказати, як пластир до болячки. А вся причина — дівчина голову закрутила.

Рябошапка винувато посміхнувся. Навіть голос йому якось пом'якшав і забринів лагідними тонами:

— Ніколи, помімаєш ти, не траплялося такого. Чорт його знає, де воно й узялося... Була вона вся така ладна, що й не розкажу. Сестра не сестра, мати не мати... Біс його батька знає, як тобі й пояснити... Ні сестри, ні матері я зроду не знав. А тут побачив Наталю і зразу — вона!.. Ходжу біля неї дурень дурнем і всі свої слова розгубив... Та це, Гавриле Петровичу, не цікава історія. Пустяк діло...

Він замовк і нахмурився. Рогожин слухав, зацікавлений: перед ним вставав інший, не знаний досі Рябошапка. Не суворий, мовчазний товариш бойового життя, а лагідна, чула людина, здатна на м'які чуття й переживання. Він підбадьорив його:

— Степане Івановичу, ти, брат, не соромся. Кожному в житті трапляється така історія. Я п'ять років отак ходив «дурень дурнем», та й тепер іще не порозумнішав. Нехай розкажу колись.

— Та ну? Ну дак тобі відома ця штука. Закохався я в неї, браток, просто, як карась у вершу. Якось таки насмілився — розговорилися ми. Потім призналися одне одному... І таке мені щастя: вона теж сирота. На тютюновій фабриці працювала... Ну тут, брат, я й розсупонився. Ходжу веселий, як американський мільйонер. Прийду на роботу: бруд, пилюка, дихати нічим, хазяїн жили вимотує, — а мені без надобності. Штрафами, барбес, допікав і роботи добавив, а я — хоч би що... Ех ти, думаю, гнида! Не дошкулиш!..

— Ви побралися?

Рябошапка хвилинку помовчав:

— Померла вона, браток. Тютюн їй усі легені поїв... Е, та що там! Сам знаєш: не по нашому братові таке баловство. Спочатку треба життя переіменити робочому чоловікові, а тоді сім'ю заводити... Мене тоді саме до війська забрали. Плакав я, прощаючись, правду скажу. Вона вмирала, а я плакав. І слово таке дав: до віку хазяїнам цього не прощу. Ідять вони нашого брата, життя їдять, щастя їдять!..

З Рябошапкою Рогожин накреслив план наскоку на Ставрополь. Місто розташувалося на шпильях і горосхилах, лицем до Ставропольщини, якраз на лісистих кряжах, що межують з Кубанщиною. Ударити з-під Армавіра в тил по Ставрополю — це значило забезпечити партизанам атаку його на широкому фронті. Ранком 18 серпня батальйон Рогожина підійшов до станції Катеринівки, захопив село Татарку й гору Недріману під самим містом. Кубанські партизани Балаханова запізналися. Проте з Олександрівки стихійно вдарили ставропольські повстанці. 19 серпня вони пішли на місто розгорнутим фронтом від села Надєжди до Татарки. Довелося їх підтримати. Несподівано для ставропольської буржуазії заgrimіли червоні гармати й на широких вулицях старого занехаяного міста завили гранати, висаджуючи в повітря брук і стіни. Даремно офіцерський полк намагався затримати наступ. Його зім'яли, відкинули, й передні лави червоних вдерлися вже до околиць. Жорстокий бій ішов на вулицях Старого Форштадта й Нижньої Слобідки. В місті почалася паніка.

Але опівдні з-під Катеринодара наспів корніловський офіцерський батальйон. Він ударив з вокзалу назустріч партизанам, а біла артилерія густо сипнула чавунну смерть у червоні лави. Партизани відступили.

Ставропольці вийшли з-за кам'яних стін і з льохів на околиці, здивовано розглядаючи трупи людей, що так уперто намагалися захопити місто. Чого їм треба, цим селянам, майстеровщині, солдатам?..

Місцева кадетська газета писала:

«Ось лежить товариш майстеровий. Обличчя — з характерними рисами сапожної чи слюсарської професії. Фанатична віра в свою справу виглядає з кожної рисочки обличчя... А ще більше обвіяне печаттю цієї віри обличчя другого червоноармійця... Так і здається, що він ось-ось виступить перед натовпом...»

Біле командування вважало, що цієї фанатичної віри вистачало тільки на один наступ. Корніловці вернулися на Кавказьку.

Але люди «з характерними рисами сапожної чи слюсарської професії» та бідняцькі селянські маси недарма носили на обличчях «печать фанатичної віри в свою справу». 23 серпня партизанські загони з Константинівки, Благодатного, Спицівки, Бешпагіра й Олександрівки вирушили знов на Ставрополь. Цілу ніч битими шляхами рипіли вози й ішли загони за загонами. Від Старомар'ївки до Надєжди земля гула під величезним табором. Щось близько 15 тисяч партизанів кинули села на денікінське місто.

Ранком підійшов з Кубані загін Балаханова. Рогожин виїхав назустріч і, несподівано для себе, зустрів тут Шаповала. Того самого розсудливого, хазяйновитого середнячка Шаповала, що так не хотів воювати.

— Михайле Михайловичу! Кого я бачу? Ви ж зарікалися воювати!

— Здрастуйте, Гавриле Петровичу... Ніколи я не зарікався. Я казав: далі видно буде. А чого ж виднішого, як тепер?

— А хазяйствечко ж як?

— Денікінці зруйнували хазяйствечко. Ні хати тепер, ні біля хати.

— Коли ж це вони?

— А тоді, як захопили Армавір. Передова колона зразу ж вирушила на Вольне. Ми її аж під Коноковим спинили.

— Власними силами?

— Майже власними силами. Там таке було! Все село піднялося. Чоловіки в розстрільні пішли, а жінки й діти воду й харчі їм носили. Коли б команда добра, то дали б

кадетам чосу. А то офіцери наші зразу до білих перебігли, а командир у цегельню від куль заховався. Там і сидів, як тхір, доки хтось надибав та присоромив.

— А жінка ж ваша?

По обличчю Шаповаловому пробігли хмарки.

— Не питайте... Там, де й хазяйствечко. Таки ваша правда була! Щоб мирно працювати, треба спочатку повоювати.

— Ну що ж, будемо воювати разом.

25-го була неділя. Попи рано розпочали по церквах службу й гаряче вичитували ектенії «від нашествія іноплеменних і междоусобня брані». Раптом у святковий передзвін агакнула з Недріманої гори гармата, друга й третя. Поза Слобідкою застрочили кулемети. Червоні розстрільні пішли з Надєжди на місто, в обхід вокзалу та вповодж армавірської залізниці. Від Сенгиліївського озера спішили останні загони, оточуючи Ставрополь суцільним кільцем.

Ставропольський гарнізон дорого продав своє життя. Офіцерські частини знали, що їм не буде помилування. Чота за чотою йшли вони в огонь, назустріч кулям і багнетам. З Соборної гірки та з схилів Олександрівської, Ольгінської й Маврінської вулиць видко було вокзал, Слобідку й усю долину, аж до Надєжди. Густі колони партизанів ішли від Надєжди в обхід Ставрополя, через Ташлу, вдарили на вокзал і погнали золотопогонні розстрільні, піднімаючи їх на багнети. Вулицями міста повезли пораниених і вбитих, більше й більше, десятками, сотнями. Билися вже біля вокзалу й у Нижній Слобідці. Загін Балаханова захопив каменоломні й частину Форштадта.

Тільки непорозуміння між начальниками окремих партизанських загонів спасло цього дня білий Ставрополь. Бешпагірці утрималися від допомоги Балаханову й вивели з бою близько 3000 бійців. Балахановці мусили залагати на ніч під містом.

Вночі до Ставрополя прибув батальйон корніловців і вдосвіта ударив на партизанів за підтримкою артилерії й бронепοїзда. Повстанці люто одбивалися, але мусили відступити на околицю. Ясно було, що біля вокзалу й Слобідки вирішувалася доля наступу. Рогожин кинув сюди свій батальйон.

Поле бою в долині між Ставрополем, Надєждою й Михайлівкою кишіло розстрільними, гриміло, гуло й

співало тріскотною пострілів, вибухами гранат і зрадливою симфонією куль. Билися вперто й жорстоко. Повстанці вже наполягали по всьому фронту, коли враз десь за Михайлівкою, над буграми, від станції Пелагіади, вдарило густо й загрозово новою пересторогою:

— Б-бум-м...

Важкий гарматень з ворожим харкотінням перелетів село Надежду й метнувся у небо стовпом огню, диму, землі й чавуну. За ним — другий, третій... Над долиною величезними шматками вати повисли розриви шрапнелі. Рогожин тривожно оглянув сірі, спалені сонцем горосхили й помітив густі колони, що йшли від станції Пелагіади на Надежду, в обхід правого флангу. Близько десяти тисяч партизанів попадали в пастку. Готувався добре розрахований погром.

Рогожин кинувся до Рябошапки й помкомбата Левковича.

— Бачите?

— Справа нікудишня, Гавриле Петровичу... За три чверті години тут буде каша.

Рогожин зсунув брови на перенісся.

— Треба виручати партизанів. Я поведу батальйон назустріч денікінцям і затримуватиму їх до останнього. А ти, Левковичу, катай до бешпагірців і спробуй кинути їх на підмогу.

— А як ні?

— Я сказав!.. Іншого виходу немає.

— Слухаю, товаришу комбат! Лечу!

Він погладив коня нагайкою й помчав за Надежду.

— А ти, Степане Йвановичу, з своєю чотою прикрий відступ від вокзалу. Не давай гарнізонові насісти партизанам на плечі.

— Гавриле Петровичу...

— Не треба!.. Спіши!

— ...дозволь умерти з тобою!

— Слухайся наказу! Соромся! Там, у долині,— близько десяти тисяч людей!

Гаряче стиснули руки й швидше — врозтіч.

Рогожин кинув свій батальйон навперейми новому численному ворогові. Умерти, але затримати! Не дати зачинити пастку й винищити партизанів!

Дві години йшов бій. Кулеметами косили густі денікінські розстрільні. Зубами трималися за кожен горбик, за кожную балочку, повільно відступаючи з позиції на

позицію. Батальйон умирав, а бешпагірці не йшли на підмогу. Між бешпагірцями було чимало тих горе-фронтників та горе-матросів, що перших років революції брудною піною перекочувалися де-не-де по вершечках справжніх революційних хвиль.

— Товаришочки... За що кров проливали?.. Якісь там Рогожини й Балаханови будуть нами командувать! Катись на Татарку — і ніяких гвоздей!

Загін пішов на Татарку, в тил. А батальйон умирав на підступах до села Надєжди.

Зате долиною, від вокзалу, відходили через Надєжду колони за колонами, одбиваючись від наскоків гарнізону.

Рогожин, тяжко поранений, повагом відступав, знов і знов організуючи бійців для опору. Знали, що тікати нікуди: дорого продавали своє життя. Билися, зціпивши зуби, задавивши жаль. У поросі, в бруді, поранені, закривавлені бійці втрачали останні сили, відбиваючи наскоки численного ворога.

— Слухай, браток... Як пощастить вернутися додому, передай жінці, що...

— Ось не говори дурниці! Я не падлюка, щоб покинути товаришів.

І знову густий дроб пострілів і короткий багнетовий бій. Нарешті з флангу вдарили нові сили — частини Ставропольського гарнізону; змели, зім'яли, поклали трупом, посікли на капусту.

Полковник Доногуєв гнав коня полем бою до Надєжди, щоб організувати дальше переслідування червоних. Денікінці добивали останніх бійців, доколювали поранених. Раптом полковникові впало в око знайоме обличчя.

— Рогожин? Не може бути! Дак ось де ти попався до моїх рук!..

Рогожин важко дихав, підпливаючи кров'ю. Доногуєв звелів його підняти.

— Обов'язково доставте в село... Шкуру спущу!

Майдан біля попівського двору села Надєжди заряснів натовпом денікінської піхоти, тачанок з кулеметами, вершників з кіньми. Роз'єднані частини підтягувалися, шикувалися й рушали далі доганяти втікачів. Перемога дісталася не дешево. В селі захопили тільки партизанський лазарет із кількома десятками тяжкопоранених, що їх не можна було вивести.

Доногуев хижо блимнув очима, заскочивши до лазарету, й перевів погляд на сестру-партизанку:

— А-а... Комісарська штучка?

Круто повернувся до ординарців:

— Стати на варті й нікого не випускати. А цю червону кралю — під замок до вечора.

Темні очі дівчини взялися сльозами:

— Паночку!.. Як вам не гріх та й не сором!

— Мовчи, більшовицька...

Поранені захвилювалися. Крайній, з забинтованим обличчям, — тільки очі горіли на білому, — з напруженням підніс голос:

— Зразу... видно... цивілізованого... хама!..

Доногуев побілів з люті. Шарпнув рукою кобур, — але стримався. Хіба це кара — припинити всі муки кулею?

— Ти хто такий?

— Колишній... барбос його величності... як і ти... поручик Рябов... а нині... доброволець народної армії.

Доногуев широкими кроками пішов до виходу:

— Поручика Рябова подасте мені першого! Стерегти всіх, як свого ока!

До рундука зганяли полонених, підводили тяжкопоранених. Рогожин лежав на широких східцях, обіпершись об рундук. Темна мокра пляма на грудях більшала. Голова була пов'язана шматком брудної сорочки, що з-під неї котилися за комір червоні самоцвіти.

Доногуев вийшов з роздратованим червоним обличчям. Губи перекривила хижка, злорадісна посмішка.

— Струнко!.. Встати!

Рогожин слабо всміхнувся.

— На поранених команда не поширюється, капітане Доногуев.

— Ані слова, більшовицький поганцю! Підведіть його!

Високий вахмістр із фельдфебельським червоним мурлом і повними ненависті очима підійшов до Рогожина й коротко рубонув його по спині нагайкою.

— Встати, тобі кажуть!

Рогожин хитнувся, застогнав і виплюнув рожеву піну.

— Хаме! Кажу тобі — не можу підвестися!..

— Хо-хо!.. Під-ве-де-мо!..

Вахмістр грубо захопив його за руку, сіпонував, піддав коліном і поставив на ноги. Рогожин поточився й обі-

перся на баляси. Доногуєв наблизив до нього люте обличчя.

— Ну, щасливий любовнику неприступної красуні!.. Попався? Як думаєш? Дешево я з тобою поквитаюся за все разом?

— Слухай! Роби своє криваве діло, а її не зачіпай.

— Ха!.. Ти мені заборонятимеш, наймите! Я тебе купував за п'ятдесят копійок в день з усіма твоїми потрохами... А ти насмілився стати мені на дорозі?.. Я тобі за ту потіпаху...

Доногуєв не встиг закінчити. Рогожин крикнув, шарпнувся і з останніх сил плюнув йому в обличчя. З ревом метнувся розлючений полковник і дужим ударом скинув його з рундука. Упав у безтямі; не чув уже ні брудної лайки, ні лютих погроз. Лежав так трупом, підпливаючи кров'ю. На нього й повз нього кидали тяжкопоранених, що стогнали й звивалися. Згодом отямився, над силу випростався й сів. Тужними очима обвів полонених поранених товаришів.

— Моя вина... Даруйте...

Поруч себе побачив чиясь пошматоване тіло з одрубаною рукою. Через усе обличчя йшла суцільна кривава рана. Крізь бруд і порох Рогожин упізнав чорну, густу брову Рябошапки, що ніколи не розбігалася в веселій посмішці. Застогнав від болю, припав до нього й голосом, повним муки, позвав:

— Степане!.. Чуєш?.. Любий мій! Прости мене, бра-тику...

Рябошапка важко дихав. У грудях йому клекотіло й на губах виступала кривава піна. Але він одкрив єдине вціліле око й тепло глянув на Рогожина:

— Да-й... ру-ку... бра-те!.. Ні-ко-го... на сві-ті...

Рогожин нахилився й поцілував його в лоб. Не міг уже стримувати себе: гаряча сльоза капнула на обличчя мученикові. Рябошапка важко видавив кілька слів:

— Не журися... На-ші... вте-кли... не на-го-нять...

Доногуєв лютував. Замість 5—8 тисяч полонених — якісь чоловічі обрубки! Правда, за партизанами погналися, але знищити їх уже не пощастить.

— У-у, більшовицька сволото!.. Ну, червоний комбате, товаришу Рогожин,— ми тепер з тобою поговоримо!

Він оглянувся й побачив біля садиби велику яму, викопану для глибокого льоху.

— Гей, ви!.. Всіх пораних — негайно в цю яму! Послати за лопатами й закопати живими! А цю... цього мерзотника залиште на кінець. Я заб'ю осиковий кілок у спину його товаришам і посаджу на нього цю більшовицьку наволоч!

Рогожин захитався.

— Доногуєв!.. Є всьому міра... І є всьому кара... Не думай, що все це так і минеться.

— Годі! Заткніть йому горлянку!.. Починай!

Знов підскочив услужливий вахмістр.

— Ану, замовчи!.. У, падло більшовицьке, так твою!..

Він розмахнувся, вдарив Рогожина просто в закритавлене обличчя й з огидою витер руку. Рогожин упав поруч Рябошапки й охопив його руками. В грудях хлипало й клекотіло.

— Ах, Степане... Степане...

— Ні-чо-го... бра-те мій... ні-чо-го... Вже... недовго. Візь-ми... сер-це в жме-ню...

Денікінці вхопили Рябошапку і потягли пошматоване тіло до ями. Він прокусив собі губи до крові, щоб не стогнати. Мовчав.

— Г-гех!!!

Розкачали героя Катеринодара, Піщанки, Білої Глини, Тихорецької, Кавказької, Ставрополя, колишнього наймита-робітника, волею революції — червоного командира 1-ї чоти Степана Івановича Рябошапку й жбурнули на дно ями. Глухо застогнав і стих.

— Далі!

І попливли до ями покалічені, забинтовані й незабинтовані безпомічні поранені. Декому довелося в'язати руки й ноги.

— Г-гех!!!

Один по одному, один по одному летіли до ями. Стогін, зойки, вереск різали повітря. А з лазарету несли нових і нових мучеників. Були такі, що звивалися вужами й верещали гострим, безумним заячим криком. Молили добити, а не мучити. Були такі, що проклинали й лаяли в бога, віру, в закон. Але багато було й таких, що через голови катів зверталися до всіх товаришів, до цілої Країни Рад:

— Товариші! Не забувайте замучених!

— Смерть катам!

— Нехай живе революція!

Яму наповнили.

— Лопат!

Десятків чотири добровольців кинулися до ями. Кидали землю лопатами, носили приполами, жбурляли грудки руками... З безумними очима, з перекособоченим обличчям звивалися в ямі криваві обрубки, зривали пов'язки, захлиналися сльозами й криком, давилися землею й власною сукровицею... А бугор над ними ріс усе вище й вище,— живий бугор, що ворухився й стогнав!

Рогожин шаленими очима дивився на жахливий похорон, і криваві сльози текли йому обличчям. Уже не вистачало голосу на прокльони. Останніми струмочками крові виходило життя. Шептав пораненими губами й пораненим серцем, шептав для себе, ледве чутно. Але — здавалося — тисячами рупорів котився той шепіт на всесвіт:

— Так, так, любі мої!.. Нехай!.. Так треба! Наші муки запалять нову пожежу ненависті. Наші зойки почують месники. І проклят буде той, хто після цього простягатиме руку ворогові! Проклят! Проклят! Проклят! Перемога або смерть!.. Тільки не мир! Тільки не мир!

Нестерпимий крик жаху й болю на момент покрив лемент і галас. На рундук, одбиваючись від усатого унтера, з плачем вискочила Тася... А може, й не Тася,— Рогожин не міг уже цього перевірити.

Чиясь владна рука потушила сонце, і він поплив у м'якій п'ятмі, де панує милосердне Ніщо.

XII

Короп Демид два дні міряв призвичаєними кроками широкі степи Кубанські. Ішов із солдатським мішком за плечима від Катеринодара до своєї Новомишастівської й відчував, як відходять у безвість чотири роки солдатчини, безглуздої війни, жорстоких боїв, окопів, бруду й нужі.

Ліворуч, за Кубанню, зеленіли горосхили й синіли за ними кам'яні кряжі й верховини. Праворуч цвіло, кололося, виноградом і садовоною наливалося багате Чорномор'я,— земля козацька, старими станицями засіяна, колишніми куреннями запорозькими. Безмежні степові простори, казково урожайні лани, веселі краєвиди, цілюще весняне повітря владно захопили його й наповнили душу якимось новим відчуттям. Наймитом, попихачем глитайні козацької, безправним городовиком

пішов він звідси на війну, — і хазяїном кубанського краю, вільним громадянином Країни Рад вертається тепер додому. Здавалося, це для нього цвіли степові дзвіночки й ромен, йому кивала смолка з високого пирію, для нього хвилювалася й вилискувала сріблом степова тирса, його зустрічали співом дзвінкоголосі жайворонки.

— Твої степи!.. Твоя земля!.. Г-гех, та й недурно ж билися за Радянську владу!.. Розступись, куркульня, — дай місце товаришеві Коропові!

Думка перескочила до недавніх подій, до друзів, що їх покинув у дивізії. Стало ніяково; сам собі здавався зрадником перед Нагнибідю й Рябошапкою, перед 39-ю дивізією, що залишилася на сторожі його, Коропового, мирного життя. Правда, дивізії вже немає. Розпалися старі полки, щезли колишні назви. Але нові поповнення прийшли на зміну й наїжачилися лісом багнетів за землю й новий лад... Та що ж робити? Він, Короп, чесно бився з золотопогонниками протягом півроку, ледве провідавши сім'ю після повороту з фронту. Але всьому є край. У Нагнибіді й Рябошапки нікого й нічого не лишилося, а в нього — жінка й троє малечі... Каша!.. Одно так і звав «мобілізаційним»: подарував його Улянці тих гарячкових днів, як мобілізували на війну. Йому тепер — ось-ось чотири роки... Друге — «воєнне»: наділив його під час війни, коли на кілька днів пустили додому з лазарету. Тому тільки два роки. А живуть же як без нього! Злиднями, безбатченками ростуть...

«Хазяїна дожидаються!»

Та ще й те сказати: годі вже війни, можна б тепер і до плуга братися. Весною по всіх станицях змели отаманщину, поставили Ради. А нум — до землі, товаришу Коропе!

А земля ж та, земля кубанська — родюча та багата без кінця-краю! Цілину й давні перелоги сіяли кілька років просто по стерні, не оравши. Розкидає зерно без плуга, заборонить у два сліди і — їде літом у степ косити високу, як очерет, пшеницю.

«Ех, і захазяїнуємо ж тепер, Улянко! Тільки держися!»

Короп, розчулений і схвильований, підходив до своєї станиці, де родився, жив і працював безправним чужаком із кількома тисячами таких же сіромах-городовиків.

Широко, просторо розкинулася Новомишастівська

своїми прямими вулицями, багатими глитайськими дворами, веселими садками й виноградниками. Тільки городовикам, як і скрізь, тісно. На козацьких садибах, на задвір'ї боязко попритикалися з ласки хазяйської їхні мізерні хатки з убогими хлівцями. Коропові серце защемило, коли він здалека побачив свої «хорони». Стара батьківська хата перекособочилась і до землі присіла. Хліви давно мохом узялися, ребрами подекуди світять... Хату треба перекрити й причепурити на зиму, хліви полагодити. А зимою готувати деревину на нову будівлю: годі вже по халупах сидіти.

Швидко переступив через перелаз і спинився з широчезною посмішкою. З дверей вийшла Уляна з відром і здивовано втопила очі в подорожнього. Раптом крикнула, кинула відро й побігла до нього молодою дівчиною, із сміхом і сльозами:

— Демидику!..

Старий кудлатий Рябко скавучав, і стрибав на груди, й крутився навколо дзигую.

Хазяїн вернувся!

— Де ж Василько?

— Побіг на річку, капосний.

Короп оговтався й помалу входив в інтереси свого господарства, в інтереси цілої станиці. Улянка, бідуючи, сяк-так засіяла дві десятини. Була конячка, теличка, плужок і борона. Була в обох невтолима жадоба до роботи.

Демид пішов до свого колишнього хазяїна Власа Вариводи, багатого козака, що трьох синів спорядив у військо, краще й не треба. Двоє полягли десь у боях, а середульший повернувся хазяїнувати. Короп брав у Вариводи землю з третьої частини й заробляв з Улянкою на його ланах на себе й на дітей. Жив із ним ладно. Хазяїновитому, статечному Вариводі припав до вподоби працьовитий, спокійний Короп.

Проте Варивода зустрів тепер Демида якось насторожено:

— А, вернувся вояка? Ну, здоров, здоров... Навоювали?

— Еге ж, еге ж, Уласе Сидоровичу... Навоювали.. От, бачте, тепер у нас Радянська влада.

— Так, так — Радянська влада... Іменно, що навоювали!

— А що? Хіба не до мислі?

— Ні, я нічого, я не проти... Порядкуйте на здоров'ячко!

— А ви ж як? Руки — в боки, пику — набік? Адже ж це для всіх народна власть...

— Де вже там?! Куди вже там нашому братові козакові! Поганяйте вже ви... Ви билися, вам і віжки до рук. Наша хата — скраю.

Очі вороже відводив убік. Коров нахмурився.

— Ну, про це ще буде час побалакати; це — діло десяте. Еге ж, еге ж... А я зайшов до вас про землю погомоніти. Щоб було в нас по-хорошому.

— Про яку землю?

— Та от. . Сіяв я у вас щороку шість десятин. Вони вам були ні до чого. Еге ж, еге ж... Вони й тепер у вас гуляють. Дак от я хочу з вами по-сусідському. Мені поки що багато не треба. А ці вже шість буду й далі орати

Варивода незвичайно для своєї вдачі заметушився.

— Та воно, батче, Демиде Омеляновичу... Я, звісно, цієї землі не робив. Але тепер ось син повернувся, почнемо хазяйнувати. Дак ви б собі пошукали деінде земельки Хіба її в нас мало? Запасного клину який шмат!

— Що-бо ви кажете, Власе Сидоровичу. У вас же наділу того — сорок шість десятин! Еге ж, еге ж... Однаково не впораєтеся.

— Ну що ж? Під травичку пушу, худобу заведу. Ні, ні, ви вже, Демиде, того... по-сусідському. Не налізайте дуже на мене.

Коров не пізнавав свого хазяїна. Революція глибше, чіткіше провела між обома борозну й підкреслила найхарактерніші властивості. Підвівся й твердо відповів Вариводі:

— Ні, Власе Сидоровичу, мені нема охоти десь-інде шукати. Еге ж, еге ж... Вашу робив десять років, вашу й далі робитиму. До переділу.

Варивода почервонів, але стримав себе і байдужим тоном кинув:

— Ваша влада, ваша й воля!.. Грабуйте!..

З тим і розійшлися.

Таке ж ставлення зустрів Коров і в громаді, на зборах.

Козаки, крім найбідніших, трималися вороже-насторожено й чогось вичікували. Городовики, виключаючи глитайню, гаряче бралися до нового діла, але не мали

ще потрібного досвіду. Помалу перекраювали старе життя, влаштовували безземельну бідноту, тягли її з закутків до громадського керма.

Короп із головою закопався в роботу біля свого двору й поля. Косив, майстрував, лагодив, крутився так, що й збоку завидки брали. Потроху дірки бідняцького двору затуляла хазяйновита рука.

З Вариводою Короп більше не балакав. Але іноді стикався з молодим Левком.

— Ну що, Демиде,— так воно й далі буде?

— Ти це про що?

— Та от... Ми, козаки, двісті років за цю землю кров проливали, а городовики прийшли та на готове сіли.

— Еге ж, еге ж... Так і далі буде... Бо й нашої ж крові за двісті років не мало лилося.

Левко загадково всміхався й одходив:

— Поживемо — побачимо. Я так, по-товариському тобі закинув. Ти чув про Торгову?

В кінці червня покотилися по Кубані чутки про Денікіна. Щодалі вони ширшали, як повінь, перепліталися з вигадками, хвилювали й тривожили. Денікін узяв Торгову, Білу Глину, Тихорецьку, Кавказьку. У Денікіна 50 тисяч війська й сотні гармат. До нього звідусіль пливуть козацькі загони.

Козаки збиралися й шепотіли. Городовики записувалися до червоних полків, що діяли на Чорномор'ї: Слав'янського, Полтавського, Чорноморського, Настасівського, Кубано-Чорноморського.

Уляна плакала. Короп хмурився.

— Ти того... Ти не плач. Я більше воювати не піду. Еге ж, еге ж... Будемо хазяйнувати — й край. Денікін не страшний. Побили Корнілова, поб'ють і Денікіна. Червоної сили хватить. Еге ж, еге ж... Там самі сорокінці — орли, а не вояки.

7 серпня Денікін розбив армію Сорокіна до цурки. Вона безладною хмарою покотилася за Кубань. 16 серпня денікінці вступили в Катеринодар. По всьому Чорномор'ю зірвалася біла завірюха. Це був момент, коли гору взяли козацькі заможні верстви, що відкупували приховану зброю, сідали на коня й виступали в похід. Гуртувалися до більших загонів і починали розправу з городовиками та з своєю біднотою. Ставили по станіцях шибениці, як гоїдалки на великдень. Вішали, рубали, хрестили шомполами, топили в річках.

Тисячами рушили городовики й незаможне козацтво з жінками, дітьми й деяким майном до Слав'янської та Варениківської, під крило червоних загонів. А за ними з усього Чорномор'я спішили туди ж контрреволюційні полки, тісніше й тісніше оточуючи білою хмарою червоні частини.

По станицях навколо Мишастівської теж загомоніли про розправу. Ночами рипіли вози, люди тікали світ за очі. Уляна плакала й приставала до Демида:

— Може б, таки й ми виїхали?.. Коли б чого не було...

— Куди? На вічне блукання? Сиди й не рипайся... Еге ж, еге ж... Ми — нікому нічого...

Одного дня до Коропа несподівано зайшов Варивода.

— Ти от що, Демиде... Ти б виїхав кудись із станиці...

— Чого так?

— Та знаєш,— час важкий... Усякого буває.

— Я ж нікому нічого. Не служу, хазяйную.

— То мало діла, що не служиш. А ти ж був у Червоній гвардії. Я тобі кажу сурйозно: сьогодні ж виберись.

— Та що ти вороною каркаєш, Уласе Сидоровичу? Еге ж, еге ж... Ти вже кажи прямо: заважаю я тобі?

— Моя хата скраю. А щоб завтра тебе не було. І от ще що. Ти там захопив мої шість десятинок і скопив на їх траву, то я заберу в тебе конячку. Мені сина треба виряджати...

— Уласе Сидоровичу, так не годиться! Еге ж, еге ж...

Варивода випрямився й хижо блимнув очима:

— А ти ще побалакай мені!! Більшовицька наволоч!

І з тим вийшов, попрямував до хліва, вивів Коропову конячку й повів з двору. Уляна заголосила. Демид мовчки ворочав у голові важке каміння.

— Ти от що, Улянко... Ти не того... Збери там потишеньку всяку хурду-мурду... Щоб сусіди не помітили. Еге ж, еге ж... Та обряди дітей.

— А коняка ж як?..

— То вже не твоя справа.

Уночі Короп викрав свою конячку, захопивши разом і хазяйську на підмогу. Забрав сім'ю, поклав на воза сяке-таке майно й припаси, свиснув старого Рябка й подався на Троїцьку. Навмисне обминув Слав'янську, куди тікали всі, бо знав, що хазяїн ранком влаштує туди погоню. Під самою Троїцькою випряг із голобель хазяйського коня, нашмагав, та й пустив його назад.

— Біжи до хазяїна... Щоб не гавкав, що Короп злодій.

У Слав'янській збилося кільканадцять тисяч біженців і близько 16 тисяч червоних бійців. З Катеринодара, з Тимошівської, з усіх околиць станиць спішили сюди козаки хмара хмарою, насідаючи на червоних. Командир слав'янської колони Ковтюх вирушив на Кримську та Верхньобаканську, в бік Новоросійська. Це була не армія, а велике переселення народів. Рипіли вози з дітьми й майном, ішла худоба, гнали свиней і овець, пленталися старі й малі з котомками. А між ними й навколо їх ішли бійці — партизани різних загонів, найчастіше — безпардонна вольниця, що не звикла до команди й дисципліни. Поміж кіннотою звертав на себе увагу стрункий і витриманий загін із бідніших козаків, що виступив за спільну справу з братами городовиками.

У Троїцькій обози біженців кинулися до переправ під огнем ворожої артилерії. Білокозаки шалено лізли проти багнетів і кулеметів на мости. Короп похапцем витяг із воза гвинтівку й наказав Уляні:

— Не відставай від інших.

Сам побіг туди, де грізніше ревли гармати й строчили кулемети. Після бою вернувся з конем у поводу.

— Ну от... Тепер узяв собі не з чужого хліва, а з бою... Еге ж, еге ж... Буду привчати до голобель, та й нехай везе. Ти ж того... Ти вже сама якось тут. А я — до Слав'янського полку.

У Верхньобаканській колона Ковтюха з'єдналася з колоною Матвеева, що прийшла з Варениківської. Всього стало близько 25 тисяч бійців і 30 гармат. Вирішили відступати берегом моря на Новоросійськ, Геленджик, Туапсе, а звідти — через гори, сошею, понад Армавір-Туапсинською залізницею.

Страшний цей шлях для армії в умовах бойового оточення. На вузькій бинді морського берега, одгородженого крутими, дикими горосхилами Кавказького кряжа, а ще й більше далі, між суворими скелями гірських перевалів, на кількасот верст — жодних припасів.

Та не так лякав голод, як видима смерть позаду. Таманська армія багнетами проклала собі путь і одбивалася від погоні. За нею з усього Чорномор'я сунули козацькі загони, а напередими, залізницею Катеринодар — Новоросійськ, йшли денікінські полки. 25 серпня таманці минули Новоросійськ, тікаючи далі без відпо-

чинку, падаючи з ніг від втоми. Другого дня місто захопили денікінці й розстріляли та перевішали близько 20 тисяч душ. Порубали всіх поранених і хворих по санітарних поїздах і лазаретах. Поставили на майданах шибениці й зганяли до їх по 300—500 душ, вішаючи за чергою на очах засуджених. А ночами візники звозили купи трупів у море.

Таманські загони, обтяжені біженцями, тікали трьома колонами далі й далі. Від Новоросійська пристало до їх кілька тисяч матросів, дезорганізованих і буйних. Їх по троху приборкала сувора дисципліна бойового походу. 27 серпня в Геленджикі обрали на командира всієї Таманської армії відомого в Таманщині бойовика-матроса Матвеева. Він із своїми партизанами бився з німцями на Україні, відступив на Кубань і тут продовжував боротьбу та не раз колошматив 58-й Берлінський полк. Першою колоною пішов загін товариша Ковтюха, сміливого, рішучого, талановитого командира, колишнього офіцера з бідняків-городовиків станиці Слав'янської.

Все спасіння тепер полягало в швидкості. Ішли вдень і вночі, ледве давши кілька годин перепочити. Другого дня колона Ковтюха була вже за 50 верст в Архип-Осиповській, де розбила білий десант і пішла далі. В Туапсе їй загородила дорогу грузинська дивізія. Її позиції на Михайлівському перевалі вважалися за неприступні. Тут на кам'яних чотирисажених кручах 16 гармат і кілька десятків кулеметів стерегли вузьку биндочку соші, поміж двома стінами, звідки мала вийти Таманська армія. Обірвана, боса, голодна колона Ковтюха нічною атакою взяла неприступні позиції; продравшись козячими стежками, обійшла місто з півдня, захопила порт, змела грузинську дивізію, взяла 16 гармат, десять кулеметів, кілька тисяч гарматнів і 300 тисяч набоїв до гвинтівок.

Але бойові обставини гнали армію далі й далі, через гори, до своїх. Що швидше, то більше надії на успіх, щоб денікінці не могли замкнути її в кам'яних коридорах гірських перевалів, з Кубані й з моря.

Обози біженців пройшли до Туапсе понад 250 верст важкою кам'янистою дорогою та пісками, під палючим південним сонцем. Худобу поїли. Третина коней подохла з голодухи й втоми. Люди, обірвані, засмаглі, виснажені, брели з оклунками й дітьми за плечима. Проте після

коротенького відпочинку вирушили далі, в гори,— швидше, швидше до своїх.

Вузька соша гадюкою випиналася на узгір'я, поміж убогими полями знятої кукурудзи. За ними хмурі, суворі кам'яні стіни ледве розступилися, щоб пропустити ущелинами вузьку, але довгу-довгу бинду людей. Камінь і небо. Камінь і спека. Тільки місцинами — невеличкі гірські долини з убогими перелісками, де попадалися дикі кислиці.

Ішли, не спиняючись, щоб швидше вийти з голодного краю за перевали. Їли траву, коріння, зелені кислиці. Жували хворими закривавленими яснами стебла кукурудзи для дітей. Мерли діти, дохли коні. Діди, батьки й матері перекладали на власні плечі деяке майно й малечу та йшли, йшли з малими перепочівками далі й далі, вище й вище, падаючи з утоми. Одяг порвали на лахміття, взуття стерли на клапті. Півголі й босі ступали порепаними, в кров порізаними ногами.

Над валкою стояв слабкий дитячий писк і стогін хворих, що тонув у рипінні коліс, у гармидері натовпу:
— Ма-мо!.. Істи!..

— Голубчики... пити!.. Хоч краплиночку!..

Бійці були не кращі... «Чорна хмара»,— так прозвали білі генерали цю дивовижну армію. «Чорна хмара» сунула через гори, спасаючи своє життя й гартуючись до дальшої жорстокої боротьби.

Короп виснажився й захворів на малярію. Ішов з Улянкою за своїм возом, чорний, як мара, ледве плентаючись. Плоха селянська конячка давно здохла. Добрий козацький кінь уїздився в голоблях і падав з ніг під порожнім возом. Жалко було кидати бідняцькі манатки, нажиті з діда-прадіда, але все поскидав Короп дорогою. Тільки б дітей довести.

Короп з Улянкою ледве пленталися за возом, підпрягаючись на кручах, підпихаючи воза.

— Но, конячко!.. Но, любенький!..

Х-р-рясь!!!

Кояка впала, висолопивши язика, й кривава піна бризнула на сошу. Байдужий потік людський поплив мимо.

— Демидку!.. Голубчику!.. Ой пропали ж ми тепер, пропали!..

— Людочки... допоможіть!.. Ріднесенькі... пожалійте!.. Хоч одну дитину візьміть на воза!

Мовчки, з кам'яними обличчями й невидючими очима минають люди. Коні ледве йдуть і падають... падають...

Уляна поставила на ноги слабенького семилітнього Василька.

— Іди мені... Іди, синку, не плач... Та не плач же, каторжний, не рви мого серця!

Двох меншеньких узяли на руки. Почепили сакви. Короп витяг із воза гвинтівку.

— Покинь, Демиде... Не донесеш.

— Мушу донести... Еге ж, еге ж... Ще спереду ворог жде.

Ішли до півдня під палючим сонцем. Василько впав і вже не підводився.

Короп стояв, схиливши голову, й пекучі сльози падали на гарячий камінь. Такий утішний був хлопчик... Помічник ріс батькові-матері.

Заскрипів зубами й повернувся до жінки темний як ніч. Хворий Демид посадив на плечі Василька, прив'язав ременем.

— Держись, синку!..

— Ма-мо!.. Їсти!..

Мовчали. Ішли кам'яною, розпеченою сошею, козячими стежками навпростець, над урвищами, далі й далі, через перевали, до майкопських долин, до землі рідної, кубанської. Падали з ніг і знов підводилися. Падали й несли трьох дітей.

— Демиде!.. Далі я не можу!..

— Уляно!..

— Муже мій... Убий нас усіх!.. Однаково помремо... Убий нас, любий, і йди далі!.. Іди, щоб помститися... за все...

— Що-бо ти кажеш?.. Відпочинь трохи. Ми не відстанемо,— ззаду йдуть іще слабші...

Зомліла й так лежала над сошею. А мимо — довгою биндою вози й виснажені, голодні люди.

Вечором жували якесь коріння, їли терпкі зелені кислиці. Уляна лежала мовчки, уткнувшись обличчям у руки. Ранком вона не могла підвестися. Маленька Варочка ледве пищала.

— Демиде... Покинь мене з Варочкою... Це ж не довго... Іди собі далі з Васильком... Я вже не можу...

Сидів мовчки поруч, опутивши голову, обнявши коліно. А в душі — розпач і жах.

— Демидику... Однаково помремо...

— Добре. Помремо разом. Еге ж, еге ж... Я від тебе не піду.

Валка йшла мимо. Падали коні й люди. Падали матері з малими дітьми й плазували, виючи з одчаю. Трупами й кістками встилався довгий страдницький шлях.

До вечора Варочка вмерла. Мати не плакала, прощаючись із донею; благословляла милосердну смерть-визволительку. Демид одніс маленький висохлий трупик далі від дороги й завалив камінням. Вернувся й сів коло жінки. Останні підводи проїхали вгору. Спотикаючись, ішли відсталі, хворі, немічні.

Тихий вечір поплив над горами. Сутеніли вниз долини. Гірські кряжі співали німі величні хорали криштале-вим просторам. Улянка отямилася:

— Демиде... Хтось стогне... То Івасик стогне...

— Ні, Улясю, то чакалки десь унизу.

— Ти не журися, Демиде... Мені вже однаково — не життя... Після всього... А ти — живи... Відплати за все... за всіх...

— Добре, Улясю!.. Зброї не буде — руками рватиму!.. Зубами гризтиму!.. Ох, Улянко!..

Опівночі вона вмерла. Поцілував її в губи.

— Прости!.. Без могили, без хреста кидаю тебе так! У серці навіки схороню.

Поклонився в ноги й підійшов до Василька.

— Прокинься, синку!.. Підемо доганяти.

Василько лежав у жару й бурмотів невідь-що. Демид перекинув гвинтівку за плечі, взяв сина на руки й поніс. Ішов з останніх сил. Хворий хлопець каменем тяг до землі. В скроні стукало, в грудях боліло, ноги підламувалися. Упав.

Сів і довго думав гірку думу.

Десь далеко на сході юний ранок розсунув темну завісу й глянув на скорбну постать безпорадної людини...

Пора! Незабаром армія покине свою ночівлю і піде далі.

Короп, хитаючись, пішов сошею до перевалу. Дорога побігла вниз.

*

* *

Таманська армія, загартована муками й утратами, озброєна вовчою люттю, котилася з гір до станції

Белореченської, куди відступили з Катеринодара під тиском денікінців розбиті загони Сорокіна.

Тут заступили дорогу таманцям генерали Покровський, Гейман з десятками гармат і кільканадцятью тисячами здорових нагодованих бійців. Білі загони навалилися на першу колону Ковтюха. Самовпевнений генерал Покровський прислав йому зухвалий генеральський наказ:

«Ти, мерзотнику, так тебе й так, зганыбив усіх офіцерів російської армії й флоту, вступивши до лав більшовиків, ворів і босяків. Май на увазі, бандите, що тобі й твоїм босякам прийшов кінець. Далі ти не втечеш, бо тебе оточило моє військо й військо генерала Геймана. Ми тебе, мерзотнику, взяли в міцні руки і вже не випустимо. Коли хочеш пощади, себто мати за свій злочин тільки арештантські роти, то я наказую тобі сьогодні ж скласти всю зброю на станції Белореченській, а роззброєну банду одвести на 4—5 верст на захід від станції. Коли все це виконаєш, негайно сповісти мене на 4-у залізничну будку...»

Твердо надіявся на перемогу самовпевнений генерал! Ось уже цілий місяць гонять денікінські полки деморалізовані частини більшовицької армії далі й далі, за Армавір, у південно-східний закуток Кубанщини. 8 вересня взяли Майкоп. Два дні тому захопили Белореченську... Генерал Покровський сподівався забрати голими руками обірвану, голодну «банду», що спустилася з гір.

Ковтюх цілий день готував відповідь на генеральського листа. Звелів артилеристам пристрілятися до ворожих позицій, але після того припинити стрілянину й ждати ночі. Дав завдання полкам і розташував їх у призначених місцях. А вночі раптом заревли червоні батареї й залили, засипали козацькі окопи морем огню, дощем гранат і шрапнелі. Коли ж запаморочений, очманілий ворог діждався перепочинку й висунув голову з окопів, ураз таманці налетіли бурею, ударили багнетами, завалили трупами окопи й погнали генеральські полки геть аж за 15 верст. Сам генерал ледве вискочив у вікно й утік верхи, без штанів.

Спантеличений, розбитий ущент Покровський сповістив Денікіна по радіо:

«З моря йде незчисленна орда босоти. Ця орда складається з російських полонених, що повернулися з Німеччини, та з матросів. Вони добре озброєні, мають ба-

гато гармат, припасів і везуть силу награбованих цінностей. Ці заброньовані свині на своїм шляху б'ють усіх і змітають усе: кращі козацькі й офіцерські частини, кадетів, меншовиків, більшовиків...»

Міцно спаяні героїчним походом, таманці люто билися з козаками, відплачуючи за товаришів, батьків, жінок і дітей, що залишилися позаду, в ущелинах та в урвищах. Ні милосердя, ні пощади вони не знали... Демид завжди йшов у перших лавах Слав'янського полку й працював багнетом, як вилами біля молотарки.

Нарешті в станиці Курганній таманці з'єдналися з сорокінцями. Це було свято, якого давно не знала Червона Армія. 36 тисяч мужніх, дисциплінованих бійців поповнили її лави. Командира 1-ї колони Ковтюха носили на руках. Плакали й сміялися загартовані пригодами бійці, споминаючи пройдений шлях. Плакали й сміялися тисячі біженців, що спаслися від шибениць і козацьких шабель.

Майже не відпочивавши, колона Ковтюха вирушила на Армавір (удруге втрачений 19 вересня) і взяла його після жорстокого дводенного штурму. Всій Північно-Кавказькій Червоній Армії забезпечено було перепочинок. Таманці під команду Матвеева зайняли передові позиції на лінії Армавір — Михайлівська — Дундуківська, давши змогу загонам Сорокіна оговтатися, переформуватися, підготуватися до нової боротьби.

XIII

Золото, золото, золото...

Ціла золота злива південного гарячого сонця — на золоті стиглі ниви, на зелені узбочини з червоними степовими маками. Золото й маки... Золото й кров...

Мати в'яже, Гаврик носить — за десятий сніп. Солоний піт сліпить очі, колюча стерня раниць ноги.

— Ма-мо!.. Мені болить!..

— Цить, синку, цить, любий, — шепотом переляканим. — Носи, носи, а то не візьме більше чорт пузатий на роботу.

— Дак мухи не дають...

...Золоті мухи навколо роєм. Золоті мухи, з погонями-крильцями. В'ються, дзижчать, наслідують роєм-хмарою спереду, ззаду, згори... Гаврик б'є їх і топче, а вони

сунуть навалою, жалять у голову довгими жалами-багнетами, ранять у серце...

— Ма-мо!..

...Чиясь благословенна рука кладе лід на голову й змочує спраглі губи холодною водою.

Золото, золото, золото...

Спекою нестерпучою падають золоті стріли на голову. Сонце золотавим бурштином відбивається в буйних кетягах винограду, сльозами-перлами сяє в ягодах запашного, прозорого шашла. Золото й перли. Золото й сльози.

Мати ріже кетяги, Гаврик носить важкими корзинами. А з-за паркана — хазяйська дочка. Чи то не батьківський виноград горить золотавими іскорками в чарівних карих оченятах? Чи не він п'янить голову розкошми молодого пещеного тіла.

Гаврикові — сімнадцять; Гаврик спотикається від солодкого чаду й чує позаду глузливий регіт:

— Латки свої підбери, лахмітнику! Не задивляйся на сонце, бо очі вилізуть!

У голову — образа окропом. Горить вона полум'ям, пече немилосердно... Куди тобі, харпакові, до щастя! Твоє місце — отам, біля чужого винограду, біля лопати й корзини, за 60 копійок на власних харчах!

— Мамо!.. Киньмо роботу, нехай їм грець, глителям проклятим!

— Що ти, що ти, синку?.. — Шепотом переляканим. — Як ославлять неробами, хто тоді на роботу візьме? Що тоді зимою жуватимемо, хлопче? Зціп краще зуби, синку, та мовчи, — якомсь дотягнемо.

Руки болять, спина ние. А піт струмочками — за комір. І золоті мухи роєм навколо: жалять, ранять, насідають звідусіль. А в кожній — золоті погони крильцями.

— Ма-мо!..

...І знов — м'яка жіноча рука й лід.

Теплий літній ранок над Урусколем. Комиші зеленою стіною стали понад водяним дзеркалом, розступилися далі, далі й потонули в ранковій імлі. Десь лунко й тоскно продзвенів тужливий лебединий спів і завмер у степу. Загелгали гуси, знімаючись на пастівники, й сердито-сердито заперечив їм щось баклан. Ворухнув комишами легенький вітер і затих. Турдукнув сторожкий

фазан у гущавині гребенчуків та ожини. Прозорий туман здіймався вгору й танув у ранкових голубих серпанках. Десь на далекому сході простори затремтіли першою посмішкою: народжувався день.

А на березі — тендітна мила постать: русява голівка — як май, і очі — як прозорий чистий ранок.

— Та-сю...

— Лежи, милий, лежи, хороший...

Рогожин відкрив очі й побачив над ліжком — її, змарнілу й заклопотану. За нею пливли-коливалися високі білі стіни й голубі картки неба за вікном... Ледве ворухнув губами:

— Де я?

— Не питай, не думай нічого. У П'ятигорську. Засни й відпочинь.

...І знову голубий ранок над Урусколем. І тихий, цілющий сон.

Помічник комбата 1-го Ставропольського Левкович сам себе не тямив, коли бурею налетів на село Надежду з трьома сотнями повстанців, рубаючи денікінців на капусту. Полковника Доногуева, з кількома виконавцями його жорстокого наказу, захопили на гарячому. Похапцем кинулися до ями й руками одгрібали землю, рятуючи замучених товаришів. Декого, зверху, пощастило вернути до життя, а глибше всі вже лежали трупом.

Левкович ледве стримував справедливу лють, коли привели до нього Доногуева. Стис кулаки так, що нігті вп'ялися в долоні, й придушеним голосом видавив:

— Жалко витратити кулю на собаку, але ми не кати: живих у землю не закопуємо!

Круто повернувся до своїх:

— Розстріляти!

Забравши кількох урятованих, марш маршем подалися назад, мимо Ставрополя, на Невинку, доки ще не повернули назад частини, що їх послав Доногуев навздогін за партизанами.

...Рогожин поправлявся мляво, але вірно. Спочатку витав у голубому мареві радісних спогадів і сподіванок. Тася сама підтримувала цей бадьорий сонячний настрій,— проте серйозних балачок уникала.

— Тасю... Нам треба, врешті, розв'язати наші непорозуміння. Ти пам'ятаєш нашу урускольську умову?

— Потім, потім, Гаврику... Насамперед — спокій і сон. Приходив спокій і сон, а з ним верталися сили. Але відтоді Тася непомітно стала віддалятися, відгороджуватися від Рогожина. Коли підвівся з ліжка й почав привчатися ходити, вона знов перейшла на «ви». Майнула несподівана образлива думка. Не стримався й сказав Тасі одверто й просто:

— В своєму житті я тільки раз завинив проти вас і проти власної честі. Ви тоді призначили кару: смерть. Тепер мені ясно, чого ви так сердечно поставилися до мене в час тяжкої хвороби: сподівалися, що вмру.

Почервоніла до сліз. Це було несподіване обвинувачення, що вимагало цілковитої правди. Але всю правду Тася сказати не наважувалася. Спробувала викликати його самого на одвертість.

— Своїх вчинків пояснювати не стану. Запитаю тільки: чи справді ви тільки раз завинили проти мене й своєї честі?

Глянув на неї з докором:

— Ви ж самі знаєте...

— Ну, то скажу прямо: я була в армавірському лазареті тридцятого липня, після денікінців, і бачила вас там...

Здивовано зламав свої брови. Вона була в армавірському лазареті, коли він лежав там непритомний!.. Як це сталось? І чим це він міг так образити її? Згадав, що в бруді похідного й окопного життя розгубив усі культурні звички, зашкаруб, загрубів, лаявсь іноді такими словечками, що в зубах від них залишалася оскомина. До повороту червоних в Армавір лежав немитий, брудний, вошивий, як і всі... Зніяковів і розгублено перепитав:

— Ви були в армавірському лазареті тридцятого липня?

Вона суворо зсунула брови. Тепер кінець... Усе ясно...

— Так, я була там. І нам нема про що далі балакати. З цим повернулась і пішла.

Рогожин із боєм відчув, що попав у якісь тенета й не знайде виходу. Невже він і досі не спокутував своєї провини? Що саме стало знов між ним і Тасею?

День у день гуляв в Емануелівському парку, проти госпіталю, або ж сидів на бульвару Лермонтовської вулиці й думав. Чого таке складне й поплутане його життя, та й сам він такий ненатуральний, незвичай-

ний?.. Пригадав Рябошапку, Нагнибиду, Коропа: живі, цікаві люди... А він?

І потроху манівцями почав натрапляти на догадку. Читав колись цікаву книжку й запам'ятав цікаве слівце: інтелігентщина... Так! Він отруївся нею, цією інтелігентщиною, продуктом вікового буржуазного ладу. Він не жив просто, здоровим розумом і здоровим чуттям, а копирсався щодня в своїх учинках і позбавляв їх щирості й простоти. Формально він повернувся до низів, звідки колись вийшов. Але й туди приніс частину свого непевного психологічного багажу. Не просто жив за велінням свого духовного «я», а щодня розв'язував якийсь безглуздий задачник Малиніна і Буреніна. Розумом сприймав, а чуттям іноді протестував і одвертався. Жив і діяв тільки для «неї», для «неї» вчився, боровся, кидався в жорстоку січу, йшов на смерть... з таємною надією на життя й нагороду. Для «неї» був добрим, чесним, хоробрим, справедливим...

Іронічно глянув на себе збоку.

«Паперовий лицар... Пху!.. Слизняк без кістяка... Що ти собі досі думав, Гаврику?.. Ні, брат,— досить з тебе такої психології! Насамперед — забудь про «неї». «Вона» не для тебе. Та й ти сам — не для себе. Ти тепер тільки непомітна крихітка великої армії, що зараз б'ється за краще майбутнє. Тільки для неї, тільки для цієї армії, для спільного діла будь чесним, хоробрим, справедливим...»

І знов ловив себе на мудруваннях, і тоді знов думка — до Тасі... Чи й вона так само плутається в тенетах роздуму, сумнівів і вигаданих химер?..

«А так, так... І вона! Он Маринка — та довго не роздумує. У тієї все ясно й просто».

Відтоді як щасливий Нагнибіда відшукав Маринку в п'ятигорському госпіталі, її обличчя мов із повного келиха розливало проміння щастя на всіх хворих і поранених. Навіть мертвим вона закривала очі й укладувала руки так, що небіжчики набирали непорушного спокою і ніби говорили всім своїм виглядом:

— Ну, тепер нарешті відпочинемо...

Маринка не розуміла, що може роз'єднувати молоду пару, коли очі шукають рідних очей, а на губах тремтять споконвіку відомі й повік нові слова.

— Тасю!.. Гаврило Петрович любить же вас,— я знаю... І ви його любите... Хіба ж не правда?

Тася червоніла й роблено суворим голосом заперечувала:

— Не говоріть дурниць!

Але Маринка хватала її за руки, танцювала навколо, турсучила й щебетала:

— Угадала, угадала, угадала!.. Хіба ж я не бачила, як ви плакали над ним, коли ждали його смерті?.. І цілували...

Але Тася серйозно розгнівалася:

— Маринко!.. Іще слово — і ми розійдемося!

На диво, Маринка помітила в обличчі подруги таку глибоку тугу, що здавалося, Тася ось-ось розплачеться. Вона схаменулася:

— Та моя ж золота Тасечко! Простіть дурну Маринку, я більше не буду. Я ж хотіла, щоб якнайкраще, бо ніяк не зрозумію... Ну, не буду, не буду.

Рогожин другого дня виписався з лазарету й пішов до штабу Південно-східного фронту, куди входила 1-а стрілецька дивізія. На ганку зустрів Байсунгурова.

— Рогожин!

— Климе! Невже ти? От іще раз — несподівана зустріч.

Приятелі обнялися.

— Ну, не зовсім несподівана. Я, брат, до тебе — комісаром...

— Як так?

— А ти ще не чув? У штабі Гайченця вирішили дати тобі 1-й стрілецький полк. Пішли наші вгору, Гаврику!

Рогожин не зміг схвати цілковитого задоволення.

— Ну що ж? Пovoюємо, Климе!

— Хм... Може, й повоюємо. Там далі видно буде.

— А що таке? Чого такий панахидний настрій?

— Та бачиш... Є така штука... Ти вільний зараз?

— Цілком вільний.

— Ходім на Гарячу гірку, там погомонимо. А разом і на рідні гори глянемо. Сумую, брат, за Владикавказом!

Приятелі пішли через Миколаївський квітник. На кожнім кроці їм заступав дорогу живий квітник молодих і літніх красунь, веселих, безтурботних дівчат і жінок, що метеликами вилися біля штабу армії, біля всяких установ або ж просто ховалися в закутку курорту від життєвих бур.

Байсунгуров задуманим поглядом провів якусь русяву голівку й запитав:

— До речі, я чув, що ти женишся?

— Що ти? З ким?

— Та ти, брат, не валяй Ваньку. В госпіталі наших двоє лежало, розказували... Чи, може, не так? Ну, тоді вибач на цім слові.

Рогожин хвилинку помовчав.

— От що, Климе... Я колись розкажу тобі все. А поки що — прошу тебе, облиш цю тему. Повір, друже, це не звичайна історія, а щось серйозніше.

Голос йому затремтів. Байсунгуров допитливо скосив очі на виснажене обличчя приятеля й тепло промовив:

— Ну, ну,— нехай і так. Я просто хотів допомогти тобі, дивак ти такий... З Рогожиною я знаюся давно. Приятелював навіть. От я й подумав: може, вам важко порозумітися, то я б пішов до неї від тебе сватом.

Жоден мускул не ворухнувся на обличчі Рогожина. Тільки брови посунулися до перенісся.

— Це — неможливо.

— Чому?

— Тому що вона — моя дружина ось уже більше п'яти років.

Байсунгуров спинився, остовпівши від зачудування, але Рогожин попередив його запитання:

— Вона — моя дружина ще відтоді, як я був бідним козаком-неуком. Але... навіть губи мої не знали її губ, і ми розійшлися з того самого моменту, як піп записав поруч наші ймення.

— Та це ж... романтика якась!

— Ні, це не романтика. Це непорозуміння, що ламає все моє життя. І я в ньому тямлю не більше твого. Отже — облишмо це. Кінець кінцем життя все розв'яже. А не життя, то смерть.

Крутими мальовничими стежками зійшли приятелі на Гарячу гірку й сіли на майданчику біля водограю.

— Яка краса!

Під ногами кишіло комашнею сіре, запорошене білим пилом місто. Праворуч — мальовничою декорацією встали Машук і Бештау. Ліворуч, унизу, за Підкумком, притулилася Гарячоводська станиця, що здавалася звідси іграшкою. Просто перед очима зеленою цяткою манячили Єсентуки й фантастичним маревом здіймався під горами Кисловодськ. Далі ввесь обрій заступали

верховини кавказьких кряжів. Вони грали зелено-голубими, фіалково-бузковими, ніжно-сірими півтонами своїх зламів. Над ними вставали білі шпилі й бані, а двоголовий Ельбрус горів рожевими фарбами на блакитних і смарагдових плямах вечірнього неба.

Дивилися, мов зачаровані.

— Кліме! Я пригадую, майже рік тому милувався такими ж білими верховинами у Владикавказі. Починався шурган. Говорили тоді про завірюху громадянської війни, що ось-ось задме на Північному Кавказі. Так і сталося. Революційний ураган погнав нас із Тереку на Кубань. Тепер білий шурган мете з півночі й гонить нас назад, аж до тих гордовитих верховин. Он там десь, за Бештау й Мінеральними Водами, скаженіють «вовчі сотні» Шкуро й наседають на Невинномиську денікінські батальйони. Залишилася тільки цяточка Радянської Північно-Кавказької республіки. Ліворуч — гори, стіна. Позаду — піскові степи, смерть. Що ти думаєш про це?

— Якраз про це я й хотів побалакати. Додай іще: армію стиснуто на невеличкій площі. Від Прохладної, з Тереку, проти нас наступають полки Бічерахова. Червоноармійці роздягнені, розбуті, голодні й хворі. Почався тиф. Немає гарматнів і набоїв. Немає харчів і ліків. Дезорганізація переходить усякі межі.

— Дак що ж це? Кінець?

— Ні, це ще не кінець. Ти ж знаєш, що червоноармійці уміють терпіти голод і злидні, уміють люто битись і перемагати або ж хоробро вмирати. Уміють налагодити й сувору дисципліну. Найкращий доказ тому — Таманська армія. У нас є близько ста п'ятдесяти тисяч бійців і двісті гармат проти денікінських сорока — сорока п'яти тисяч. Ми ще могли б оздоровити армію й перемогти, коли б...

Байсунгуров оглянувся, нахилився до Рогожина і тихо промовив:

— ...коли б негайно розстріляти головнокомандувача Сорокіна з усім його штабом!

Рогожин хитнувся набік:

— Ти з глузду зійшов?

— Аж ніяк. Ти знаєш, що цими днями Сорокін розстріляв командарма Таманської Матвеева?

— Кліме!!!

— Ототож-бо є? Сядь, це ще не все. Тепер серед політробітників армії уже багато є таких, що вважають

Сорокіна за цілковитого авантюристика. Це він для своїх власних інтересів зводив на ніщо всі перемоги, паралізував ентузіазм червоноармійців, віддавав цілі полки й дивізії на погром денікінцям.

— Постій! А факти, факти?

— Будуть і факти. Сорокін ждав, що після Автономова він буде головнокомандувачем. І в мислях не було, щоб ЦВК призначив когось іншого. Він же — помічник головкома, переможець Корнілова, улюбленець цілої армії... А ЦВК призначив Калніна. Відтоді починається провокація. Десятого червня Калнін послав до Таганрога десант, вісім тисяч бійців. Сорокін повинен був на Батійському фронті почати бій, щоб затримати тут німців. А він підписав з ними на кілька днів мирову й одійшов з фронту. Німці навалилися на десант і знищили його майже весь.

— Плітки! Які є докази, що не самі німці все це спровокували?

— Коли б же тільки це одне!.. А то — слухай далі. Денікін кинув свою армію на Тихорецьку, де був штаб Калніна. Сорокін мав послати сюди на підмогу дві дивізії. А він не послав нічого. Денікінці армію Калніна розбили, штаб розстріляли, Калнін ледве втік. Сорокін досяг свого: посади головнокомандувача.

— А може ж, це... тільки випадковий збіг фактів?

— Пожди. Після того висунувся талановитий командир Чернявський. Сорокін причепився до якоїсь дрібниці й розстріляв його. Був у нас популярний командир Сталевої дивізії Жлоба. Сорокін готував йому арешт і розстріл, коли б той не втік із своєю дивізією на Царицин... Нарешті, на всю Кубань прогриміла славетна Таманська армія саме тоді, коли Сорокін терпів поразку за поразкою. І ось тепер він розстріляв командира Таманської Матвеева.

— Та що ж це таке?.. Жах і сором!.. А як же тоді — Реввійськарада? Що вона собі думає?..

— Ото-то ж і горе наше, що Сорокін обплутав Реввійськараду. Це вона дала наказ № 9 командарму Таманської негайно зняти армію з фронту Армавір — Михайлівська і йти до Невинномиської. Коли б його виконали, денікінці змели б нас до самої Невинномиської. Матвеев поїхав до Реввійськаради з поясненням, а тут його розстріляли. Та ще й з наказу Реввійськаради.

— Але ж це безумство! Куди ж ми йдемо?

— До диктатури. Сорокін мітить на диктатора, це тепер ясно. Тут, у П'ятигорську, він тримає біля себе «дивізію особливого призначення», завів собі власну ЧК, в штабі — п'янка, оргії й все, що хочеш.

— А ЦВК? Невже ЦВК того не бачить?

— Дехто бачить, та нічого не може подіяти. А дехто разом із головою Рубіним не вірить нічому. Рубінові недавно відкрили очі на все, а він і слухати не хоче. «Іван Лукович дуже гарний товариш. Ми з ним щодня бачимося».

— Значить... справа гине? Навіщо ж тоді мені приймати полк?

— А для того й приймай полк, що треба гуртом сплатити справу. Не сорокіни творять революцію; впораємося із Сорокіним. Наша така думка, щоб на фронті скупити кулак проти Сорокіна й сорокінців. Тут, у П'ятигорську, він — цар і бог. Е, та що там. Швидше їдьмо до Невинномиської, а там — побачимо.

— Ну, тоді я завтра — до Гайченця.

— Добре. Тільки не забудь: це прихвостень Сорокіна. Бережись! Вони там усі вкупі щось мудрують.

По двох днях Рогожин виїхав з Байсунгуровим до Невинномиської.

Того дня в шпиталі виявили між хворими денікінського шпигуна-офіцера. Його забрали. Голова фронтової ЧК Власов, знайомий Тасин, зайшов до неї перепочити.

Тасю чомусь хвилювала ця подія. Власов сміявся з неї.

— Ну, знаєте, цей шпигун іще дрібниця. У нас є вони по штабах, по установах і навіть між командирами на фронті.

— Що ви кажете?..

— Факт! Та от вам. У колоні Гайченця, в 1-й стрілецькій дивізії, безумовно, є хтось із денікінських офіцерів. А хто саме — ніяк не виявимо. Хитрий собака! Можливо, що на всякий випадок він добре служить і нам, і їм.

Тася помітно побіліла й нервово стисла руки.

— Звідки така догадка?

— Дуже просто. Ворог завжди знає все про цю дивізію. Інформація зразкова... Та що вам таке сталося? Ви хворі? Може, води подати?

— Ні, це не хвороба. Це... не знаю, як і сказати... Боюся, що я знаю того офіцера.

— Та що ви! Чому ж ви мовчали?

— Тому, що вагалася, сама собі не вірила. Ви ж самі кажете, що він і нам добре служить... Я думала — він чесно перейшов до нас, не ховаючись. Спробувала запитати його самого, а він — ухилиється, плутає.

— Чорт забирай... Як же ви довідалися?

— Я їздила санітарним поїздом до Армавіра якраз того дня, як його відбили у білих. У лазареті бачила тяжко хворого дроздовського офіцера, що служить тепер у 1-й стрілецькій дивізії.

— Чудово... Хто ж такий?

Тася завагалася. Власов зрозумів її нерішучість.

— Може, добрий знайомий? Бувають і між ними — на око — симпатичні люди. Ну, от попадеться такий фанатик, лицар білої ідеї та й полізе самому чортові на роги!.. Відкиньте всякий жаль. Тут справа серйозна. Є такі догадки, що вже й штаб головнокомандувача обплутує павутина шпигунства й зради.

Обличчя Тасине, бліде, як осінній ранок, являло глибоку печаль.

— Його прізвище — Рогожин, комбат Ставропольського полку 1-ї стрілецької дивізії.

— Рогожин?.. Слушайте!.. Це ж неймовірно! Його вважають у нас за надійного бойовика. Недавно я був у Гайченця, чув, що Рогожину дають полк. Ви помиляєтеся... Може, хтось схожий?

— Я не можу помилитися. Сама бачила...

— Іноді й очі обманюють.

— Тільки не тут... Це — мій муж.

Вона схилилася до столу й тихо заплакала. Власов зніжковів.

— Ви заміжня?.. От справді несподіванка! Та ви заспокойтеся! Що ж поробиш тепер! Поперед усього — справа революції.

— А за ним давно, — тільки ми жили нарізно. Він ще у Владикавказі спробував був пролізти через мене до організації... Прислужувався військовому урядові...

— Е-ге!.. Тоді помилки не може бути. Вибачте, — це справа дуже серйозна. Будь ласка, їдьмо зразу ж до голови крайової ЧК товариша Рожанського. Можливо, Рогожин уже виїхав на фронт.

По двох годинах Тася повернулася до себе, як з хреста знята. Пустка й смуток, пустка й розпач... Сіла біля вікна, втопила невидючі очі в залиті сонцем вулиці й не чула, як пекучі важкі сльози котилися одна по одній, одна по одній.

— Прощай, Гаврику!.. Тепер уже кінець... Я не виню тебе, любий мій... Ти дієш так, як тобі велить твоя облудна біла мрія... Я дію так, як велить мені мій обов'язок... Усе лихо в тім, що тебе виховали в ворожому таборі. І ти не міг цього перебороти...

А він стояв тепер, мов живий, перед очима. Такий незграбний і милий хлопчисько з Уруссколя. Урван і шалоброд, як лихословили статечні хазяїни. Сміливий мисливець і щирий друзяка, як казала молодь. Покірний, наївний і смішний дикун, як думала вона.

Потім ота пригода, що поставила їх під вінець.

«...Тасю!.. Будьте щасливі!.. Я вам не заважатиму. Як треба буде — покличте...»

Вона не покликала. Вона нічим не допомогла цій рідній людині вийти на рівну стежку. Самотужки пішов він шляхом найдоступнішим для нього і — хто ж тут винен, що розійшлися шляхи їхні? Пригадала Владикавказ... О, чом вона тоді не подала йому руку?

«...Тасю! Якими ж путями, яким способом можу засипати ту прірву, що лягла між нами? Чим доведу свою щирість і знайду стежку до вашого серця?..

— Смертю!.. Тільки смертю!..»

І вона сама... своїми руками... О, яка мука!

А в Маринки, як на те, щасливий день. Нагнибіда заїхав провідати.

— Та ну-бо, Тасечко, розважтеся!.. Чого ви така невесела? Ось послушайте, що Семен розкажує! Він узнав, що в нас у госпіталі лікувався Гаврило Петрович. Так уже зрадив, так зрадив! Він же на нього — як на бога! Гаврило Петрович його в бою з-під багнетів виніс. А Семен за те врятував його від денікінців у лазареті. Уявіть собі, Тасю... Лежали вони вдвох у Армавірі. Аж тут — денікінці...

Тася широко розкрила очі:

— Говори, говори...

— Заскочили вони до лазарету, всіх поранених побили, Семен уже дістав наган; одну, каже,— Гаврикові,

другу — собі. А потім згадав про денікінську шинелю...
Та що з вами, Тасю? Вам — зле?

Простогнала з мукою й жахом:

— Говори, говори!.. Швидше, швидше!..

Слухала, закам'янівши, з шаленими очима й боялася, що серце розірветься надвоє...

— Маринко!!! О Маринко!.. Що ж я наробила?

Зірвалася з місця й кинулася на вулицю.

— Візник!.. До ЧК!.. Швидше!.. На чай!..

В ЧК Рожанського вже не було. Власова — теж.

— Гони на квартиру! Графська, двадцять один.

На квартирі сказали, що голова ЧК виїхав о 3-й годині автомобілем з озброєними військовими. Було це 21 жовтня, — знаменний день для Тасі, для П'ятигорська, для всієї Північно-Кавказької республіки.

Тася мов закам'яніла. Кінець! Тільки сліпий випадок може врятувати його!.. Тепер ясно: він після того не бачився з Нагнибідою й сам нічого не знає про шинелю з погонями...

Ніч минала — як тортури!

XIV

Уже з вечора 21 жовтня 1918 року П'ятигорськом покотилися неймовірні чутки. Їх передавали пошепки. Говорили й боязко оглядалися. Слухали й не вірили.

Місто було перевантажене біженцями з різних шарів колишньої аристократії, буржуазії, чиновництва, що сподівалися пересидіти тут, на Кавказі, революційні бурі або ж вижидали слушного часу виступити активно. Князі Урусови, Шаховські, Щербатови, колишні міністри Рухлов і Добровольський, колишні генерали Радко-Дмитрієв і Рузький з нетерплячкою стежили за наступом денікінців. Був момент, коли головнокомандувач Автономов приїздив сюди, в кубло білогвардійщини, пропонувати Рузькому й Дмитрієву службу в Червоній Армії. Але обидва старі царські вояки рішуче відмовилися виступити проти «своїх». «Свої» тепер наближалися до П'ятигорська. Настрій був підвищено-напружений.

У місті якось не помічалось, що тут була тимчасова столиця Північного Кавказу. Найвищі крайові органи поступалися перед «сорокінщиною», що нездоровою бурхливою повинню заливала П'ятигорськ. Тут була

ставка головнокомандувача, його штаб, його «дивізія особливого призначення» і його власна ЧК. Ціла зграя дармоїдів, пришийхвостів, шукачів щастя, темних ділків і підозрілих жінок роєм гнойових мух крутилися навколо ставки.

В цьому оточенні Центральний Виконавчий Комітет Північно-Кавказької республіки, позбавлений своєї бази — катеринодарських робітничих кварталів, новоросійських заводів і доків, тихорецьких і кавказьких майстерень,— фактично опинився в руках Сорокіна. Найменші спроби обмежити сваволю головнокомандувача викликали лють і погрози.

Щоправда, ЦВК, не вважаючи на опір Сорокіна, спромігся організувати Революційну Військову Раду, «як найвищу військову владу на Північному Кавказі». Але й вона не змогла приборкати Сорокіна й припустилася непоправної помилки, давши згоду розстріляти його супротивника, популярного командира таманців — Матвеева.

Сорокінська авантюра наростала, як болячка.

Розкішний поїзд головнокомандувача з юрбою ад'ютантів, конвойців, музик і холуїв стояв на станції. Сорокін третій день пиячив. Темні очі його запали й горіли цілковитим божевіллям. Вуси обмокли й обвисли. Дійшов уже того стану, коли за найменше протиріччя стріляв на найближчих друзів і рвав на собі сорочку.

Вони берегли його, як свого ока. Цілий штаб ходив за майбутнім всевладним диктатором, як за своїм щастям. Він уже не належав сам собі. Його співробітники, його конвой, його «дивізія особливого призначення» робили свою кар'єру на його кар'єрі, штовхали його вище й вище. Наближалася розв'язка: або він, або ЦВК.

За п'янкою й під час важкого похмілля вони дружною компанією оточували його, кадили йому ладаном і нашіптували зловісні поради:

— Пора! Тільки ти один можеш спасти революцію! ЦВК готує на тебе замах. Ось на, прочитай...

Підсунули записку, що перехопив начальник гарнізону Чорний. Записку ту написано на з'їзді, під час промови Сорокіна.

«Мишук! Для тебе ясно, що він каже? «Немало перешкод доводиться зустрічати в деяких відповідальних установах...» Чи не забагато? Годі! Або ця наволоч, або ми! К.»

Сорокін перечитав і заскрипів зубами. Він добре знав руку голови крайкому партії, члена ЦВК та Реввійськ-ради товариша Крайнього. Це — не фальшивка.

— Досить! Або я, або всі вони. Гайченець правду ка-зав. Гриненко! Позвати сюди Чорного!

Гриненко, особистий ад'ютант Сорокіна, кинувся до телефону. Треба кувати залізо гарячим... Повідомив Гайченця, замісника головнокомандувача, члена Рев-військ-ради й ЦВК.

Чорного Сорокін зустрів лайкою.

— Я тебе призначив начальником гарнізону, а в тебе що твориться? В ЦВК сидять мерзотники й контррево-люціонери, що продають нас усіх... Негайно заарешту-вати Рубіна, Крайнього, Рожанського, Дунаєвського, Стельмаховича, Власова і всіх, всіх...

— Я не розумію...

— Ані слова, так і перетак!.. Гриненко! Зразу ж ви-конати наказ!

Гриненко з ад'ютантами Костяним, Рябовим і Кляш-торним кинувся до автомобілів. Спішили використати настрої головнокома, самі штовхали його на авантюру. Протягом часу заарештували членів уряду й привезли на вокзал. Оточені ворожими шеретами конвойців, вони топталися біля розкішного салон-вагона головнокоман-дувача. Лагідний голова ЦВК Рубін сам собі не вірив: Іван Лукович Сорокін — такий же гарний товариш!

— Пропустіть мене до Івана Луковича!.. Я виясню, в чім справа.

Чорний брутально перебив.

— Тебе Сорокін не хоче бачити. Стій і жди.

Голова крайового парткому Крайній нахилився до го-лови ЧК Рожанського:

— Здається, на цей раз ми прогавили. Кочергін і Власов давно попереджали мене...

— Тепер уже пізно про це... Ми всі розплачуємося за своє тухтієство.

Сорокін саме снідав з Гайченцем і Щербиною за пляшкою коньяку. Пляшка швидко порожніла. На дні її ховалася доля заарештованих. Гайченець піддав пари:

— Ну дак як же, Іване Луковичу? Доки тягтимемо цю волинку?

Сорокін зірвався з місця:

— Гриненко!.. Негайно всіх розстріляти як зрадників революції.

Ад'ютант зразу ж кинувся з вагона. Обережний Чорний шепнув Костяному:

— Треба б писаний наказ...

— Е, який ще там наказ! Роби своє діло й мовчи! Групою оточили заарештованих.

— Ну, ходімо...

— Куди?

— А куди водять зрадників? У тюрму, до підвалу.

Рубін здвигнув плечима:

— Це контрреволюція!

— Ну, ти поговори мені!

Арештованих посадили в автомобілі й повезли запошеним, сірим передмістям у напрямку до касарень. Рожанський сидів із Крайнім у передньому автомобілі; він виразно повів очима, коли минули будинок слідчої комісії: здається, бандити спішають покінчити справу... Ліворуч промайнуло кладовище, господарські будівлі військового відання; автомобіль почав забирати вгору. Ближче до Машука. Усякі сумніви щезли. Крайній нервово поправив окуляри й повернув бліде юнацьке обличчя до Рожанського.

— Попрощаємось, товаришу...

Костяний, що сидів навпроти, неприродно голосно й верескливо закричав:

— Умовляєтесь тікати? Рябов, стріляй!

І сам перший вистрілив на Крайнього. Так само впоралися з Рожанським, зіскочили з автомобіля й кинулися на підмогу Гриненкові й Чорному. В другому автомобілі везли Рубіна. Гриненко невдало вистрілив на нього, попавши йому в шию. Обливаючись кров'ю, Рубін підвівся в автомобілі й крикнув:

— Нехай живе Радвлада!

Його добили. Потім того швидко перебили решту арештованих. Командир Черкеського полку Котов, людина звірячого вигляду і вдачі, пороздягав побитих, забравши собі чоботи й одяг.

Другого дня, 22 жовтня, на фронті й по всій території Північно-Кавказької республіки читали тисячі листівок — «Змова проти Радвледи». Штаб Сорокіна намагався виставити розстріляних членів уряду зрадниками, агентами Денікіна, а Сорокіна — спасителем революції.

А на фронті тим часом загрозливо й неминуче розгорталися важливі події. 23 жовтня Таманська армія з наказу Сорокіна знялася з лінії фронту Армавір — Ми-

хайлівська — Дундуківська й пішла через Невинномиську на Ставрополь. Спаяні знаменитим походом дисципліновані таманці під командою Ковтюха 27 жовтня взяли нічним штурмом денікінські позиції біля Татарки й 28 вступили в Ставрополь. Але виснажена боями й хворобами, позбавлена боєприпасів армія не могла вже пробиватися далі, за Манич, на Царицин. У Ставрополі її почав косити жорстокий тиф.

Денікінці використали відхід таманців з армавірського фронту й ударили по всій лінії. 26 жовтня загони Казановича й Дроздовського взяли Армавір, а 1-а кінна дивізія Врангеля збила червоних з лівого флангу, захопила Урупську, Безскорбну й погнала дезорганізовані частини 10-ї колони через село Успенку, за Кубань (на правий бік). Під тиском денікінських батальйонів і ескадронів червоні загони покинули станції Коноково й Овечку, затримавшись на Богословській, перед Невинномиською.

За таких обставин у Невинномиській зібрався II надзвичайний з'їзд Рад Північного Кавказу, щоб сказати своє слово про п'ятигорську трагедію й узяти до своїх рук вирване кермо. Сорокін вирушив на з'їзд пишним поїздом, із своїм штабом і численним конвоєм. Наміри були подвійні: або розігнати з'їзд, або ж переконати його, що він, Сорокін, спас революцію.

XV

Рогожин їхав із Байсунгуровим на фронт із важкими думами. Білий шурган далі й далі змітав Червону Армію. Від Овечки до Невинномиської — тільки 35 верст. Позаду — Терщина й гори. Праворуч — Ставропольщина й піски.

Всі станиці, села й хутори позаду фронту переповнили військові частини, обози й біженці. На майданах і вулицях, на вигонах і просто в полі, в ятках, землянках і халупах, на возах і під возами жило, родилося, хворіло і вмирало кілька десятків тисяч людей, що покинули денікінську Кубанщину. Убогі манатки й лахміття лізли в вічі. Нужденні злидні били з кожної латки, з кожного виснаженого обличчя. Був жовтень, наступав листопад. Що буде далі, коли підуть осінні дощі й заведуть свої співи снігові бурі? Був жовтень, і голодний тиф блукав позаду червоного фронту, збираючи свої багаті жнива.

Але роздумувати було годі. Ставропольському полкові разом з іншими частинами треба було тримати фронт за 15—20 верст перед Невинномиською, щоб забезпечити роботу з'їздові.

Рогожин цілими ночами висиджував над мапою й радився з Нагнибідою, вишукуючи хоч би єдину слабу цяточку у ворога: за всяку ціну треба було відкинути його до Овечки й усунути небезпеку, що нависла над Невинномиською.

З Нагнибідою Рогожин товаришував щиро. Та й не сам він. У Нагнибіди весела вдача: він завжди в доброму гуморі. Де Нагнибіда, там сміх і жарти. Здавалося, бійці легше переносили пригоди й труднощі, коли з ними був Нагнибіда. Коли доводилося відступати, він шутками розганяв гнітючий настрій. Коли не вистачало припасів і сотня переходила на «кінський пайок», він з веселими приказками становився в чергу перед кухнею й смачно вимагав:

— Порцію зернистої й кружку пльзенського!

Одержавши варений ячмінь і кружку кип'яченої води, він намазував свій «кав'яр» на тоненький шматок хліба, густо посипав сіллю і з'їдав із таким апетитом, що товаришів брали зазидки. А вкинувши останні крихти до рота, серйозно попереджав інших:

— Ви ж не розходьтесь,— там іще в печі долото жарене.

І котився далі по своїй хоті. Біля нього спинялися; до нього зверталися за порадами.

— Товаришу ротний! Чогось наш Чумаченко голову повісив...

— А то він за панами нудьгує... Такий уже добрий пан у нього був! Тільки шість раз і дав у морду,— а то все — в потилицю.

— Ха-ха-ха!..

— А їдять тебе блохи! Балакає, як шовком шиє!

— А що ж? Плакати та бульби носом пускати? Наша берьоть, їдять його мухи!

Раз Нагнибіда прийшов до Рогожина задуманий.

— Є в мене, Гаврику, планик... Що, коли б із-за Кубані влаштувати фальшиву тривогу та відтягти туди їхні частини? А звідси вдарити тоді на Овечку?

— Думав я про це. Без гарматнів нічого не вийде, а в нас їх — кіт наплакав.

— Та хіба ж їх для цього багато треба? Даси нам

два-три десятки гостинчиків для ворога та парочку поганеньких кулеметів, то я тобі такий спектакль улаштую! Ось давай лишень твою мапу, їдять її мухи з комарами.

Він заходився пояснювати свій план.

— Я вже й містечко таке собі нагледів: біля хутора Надзорного.

— Чи ти не збожеволів, Нагнибідо? Це ж видима смерть!

— Ну що ж? Або рибку з'їсти, або на дно сісти. А хіба не видима смерть перти просто на ворожі кулемети, як ото ти надумав?

План Нагнибіди подобався. На правому березі Кубані проти ворожого флангу заврушилися підводи. Возили дерево, дріт, старі бочки. Вночі порозставляли фальшиві гармати, замаскувавши їх гіллям. Денікінці занепокоїлися: перекинули сюди кілька частин і підсилили артилерію. День у день їхні гармати грюкали на правий берег, намацуючи ворога, що, здавалося, ховався в перелісках, готуючись до переправи.

Нагнибіда того ж дня зайшов до Рогожина попроситися. Вигляд у нього був винуватий: він приніс листа до Маринки.

— Ти не подумай, Гаврику... Я не боюся, багнет їм у пузо! Це я так, на всякий випадок.

— Добре, передам.

— Ні, не так. Може, я ще й повернуся,— тоді не треба. А як щось там трапиться,— тоді віддай. Розумієш? Баба вона, браток, дуже хороша, їдять її мухи з комарами!

— Я знаю...

— Ну, от... І вдача в нас однакова. Живемо, можна сказати, радісно... Чого нам соплі розпускати? Ну його к шуту! Помреш, тоді й лежи серйозно! А доки живий — радуйся!.. Ну от... Ти не подумай, браток, що це сльози... Ха-ха!.. Йй же богу — щось в око попало... Ну да... А з Маринкою ми одне слово — пара... Ну, прощай!

— Слухай, Нагнибідо,— а може б, хтось інший...

— От ти й мій командир, і розумний парень, а дурак. Завтра тобі треба в лоб брати дві лінії окопів... А може б, хтось інший?

Обидва полегшено засміялися й щиро обнялися.

План Нагнибіди був простий і сміливий до нахабства. Доки там денікінці пристрілювалися до фальшивих ба-

тарей, він з двома десятками таких же, як сам, краших на весь Терек пловців, вирядився по той бік річки, далі в тил денікінських позицій. Кубань тут шумує білою піною і мчить між берегами не гірше від Тереку. Перед вечором із більшовицького берега, з ліска за коліном, попливли вузлуваті коренасті пеньки, навскоси, до денікінців. Спочатку це турбувало денікінців. Вони стріляли на пеньки з кулеметів і пильно обдивилися їх, коли вода прибивала їх до їхнього берега. Нічого підозрілого не було: звичайні собі пеньки, наготовлені десь улітку. Напевне річка змила... Пізніше, коли сірі сутіні впали на землю, через річку поплив пеньок уже не такий звичайний. Між коріннями розкарячився кулемет. З води за пеньком визирало вусате обличчя Нагнибіди. Згодом другий такий пеньок, третій. До півночі пливли вони через Кубань, збиваючись на плесі біля кущів лози.

А з півночі з більшовицького берега ударила гармата, друга, третя. В небі шваркнуло кілька ракет. І враз заговорив усіма батареями й кулеметами денікінський берег. А тим часом кілька смільчаків з Нагнибідою заскочили в тил, застрочили кулеметами, сипнули свинцевим горохом з гвинтівок, бухнули кількома бомбами, зім'яли ворожі застави й погнали їх до окопів, сіючи паніку.

— Більшовики переправилися!.. Більшовики пішли в наступ!..

Скільки їх, тих більшовиків? Чота? Батальйон? Цілий полк? Роздумувати денікінцям було ніколи, і нічого не можна було розібрати за ревом власних батарей. Від Овечки й Кузьминки посилали частину за частиною до місця прориву. Дзвонили полкові телефони, й паніка росла по фронті.

Годину після того від станції Богословки загули більшовицькі гармати й полки нестримною лавою кинулися на денікінські позиції. Змели, зім'яли їх, відкинули на Овечку, забезпечивши на кілька днів з'їздові Рад спокійну роботу.

...Після бою Кубань викинула на більшовицький берег, біля д. Надзорного, тіло червоного командира чоти, селянина-незаможника С. Д. Нагнибіди. 14 багнетових ран не гірше від орденів Червоного Прапора доводили, що Семен Дем'янович умер смертю героя. Під його пухнастими вусами ховалися відблиски його звичайної посмішки: «Наша берють, ідять його мухи!»

В надзвичайних обставинах збирався Другий з'їзд Рад Північного Кавказу 28—30 жовтня 1918 року. Денікінські гармати гриміли за 15—20 верст, і червоні полки ледве стримували супротивника перед Невинномиською. Загони Шкуро загрожували з півдня, від Баталпашинського. Відповідальні керівники, члени ЦВК, загинули від рук авантюристів або ж розбіглися й переховувалися. З Мінеральних Вод наближався поїзд головнокомандувача-диктатора, й ніхто не міг поручитися за його наміри. На фронті й на самому з'їзді було немало прихильників Сорокіна: одні справді вірили в байку про зраду ЦВК і вважали Сорокіна за рятівника революції, інші просто ждали від авантюри тих чи тих вигід особисто для себе. Здавалося, справа революції випала з ланцюга історичної закономірності й лягла на терези сліпої долі.

Але це тільки так здавалося. Якраз у найважчий для революції момент особливо яскраво виявилось, які сили організували бідняцькі маси Північного Кавказу на непримиренну боротьбу з контрреволюцією.

Напередодні з'їзду зібралася фракція більшовиків обміркувати події. Засідання влаштували прилюдне; безпартійні делегати з'їзду переповнили залу.

Коротка інформація про розстріл членів ЦВК потонула в звуках жалібного маршу. Загриміли гарячі запальні промови. Делегати ловили кожне слово, вплітаючи й свої почуття в єдине колективне поривання.

Сталася подія не чувана в історії революції: зваживши всі обставини, фракція разом з членами ЦВК розіслала телеграму від імені ще не відкритого з'їзду:

Всім, всім революційним військам, Радам і громадянам

НАКАЗ

II надзвичайний з'їзд Рад Північного Кавказу і представників революційної Червоної Армії оголошує поза законом колишнього головнокомандуючого Сорокіна та його штаб: Богданова, Гайченця, Чорного, Григоренка, Рябова, Щербину, Троцевського, Масловича, Піхтерьова й командира черкеського полку Котова. Пропонує негайно заарештувати й доставити їх в Невинномиську для прилюдного народного суду. Пошті й телеграфу не виконувати жодних наказів Сорокіна й осіб, тут поіменованих.

II надзвичайний з'їзд Рад Північного Кавказу.

Так диктатурі Сорокіна твёрдо протистала диктатура пролетаріату. Рішучих негайних заходів вимагав момент: до Невинномиської спішили сорокінські військові частини. Постало питання: хто кого.

Другого дня з'їзд пішов стежкою, що накреслила фракція. Щоправда, з'їзд не мав видатних керівників: спасати справу революції на Північному Кавказі зібралися рядові партійці, фронтовики, селяни-бідняки й козаки. Доповідь робив Гришин, кубанський селянин, що волею Жовтня став членом партії, керманічем радянської справи. Він так і почав:

— Пробачте мені, сірому мужикові, що я взяв слово висвітлити перед вами сучасний стан...

Сіра, бідняцька, переважно городовицька маса билася на фронті, вставши за проводом партії до рішучої класової боротьби. «Сірі», рядові депутати-масовики зібралися на з'їзд вирішувати державну справу. «Сірий», рядовий селянин-більшовик виступив з відповідальною доповіддю від імені розстріляного й розігнаного ЦВК. Такий був момент.

З'їзд відразу взяв тверду хазяйську лінію, ліквідувавши авантюризм, що розкладало армію. Сорокіна з усім його штабом оголосили поза законом. На головнокомандувача призначили Федька.

Довідавшись про це, Сорокін спинив на Курсавці свій поїзд і кинувся на Ставрополь з двома ескадронами свого конвою та чинами штабу.

Ставрополь з 28 жовтня посіла Таманська армія,— та сама армія, що її командира, Матвеева, Сорокін розстріляв. Тепер вони поквитувалися. Ледве зморені коні сорокінців зацокали підковами по незграбному брукові ставропольських улиць, Сорокіну передали наказ негайно прибути до штабу Таманської армії. Недавній головнокомандувач зрозумів, що попав у пастку. Повернули коні й подалися в степ, на схід сонця. Туж-туж за ними погнався цілий полк кінноти й нагнав їх біля села Сергіївського. Сорокіна ледве врятували від самосуду й посадили до ставропольської в'язниці. Проте й це не відвернуло неминучого: до в'язниці прийшов начальник 3-го Таманського полку Висленко й застрелив недавнього диктатора.

Незабаром, після допиту й суду, розстріляли Гайченця, Гриненка, Чорного, Кляшторного, Костяного, Котова й інших співучасників сорокінської авантюри.

Надзвичайний з'їзд Рад ледве встиг закінчити свою роботу, як денікінці зламали опір червоних полків під Богословкою, взяли Невинномиську й відкинули армію на правий берег Кубані. Тут у руках Радвлади залишилися тільки чотири станиці: Миколаївська, Темнополіська, Новокатеринівська й Барсуківська.

Це — все, що осталося від червоної Кубані. Боротьба переносилася на територію Терщини й Ставропольщини.

XVI

Радянська соціалістична Північно-Кавказька республіка доживала свої останні дні.

Денікінщина остаточно випростала крила й складала вже договори з Антантою про походи на Москву й Україну. До Новоросійська прибули французькі й англійські пароплави з боєприпасами для білої армії. Такою ціною запопадливі сусіди купували собі право експлуатації майбутньої «єдиної неділимої»... Але напівроздягнена, розбута, наполовину хвора Кубано-Ставропольська Червона Армія, перейменована тепер в 11-у, не складала своєї зброї. Багато лиха накоїла їй авантюра й партизанщина, злидні й хвороби, брак набоїв і гарматнів. Армія падала від втоми, від жорстоких боїв і довгих переходів, від недоїдання й тифу. Дезертири тікали з неї тисячами, переповнюючи села й міста небезпечним буйним натовпом.

Проте героїчна боротьба протягом десяти місяців надбала в основних кадрах її багатющі запаси революційного піднесення, мужності, відданості: їх не могла до кінця розтратити навіть сорокінщина. Хвора армія, як сильний поранений звір, відходила повільно, огризуючись іноді з такою силою, що денікінські пси розліталися на всі боки.

Сам Денікін високо ставив боєздатність 11-ї армії, відзначивши це в своїх закордонних записках:

«Военний дух її, незважаючи на брак безпосереднього управління з центру... був незрівнянно вищий, ніж в інших червоних арміях... Перемогти її нам було трудніше, ніж інші. Боротьба з нею потребувала від нас великих втрат. І не раз, розбита, здавалося, дощенту, вона знов народжувалася й давала тверду відсіч добровольцям».

Взявши Армавір і Невинномиську, білі кинули свої сили на Ставрополь. Після десятиденного жорстокого бою, знеможені тифом, таманці мусили 14 листопада покинути місто. Проте на Південно-східному фронті частини 11-ї армії не послаблювали своєї боротьби. Ударивши на Моздок і Прохладну, вони розгромили полки Бічерахова й визволили всю Терщину, де кілька місяців відбивалася від білих невеличка 12-а армія. Обидві ці армії злилися в одну й зайняли на початку нового року лінію Винодільне — Петровське — Калиновське — Курсавка — П'ятигорськ.

Партія зробила ще одну спробу посиленням партбудівництвом та парткерівництвом домогтися перемоги над денікінцями. 2 січня у Владикавказі відбувся II надзвичайний північно-кавказький з'їзд партії, переважно в питанні оборони. З'їзд визнав «організацію оборони від наступу міжнародних розбійників» за основне завдання партії. Всі парторганізації повинні були мобілізувати п'яту частину своїх членів «на роботу в армії й для армії». У всіх військових частинах ухвалено організувати партосередки й розгорнути культвиховну роботу.

Але бойові обставини паралізували всі ці заходи. Не було боєприпасів, ліків, лазаретів. Число ранених досягло 20 тисяч, а з хворими — 50 тисяч. Зв'язок із центром був слабкий, постачання трудне й затяжне — пісками й душогубними дорогами каспійського узбережжя. А денікінці тим часом мали за спиною цілу Антанту з її пароплавами, зброєю, боєприпасами, ліками й класовою ненавистю до червоних.

О половині січня ворог ударив на село Благодарне, одрізав 4-у дивізію й одкинув її за Манич, в Астраханські піски. 3-я дивізія (колишня Таманська армія) мусила піти на Святий Хрест. 1-а й 2-а дивізії одійшли в район Георгіївського, а потім на Прохладну й Моздок. 20 січня білі взяли П'ятигорськ, а 26-го — Прохладну.

11-у армію тиснули тепер просто на схід, у піскову Ногайську пустелю.

Ударила холодна зима. Без теплого одягу, без належних харчів і ліків армія остаточно виснажувалася, розпадалася й гинула від тифу та інших хвороб. 24 січня надзвичайний комісар півдня Росії товариш Орджонікідзе телеграфував Леніну:

«11-ї армії немає. Вона остаточно розклалася. Супротивник бере міста й станиці без опору. Вночі поставлено

питання покинути всю Терську область і піти на Астрахань. Немає гарматнів і патронів. Немає грошей».

Ясно, що без гарматнів і патронів, без грошей і ліків, після десяти місяців жорстоких боїв і походів жодна армія боротися не могла. 26 січня новий командарм Левандовський дав наказ відступати на Астрахань.

Армія вирушила двома шляхами. Таманці (3-я дивізія) пішли мимо Ачикулака до села Величаєвського, а далі — пісками, понад сухим річищем Гайдука, просто на схід сонця, до колишнього Кізляро-астраханського поштового тракту. Основні сили (1 й 2 дивізії) рушили залізницею й понад залізницею на Моздок, Щедрінську, Кізляр, а звідти — селами до Чорного Ринку, і далі, Караногайщиною, просто на північ, на старий Астраханський поштовий шлях.

Хто знає цю сумну мовчазну пустелю — притулок убогих степовиків і піскових шурганів?

Понад Каспійським морем, від Кізляра на 140 верст до ріки Куми, й далі, на 200 верст, майже до самої Волги лежить убогий одноманітний степ. Тільки поблизу Кізляра, там, де численні протоки ріки Тереку заливають низину животворною водою, простяглася смуга сіл: Тарумівка, Таловка, Роздолля, Чорний Ринок... А за Чорним Ринком — знову мертва мовчанка пустелі...

Одноманітна, злегенька погорблена площа далеко-далеко розсунула свої степові краєвиди. Мутно-сірими простирадлами лягли пастівники, спалені сонцем. Мовчазними пам'ятниками давно минулого встали високі історичні могили — німі свідки стародавніх монгольських походів. Широкими смугами, по 10—20—40 верст ушир, перерізають степ розгойдані хвилі степових пісків, де-не-де вкриті убогою степовою травою. Врешті й вони щезають під справжньою повинню золотавого моря летючих пісків, що ходять-перекочуються степовими просторами. А ближче до моря — мертві солонці й мочажини.

Степові річки — Кума й Гайдук — існують тільки на мапах. Уже понад сто років їх поховали під своїми бурунами піски. Багатоводна Кума за селом Величаєвським розбивається на гирла й щезає під золотавими заметами. Далі, на сто верст до моря, — тільки мовчазна піскова пустка.

Сумно, порожньо в цих степах, де на широких просторах блукають невеличкими мандрівними аулами тільки

нечисленні кочівники: між Кізляром і Кумою — караногайці, а за Кумою, аж до Волги,— комлики. І страшно, небезпечно тут зимою, коли здіймаються шургани й жбурляють піски до хмар, а хмарами метуть землю.

11-а Червона Армія вирушила в Астраханські піски в кінці січня 1919 року, а кізлярська колона — 5 лютого, в найнебезпечніший для переходів час, коли в степах немає паші для коней і на степових просторах гуляють буревії. Без шляхів, без харчів, без притулку на ніч розбрелася армія по сумних бурунах, пробиваючись на Астрахань.

Армії, власне, вже не було; були окремі частини й групи, окремі гуртки й одиниці, що рухалися в одному напрямку. Певних шляхів теж не було: передні змішували пісок тисячами ніг, задні звертали обабіч, розтікалися по степу, брели, де зручніше. Під вітром і холодом ледве пленталися хворим, виснаженим натовпом. Біля села Роздолля на таку розтягнуту колону напала сотня озброєних козаків і погнала її в полон.

Частина за частиною, група за групою вливалася Червона Армія в піски, від Кізляра та від села Величаєвського. Сумну безвідрадну картину являє в цю пору Ногайсько-Комлицький степ. Здається, шалений ураган розгойдав піскове море, а воно так і залякло в своєму гніві, здійнявшись угору своїми буграми-хвилями. Величезні горби лежать поспіль цілими кряжами, то майже зливаючись до купи, то розступаючись ушир. Де-не-де природа засіяла їх скупими жменями піскового вівса, собачої рожі, сухостійних трав і колючок. За ними золоті хвилі «живого», рухомого піску, що дожидає першого вітру, щоб піти далі. Навколо тільки небо й піски, небо й піски. Хіба де по долинах лягло скупими плямами тоненьке снігове покривало.

Монотонно риплять вози. Сонно й нудно шелестить пісок під колесами. Грузнуть ноги пішаків і коней. Третій день іде армія манівцями, розтяглася в далечинь і ушир. З бугра на бугор, з бугра на бугор — здається, без кінця й краю. Глибоко занурюються в пісок колеса гармат: доводиться підпрягатися, щоб їх витягти. Ідуть тільки тяжкохворі та поранені: підвід не вистачає. Ідуть та йдуть з армією й біженці-городовики, переважно сім'ї й родичі бійців.

Степ щодалі більше й більше накладав своє тавро на цей мандрівний табір. Відставали, мішалися, розбивали-

ся на групи. Хвороби остаточно розформували й перформували армію на свій лад. Вона втратила свій бойовий вигляд. Люди загорталися в лахміття. На лафетах сушилася або ж вивітрювалася білизна. На багнетах бійців коливалися пакунки, або й самі багнети з гвинтівками опочивали в обозах.

На обличчях утома й байдужість. Групами сідали відпочивати, відставали, доганяли. Харчі на обліку. Води немає.

— Який чорт нас поніс сюди? Хіба кращих шляхів не знайшлося?

— Тут усі однакові: кажуть, верстов двісті п'ятдесят буде до Астрахані.

— Не дійдемо!.. Коли б хоч не тиф!

— Нічого! Як умреться, то все минеться!

Мимо проїхало кілька штабних. Натомлений і слабосильний бородач заздро свиснув навздогін:

— Оці й за Астрахань дойдуть!.. Що їм? Пузо повне, ноги не болять! Іде собі та тютюнець покурює. Мабуть, таки не дурень вигадав паном бути.

Один із вершників, чорнявий гострозорий чолов'яга, почувши дорікання, повернув коня назад.

— Ану, товаришок, сідай та під'їдеш трохи, а я розімну ноги.

— Та спасибі... Я й так.

— Сідай, сідай!.. Я покурю в компанії.

Пішов у гурт. Витяг засмальцьований кисет, зробив собі «собачу ніжку» й передав кисет далі. Курці хапалися за нього, аж руки тремтіли. Робили собі цигарки й спішили закурити. Але згодом почали переглядатися, спльовувати. Дехто навіть кинув потихеньку цигарку. Чорнявий мов не помічав і з насолодою затягувався.

— А що? Не до смаку мій тютюнець? Нічого, згодом привикнете. Зате — своїх власних плантацій. Фабриканта Одарюка... Може, чули?

— Товариш Одарюк!!! Як же це я тебе не впізнав?! Та ми ж з тобою під Катеринодаром...

— Еге, під Катеринодаром!.. Там у мене пика ще батьківська була, бо ми пшеничненьким живилися. А тепер ось обідав самі скрутні: покрутився, покрутився та й так був... А вечеряв самі лежні: полежав, полежав та й так заснув...

У гурті засміялися. Товариш із-під Катеринодара зацікавився:

— А де ж у тебе тютюнові плантації взялися, товаришу Одарюк? Щось я не чув такого.

— А ось і ось...

Одарюк махнув рукою обабіч, де по низинах стирчали сухі стеблини бур'янів...

— Тут і паслін, і кінський щавель, і шальвія... І ще якась погань. Спасибі, матросик один навчив... Еге-ге!.. Чого ж ти, товаришу, з конячки злазиш? Під'їдь іще!

— Та спасибі, товаришу Одарюк. Нам спішити нікуди, а тобі ж треба скрізь доглянути.

Одарюк, член Реввійськради 11-ї армії, підвеселив на-томленого коня нагайкою й поїхав доганяти передні частини. Червоноармійці пішли бадьоріше.

— Оце — наш!

— Це тобі не генерали, що кидають солдатів у біді та й махають далі колесами!

— Наші не покинуть!

...Тася йшла в одній із груп, доглядаючи хворих. Лазаретів уже не було, кожен допомагав сам собі. Але багато було хворих у кожній частині й були такі, що ходили за ними. Тася не розлучалася з Маринкою.

Невеличка ростом, прудка Маринка цебрами розли-вала навколо себе ясне життесприймання. На її обличчі були ще хмаринки недавнього горя, але вони не могли захвати променів непереможної, цілющої, невичерпної любові, що біла з неї водограєм. Маринка скрізь поспі-вала. Десь ізбоку побачила виснажену сумну жіночу постать із ознакою смертельної втоми на обличчі. На руках — дитина. Маринка метнулася до неї.

— Та ви зовсім хворі! Сідайте під'їдете.

— Спасибі, якось доплентаюся... Вже ж, мо', недале-ко й та Астрахань.

— Що ви? Ще й третини не пройшли!

Жінка заплакала:

— Що ж я тепер робитиму? Сил моїх уже немає! Чоловік помер у поході, двох старшеньких добрі люди взяли. Коли б хоч не ця дитина...

За кілька хвилин Маринка влаштувала хвору й тіши-ла її дитину.

— Та яке ж ти манісіньке та худісіньке! Та хворе-хворісіньке! Глянь, Тасю, які в неї великі-великі та сум-ні очі!

Тася глянула — і серце їй защеміло... Та це ж — очі всієї 11-ї армії. Очі виснажених, хворих бійців!. Очі по-

ранених і тифозних! Очі біженців, що міряють другу тисячу верст од Батайська й Тамані, через високі гори й піскові степи!

Рогожин непомітно, з прихованою тривогою стежив за Тасею.

— Тасю, ти б відпочила...

У Тасі обличчя з білого воску, але очі світилися, як і в Маринки.

— Нічого, Гаврику! Мені гарно.

Відтоді як зустрілися в Моздоці після розгрому армії — ні слова не сказано між ними про недавні непорозуміння. Тася мовчала про свою жахливу помилку, щоб не одвернути його від себе навіки. Думала: «Скажу, як побачу, що він зможе простити й забути». Рогожин іще раніш вирішив, що треба зректися всяких прав на неї, завоювати довіру й повагу, а тоді — будь, що буде.

Піски їх ріднили, повертали до юнацьких років. Обое вирости в таких от степах над Уруссколем і відчували їхній подих на кожному кроці. Рогожин особливо любив піски. Парубком було тижнями пропадав у піскових бурнах з рушницею. Бив хитрого лиса, бив хижого вовка, здирав шкури й вертався з багатою здобиччю. Живився куріпками, зайатиною, дрохвами. Сіль брав із степових солоних ільменів. Своім досвідом він тепер багато допомагав Тасі й усім хворим.

Одного разу забрав мішки й привіз із бурунів добрих півкопиці сухого кінського шавлю... Тася сміялася:

— Його й коні не їдять!

— Та й ми не їстимемо! Ми його питимемо. Ти ж любиш комлицький чай?

— Ах, чай... Коли б у нас був комлицький чай, ми б половину хворих підняли. Він чудово живить і підбадьорює.

На першому ж привалі дістали води, нарубали сухих стеблин кінського шавлю разом з листям і квітковим колосом, наварили, посолити, одцідили. Рогожин надовбив кобилячого молока, забілів чай і подав мисочку Тасі.

— Справді, чай!.. Гаврику, та це ж — знахідка! От не думала... Та ти в мене — урван.

Лукаво посміхнувся:

— Я таким і був. Хіба забула?

Почервоніла, пригадавши парубоцьке прізвисько мужа.

— Я досі не знала, що ти такий...

— Який?

— Та бачиш... Ти тоді був шибайголова, страхіття для всіх «порядних людей». Потім дістав собі погони. А з таких виходять сорокіни. І взагалі!..

— Життя вчить, Тасю. А про своє офіцерство я тобі колись розкажу. Я його не шукав. Мені його накинули.

Подивилася допитливо й нічого не сказала. Заходилися вдвох поїти «чаєм» хворих. Незабаром «комлицький чай» став улюбленим напитком сотень і тисяч бійців. За браком припасів і доброго питва чай підтримував виснажених мандрівників. З молоком заступав їжу, без молока підбадьорював і відганяв утому.

А степові, здавалося, не було кінця-краю. За площинами йшли піски, за пісками — солонці, за солонцями — знов сірий мовчазний степ. І знов піски.

Люди йшли, виснажувалися, коні падали з голоду. Число хворих збільшувалося, на стоянках замерзали сотнями. Частина відставала й гинула в бурунах.

Командири полків, батальйонів, політробітники, що їхали в одній групі, влаштували нараду. Одарюк підсумував важкі умови походу:

— Труднощі посилюються, число хворих збільшується. Коні дохнуть. Є вже покинуті в пісках гармати. Ми йдемо все повільніше й млявіше. Що робити? Через хворих ми ледве посуваємось. Є така думка, щоб мобілізувати всі коні та спасати насамперед артилерію... Але тоді загине більше людей...

— Як?.. Щоб покинути хворих?..

— Постій, не кричи... Ти зваж обставини: як зав'язнемо тут, то всі загинемо. Треба спасати, що можна.

Важка мовчанка опанувала присутніх. К. Лісовий задумано кинув:

— Справа в тому, чого найбільше вимагають інтереси революції...

— Безумовно, артилерія он як потрібна Царицину...

— Але ж і ціла армія...

— Пожди!.. Це значить — випрягти з повозок?..

Довго не вщухали суперечки. Ясно було всім: хто швидше вискочить із пісків, той матиме надію спастися, а хто затримається, тому лихо буде.

Ще раз схвильовано підхопив Одарюк:

— Важко зараз збагнути, чого саме вимагають інтереси революції. На мою думку, артилерію треба виручати. Але й кидати хворих — нема на те моєї згоди. Ми

спільно з товаришами десять місяців билися проти німців, корніловців, денікінців, та невже ж побіжимо тепер від них перед хворобами? Коли вже вмирати, то хочу вмерти з ними! Коня свого віддаю під артилерію, а сам піду з хворими...

— І я!

— І я!

Не мовчав ніхто. Близько сотні голосів злилося в однім пориванні. Хворий на сухоти, запальний і чулий завполітвідділу армії, молодий студент Торський скочив на повозку:

— Товариші! Може, я не складно скажу, та зате — від широкого серця! Історія знає немало таких славних переходів пустелями непроходимими. Гинули армії — залишалася слава. Та слава запалювала нащадків, підносила їх на нові героїства, на нові славні дії. Але то були армії завойовників, гнобителів. Тепер настала пора інших воєн, інших боїв — за визволення всіх трудящих. Ми виставимо своїх героїв! Ми створимо нові легенди! Ми впишемо нові сторінки в історію!.. Нехай ми загинемо! Нехай тільки останки 11-ї армії дійдуть до Астрахані! Але вони донесуть туди нашу славу й запалють тисячі й сотні тисяч на борню. Ми вмеремо — армія не вмере, діла наші не вмруть! Ви чуєте? Армія повернеться мстивим, переможним ураганом туди, звідки ми тікаємо! Я вірю в це. Вона повернеться!..

Він боляче закашлявся й виплюнув кривавий згусток. Крики захоплення покрили його слова.

Того ж дня батареї, підсилені кіньми, пішли вперед, а при обозах побільшало пішаків... Маленький, сухорлявий, хворий Торський вибивався з сил, важко дихав і часто витирив нездоровий піт. Ночами його біла пропасниця й кашель роздирав йому груди. Але він нікому не жалівся й щодня місив піски попліч усіх. На третій день він уже падав від знемоги.

Одарюк не спускав з нього очей. Опівдні помітив, що він тихенько відстав від товаришів і заховався за пісковим бугром. Стурбований Одарюк бігцем кинувся туди. Торський лежав на м'якому піску й важко дихав. Одарюк схилився над ним, і голос йому затремтів незвичайно м'яко:

— Володю... Що це ти надумав?

Його погляд упав на кобур. Торський тихо посміхнувся.

— Невже ти вважаєш мене за такого боягуза? Ні, друже, я не думаю вкорочувати собі життя. Я просто умираю. От і все. Я не хочу вас обтяжувати,— там і так місця мало... Ти не бійся, це недовго... Тут, розумієш, затишно... Я полежу й відпочину. Це ж чудесно — полежати й відпочити... Ах, Одарюк, як я втопився! Як утопився!..

Він зайшовся страшним кашлем, і кров пішла йому горлом. Його обережно перенесли на підводу. Другого дня він помер.

*

* * *

Мертвих кидали, живі далі йшли, доки теж падали з ніг. Над хворими, знесиленими загонами нависла тривога: нема води. Йшли пісками, не зустрічаючи ніде худуків (копанок). Пробували здобути воду, але в ґрунті не було й ознак її. Вишукували по балочках тоненькі й маленькі цяточки снігу й вилизували їх язиками.

Стогін стояв над обозами.

— Води!.. Води!..

Тася йшла мов у чаду, змарніла до краю, з порепаними від спраги й вітру губами. Маринка несла маленьку Катрусю. Її мати вмерла від тифу. Вмираючи, прохала Маринку не кидати дитини, стати їй за матір. Дитина скиглила й благальними великими очима дивилася на Маринку. Серце Маринці краялося. Вона догнала Тасю.

— Тасю, ти вчилася на лікаря... Скажи мені...— Тільки не подумай чогось такого... Чи скоро в жінки буває молоко, як вона завагітніє?

— Ні, Маринко, не скоро... А що?

Маринка зніяковіла. Потім, уся червона, стала сміятися:

— Та то... У мене ж, бач, не було дітей... А воно — таке маленьке, таке втішне... І так благально дивиться... Воно ж умре без молока... Я б хотіла... Я б хотіла...

Тасі бризнули сльози з очей. Ця маленька жінка з великим серцем хотіла б завагітніти, щоб своїм молоком вигодувати чужу хвору дитину!

— Маринко!.. О, яка-бо ти!.. Сестричко моя рідненька! Які ж ми з тобою нещасні!

Вона гірко заплакала. Виливала пекучу тугу за тисячами померлих на її очах і тих, що вмирають. Плакала за зів'ялими жіночими мріями й за ним, за Гавриком...

Рогожина не було вже два дні. Коли вступали в пасмо пісків, він зауважив товаришам:

— Тут не буде води... Треба шукати інших шляхів.

— Звідки ти це знаєш?

— Я виріс у кізлярських пісках. Я по рослинах бачу, що тут ґрунтові води глибоко. Треба звернути на північ.

— Але це збільшить нашу дорогу...

— Зате спасе багатьох від мук і смерті.

Його не слухали.

— Нам кожна хвилина дорога, а ми будемо собі нових шляхів шукати.

— Без хліба йдемо, то вже без води якось витерпимо.

— Та ще ж і те візьміть: сам тут не бував, а тільки язиком плеше.

Загін вступив у безводне пасмо пісків. Змучені спрагою люди ледве рухалися, падали, відставали.

— Води!.. Води!..

Язики порозпухали, в роті пересохло. Лягали обабіч валки й стерегли коней: билися за кінську сечу й висмоктували її з брудних калюж.

Коні пленталися, мов п'яні, падали й дохли більше звичайного. Люди, як мухи на падло, кидалися на трупи, розрубували їх, живилися м'ясом, пили кров і рідину. Це втамовувало спрагу.

А Рогожина не було. Відстав? Загинув? Товариші нічого не знали.

Того дня передова група, вибравшись на гребінь піскових бурунів, побачила поперед себе невеличку падину, а на ній — озеро.

— Вода! Вода! Браточки, вода!

Мов електрична хвиля пробігла змученим натовпом. Люди кинулися навпростець. Погоничі повернули за ними коні. Бігли люди, бігли коні, перекидалися повозки. Хворі підводилися й намагалися перегнати інших, падаючи й плазуючи. Лізли рачки, плакали й кричали:

— Голубчики!.. І мені!.. Братики!.. І мені!..

Кожен уже знав, що в степових копанках води всім не вистачало.

Біля озера кишіла людська каша. Звалювали з ніг, лізли по головах і плечах, зміснвши тоненький лід біля берега з вонючим намулом, падали просто в воду і глитали, глитали її... щоб зразу ж виплюнути назад.

Це була гірко-солоняча вонюча мочажина.

Після півгодини люди сиділи й лежали навкруги в глибокому розпачі. Навіщо йти далі? Чи не краще вмерти тут без зайвих мук?

У Тасі чманіло в голові від спраги й втоми. Вона пішла з Маринкою допомогти кільком роздавленим біля озера. Сонце сідало в жовто-сизих хмарах, і тіні лягали від сусідніх бугрів. Тася випадково глянула в замерзлу калюжу й жахнулася. Звідти виглянуло страшне обличчя з порепаними губами, потріскане, обвітрене. Тільки великі очі нагадували колишню Тасю. Спочатку хитнулася назад. А потім... Не однаково хіба? Людям потрібні її руки, а не обличчя. А Гаврикові... Четвертий день немає Гаврика. Група тоне, як сніг весною. Люди мруть, відстають, гинуть без вісті.

Безмежний розпач охопив Тасю; пекучі сльози підступили до очей. Повернула до піскових бугрів, зійшла на гребінь і глянула навкруги. Скільки хватало ока, лежали піскові замети, застилаючи краєвиди. Мертва тиша навколо, мовчання пустелі... Відчуття важкої самотності охопило Тасю, й вона, знеможена, опустилася, ридаючи, на землю. Чи треба було жити, боротись, любити й ненавидіти, щоб самотній умерти в оцій пісковій пустелі?

— Тасю!..

Схопилася, власним вухам не повіривши. Буйним хмелем ударила в голову радість. Кинулася до нього.

— Муже мій!

Небо хитнулося обабіч, і піски попливли кудись угору. Обережно опустив її на м'який пісок, поклав голову на коліна й поцілував милі очі.

— Не плач! Усе буде гаразд!.. Я шукав води, Тасю... Ми пішли мертвою дорогою. Трохи ліворуч є старі комлицькі хедуки. Ось — на!

Він витяг із кишені пляшку з бруднуватою водою й простяг до Тасиних губ. Тася вхопилася обома руками за пляшку, й непереборна жага на момент перекривила її обличчя. Але останнім зусиллям волі одірвалася від спокуси.

— Не можу, Гаврику!.. Сама, потай від усіх, потай від Маринки, не можу!

— Дурненька! Я й не дам тобі всієї,— зразу не можна. Половину я віддам Маринці. А через годину — всі люди питимуть уволію.

Припала до пляшки й пила, захлинаючись, цокаючи

зубами об скло. Аж тепер відчула, як ослабла. Сльози самі текли з очей.

— Буде!..

— Ще, любий!..

— Буде! Це — Маринці.

Отямилася, провела рукою по чолу і тоді згадала: озеро, порепані губи, страшне, обвітрене, виснажене обличчя. Закрила його обома руками з гіркою думкою. Потвора!.. О, як жорстоко насміялася з неї злая доля! Скільки років вона сама відпихала любого, а тепер... у таких обставинах... з таким обличчям...

Невиплакані сльози просилися на поверх. Безмірний розпач давив важким каменем. Досі в дорозі їм не траплялося бути наодинці, порозумітися, усунути накопичені перешкоди. Скільки недоладних помилок і жорстоких слів стали тепер між ними холодним муром!

І раптом — несміливий дотик і ледве відчувана ласка. Він м'яко й тепло відхилив обидві долоні й глибоко заглянув у такі милі, правдиві очі. Його погляд сяяв невисловленою ласкою, як і раніш, там над Урусколем.

— О Гаврику!..

Плакала й сміялася щасливо й закохано. Знала: муж. Такий рідний і разом такий незрозумілий. До болю хотілося припасти до його губів, до його грудей, з німим каяттям за минуле... Милий, милий...

Соромливо вирвалася з його рук і зірвалася на ноги:

— А Маринка? Швидше, швидше — до Маринки!

Біля возів з хворими Тася побачила новину: прив'язана до воза, стояла звичайнісінька коза.

— А то що таке?

Рогожин засміявся.

— Думаю, що коза... Отож через неї я й забарився трохи. Розшукав комлицький зимовик і... для маленької Катрушки...

Маринка ойкнула, й незчувся Рогожин, як вона вчепилася в нього й закрутила його дзигою.

— Та золотенький же мій Петровичу!.. Як же це ти догадався? Та я б тебе розцілувала, коли б он Тася так тебе очима не їла!.. Як же це вам пощастило?

Рогожин зніяковів і пояснив з винуватою посмішкою:

— Боюся сказати. Віддав хазяїнові свого годинника, а хазяїці, вибач, Тасю, твою заручальну каблучку. Таке мені горе: шість років беріг... А тепер — хоч наново сватайся!

Тася радісно засміялася, кинулася до нього, і перший поцілунок дружини затулив йому губи.

Щастя межує з горем, і життя цвіте поруч смерті... Того ж дня вмер від тифу член Реввійськради, начальник загального резерву армії Одарюк.

XVII

Армія мандрувала степовими манівцями, розбившись на загони й гуртки. Третина її вже лягла в пісках від холоду, голоду й хвороб. Трупамі людей і коней засіяло мовчазні простори. Лежали купами під буграми, забившись у затишок, падали над дорогою — і вітер засипав їх пісками летючими. Там і там виглядали з заметів ноги, голови, покинута гвинтівка, повозка, лафет. Одні вмирали, інші йшли тим же шляхом або звертали обабіч сумного кладовища.

Загін, де йшов Рогожин, тримався довше. Не було харчів, але сяк-так живилися «комлицьким чаєм». Рогожин умів обрати кращу путь поміж бурунами й знайти воду. Проте смерть брала своє: дохли коні, мерли люди, їх викидали в пісок. Тася й Маринка ходили біля хворих, скільки могли; Рогожин допомагав їм. Здибалися в степу з групою, де був Байсунгуров.

Клима Байсунгурова жінки вважали за одлюдка. Щось там у нього трапилося замолоду з любов'ю дівчиною, і в душі залишилася назавжди якась тріщинка. Казав часто:

— Недолюблюю жінок... Права їхні визнаю, але їм ще й привілеї всякі подай! Де ж пак: слабе створіння!..

Розгром армії вплинув на нього тяжко: став мовчазний і похмурий. Його залучили до роботи біля хворих. Це розважило Байсунгурова: працював за двох. І що більше працював, то дужче розгладжувалися його порані думами зморшки. Вчився у Тасі й Маринки.

Трудно сказати, де беруть жінки фізичні сили, коли серце штовхає їх на подвиг. Тасю Рогожину Байсунгуров знав іще, як училася. Але тепер це була не та Тася. Вітер, холод, голод, снага, важка робота й щоденні картини страждань і смерті взяли в неї колишнє миле дівоче обличчя, покрили чоло хмарами смутку, провели біля

губ рисочки болю й турбот. Але великі очі пом'якшали й світилися мудрим життєсприйманням.

Раз Байсунгуров не витерпів:

— Чого ви, Тасю, живете так, наче у вас щодня великдень?

Тася скоса сипнула променем на мужа:

— Того, що я щаслива, Климе... Того, що я знайшла саму себе.

— Це не відповідь: «Щаслива того, що щаслива...» Я хочу знати, в чому щастя. Ну от... Ми ж не діти. Ми знаємо, що дуже, дуже мало хто з нас вийде з оцих пісків. А що, як задме шурган?.. Над нами всіма вартує смерть, а вам радісно... Що ж це таке? Та й не ви тільки... Я немало знав таких. Нагнибіда так і вмер із радісною посмішкою на устах. Досі я знав, що людям радісно жити, тепер починаю думати, що людям іноді радісно вмирати.

— Так, Климе,— іноді радісно вмирати. Це — коли ти власне щастя,— Тася знов сипнула променем,— зможеш вплести в громадську справу, розбрикати радість його на чужих муках, зменшити їх, полегшити, заспокоїти, запалити до дальшої боротьби. Я не вмю, Климе, цього висловити, я тільки вмю відчувати й здійснювати.

— Ну, а коли смерть? Що вам тоді з цієї радості?

Тася засміялася:

— Ну, а коли смерть, і ви так і вмерете злюкою? Що вам тоді з вашого смутку? Смерть однаково прийде на смуток і радість, на горе й на щастя. Краще ж гнати смуток і сіяти радість... Ні, я не можу вам цього пояснити! Ви краще придивіться до Маринки: я в неї вчилася.

Байсунгуров чогось зніяковів і мугикнув:

— Що ж Маринка? І Маринка така ж дивачка...

— Ні, вона не дивачка. Коли б люди в житті через свою короткозорість не переступали через таких Маринок, вони б ставили їх на постаменти... Я ще вся в полоні власного життя. Ну от,— вона засоромилася,— недавно ходила хмара хмарою й на інших смуток наводила. Тепер радію й вас цим дратую. А в неї власного життя й власного горя немає. Ви його не побачите. Де такі жінки беруться, Климе? От я скільки вчилася, думала, мудрувала, а Маринка прийшла й перетворила мене наново. Бережіть її, Климе. Такі — не живуть, а горять.

Маринка справді горіла й догоряла останнім ясним полум'ям. У неї хтось із відсталих військових частин украв козу. Маленька хвора Катрушка зачевріла й умерла. Тася думала спочатку, що Маринка виплаче свої очі й прокляне світ. Але по кількох днях вона вже сяяла за роботою, як свічка.

Трудно сказати, де взялися невичерпні запаси творчої любові в цієї недавньої батрачки, що поневірялася до вінця по наймах, а після вінця попала в вир імперіалістичної війни та революції! Нагнибиду забрали до армії. Маринка сама орала, косила, молотила, одробляла землевласникові «скопщину» й ждала, ждала, ждала. Революція змела Маринчині убогі мрії про дрібненьке власне щастя, поставивши руба гасло: «Все — або нічого». Завірюха громадянської війни знесла Маринчину хату, забрала мужа, загнала її саму в голодні піски, одняла останню втіху, а Маринка вся світилася горінням громадського подвигу, віддавала всю свою ласку й клопоти вошивим, голодним, півмертвим тифозним і сіяла навкруги світло й тепло. Її материнські турботи оточували завжди найнещасніших, найубогіших, безнадійно хворих. Її благословенну руку відчували на своєму чолі півмертві, в останній агонії, і часто м'яка посмішка сходила на їхні вуста. З тією посмішкою вони й умирали.

Байсунгуров сам не помічав, як біля Маринки розгладжувалися зморшки на його похмурому обличчі. Раз майнула цікава думка. Не втримався й запитав:

— Маринко... А що, коли б ви попали в полон до денікінців? Ви б же й там ходили за хворими й пораненими. Ви не можете без цього.

Маринка тріпнулася, як поранений птах:

— Я б там умерла! Руки б собі поодгризала, а до їх би не пішла робити! Це ж від їх усе... Це вони...

Вона по-дитячому хлипнула й схвильовано відійшла геть.

Якось випала коротка відлига. На ніч спинилися на падині біля убогих комлицьких худуків-копанок. Крізь теплу млу небо сіяло на піски золоті маки. Рогожин нарубав гребенчуку й розвів огонь. Байсунгуров помагав Маринці варити «комлицький чай». Тася дрімала, поклавши голову на коліна мужа, уклавшись полою його шинелі.

Байсунгуров розчулився:

— Чорт його знає, яка вона химерна, та доля людська: не знаєш, де знайдеш, а де загубиш... Розкажи мені, Гаврику, що вас розлучило з Тасею, коли це не секрет. Ти колись мені дав слово.

Тася заворушилася під полою й притисла до своєї щокви руку мужа.

— Ні, це тепер не секрет. Це добре, що ти запитав. А то були такі часи, що навіть Маринка дивилася на мене вовком.

Маринка розсміялася:

— Не люблю, коли — серця докупи, а люди — нарізно.

— Дак ото ж — не моя в тому вина... Ти знав, Климе, стару Кологривиху?

— Аякже! Жива казка з терської старовини.

— Ну от... Вона сама налічувала собі вісімдесят сім років, а було їй і того більше. Пам'ятала ще Дуньку Догадиху, — ту знамениту червленьську Дуньку, що за нею впадав Лермонтов. У її родині поет написав і свою знамениту «Козачу колискову пісню»... Вона приятелювала з відомим на всій лінії Єпішкою Сехінім, що в Толстого, в «Козаках», виступає під ім'ям Єрошки. А сама була така красуня, що, як говорили в станиці, «на неї совісно було й дивитись»... І була вона така нещасна, що до кінця днів своїх плекала в серці тільки ненависть до людей. Її зрадив муж — і горда козачка відтоді закопалася в своїм хуторі, в пісках, біля Уруссколя й прожила там вовком майже до смерті. Працювала як віл. Власною рукою забила не одного абрека, що намагався пограбувати хутір. Любила виховувати сиріток-дівчаток і влаштовувала їх потім у монастир... Аби тільки не заміж!

Голос Рогожина потеплішав, і Тася відчула, як рука його м'яко пригорнула її до себе.

— Тут, над Урусколем, я побачив уперше Тасю. Була вона для мене — як зоря в небі... Ти ж пам'ятаєш, Климе, що я тоді був за один? Цілковитий буйгуш, син удови-козачки. Тинявся по наймах, набув собі лихого слави урвана, шибайголови. Куди мені — до вихованки гордовитої Кологривихи! Проте в мене була здача, мабуть, не м'якіша, як у Кологривихи. Я пішов до неї: «Віддайте за мене Тасю! На руках її носитиму! Будете за мною як за кам'яною стіною...» Вона мовчки покликала наймита: «Проведи ось цього хлопця за ворота,—

він не туди попав...» Я переждав кілька днів і знов до неї: «Ганно Андріївно, подумайте про старість, а я для вас...» Вона прикро засміялася: «Ходи, хлопче, геть та більше не потикайся! Не дивись високо вгору, а рубай вербу по собі!..» Я закипів: «Викраду!» — «Побачимо!» І почалася жорстока війна.

Маринка, вся зацікавлена, слухала, широко розкривши очі. Байсунгуров мовчки підкидав сухі гілки в огонь.

— Я блукав як тінь навколо хутора. Двічі здивався з Тасею. Подивилася, зацікавлена, на такого одоробла, зашарілася, засміялася і втекла. Тут у мене трапилася історія з Доногуєвим. Ти знаєш, Климе, Доногуєва?

— Хам і дурень!..

— Хам і дурень, ще й себелюбна жорстока людина. Я в нього працював іноді на виноградниках. І тут довідався, що він накинув оком на Тасю: сподівався, що стара Кологривиха запише їй своє майно, й уперто домагався Тасиної руки. Його Кологривиха зустріла не краще, як мене. Впіймавши облизня, Доногуєв підкупив абреків напасти на хутір, викрасти Тасю й заховати за Терекком. А він, бач, мав тоді виступити в ролі спасителя.

Тася раптом схопилася й сіла схвильована.

— Гаврику!.. Ти мені не казав цього!

Рогожин тепло засміявся:

— А ти ж не хотіла мене вислухати!.. Отож мені пощастило викрити цю змову: були в мене тоді приятелі за Терекком між чеченцями. Закипіла в мене кров. Нікому не казав ні слова. Думаю: «Тепер здобуду свою царівну!» День і ніч стеріг я хутора. Діждався банди, бився з нею із засідки, когось там убив, когось там підстрелив, і мене хтось там підстрелив. На підмогу вискочила стара Кологривиха з двома наймитами. Вона сама оглянула мою рану, промила, посипала порохом та ще якоюсь поганню, розпитала про все — і ще раз показала двері...

Байсунгуров умгукнув:

— Кремезна баба!..

— Камінь, а не жінка! Розпач тоді взяв мене, скажу я вам! Доногуєв, звісно, ні слова. Тільки згодом розщитав і додав: «От що, парубче, я не люблю, коли хто тиче носа до моїх справ. Більше в мене тобі роботи не буде. Не ходи. Та й іншим у станиці пораджу, щоб тебе не брали...» Така мене тоді досада взяла, що хоч і самому

в абреки! Аж тут, чую, Кологривиха захворіла. Кличе мене. «От що, урване! Тасі тобі не бачити, як своїх ушей. Вона далеко. Але я видам її за тебе й виведу тебе в люди з однією умовою. До Тасі ти й рукою не доторкнешся, жодного словечка їй не промовиш. Зразу ж після вінця ти даси їй окремий паспорт і ви розійдетеся на дві сторони...» Я просто одубів з несподіванки. «Навіщо це вам?..» — «А на те, — каже, — що швидко помру. Тасі — 16 років, вона — неповнолітня. А в неї є родичі. Вони заберуть її з усім моїм майном і заступлять їй світ...» Я подумав собі: краще ж хоч це, ніж нічого. Дав згоду з однією умовою: після п'яти років маю право шукати зустрічі з Тасею. Кологривиха розсміялася: «Після п'яти років ваша зустріч буде ні до чого...» Два дні по тому ми обвінчалися. Я ледве встиг шепнути Тасі: «Коли потрібен буду, покличте...» Ото й уся наша розмова. Кологривиха зразу ж покинула хутір, переїхала до Владикавказу. Я жив у Грозному. Мені вона найняла репетитора й підготувала до військової школи. Учився з запалом: думав — так швидше прокладу стежку до Тасі. Потім її вислали були, а тут революція...

Байсунгуров перепитав:

— Постой... Між вами ж була якась там симпатія?! Я не про тебе питаю, а про Тасю. Чого ж ви потім не порозумілися?

Рогожин весело засміявся:

— Шість років це була таємниця для самого мене, а тепер ось довідався. Я став, бачиш ти, за провокатора й видав Тасю та її друзів жандармам.

— Та що ти?!

— Отож, бач, так вийшло. Пам'ятаєш той арешт, коли забрали Тамазова, Поліщука й інших? Дак ото — все я!

Тася не витримала:

— Та, Гаврику ж бо...

— Ні, пожди, Тасю... Я справді шість років ходив перед нею провокатором. А вийшло це так. Без Тасі мені життя було не життя. Проте додержувався умови, на очі не попадався. Але щосуботи їхав до Владикавказу й потай блукав там по Офіцерській, біля номера дев'ятнадцятого, щоб хоч здалека її побачити.

Маринка зацікавилася:

— Вона про це знала?

Тася винувато відповіла:

— Ототож-бо й є, що не знала! Коли б знала...

— Пожди, Тасю. Коли б ти знала, може б, на гірше вийшло. Одне слово — я стежив за Тасею, стара Кологривиха стежила за мною, а жандарми стежили за всіма. Вони давно викрили гурток Тамазова, де бувала й Тася. Їх заарештували, Тасю вислали. А стара Кологривиха дала їй докази, що все це я: мовляв, і стежив, і на Тамазова нахвалявся.

— Постой, а це справді було?

— Було. Я ходив за Тасею як тїнь,— значить, стежив. Я ревнував, як дурень, і нахвалявся поламати Тамазову ребра,— значить, палав помстою. Це все використала Ганна Андріївна й зробила мене в очах Тасі провокатором.

— От баба! Ну що їй за вигода?

— А видиш ти, така вже була вона мужофобка. Вона вважала кожного мужчину за мерзотника й щиро хотїла застерегти Тасю від одного такого... Вона навіть запевняла Тасю, що я більше всього домагався за нею грошей і оженився тїльки для того, щоб пролізти в офіцери; Тася, правда, з ласки своєї все це забула: мовляв, парубїйко сам не тямив тоді, що робив. Але сталася революція. А я ж у нїй — як боже теля! І знов ото спїткнувся, не на ту стежку попав. Дїйшло того, що вже сама Тася тїкала мене, як чуми...

Маринка хитро підвела вгору палець:

— Тїкала, а сама мучилася. Я знаю дещо, як вона в госпіталї...

Тася схопилася з місця:

— Маринко! Тїльки скажеш... Я теж знаю дещо, як Маринка вчора...

Маринка засміялася й замахала руками:

— Не буду, не буду, мовчи вже...

І вона зайшлася кашлем. Байсунгуров з тривогою дивився на неї.

Маринка танула, це факт. Останніх днів стали помічати, що вона частїше сїдає відпочити, як тяжко слаба.

— Що з тобою, Маринко? Тобі зле?

Світла усмішка золотила схудле личко:

— Мені добре, Тасю, не турбуйся.

Другого дня вона захворїла на тиф. Зранку намагалася йти за підводами, але не змогла. З винуватою посмішкою сїла на пісок.

— Ви не турбуйтеся, це пройде... Я б заснула, Тасю...

Ти не плач! Це тільки так думають, що вмирати страшно. Ти не плач, Тасю!

Але Тася плакала. І плакав Рогожин, цілючи золоті Маринчині руки. І Байсунгурову суворі очі припали солоною росою, коли він підняв Маринку й поніс до підводи.

Маринка зніяковіла й дорогою шепнула:

— Я вам зробила боляче, Климе?

— Ні, моя золота Маринко!.. Я розумію тепер твою ясну правду!

— Климе!.. Ми всі вмеремо... Ми не вийдемо з цих пісків... Треба уміти вмерти, Климе!

— Так, моя люба, треба вміти вмерти, щоб з цього народилася нова легенда, нові поривання, нове життя.

— Я вас прошу, Климе, заступіть моє місце біля хворих...

— Життя віддам, Маринко!

— Я знаю... А тепер — нахились... Мені несила...

Байсунгуров нахилився, й на губах його затремтів поцілунок — такий слабкий, як обірвана пелюстка степового червоного маку.

Маринка була — як надломлена квітка. Перша ж хвороба зв'ялила її протягом одного дня. Умирала — мов до вінця збиралася:

— Ти не плач, Тасю... Я рада, що так умираю... Що я? Яке моє життя було? А тут — і я частинка цілої армії... І моє життя вплелось в її життя... Не плач, Климе... Я вже піду...

Маринка, маленька жінка з великим серцем, пішла за сотнями й тисячами інших Маринок, Нагнибід, Рябошапок і всіх тих, кого сама ти знаєш, о мамо революціє!

XVIII

Минали дні, сірі, як нудьга, й одноманітні, як степова далечінь. Хворі, голодні, обірвані загони 11-ї армії йшли врозтіч манівцями, тисячами стежок — по бездоріжжю.

Гретя дивізія — рештки колишньої Таманської армії — рушила з Святого Хреста й Георгіївського через Ачикулак, Величайвське й Нурмамбет-Мектеб просто на північний схід, пісками астраханськими. Багато мовчазних таємниць ховає тут сивий, обвіяний шурганями й старовиною степ. Понад півтори тисячі років засівав він

свої простори кістками хозарськими, половецькими, комлицькими й ногайськими. В його пісках заметено хмари стріл і списів на полях жорстоких січ. У його курганах поховано стародавню татаро-монгольську славу. І дримає тепер сумна, безлюдна піскова пустеля під голосіння шурганів, дожидаючись, доки колективна праця й розум розбудять її до нового життя.

Степ поглинув таманців, закрутив, розметав і викинув поміж свої буруни й солонці невеликими загонами, групами й окремими одиницями. Їхніми трупами засіяв жовті піски, зойками й прокльонами напоїв повітря.

Короп Демид п'ятий день ішов у гурті відсталих, знеможених бійців, без води й харчів. Були коні й підводи, було чимало людей, коли вирушили від останніх копанок за Нурмамбет-Мектебом. Піски, морози й голод швидко розвіяли їх дорогою й поклали на вічний відпочинок. На кожній ночівлі залишалися трупи, на кожній зупинці падали коні. Кінським падлом живилися люди, людськими трупами ласували чакалки. Щодня танув загін, як весняна крига.

Біля Гайдуцьких Солоних озер заскиглили перші колючі степові вітри. Звечора бійці розгрібали руками холодний пісок на затишних південних схилах кучугур і лягали спиною до спини, по кілька в ряд, щоб не задубіти. Чимдалі мороз дужчав, бійці цокотіли зубами й лаялися в батька-матір або ж жартами намагалися розвіяти безпорадний настрій.

— Оце доскочили! Холодно — аж коліна самі танцюють.

— Прийшла зима, кожуха нема, чоботи ледащо і їсти нема що.

— А ти не зітхай; чого нема, то й так нехай!

Короп Демид обережно скинув побиті шкарбани й розмотав прілі онучі на хворих ногах. До самих колін йому рясніли болячки й струпи. Товариш тисячоверстового переходу Конон Качурін, слюсар з новоросійських майстерень, подивився скоса й похитав головою:

— Ох, не дійдеш ти, Демиде! Нема тобі ходу з такими ногами!

— Треба дійти... Еге ж, еге ж... Коли ніг не вистачить, на руках лізтиму! Хоч кров з носа — треба до Астрахані!

— А так, так, — треба до Астрахані, до Царицина. А тоді вже піде не та музика...

Присадкуватий Трохим Найда не витримав:

— От не люблю, коли почнуть себе надіями тішити! Пуста надія — дурневі забавка. Годі! Довоювалися! Не з нашим, брат, писком революцію робити! Треба було не з того починати.

Качурін мляво й нехотя спинив його:

— Покинь! Чули вже!

— Чого чули? Коли б вирізали напочатку всю буржуазію, то не гинули б тепер у пісках.

— Широко, хлопче, зачепив! Усіх не виріжеш і самим ножом справи не вирішиш!

— Чому?.. Зробили б землю голою та й завели б нове життя!

— Швидкий ти дуже, Найдо! На голому місці та на безлюдді далеко не поїдеш.

— Зате тепер далеко заїхали... Гнатиме нас Денікін від Кавказу аж до Білого моря.

— Спіткнеться!

— Де?

— Як тільки на робітничі міста напореться, так і спіткнеться. Все наше лихо, товаришок, у тому, що на Кубані робітників — жменя: не було кому порядкувати. А селянська маса — тут, брат, усякого жита по лопаті... Селянську масу треба ще добре попосортувати.

Короп устряв до розмови й докірливо захитав головою:

— Ти, Кононе, того... не зневажай селянина. Селянин, браток, Денікіна бив. Еге ж, еге ж... Селянин десять місяців усю контрреволюцію глушив...

— Та я не зневажаю, дивак ти такий. Я ж і сам не де був, — з таманцями шилом патоку хлестав. Я тільки кажу: є селянин Демид Короп, безземельний городовик, і є селянин Гордій Брижань, куркуль на п'ятдесят десятин. Тут, брат, що п'ять дворів, то й п'ять політик.

— Та годі вже вам дурного язика полоскати! — роздратовано перебив хтось із гурту: — І без вас тоскно. Тут он навколо смерть блукає, а вони з дурного дива теревені завели.

Розмова увірвалася; затихав гомін. Щільніше тислися люди до гурту, шукаючи затишку й тепла. Потроху втома перемагала: один по одному засинали бійці, і ніч укривала їх чорною холодною наміткою. Висипали зірки на небо, замерехтів одвічний Чумацький Шлях... Ще трохи — і Віз покотився на ранок. Дужче й дужче брався

до роботи мороз. Де-не-де почали зриватися з лайкою поодинокі постаті, розминаючи задубілі ноги й руки.

Качурін прокинувся й кілька хвилин слухав ніч.

— Демиде, не спиш?

— Який там сон!

— Ось послухай, ліворуч чакалки гризуться.

— То що?

— Чогось, брат, не поділили.— Він підвівся й намацав гвинтівку.— Як можеш, ходім.

Обізвався Найда:

— Не тривож: у нього ноги підкачали. Я піду.

Знайшлося ще з п'яток охочих. Пішли ліворуч, просто через буруни. З гребеня на гребінь, з бугра на бугор пройшли з півтори версти. В балочці за пісковим гребенем знайшли покинуту напередодні ночівлю. Лежали трупи; стояло двоє возів. Поблизу возів поодкидали ноги задубілі коні...

Попрацювавши з годину, вирізали кращі шматки й понесли їх до табору. Бійці заворушилися. Ділили м'ясо на порції й жадібно їли невеличкими шматками: знали вже з гіркого досвіду, що з голодухи треба їсти обережно.

Табір повеселішав; прокинулася надія.

— Кажуть, від Солоних озер до тракту не більше як сімдесят-вісімдесят верст.

— Держись, браточки! Днів через п'ять стрінемося з кізлярською колоною...

— Рачки доліземо, як не дійдемо!

— Підтягуй дужче пояски, хлоп'ята!

Але ранком виявилось: дванадцятєро хворих не можуть іти далі; між ними — Короп.

Качурін сидів і думав важку думу. Демид покликав його ближче.

— Так-то, Кононе... Думаєш?

— Думаю, Демиде...

— Скільки не думай, нічого не видумаєш... Еге ж, еге ж... Сотня десят'ох не жде. Коли б іще хоч харчі були, а то кожен прогаяний час — погибель. Ви — того... ви ідіть собі швидше, скільки є сил, просто до моря.

— Демиде...

— Постой... Лишнього не говори... Що ж поробиш, браток?.. Не судилося... Еге ж, еге ж... Ну, попрощай-мось...

Качуріну залоскотало в горлі й голос затремтів:

— Демиде!.. Десять місяців...

— Еге ж, еге ж... десять місяців... І ціла армія — десять місяців... А тепер — ціла, браток, армія помирає. Ти подумай: ціла армія!.. Пам'ятаєш — у горах? Е, та що там... Давай поцілуємося, Кононе!

Вони міцно обнялися. Качуріну на очах блистіли сльози. Найда не витримав і нервово закричав:

— Це злочин — кидати товаришів! Немає на це нашої згоди! І не думай про це, Качурін! Хто тебе тут поставив за командира? Ми перепочинемо день та й підемо далі всі разом.

Качурін випрямився й твердо кинув:

— Не дурій, Найдо! Ти знаєш, що таке — революція? Іди вперед, усе вперед і не оглядайся. Коли трупів страшно, не дивись під ноги, а йди та йди собі далі й далі. Упадеш, то рачки лізь, а не лежи колодою. А як і рачкувати не можеш, то мовчки вмирай, не розводь паніки. Демид правду каже: кожен прогаяний час — нова смерть, — розумієш? П'ять днів без харчів не всі витримують.

Найда похнюпив голову.

Попрощались і рушили далі не оглядаючись. Кожному здавалося, що дванадцять пар гарячих докірливих очей пропікають йому потилицю докором. Швидше, швидше спішили втекти від самих себе за піскові бугри.

Короп провів товаришів сумним поглядом і оглянув відсталих. Сірі, закурені, вітрами обвіяні обличчя були хмурі й зосереджені. Дехто хлипав, одвернувшись у степ. Короп підвів голову.

— А ви — того... поперед смерті панахиди не правте... Еге ж, еге ж... Був у мене в дивізії друзяка вірний — Нагнибіда. Він ніколи не вішав голови. Казав було: «Підбери соплі! Революція не любить сопливих! Умреш, тоді й лежи серйозно, а поки живий — радуйся!..» Еге ж, еге ж... Хороший був товариш, земля йому пухом! Жив сміючись і вмер — не плакав. Дак чого ж нам журитися, їдять його мухи? До вечора ще далеко: відпочинемо й підемо помаленьку.

Сонце виглянуло на короткий час, скупомазнуло піски золотими віхтями й знов заховалося. Мороз дужчав. Дванадцяттеро покинутих бійців відпочили ще кілька годин, підвелися й попленталися далі. Боліли ноги, горіла голова, і в очах коливалися жовті плями. Хотілося

уткнутися обличчям у пісок і заснути надовго — хоч і назавжди. Ішли над силу до вечора. Десь ясна думка: ляжеш — не встанеш. Двоє попадали дорогою: їх уже й не підводили.

Короп ледве човгав хворими ногами, але голова була ясна. Вечором обрав для ночівлі південні схили бурунів. Знов занурилися в пісок, щільно збившись до купи, й послули важким сном. Побудив усіх Короп. Мороз і вітер кружляли над степом, вишукуючи здобич. Ранок уставав похмурий і колючий. Хмари нагнулися до самої землі, й крижана хуга боляче хвиськала по обличчях. У повітрі де-не-де затанцювали сніжинки. Відсталі йшли вже з останніх сил, охлявши з голоду. Вітер збивав із ніг. Ще двоє впало...

Кінець...

Але це були таманці: до останнього моменту вони не випускали своїх гвинтівок із рук. Пронесли їх через гори й fronti: сподівалися пронести й через пустелю.

Короп спинив товаришів. На обличчі йому відбилися м'які промені щирого хвилювання:

— Баста! Далі ми не підемо! Наближається метелиця... Еге ж, еге ж... Треба вмирати, товариші... Це не страшно: заснемо й не встанемо. Страшніше бачили, та не лякалися. Так давайте ж того... умремо по-бойовому. Еге ж, еге ж... За нами, може, йтимуть денікінці; покажемо їм, сукиним синам, як треба вмирати!

Тільки один голос заперечив безнадійно й тоскно:

— А що нам з того?

— Як це — що з того? Треба, щоб тебе й мертвого поважали люди. Еге ж, еге ж... Матері його ковінька, — будемо й мертві стояти на варті революції!

— А справді! Так чи так, а вмирати доведеться. То краще ж умерти по-більшовицькому.

— Щоб і ворогові в носі засвербіло.

— Нехай не чваняться, як надигають на своєму шляху таманців.

Мужній бойовий настрій охопив усіх.

— А нум, до гурту, товариші!

— Таманці й мертві лякатимуть ворога.

Десятеро знесилених бійців у вітром підбитих шинелях сіли в коло, спина до спина, поставивши гвинтівки між коліна. Щільно засунули руки в рукава, наїжачивши багнети вгору. Спочатку жваво перегукувалися, пригадуючи бойові пригоди. Потім один по одному замовка-

ли, поринаючи в давно забутих особистих спогадах... Вставали перед очима далекі принадні села й станиці... Схилялися над головами рідні постаті... Де вони? Що з ними?..

В глибокій задумі застигали суворі обличчя. Бійці за- синали останнім сном. Навколо кружляв і скиглив ко- лючий вітер. Починалася метелиця. Жартуючи, вона хватала в обидві жмені мерзлий сніг і жбурляла його на мовчазних таманців. Але нерухомо сиділи бійці. Стриміли вгору наїжачені багнети й дивовижно біліли кригою холодні, суворі обличчя.

Минали години, дні, тижні...

Короп Демид з товаришами, не випускаючи гвинтівок із рук, сторожили страдницький шлях 11-ї армії.

*
*   *
*

...Тієї ночі почався шурган.

Останніх днів загони 1-ї й 2-ї дивізій ледве брели безкраїми пісками. Голод і втома брали своє. Зашка- рубли душі, потухли очі, висохли сльози...

Опівдні колона повеселішала: низько-низько над го- ловами полетіли на захід великі табуни важких незграбних дудаків. Кількох пощастило звалити куля- ми. Люди пішли жвавіше, бадьоріше.

— Мабуть, піскам кінець: птиця появилася.

— Веселіше рухайся, браточки! Он із того бугра по- бачимо Астрахань!

Рогожин, серйозний і похмурий, підійшов до Тасі.

— Ти знаєш, люба, що це значить?

— Знаю, Гаврику...

— Коли дудаки в буруни полетіли, треба ждати гли- бокого снігу або шургану... Що буде з цими виснажени- ми людьми, з пораненими й хворими?..

Голос йому зірвавсь й затремтів. За його словами чу- ла своїм серцем:

— ...і з тобою, моя кохана, з тобою?

Вона взяла його під руку й на ходу заглянула в за- смучене, затурбоване обличчя, бризнувши на нього яс- ною посмішкою:

— З тобою, Гаврику, смерті не страшно... Тільки б укупі!

Він вдячно стис їй руку.

— Ти нічого не кажи хворим. Я пораджуся з Климом, і звернемо до бурунів. Там не так местиме.

Байсунгуров був тієї думки, що треба попередити й сусідні загони.

— Спинимось на відпочинок, візьмемо коні й об'їдемо піски. Я проскочу на схід сонця, а ти катай на захід.

У пісках Рогожин зустрів окремі групи з підводами, а між ними — помкомдива 1-ї стрілецької К. Лісового. Кубанець Лісовий спокійно вислухав Рогожина й запитав:

— А що таке шурган?

— Це — видима смерть усім хворим, пораненим, виснаженим, а буває, що й здоровим.

— Ми вже бачили сто смертей... Що нам — сто перша?!

— Ні, це вже справжній кінець! Ви чули про самум? Ви читали про смерч на морі? Ну дак от — шурган це наш кавказький самум і смерч. Ми, кізлярці, його добре знаємо.

— Пождіть... Може, ви трохи прибільшуєте? Чого ж про нього так мало в нас писали?

— Того, що він гуляє по малолюдних степах. Хто його тут бачить, крім темних степовиків? А я його бачив. 1910 року на моїх очах такий шурган налетів з-за Каспійського моря. Він підняв його хвилі й жбурнув їх на двадцять верст у глибину Караногою, змивши з берега все живе. На одинадцятифутовому рейді в Астрахані він підхопив декілька кораблів, розбив їх дощенту й викинув десь аж за сто п'ятдесят верст, у караногайських аулах, бочки, скриньки, пакунки різного краму.

— Дак то ж, може, на морі?

— Не краще й на суходолі. В тому ж таки Караногайському степу він розметав аули, розкидав на п'ятдесят — вісімдесят — сто верст десятки тисяч баранти, корів, коней, перекотив піски на нові місця й засипав цілі падини.

Лісовий замислився.

— Що ж робити?

— Треба ховатись під захист старих високих бурунів: їх не так легко зрушити з місця. Вся надія тепер — не попасти в самісіньку середину страшного буревію. Всю армію, звісно, він не зачепить: деякі загони пошарпає тільки метелицею й холодом. А хто попаде просто йому в пашу — тому біда.

— Що ж... Давайте боротися! Щось, може, й зробимо.

До пізнього вечора табір готувався до зустрічі страшного гостя. Вечором Рогожин тривожно оглянув незвичайне небо. Червоно-мусянжеве сонце сідало за бугри, оточене мутно-жовтавим покотьюлом. На сході на обрії вставала якась зловісно біла опара. Щезли всякі сумніви: наближався шурган.

Рогожин улаштував із Байсунгуровим затишок за високим буруном. Перекинули набік повозку, колесами під бугор, засипали її від бугра піском, щоб не знесло вітром, розчистили спереду містечко. Потім дістали води, зварили в запас «комлицького чаю», спекли печеню з дудака. Байсунгуров був урочисто-спокійний і лагідний. Він дістав із свого мішка запас сухарів — цілий десяток — і передав Рогожину.

— Поклади, Гаврику, до своєї торби... Так зручніше буде.

— Що це ти надумав?

— Аж нічогісінько... Хочу бути повноправним членом нашої комуни, от і все... А тепер, Тасю, розкажіть мені ще про Маринку. Може, нас засипле пісками і попливуть віки над нашою могилою. Буду тоді лежати й думати про неї.

— Що ж вам розказати, Кліме? Ви ж її знаєте... Отака вона була з самого Владикавказа — як сонячний промінь...

— Як вона прийшла до вас?

— Їхній хутір спалили чеченці. Вона подалася до Владикавказа шукати роботи. Зустріла я її на базарі й ураз вона полонила мене своїми ясними очима. Ну, от вам і сказати не вмю: як ото тихий ранок теплою весною.

— Говоріть... Говоріть...

— Я її взяла до себе в шпиталь. Вона зразу ж цілком віддала себе пораним і хворим. Горіла, а не жила. Така ясна була, така щира — увесь шпиталь на неї молився. При ній стихали найбуйніші! Від її ласки розтоплювалося найчерствіше серце!

— Говоріть... говоріть...

— Вона ніколи нічого не заперечувала, нікому не докоряла й не доводила. Вона тільки діяла. І ділами своїми переконувала краще від усяких доказів.

— Говоріть... Говоріть...

— Я по собі це знаю. Нам школа, література й життя прищепили багато нездорового. Ми більше вагаємося, наміряємося й вибираємо, ніж діємо. І виходить у нас плутане життя, з сумнівами й хитанням... Вона навчила мене діяти, а не вагатися...

— Ах, Тасю, коли б ви знали...

Байсунгуров важко хлипнув і уткнув обличчя в долоні.

Рогожин обережно підвівся і тихо відійшов набрати гребенчуку. Тася поклала свою теплу руку на буйні кучері Байсунгурова.

— Я знаю, Климе... Я по собі це знаю. Половина людей ходить навколо свого щастя й не бачить, де воно. Та не в тім справа, Климе...— Голос її забринів м'яким смутком: — Може, ми всі тепер підемо за Маринкою... Дак навіщо ж жалкувати за тим, чого не було? Пам'ятаєте її слова? «Треба вміти вмерти, Климе...»

Байсунгуров хвилину помовчав і раптом твердо й упевнено підвів голову:

— Це не мудра штука, Тасю... Вміти жити — далеко трудніше. Давайте переіменимо тему...

...Уночі похолодало; пішов сніг. Рогожин прокинувся, укрит краще Тасю й тут помітив, що Байсунгурова немає. На його місці приколота була сухою стеблиною записка.

Рогожину заворушилася тривожна думка. По смерті Маринки Байсунгурова було не впізнати. Ніби той самий, завжди зосереджений і трохи замислений товариш Клим,— але на обличчі йому лягли якісь м'які промені внутрішніх переживань. Тверді суворі лінії губів пом'якшила ледве помітна посмішка. Відтоді, як над загоном нависла неминуча загроза шургану, Байсунгуров особливо щиро й тепло поставивсь до Тасі й Рогожина, так ніби готувався до надто довгої розлуки з ними.

Рогожин похапцем викресав огонь і, схвильований, прочитав записку Кліма:

«Любі мої! Я іду від вас. Знаю, що таке — шурган, і знаю також, що наших припасів на трьох не вистачить. Комусь із нас треба піти. Не вважайте це за сентименталізм розмагніченого більшовика — це тільки акт послідовності. Хтось там сказав, що людина є тварина соціальна... «Один за всіх, і всі за одного...» Це — прекрасно. Але соціологія — не математика, а соціальне ціле — не сума арифметичних одиниць. Я забував про це

і, во ім'я соціалізму, проходив у житті мимо окремих Маринок, як мимо верстових стовпів на шляху в майбутнє. Це моя персональна помилка. З вами, з Мариною я усвідомив її особливо яскраво і хочу тепер виправити, оскільки зможу. Сто раз я йшов на смерть ради цілого, ради свого класу,— дозвольте ж мені сто перший раз піти на це ради одиниць, що становлять цей самий клас. Я думаю, що мій партквиток від цього не зблідне й не злиняє.

А втім, може, ще нічого й не буде — ні шургану, ні саможертви, а тільки донкіхотство... Це було б найгірше: в історії 11-ї армії не повинно бути ні смішного, ні жалюгідного...

Прощайте, друзі мої! Я йду з радісним відчуттям, з твердою вірою в наше спасіння і в нашу остаточну перемогу.

Клим Байсунгуров»

Рогожину защеміло в грудях. Розбудив Тасю.

— Ах, Климе, Климе! Ну куди ти пішов під таку завірюху?

Тася плакала:

— До Маринки, Гаврику, до Маринки...

Спати вже не довелося. Вітер зловісно вив понад степом, дужчаючи шохвилини. Згодом ударив з півночі буйним вихром і помчав хмари понад самою землею.

— Починається, Тасю... Ще кілька хвилин — і тут буде пекло.

Він притулився до перекинутої, прикопаної піском повозки, посадив біля себе Тасю, закутав її й міцно-міцно пригорнув до себе.

— Ах, Тасю, я дав би самого себе пошматувати, щоб ти була тепер далеко-далеко...

— Дай руку, любий! Ти не сумуй,— це тільки момент. Держи мене міцніше. Умерти з тобою, в твоїх обіймах не страшно. Гине вся армія, Гаврику! Ми в ній тільки малюсінькі крихітки. Гине вся армія, що майже рік стримувала денікінщину на Кавказі! Хто знає? Може, це найважливіша послуга революції... Хто знає? Може, згодом це буде одна з найславніших сторінок історії — і наша боротьба, і наша смерть... І співці складуть нам свої пісні!.. І з нею, з армією, житимемо в спогадах людей і ми, її маленькі піщинки!..

— Тасю, хороша моя! Чом я не спізнав тебе раніш? Чом таке коротке було наше щастя?

— Не жалій, любий! Може б, тоді нічого цього не було — ні великих страждань, ні великих радощів. Дай мені твої губи, коханий! Коли прийде смерть, заступи їй дорогу! Випий сам мій останній подих!.. Муже мій!..

— Прощай, моя золота дівчинко, моя дружино незаймана!..

А навколо вже закрутила, заголосила, затанцювала над степами страшна хуртовина. Здавалося, якась люта, скажека сила зірвалася з цепу й мчалася у безвість із ревом і посвистом. Хмари котилися просто по землі, а піски повисли над хмарами. Все змішалось — небо й земля. Страшенна буря скиглила й вила, розриваючи своїми кігтями піскові кучугури, крутила й жбурляла їх велетенськими жменями на всі боки, біла гострим, як цвяхи, піском і камінцями й перекочувала бугри з місця на місце.

Настав день, але було темно, як уночі. Зійшло сонце, але його похоронила земля, що встала порохнявою вище хмар.

Табір тримався недовго. Шалений вітер перевернув і розметав вози і покотив їх покотом у пільму чорного дня, розкидаючи поранених і хворих. Бігли очманілі коні, бігли люди й падали, ховаючись за бугри, а бугри вставали, й перекочувалися через трупи, й летіли в безмежну далечінь. 11-а армія переходила свою останню страдницьку путь.

80—90 тисяч їх рушило в піски, і тільки 40 тисяч хворих і виснажених дійшло Астрахані та Яндиків. Близько двадцяти тисяч мусили зразу ж лягти до лазаретів. Кістками загинулих бійців засіяв шурган степові простори; кров'ю поранених, сльозами знесилених напоїв неплідну землю. Із щедрого засіву вродилася слава.

Котилися дні, тижні, місяці — рік минув у нових бурях і класових боях. Відроджена й поповнена 11-а армія, спільно з іншими, вертала назад, на Кубань і Терек, змітаючи денікінців на Новоросійськ, Владикавказ, Кізляр, за гори, за море, за кордони.

Розірваний ланцюг історичної неминучості замкнувся знову.

АРТЕЗІАН

Роман

I

День умирав, розплатаний на піскових буграх, ледве запорошених снігом. Тихо — ні руху, ні звуку: пуста. Тільки пара заклопотаних галок мовчки поспішала до Заворсклянських лісів, приголомшена німим безлюддям. Сірим шовками слалися навколо вечірні сутіні, запипаючи обрії млою. Вибалки темніли, розпливалися, росли, вбирали в себе степ і ніч. Ближче й ближче, щільніше й щільніше сходилися мовчазні темні околиці, ховаючись під волохатою шапкою темряви. І так незвичайно, так дивовижно лягла навкруги німа, глибока тиша, ніби хтось насторожено випростався в пітьмі над степом, затамувавши подих.

Аж ось раптом гнітючу мовчанку розкраяло гостре, моторошно-жахливе вовче завивання — на влови, по здобич вийшов старий волоцюга сірий. Чітко нашорочивши вуха і підвівши морду, він кидав понад буграми один по одному свої мисливські заклики й слухав ніч. Трохи згодом, десь на віддалі, обізвався йому у відповідь другий такий і третій. Зійшлися, порозумілися, замовкли.

Ще кілька хвилин — і через дорогу легким, пружинистим скоком майнули три хижачькі постаті. Стали, всотали в себе всі околиці запахи, зважили їх на свії звіриний домисел й обережно рушили за своїм ватажком до глибокого яру. З яру тхнуло важкою задухою кінського падла.

Сірий бував уже в бувальцях. Знав і загрозливий запах мисливської зброї, і пекучий вогонь дробу в прострелених м'язах, і зрадливі несподіванки ловецьких капканів. Вийшовши зимувати в піски з далекої Заворсклянщини, він берігся людей стільки ж, як і ненавидів їх. Перетинаючи людські сліди на ловецьких путях, щоразу пильно й застережливо винюхував повітря, глухо гарчав, і шерсть йому вставала тоді на спині щетиною, а очі горіли хижими зеленкуватими блискавицями.

© Видавництво «Радянський письменник», 1977 р.

По той бік дороги сірий нагло занепокоївся й насто-
рожено зачляк у напруженому чеканні. Позаду в та-
ких же позах закам'яніли бурій і сіро-попелястий. Ста-
рий ватажок усією істотою своєю ловив ледь помітні
подихи ночі. Як і раніше, мовчали околиці, нерухомо
лежали піски. Але запахи принесли здалека новину: десь
дорогою їхала з міста підвода.

Сірий застережливо загарчав і нечутною ходою почав
спускатись обочиною до яру. За ним потонули в урвищі
бурій і сіро-попелястий.

Кілька хвилин потривожена ніч слухала тишу. Згодом
десь далеко задріботів цокіт кованих кінських копит і
впливли людські голоси: один молодий, дзвінкий, од-
верто-ширий, захоплено-радісний, другий — не старший
віком, але глухий, настоорожено-скупий і приголомшений.

— Ну та й удача ж мені сьогодні! Де ж пак! У глуху
ніч на битім шляху зустріти друга-товариша... Ти це —
колгоспною?

— Та... ні...

— Невже хазяйською?

— Умгу...

— Та що ти? На шістнадцятому році революції бат-
ракуеш? Ну й діла! Це тільки в Катранівці можна...
Мабуть, у Цимбала або в Колоброда?

— Видиш ти... воно трохи не так...

— Трохи не так?.. Знаю! У них завжди «трохи не
так». У них і наймитів ніколи не було. Крий боже! Або
строкові, або поденні, або так, сироту якогось вигодову-
ють... Ну, та почекай, ми тепер цю куркульську механіку
викриємо! Ми їм, живоїдам, повиймаємо вовчі зуби!..
А ти ж чому це не в колгоспі?

— Покинув... Чого я там не бачив? Піски по-дурному
орати та долонею голу водичку сьорбати? Хай їм чорт!
Не артіль, а страмота!

— Чого ж так?

— А того... І самі з голоду пухнуть, і коней щодня на
яр за хвіст тягають.

— Отакої!.. А ти й не старався причину з'ясувати? Не
боровся?

— Що там з'ясувати!.. І так усе видно. Крутимось
на вузькій латочці над болотом, як порося на орчику.
По той бік — осока та плав, по цей бік — пісок. З піску
хліба не їстимеш.

— Пожди... а професор Луценко їсть?

— Ну, то що? Він слово таке знає.

— Гарзд. Хіба нам не можна того «слова» дізнатися? Коли Луценко піски переміг, то нам у гурті ще й легше перемогти.

— Або навпаки. Гуртове, кажуть, чортове.

— Оце ти так тепер? Ех, Васильку, Васильку! Бачу, тебе тут здорово кудись набік відкинуло. Та це нічого. Я тебе швидко на справжню путь-дорогу приверну. Ми оці піски догори ногами поставимо.

— Хто це — ми?

— А ти й не знаєш досі, хто це тепер — ми? Це я, ти, вся біднота катранівська, вся більшовицька партія, вся наша влада. Ми, брат, насамперед організуємо тут комсомол і поведемо за собою всю молодь.

— А ти хіба комсомол?

— Аякже!

Молодий, бадьорий голос забринів гордощами:

— Комсомол мені й очі відкрив. Комсомол та Червона Армія. Ти тільки глянь навкруги: ніч — як мур німий і мертві піски — мов кладовище. А мені сонце світить і співати хочеться. Розумієш?

— Умгу... Буває...

— Ну, ти не глузуй, це не з хмелю: краплі в рот не беру. Це, брат, повільно нового, прекрасного життя. Воно он там, зразу за пісками, за муром темряви. Коли б ти сам хоч би одним оком заглянув, друже мій! А я бачив! Бачив не один такий завод, що йому тісно було б отут у степу: сорок тисяч робітників і п'ять тисяч інженерів та техніків — чи видано таке? В однім цеху, під скляним дахом, заховалась би ціла Катранівка з усіма своїми дворами. А Дніпро? Братику мій! Я бачив запряжений Дніпро: півмільйона кінських сил в одній упряжці! Як помчить уперед — і сліду старого позаду не лишиться! А які машини, яка техніка! Гризуть гори й мостять загати, глитають чавун і випльовують рейки. Та що там! Я бачив, як машина робить машину! Сто тисяч тракторів за рік, — ти чув таке? Кожні шість хвилин — трактор! І все це нашими руками, і все це в наших руках! Ех, та й радісно ж стало жити, Васильку! Ось коли всьому старому справді кінець!

— Коли-то ще воно дійде до нас...

— До нас? Ех, ти! Воно вже в нас на порозі, он там, за тими буграми, за болотом, в отому районному місті,

що здійснює частину великого плану, в отих рейках і дротах, що біжать від району до центру. Слухай, не хотів я завчасно про це дзвонити, а тобі скажу. Для того й до Катранівки їду, щоб ціле село на піски вивести.

— Чи ти при собі?

— Ха-ха!.. Цілком при собі. Ми там у місті, в земвідділі, в міськкомі, в парткомі, до самого корінчика цю справу розглянули.

— Над болотом хоч і тісно, а проте в кожного є клаптик городу. Сяк-так живуть.

— Живуть, кажеш? Хто захопив собі добрий кус, той і живе. А дев'яносто відсотків колупаються на мізерних грядочках та сяке-таке зілля носять на базар за п'ятнадцять верств. Ото життя? Ні, друже, досить. Тільки колективом і тільки на піску! Бо іншої землі в нас, у Катранівці, нема.

Глухий, приголомшений голос співрозмовника загруз у мовчанці. Його власник, мабуть, щось важко думав. Згодом обізвався якимось беспорядно й глухо:

— Значить... хазяїнів тепер — під ніготь?

— Це ти про куркулів? Обов'язково! Годі їм нашу радянську землю паскудити.

— Стривай... А коли в нас, можна сказати, вже й куркулів нема? Коли вони вже давно нікому нічого?

— Та що це ти, Василю, не пізнаю я тебе? Гора тобі вже тепер не куркуль? Цимбал тобі не куркуль? Колоброд не куркуль? Не вірю я, що вони тепер нікому нічого. Сам же кажеш — не артіль у вас, а страмота: і люди пухнуть, і коні дохнуть. Думаєш, то не куркульська робота? Знаю я ці штуки! А ти, браток, дивиш мене. Що вони тобі? Родичі?

— Не в тім сила... Той, як його...

— Ех ти, опортуністе катранівський! Здорово тебе затуркали за цей час гори та цимбали! Ну, нічого, випручаємось. І не з таких тенет виплутувалися... Ха-ха! Пам'ятаєш Гапку Цимбалову? Як вона колись упала біля нас! Як ловила,— га?

— Умгу...

— І хитра ж у біса куркульня! Чого додумалася батраків у прийоми приймати, хазяйствечко рятувати... Ловко?

— Умгу...

— А як там справді Гора, як Цимбал? Ха-ха!.. Не вивезла й Гапка? І де ти в бога такого дурня знайдеш,

щоб на цю потвору поласував? Погана, як жаба, дурна, як чіп, а лиха, як куркульська сучка.

— Ти, брат, того... наскакуеш усе...

— А ти, брат, тепер того... заступаєшся все... Та чому ти такий невеселий, задуманий? Так наче ховаєшся з чим.

— Хто? Я?.. Та ні, це я так... Голова болить.

Розмова на короткий час увірвалася. З темних серпанків ночі вихопилася врешті підвода. Сани важко йшли збитою в кригу дорогою, щедро присипаною піском. Порівнявшись із ярмом, коняка захропла й позадкувала. Присадкуватий парубок у доброму кожусі натяг віжки й сердито оперезав її батогами.

— Ну, ти!.. Жируєш!

Голос йому забринів хазяйновито і впевнено. Парубок ніби впорався з своїми думами, відкинув вагання й вирішив, що йому треба. Спинивши коняку, він заговорив з неприхованою насмішкою:

— От ти кажеш: артіль, колектив... нове життя. А в мене хіба своїх очей немає? Приміром, оцей ярком...

— Знаю його: Глухим ярмом звали.

— Еге ж, еге... Глухим ярмом. Заглянь, як хочеш: сам побачиш нашу катранівську колективізацію.

— А що там?.. Ага, розумію: коні?

Присадкуватий співрозмовник відповів похмуро й глузливо:

— Поки що коні. Та коли б і людям того не було.

Юнак у будьонівці й військовій шинелі не звернув уваги на глум. Він допитливо водив носом і морщився:

— М-да... Густо пахтить...

— А ти заглянь... Цікаво...

З яру важко тхнуло задухом нудного падла. Збентежений юнак виліз із саней, придержуючи ліву руку, що висіла на чорному перев'язі, і попрямував праворуч від дороги. На дні урвища снігу було більше, як нагорі. На білих його полотнищах молоді очі впізнали кінські трупи, багато кінських трупів.

Юнак почав лічити їх і розгублено свиснув:

— Один... два... п'ять... вісім... десять... Ого-го! Справді, хтось тут у вас надто вже постарався! Стій, а це що там таке? Невже вовки? От тобі й маєш: вовків розплодили! Еге, браток, так не годиться... Слухай, Василю, як там твоя коняка? Не злякається? Хочу пальнути разок.

— Я зараз...

Візник похапцем прикрутив віжки до передніх ніг коня, висмикнув з саней рожна й підбіг до яру. Юнак-військовик, трохи нахилившись над прірвою, пильно вдивлявся вниз, намагаючись вловити зелені вогники, що поблискували часом осторонь у кущах, на десяти-сажневій глибині. Вільна рука полізла по наган.

Візник спинився позаду і остовпів, мов очманілий. Думки плуталися й скакали, збуджені несподіваною картиною:

«...Один тільки крок, один тільки необережний крок, один невірний рух — і всьому кінець... Тут тобі вся твоя колективізація, й розкуркулювання, й комсомол... Господи боже мій!.. А чому б справді?.. Один тільки крок...»

Перед ним, мов дратуючи, сміливо перекинулася над урвищем молода юнацька постать з усіма своїми широкими планами, киплячими думками, сміливими сподіванками. Один тільки необережний рух — і юнак загримить униз із кручі, а вовки докінчать справу. Вони тут хазяйнують щоночі. Після падла так би накинупся!

Василеві здалося, що волосся йому заворушилося й шапка полізла вгору разом із сполоханими, розгойданими думками:

«Та що це я?.. Не призведи, господи... Товариш же вірний!.. Разом бідували!..»

Перед очима блискавкою майнули дитячі й парубочькі роки... Одним шматком ділилися, однією свитиною вкривалися, на однім болоті в холодну пізню осінь хазяйські коні пасли... Але тепер хвильку спогадів знову залила повінь тривоги... «...Колективізація... Гм... Колективізація... А він же — такий... Він справді доведе до кінця діло в Катранівці! Не злякається, не помилує, не спиниться на півдорозі, не подивиться на дружбу...»

Деся глибоко в таємницях душі заворушилася злість. Клубком котилася, росла, перетворювалася на лють: «...Значить, усьому кінець?.. Знов у чужий хомут, за важку працю?.. Піски орати, колектив будувати?..»

Кров ударила в голову. Ще не встиг збагнути розумом, як уся істота напружилася в непереможному бажанні. Сам незчувся, як руки самотужки звелися вгору з кілком. Тільки мить одна! Зціпивши зуби, розмахнувся і хряснув юнака по голові:

— Оце тобі — колективізація!

Ні крику, ні стогону... Мов підрізаний, молодик стрімголов полетів униз, перевертом, важко гупаючи на ви-

ступях крутого урвища. Десь глибоко на дні упав безладно — і згодом все затихло.

Василь, затамувавши дух, кілька хвилин прислухався й придивлявся до мовчазного, нерухомого дна. Німа й байдужа стояла без'язика ніч. Важко сьорбнувши повітря на всі груди, присадкувата постать рушила до саней, злодійкувато оглядаючись.

Руки йому тремтіли, доки він вправляв рожна на місце. З-під волохатої шапки пішла пара.

Кінь занепокоївся й тривожно захропів. Василь глухим, придушеним голосом кинув:

— Ну, ти!.. Падло!..

Потім похапцем поліз до саней, дістав з-під рядна чималий оклунок і, хапаючись, почав розв'язувати ремінь. Але згодом спинився й замислився:

— Ні, не так...

Акуратно знов зав'язав, підніс до яру й жбурнув униз:

— Нехай усе вовкам на споживу... Щоб і сліду не лишилося...

Хвилинку послухав, обережно схилившись над яром, і повернувся назад до саней. Полохливо поспішав швидше, швидше, немов хотів утекти від самої згадки, від власних дум. Розпутавши коня, уместився в сани, ще раз озирнувся, стьобнув віжками й рушив у п'ятьму. Ніч розступилася й знову стулила за ним свої темні завіси.

Цокіт копит поволі затих. Помалу п'ятьма почала танути, брався легенький мороз, випиваючи випари теплого дня. Десь у небесній безодні одна по одній спливали зірки. Мільйонами байдужих очей дивилася на землю, на діла людські німа, бездушна вічність.

Тоді в хашах Глухого яру, на віддалі, заворушилися вовки. Їм другу ніч не щастило, вони були голодні. Кінське падло манило їх на сподіваний бенкет. Ховаючись тепер у кущах верболозу, вони роздратовано нюхали повітря: запахло свіжою, принадно-солодкою кров'ю.

Сірий підвівся й крадькома вирушив на розвідку. Осторонь кінських трупів, у самому гирлі урвища лежала на снігу людина. Вовк полохливо підібгав хвоста й настовбурчився. Людина не ворушилася. Від неї йшов дразливий, непереможно-п'янючий запах. Сірий сів і якийсь час жадібно ловив широкими вогкими ніздрями солодку принаду. Вона манила його дужче й дужче.

Клацнувши зубами, вовк ступив ще кілька кроків уперед. За ним невідступними тінями рушили інші два. Бачили й чули: сніг біля голови юнака темнів свіжими плямами й випаровував солодким запахом крові.

Юнак застогнав і поворухнувся. Права рука безтямно шкребла сніг. Вовки сторожко відскочили на кілька кроків і знову залякли в напруженому чеканні. Рука людини повільно затихала.

Три хижацькі постаті присунулися ближче. Сірий широко вбирив повітря ніздрями й роздумував. До запаху крові, до ворожого запаху людини примішувався ненависний і страшний запах заліза, запах зброї. Поблизу валявся наган.

Вовки чекали, людина не ворушилася. Ковтнувши слину судорожним порухом гарячого горла й охлялого шлунка, старий ватажок ступив ще кілька кроків. Очі йому горіли хижими, зловісними вогниками. Він бачив, як тоненький струмочок крові стікав на сніг і густів на повітрі. Він натовмився чекати...

II

Всьому, звісно, були свої серйозні причини, але вирішальне значення мав і баклажан. Трохи не зовсім звичайний, а проте всім відомий червоний баклажан.

Хоч і солоний, він був такий повний, твердий, ясно-червоний, що, здавалося, в ньому принадно горіло південне сонце й ховався запашний дух степу. До того ж — величність: як на око, в ньому було щось 12—15 сантиметрів. Баклажан лежав на прилавку дрібної перекупки на базарі, ваблячи всі очі, збуджуючи смак і цікавість. Жодна людина не могла пройти мимо, не спинивши на ньому бодай на мить свого погляду й не промовивши або хоч не подумавши:

— Ого-го!.. І де він виріс такий?

Андрій зранку не їв, любив, як на те, солоні баклажани й відчув настирливе бажання підійти до справи щільніше.

— Скільки просите?

— За баклажан? Півтора.

— Та що ви? Смієтеся?

— Так і баклажан же ж! Ви тільки покуштуйте. М'ясо густе й смачне, насіння зовсім мало. Такого сорту ніде не знайдете.

— Ну, це вже ви тее...

— Йй-право. Це мені з-за Полтави таке диво привезли. Там, кажуть, один чудак-професор виводить їх на пісках. Ми їх звемо катранівськими.

Андрій мало не крикнув:

— Катранівськими? Значить, це з Катранівки? Від професора Луценка?

— А ви його знаєте?

— Та... бував колись там. Піски такі, що ні пройти, ні проїхати.

— Отож сестра розказує, він і виводить на тих пісках ці баклажани. Та хіба самі баклажани? Там у нього й капуста, буряки, морква, огірки — все як на виставку.

— Що ж там тепер — радгосп, чи що?

Перекупка скоса глянула на потерту червоноармійську шинелю юнака, на його безпомічну ліву руку на чорному перев'язі й прикинула ціну покупцеві. Спостереження й висновки були маловтішні.

— Е, товаришу... Я точитиму з вами теревені, а товар лежатиме. Це непорядок. Одійдіть хоч трохи від прилавка, не заважайте іншим.

— Пождіть, не гарячіться: я беру ваш баклажан. Тільки не півтора ж таки карбованця?

— Ні копійки менше. Та ви знаєте? В йому буде понад півтора фунта!

— Не може бути.

— Йй-право... Ось гляньте.

Перекупка вхопила клапоть паперу, поклала баклажан на вагівницю й непомітно придержала тарілку мізинцем. Баклажан витяг 650 грамів.

— От бачите! А першого збору бувають іще більші.

Андрій міркував. Насіння з солоного баклажана можна посіяти на розсаду, як і з свіжого,— отже, він поверне витрату.

— Гаразд. Загорніть його мені в бумагу. До речі, ви не розпитували,— як там професор Луценко? І досі живе одлюдьком?

— Як вовк. Цурається людей, то й вони до нього не дуже вчащають. Сестра вже давно закупає в нього городину, а й вона далі порога не бувала. Диво, каже, та й годі. Кругом піски, а в нього зелений рай. Ось гляньте, які штуки вирощує!

Вона знов витягла з відра такий же дивовижний баклажан і поклала на прилавок. Біля прилавка вже

спинилося декілька слухачів. Баклажан горів на сонці, як живий плакат.

— Ану, дайте й мені.

З натовпу виткнулась якась гостроноса трухлява са-лопниця в старомодному вбранні, з химерним кошиком — торбиночкою з різнокольорового шмаття. Вона, очевидно, сприймала всі явища тільки з перевер-том:

— От бачиш... Жили колись люди... Всього було... А тепер...

— Тітусю, так це ж баклажан теперішній, а не ко-лишній.

— Говори мені!.. В тебе ще молоко на губах не обсох-ло!.. Хіба я така дурна? Баклажан теперішній, а сімена старі... І професор старий... О господи, останне доживає-мо... Зруйнували, попсували, понівечили...

— Адже й ви старі, тітусю, а за вас ніхто не дасть і шеляга...

— Ну, не все ж старе таке вже гарне.

— Ах, ти ж...

Лайка й сміх припинили дальшу дискусію. Літній, підстаркуватий селянин увернув іще й від себе:

— Не в сіменах тут діло... Він слово таке знає.

Андрій усміхнувся, забрав свою покупку й пішов... «Слово таке знає»... Наївна фраза, а є в ній і свій гли-бокий, прихований зміст. Не одне «слово» знає старий химерний професор, а довгу низку слів, фактів і логіч-них висновків, що становлять цілий науковий винахід,— от у чім річ! І цей його «секрет» треба розгадати, запо-зичити, використати. Взятися врешті за катранівські піски, освоїти їх, набути ширшого досвіду; перекинути той досвід на всі піскові площі України... Яке, власне, широке й почесне завдання!

— Гм... скажуть мрії... А хіба погано бути трохи мрійником? Хіба не мрії штовхають на винаходи, на ге-ройство? І хіба мріяти дозволено тільки про самі вій-ськові перемоги, про нові площі льодових просторів Арктики, про нові завоювання повітря й стратосфери? А подолати тут, у себе під боком, мільйони гектарів незайманих пісків, цілі пустелі, з добре королівство? Хі-ба це не почесне завдання?

Андрій повільно продирався крізь густий натовп база-ру, плутаючись у вузьких вуличках крамничок, яток, столів, рядів перекупок і селян з кошиками просто на

землі. Він любив вештатись отак у базарному натовпі. Здавалося, нове, соціалістичне, індустрієне місто змело сюди з своїх брукованих і гудронованих вулиць всі рештки старого побуту, приватновласницького ринку, міщансько-індивідуального й сімейного животіння. Тут вони нишпорили, мов павуки в банці, пристосовувались, а в три-чотири години зникали, мов галич з розкльованого до останку падла. Сюди всілякі інваліди, ветерани й недогарки колишньої царської Росії виносили останнє, майже музейне барахло, від старого камер-юнкерського мундира й попівської рясї до молитовника й «Сонника» Мартина Задеки. Тут сходилися перекинутись трухлявим словечком і цвілою думкою рештки поколінь, що не хотіли вмирати, а вперто животіли спогадами й сподіванками.

Та сюди ж буйною повінню, ширше й ширше вливалось вже нове життя, цілим потоком виробів радянської індустрії, промкооперації, радгоспів, колгоспів. Мануфактура, готова білизна, одяг і взуття, меблі й посуд, картини й книги, кондвироби й продукти — все це красномовно свідчило про плановий достаток і заможне життя. Широко й міцно виходила на ринки радянська торгівля, остаточно витискуючи комашину метушню приватників — змітаючи їх, мов сміття, на берег брудної гнилої річечки, де похмуро дримали старі свідки колишнього оптово-роздрібного грабіжницького життя — Московські й Сергіївські торговельні ряди.

А тим часом зверху, над Університетською гіркою, над усім горовим гребенем, велично підводили свої залізобетонні громади нові будівлі й надбудови, спокійно й впевнено поглядаючи дзеркальними очима величезних вікон і фронтонів на околиці, на високі димарі нових велетнів заводів. Тут, на горі, навколо собору, була колись цитадель губерніального самодержавно-купецького міста: губерніальне правління, казенна палата, казначейство, окружний суд, судова палата, сукняно-торговельні ряди, найкращі, найбагатші крамниці. Дарма ви шукали тепер хоч би череп'я цього колишнього кам'яного обличчя старого міста. Давно вже золоті, фальшовані орли злетіли з цих закурених, пропльованих, протухлих будинків, зметені революцією з своїх вікових сідел. Будинки розсунули, підняли свої стіни, поверхи, кімнати, коридори, одяглися в бетон, метал і скло; над новими фронтонами повисли красномовні написи: «Міська

Рада», «Будинок Червоної Армії», «Палац праці». І самий собор, скинувши свої горлаті дзвони, випнувся вгору високою шоглою радіоантени.

А ще далі, ліворуч, за міським оновленим садом, як символ, як гасло, як живий переконливий плакат, заступили обрій зворушливо-рідні, знайомі гіганти — Держпром, Будинок проектів, будинок ЦК, цілі шеренги житлобудів, — соціалістично-побутових засад нового індустріального міста.

Андрій видерся з базарного натовпу, круто повернув через міст до міського саду й сів там, щоб наодинці ще раз перевірити свої думки. Та — правду казати — треба було трохи взяти себе в руки. Молода кров бушувала й кипіла прагненням подвигу, героїства. Недарма він за рік до призову пішов добровольцем до Червоної Армії, попав на Далекий Схід і... повернувся звідти з покаліченою рукою, цілком втративши здатність до військової служби. Та це не вбило, не приглушило його молодечого запалу, а тільки скерувало всі думки в інший бік. Вставала в уяві рідна Катранівка в давучих обіймах пісків — і мільйони гектарів таких же піскових заметів по інших місцях Союзу. Чому вони лежать марно ганебними лишаями серед плодючих ланів СРСР? Чому наші далекохідні та й деякі західні сусіди вмюють спинити, засадити, використати піски, перетворити їх на родючу землю, а ми — ні?

Думи ці вже кілька місяців не давали йому спокою. Він читав книжку за книжкою, допитувався, дошукувався, збирав різне насіння. Повернувшись на Україну, весь час надокучав ЦК комсомолу своїм проектом... Годі! Сьогодні він мусить остаточно переговорити з товаришем Тертишним... І снідати не буде: свій сніданок, баклажан, він понесе йому як вирішальний речовий доказ.

Андрій устав і швиденько вихопився на гору, на майдан Дзержинського. Любив його, як монументальне втілення соцбудівництва, як конденсовану волю до перемоги. З своїм величним простором брукованої й гудронізованої площі, оточеної новопобудованими велетнями, з своїм Держпромом і будинком ЦК партії, майдан здався йому капітанським містком, де невсипущий керманіч країни день і ніч тримає в руках штурвал державного корабля. Майдан щоразу впливав на Андрія, наче вранішня зарядка.

Чітко вицокуючи каблуками, він попрямував призначеним кроком до ЦК комсомолу.

У невеличкому кабінеті завідуючого оргмасовим відділом Тertiшного сиділо четверо. Молодий агроном-комсомолец, аспірант сільськогосподарського інституту, по-товариському привітався до Андрія: вони вже не раз зустрічалися в Тertiшного. Поруч його примостився схожий на павука-гнойовика крупновидий агроном з Наркомзему Солодченко. Він не звернув на прибулого жодної уваги, зайнятий своєю особистою справою: любовно розправляв пишні козацькі вуса з фельдфебельськими підусниками і перетравлював сніданок.

Зате інструктор колгоспспілки широко розкрив на Андрія очі, ніби впізнаючи й вагаючись.

— Десь ми з вами бачилися, товаришу,— мовив він, вітаючись.

Андрій усміхнувся:

— У бупрі бачилися. Ви там провадили колись масову роботу.

Шульман зняковів:

— Не пам'ятаю... Ви там служили?

— Ні, сидів.

Солодченко покинув свого вуса й холодно зиркнув на юнака: з ким тільки доводиться тепер мати діло!.. Але Тertiшний одсунув свої папери набік і спокійно зауважив:

— Еге ж, сидів. Куркулі посадили. А ми його визволили й залучили до комсомолу та до роботи. Ну, почнемо, товариші!

Тоді Шульман пригадав. Молодий хлопець-наймит став комусь на селі поперек горла. Вороги скористалися з його бунтарської вдачі й узялися до прихованої агітації: декого одурили, декого підкупили, дскому замазали очі й домоглися громадського присуду про виселення Андрія в Сибір. Парубок з несвідомості й розпачу переклав усю вину своїх односельців на Радвладу й мало не пустився берега, надумавши тікати з-під арешту й мститися. Але в бупрі, дожидаючись розгляду справи, він захопився радянською поправно-трудовою системою, майстернями, школою, книжкою, газетою й так узявся до діла, ніби думав зовсім не виходити звідти. Адміністрація, судові органи й правління спілки «Робземліс» зацікавилися оригінальним в'язнем. Справу його уважно

розслідували й припинили, а самого влаштували на роботу. Та незабаром відомий конфлікт з китайськими мілітаристами зірвав надто вразливого юнака з місця праці й закинув добровольцем до Далекосхідної армії, де він дістав собі інвалідність.

Тертишний хотів використати молодого хлопця на організаторській роботі, та Андрій домагався іншого, бо саме носився з катранівськими пісками, з мріями про піскові колгоспи й радгоспи.

Сьогодні нарада мала остаточно вирішити його справу.

— Як почнемо, то й почнемо...

Андрій поліз до кишені, не поспішаючи, витяг свій баклажан і поклав його на стіл:

— Дозвольте подати вам ще один аргумент до мого проекту. Цей баклажан вивів професор Луценко на катранівських пісках. Судіть самі, чого там можна домогтися.

— Ого!

— Цікава штукенція!

— Оце так аргумент!

— Та ще й те візьміть, що я купив його на базарі. Виходить, що вже він пішов і на продаж... А ми й досі роздумуємо над проектом.

Молодий аспірант разом із Тертишним зацікавлено схилилися над дивовижним баклажаном. Солодченко скептично всміхався:

— Баклажан — баклажаном, а справа — справою. Я уважно перечитав ваш проект. Цікава, зворушлива поема, — що й казати! Але ми ставимося до всього тверезо. Піски потребують багато води й зеленого угноєння. Меліорація їх надто затяжна й дорога річ. У своїх планах ми виходимо з реальних можливостей і потроху поширюємо посадку шелягу й сосни. А ви хочете розв'язати проблему одним махом і проектуєте городництво на сухих пісках. Це утопія, фантазія...

— Перший раз бачу таку фантазію, що її можна купувати на базарі й снідати, — кивнув Андрій головою на баклажан.

— Це агрономічний фокус, а не факт господарського значення.

— Авжеж, авжеж, — підхопив Шульман.

— З десяток отаких диковин можна вивести в парниках, культивуючи по одному баклажану на стеблині, а

тоді й носитися з ними по нарадах, домагаючись субсидій,— ущипливо кинули підусники.

Андрій спалахнув.

— Але ж той, хто виростив ці баклажани, якраз ухиляється від усяких субсидій, від популяризації свого досвіду, від служби. Де ж ваша логіка?

Тертишний спокійно стежив за суперечкою, а проте жвавві вогники в допитливих очах доводили, що він глибоко зацікавлений темою розмови.

— Хвилинку уваги, товариші. Адже цей баклажан купив Таран на базарі. Отже, говорити про агрономічні фокуси не доводиться, катранівський баклажан стає товарною продукцією, предметом продажу.

Солодченко спокійно намотував на палець і розмотував свій пещений вус. Він кинув недбайливо, наче хлопчикам, що бавляться іграшкою:

— Ну, то що ж? Можливо, десь там знайшлося старе гнойовище й забезпечило на рік, на два п'яток-десяток корзин такої товарної продукції. Ми не можемо будувати серйозних господарських планів на таких хибких позиціях.

Тертишний блимнув веселими іскорками іронії й звернувся до комсомольця-аспіранта.

— Ви, здається, казали, що знаєте Катранівку...

— Це де артіль «Червоний городник»?

— Еге ж.

— Бував не раз.

— Бачили там гнойовища?

— Не доводилося. Скрізь дохле місце, пісок аж курить.

— Ну так-от, на тих самих пісках і виведено цей баклажан. Візьміть, товаришу Солодченко, його в руки: 650 грамів — жарт? Отака там, кажуть, росте й інша городина. Капуста по 6—8 кіло головка, буряки — як добрі два кулаки, морква — хоч на виставку.

— Хай і так,— погодився врешті Солодченко.— Старий маніяк професор Луценко справді дечого домігся там за п'ятнадцять років роботи. Але ж візьміть на увагу, що він за весь час освоїв не більше півгектара землі, хоч і має біля дому басейн на 600 відер дощової води. А що робитиме артіль без води?

— Авжеж, авжеж, що вона робитиме? — підхопив Шульман.— Ми припустилися помилки, організувавши артіль «Червоний городник». Мабуть, доведеться

перетворити її на виробничо-кустарну й передати до промкооперації: нехай кошки плете.

— Такої ж думки додержуються і в районі. Секретар райпарткому недавно писав.

— Ну, це ще не доказ. Про секретаря райпарткому та голову райвиконкому справа стоїть на секретаріаті ЦК.

Андрій не ждав такого опору: він його приголомшив. Здавалося, надумана справа ось-ось буде похована цими двома жерцями старих методів господарювання. Тертишний помітив його настрій і підбадьорив дружньою усмішкою. Він уже звик брати від таких нарад самі факти й цифри, а висновки поєднувати з творчим шуканням і молодечею сміливістю.

— На авторитет райкерівництва посилалися не доводиться,— мовив він врешті.— Мабуть, там справді щось неладно: партія скаже своє слово. Мене трохи дивує ваша позиція, товариші. Не можна ж... припустити, щоб багатолітні блискучі досліди старого знавця Луценка загинули марно. І що це за порядки такі: артіль сидить на голих, летючих пісках, бідуючи, а поруч на тих же пісках професор Луценко виводить дивовижну городину. А ми тільки те й робимо, що доводимо: Луценко може, а колгоспники не можуть... Твоє слово, Антоне!

Молодий агроном-аспірант крутнув головою, мов одганяв уїдливіх мух, і схвильовано почав:

— Справа ясна. Товариші з Наркомзему й колгоспспілки чомусь огинаються, ухиляються, чіпляються за дрібниці. А давайте підсумуємо факти. Катранівська артіль, кажуть, бідує й розвалюється, бо сидить на пісках. А може, воно й не так? Може, якась інша причина, і назва їй сліпота? Професор Луценко довів, що ті піски можна освоїти. Так у чому ж річ? З якого це часу окремій людині, хоч би й професорові,— можна, а цілому колективові — не можна? Професор Луценко має воду. А чом би й артілі не пошукати її? Професор Луценко щось там знає в цій справі... А чому б не залучити його до роботи або принаймні розгадати його секрет? Я не знаю, як можна відкидати цей план, та ще й представникові Наркомзему.

Солодченко засовався на стільці, пожував пухкими губами й похлоливо порачкував назад:

— Я ж не заперечую, я тільки хочу з'ясувати всі труднощі. Звісно, коли план реальний...

— План мусив бути реальним. Я говорив з самим наркомземом. Директива ясна — вишукати всі можливості й допомогти...

— Авжеж, авжеж,— поспішив додати Шульман.— Ми не заперечуємо. Ми тільки хочемо цілковитої ясності. Луценко ж винятковий ентузіаст, він усе життя своє закопав у пісках. А катранівські артільники — дуже ненадійний елемент. Вони живуть наполовину з базару, куди носять городину, рибу, молоко. З базарниками каші не зварите.

Андрій зірвався з місця:

— А молодь? А колишні наймити? А я сам? Ви про нас забули? Професор Луценко — ентузіаст, а ми вже й нездатні бути ентузіастами? Я протестую: це наклеп. Я маю на думці організувати катранівську молодь. У мене там найщиріші товариші, найвірніші спільники. Залучивши найкращих до комсомолу, озброївши їх дисципліною й знанням, ми зможемо й неорганізовану молодь, і всіх кращих колгоспників повести за собою. І це буде так! Ручуся! Ви не зневажайте живих людей — це вам не піски неплодні й не попіл. Покопайтеся в надрах людських — завжди знайдете вогонь і джерела води живої.

— Браво, Андрію! — підхопив Тertiшний.— Вірю й підтримую.

— Обома руками підписуюсь,— приєднався агроном-аспірант.

— Та й я ж не проти,— поспішив Солодченко.

— Авжеж, авжеж,— і я...

— Так і запишемо... А тепер деталізуємо план.

— Та що там план! Нехай поки що залишать артіль «Червоний городник», як вона є, а ми поведемо всю роботу зсередини. Так буде краще. Треба тільки забезпечити допомогу райорганізації.

— Та то вже... Андрію. Записуй, з ким треба погодити й ув'язати.

Надворі ще був лютий, а весна вже співала в грудях Андрієвих, коли він вертався від Тertiшного з мандатом і рекомендаціями; співала вона й під час зборів і подорожі; співала й тієї ночі, коли він ішов степовою дорогою від станції до своєї Катранівки.

III

У Степана Кузьмича сьогодні нещасливий день. Почати з того, що йому довелося дістати підводу й поїхати до міста, чого він не любив і цурався.

Звичайно Степан Кузьмич ніде не бував і майже нікого в себе не приймав, бо ось уже понад десять років жив одлюдьком у своєму «Парадізі»¹ з одним-єдиним другом-товаришем, мишастим англійським догом Гордоном. Навіть катранівські селяни неохоче заглядали до Степана Кузьмича, відваджені його похмурою, непривітною вдачею.

Раз на декаду з міста приїздила до нього знайома перекупка забрати овочі дивовижної величини й смаку. Натомість вона привозила за дорученням Степана Кузьмича покупки, почавши з продуктів і ліків, аж до струменту й книжок. Проте й вона не могла похвалитись, що побувала в Степана Кузьмича далі передпокою, у двір і на город до себе Луценко нікого не пускав.

Та й сама перекупка кожного разу спішила забрати свою городину, розрахуватися й виїхати, бо весь час ходила й рухалася під непослабним доглядом і конвоєм Гордона. Велетенський пес, із вартими уваги щелепами й серйозним застережливим поглядом, вважав кожного одвідувача «Парадізу» за правопорушника й не спускав його з свого ока. Збентежена невідступним вартовим, перекупка літала з важкими пакунками й кошиками, як велика зелена муха, поспішаючи швидше навантажити все на підводу. Потім сідала сама, підібгавши ноги, смикала, шарпала, стьобала миршаву конячку й рушала до битого шляху, так само в супроводі мовчазного, настороженого Гордона. Вірний пес відпускав її тільки за межами «Парадізу». Отже, не диво, що, виїхавши за піскові бугри, перекупка кожного разу хрестилася й посилала чортів на адресу «нечистої сили».

Тоді Гордон залишав свою офіційно-витриману службову поведінку, летів назад як навіжений, скакав біля Степана Кузьмича молодим цуциком і намагався лизнути йому руку. В перекладі людською мовою все це означало:

---

¹ «Парадіз» — райський сад.

«Пане мій! Тільки ворухни пальцем на знак згоди, і я перегризу горло першому-ліпшому порушникові твого спокою!»

Вся околиця знала й поважала страшного заморського пса. Біля «Парадизу» розкладали отруту, але Гордон розпізнавав її чудовим мисливським нюхом і висловлював своє цілковите презирство до неї звичайним собачим способом.

Звісно, Гордонова вдача не ставила непереможних перешкод офіційним одвідинам «Парадизу» представниками місцевої влади; проте вони в потрібних випадках звикли чемно стукатися до хвірточки.

За десять останніх років тільки раз стороння сила намагалася порушити закони «Парадизу». З району через міліціонера було прислано Степанові Кузьмичу спішний пакет від Наркомзему. Міліціонера попередили, що за межі «Парадизу» без дозволу господаря не переступає жодна душа і що Гордонові щелепи не дуже поступаються перед сталевими кліщами. Міліціонер був хлопець молодий і завзятий. Він подякував за попередження, але сам собі сказав:

«Я — представник закону. Ніяких мені «Парадизів»!»

З наганом напogотові він постукав до Степана Кузьмича в хвіртку й виждав рівно стільки хвилин, скільки дозволяло йому його розуміння службової честі. Не дїждавшись відповіді, хлопець перемахнув через паркан у двір. У ту ж хвилину четвероноге страхіття завбільшки з добре теля (так він сам потім розказував) кинулося до нього з громоподібним ревом, роззявивши такі щелепи, що могли б перекусити надвое вовка.

З міліціонера був добрий стрілець. Одну по одній випустив він усі свої кулі в собаку, але могутній пес нестримним ударом збив його з ніг, придавив до землі й держав так, доки прибіг з городу переляканий Степан Кузьмич і визволив з полону представника місцевої влади. Тоді Гордон захитався, звалився, як підрізаний, і, слабїючи, стїкаючи кров'ю, полїз до Степана Кузьмича, щоб востаннє лизнути йому руку.

Степан Кузьмич мало не збожеволїв з розпачу. Насилу оговтався, похапцем оглянув рани, кинувся до свого інструменту, вийняв кулі, перев'язав свого єдиного друга-товариша й перенїс його до кїмнати. Ходив за ним, як за братом рїдним, вигнав геть перекупку, що приїхала на той час, і одволав пса від смерті. Коли Гордон

врешті прийшов до пам'яті, впізнав свого господаря й слабо ворухнув хвостом своїм на знак привіту, Степан Кузьмич заплакав і сердито почав сякати носа в заяложену хусточку.

По місяці хвороби Гордон був уже на ногах і ще суворіше став охороняти недоторканість «Парадизу». До речі, охороняти його було легко. Усієї садиби з двором налічувалося щось близько одного гектара. Кругом стояла стіною густа, жива, колюча огорожа, а за нею бурували піски на незалюдненій пустиці.

Історія з міліціонером призвела до переписки району з центром, але наслідок мала один: Степан Кузьмич привчив свого друга вживати культурніших способів охорони.

Сьогодні Степан Кузьмич мусив залишити свій «Парадиз», щоб поїхати до міста за деяким хімічним приладдям, потрібним йому для роботи. Від'їжджаючи найнятою в селі підводою, наказав:

— Гордоне! Щоб жодної душі до двору! Чуеш? А як полізе злочинець — затримай і не випускай!

Гордон був збентежений від'їздом господаря. Метушився, не раз бігав на бугор виглядати його, сумував і цілий день майже нічого не їв. Але наказ виконав бездоганно. Коли Степан Кузьмич повернувся надвечір, вимучений і роздратований, він застав не зовсім сподівану картину. На рундуці в нього сиділа до краю перелякана дівчина, а внизу лежав Гордон і не давав їй рушити з двору. Дівчина просиділа так понад п'ять годин, перемерзла й мало не плакала.

Степан Кузьмич нахмурився, бо не любив одвідувачів.

— Вам кого?

— Я хочу бачити професора Луценка.

— Я професор Луценко.

Одвідувачка була молода: вона ще не вміла ховати безпосередніх вражень. Очі їй зробилися круглими, й брови полізли вгору:

— Ви... професор Луценко?

Перед нею стояла досить неохайна людина в старому заяложеному пальті, що, мабуть, давно не знала лазні й гребінця. Обличчя зашкарубло на вітрі; сива, розкуйовджена, нечепурна борода стриміла помелом, а брови нависали стріхою над сердитими, колючими очима. Тільки золоті окуляри на носі правили ще за невтрачену ознаку зовнішньої культурності.

На запитання професор удруге відповів роздратованим тоном:

— Я — професор Луценко... Що вас так дивує? Кожен живе на свій смак. Не я до вас прийшов, а ви до мене.

Дівчина схаменулася, почервоніла й ні в сих ні в тих:

— Та ні, вибачте... Я — просто так... Я — від професора Пахомова з листом до вас.

— Від Пахомова?.. Від якого Пахомова? Олександра Івановича?.. Як же це так?.. От не сподівався... Добре. Завтра прийдіть за відповіддю.

Дівчина завагалася:

— Я... вибачте... мені б трохи перегрітись. Давно вже жду.

Степан Кузьмич невдоволено й негостинно буркнув:

— Прошу до кімнати.

На порозі дівчина ще раз не змогла приховати свого подиву: це був скоріше сарай, майстерня, склеп, парник, тільки не житло людини. Убиралася ця кімната, мабуть, раз на рік. Різний інструмент і мотлох, книжки й посуд, горшки з рослинами, торбиночки з насінням, пляшечки з хімікатами, діжечки, слоїки, відра стояли, лежали, висіли на вікнах, столах, полицках, стінах, підлозі. Не зовсім охайне ліжко з сумнівною білизною, стіл до писання з купами книжок, зшитків, хімічного посуду, а під ним якесь дрантя, де, мабуть, спав собака,— все це вражало своїм нечепурним станом, як і сам господар.

Двері до другої кімнати були щільно зачинені, а з третьої виглядали піаніно, етажерка з нотами, шматок ліжка з білим укривалом і мереживом наволочок, дорогі стільці. Але й ця кімната визначалася несвіжим, музейним виглядом: білизна, шитво, гардини пожовкли, взялися пилом і плямами.

Степан Кузьмич упіймав здивований, допитливий погляд дівчини й сердито причинив двері. Звільнивши для гості продране старе кріселко, господар узявся до листа. Старий приятель і однокашник писав своїм «високим штилем» колишнього «златовуста» з семінаристів: знав іще років за п'ятнадцять до того:

«Дорогий Степане Кузьмичу! Недавно мене призначили до Полтавського с/г інституту деканом за моїм фахом. Випадково я довідався, що ти й досі ховаєшся в тутешніх палестинах. Мені розповіли сумну історію з твого особистого життя. Жалкую і співчуваю. Але

вбач, друже, мені: дальшого твого чудернацтва не розумію. Пам'ятаєш мудру науку Зенонову?

Як можна людині з твоїм фахом закопатись у селі, розмінятись на дрібниці, скотитися майже до тваринних інтересів? Даруй мені на цім слові — це вже здичавіння, поворот до прабатьків. Може, цим листом я роблю тобі боляче, але нехай це буде ніж хірурга, що лікує, а не вбиває. Я хотів би, щоб ти заглянув до нас, і ми повернемо тебе до роботи. До речі, у нас є й вільна кафедра, якраз на твій фах. Поміркуй, друже, над цим. Ти не можеш уявити собі, які тепер можливості для людей науки, людей лабораторій і дослідів! Їх оточують найпильнішою увагою! Їхні винаходи підхоплюють, розвивають, втілюють. Перша селекція польових і городніх рослин, акліматизація, гібридизація — це тепер бойова програма радянського хліборобства. Ти відстав, мій любий, від життя. Ти не знаєш, як воно, з переможним громом і гуркотом, під симфонію організованої праці, мчить нас блискавичний експрес до небувалих висот техніки й культури. Сідай швидше до першого-ліпшого вагона цього експреса й наганяй прогаєне. Жду. Привіт від Уляни Петрівни. Твій О. Пахомов.

Р. С. Листа посилаю з студенткою нашого інституту Наталею Вербою. Вона десь там з вашого колгоспу. Сама напросилася на практику в твоїй лабораторії, в твоєму дослідному господарствечку. Її фах — городництво. Її тема — освоєння пісків. Зроби мені таку послугу — допоможи їй скільки можеш. Це талановита дівчина, одна з кращих наших студенток».

Степан Кузьмич дочитував нервово, жмакаючи аркушик паперу. По обличчю йому перебігали плями роздратування. Гордон, що пильно стежив за своїм господарем, підвівся врешті з свого кутка, став поруч і мовчки ткнув холодним носом до руки, немов нагадуючи: «Заспокойся, я тут... Коли що треба — тільки кивни пальцем...»

Але Степана Кузьмича вже прорвало. Захлинаючись і спотикаючись на фразах, він кричав, усе підвищуючи тон:

— Хто вам дозволив? Хто вас просив з вашими порадами й ліками? Що мені ваші громадські інтереси, техніка й культура? Чи повернуть мені ваші машини мою молодість, мое загублене щастя? І хто, врешті, дав вам

право копірситися в моїх ранах? Ідіть собі з моєї хати. Дайте мені спокій з вашими дружніми рецептами!

Дівчина почервоніла до сліз і збентежено виправдовувалася:

— Професоре... Я не знаю... При чому ж тут я?.. Я тільки хотіла у вас повчитись...

— Повчитись?.. Чого можна вчитись від дикуна?.. Облиште мене, будь ласка! Дайте мені спокій з моїм Гордоном! Ідіть собі!

Гордон, почувши своє ім'я, гавкнув і собі на всю свою чавунну горлянку. Дівчина перелякано шарпнулася й кинулася до дверей. Гордон чемно провів її аж за межі садиби, що безперечно скоротило на декілька хвилин перебування її в «Парадизі». Дівчина бігла, скільки було сили, озираючись на страшного пса, що йшов слідом майже поруч з явним незадоволенням: хазяїн суворо заборонив йому валити на землю таких-от легконогих порушників законів «Парадизу».

Степан Кузьмич був схвильований, як ніколи. Надходив вечір. За вікнами степ лагодився до відпочинку. Та не було старому професорові забуття. Мов живе, вставало минуле, ятрилися колишні рани.

Хіба так просто, так легко дійшов він до цього свого стану? Хіба не чув іншого способу загоїти розшматоване серце.

— Ех, ти — калаталка!.. Паламарем би тобі бути, Олександрє Івановичу, а не професором!.. «Переможний грім і гуркіт життя»... «Блискавичний експрес»... І перед ким ти хвоста свого пав'ячого розпускаєш? Вінець твого щастя — десять карбованців за годинну лекцію і академпайок. А мені душа жива потрібна, — розумієш це ти, культурна вобло? Мені душу вийняли, огонь у ній Прометеїв погасили!.. Е, та що там!

Раптом виринуло з пам'яті й попливло солодко-болючим акордом:

Уж не жду от жизни ничего я,
И не жаль мне прошлого ничуть;
Я ищу свободы и покоя!
Я б хотел забыться и заснуть!

— Так, забутись!.. Закопатися в тихих радощах фізичної праці, нескладних переживань і думок. Ти правильно нагадав мені про науку Зенонову, Олександрє Івановичу! З нею Епїкет, раб і каліка, жив, як цар

і переможець. З нею і я тихо дійду свого кінця. Годі — з вашими експресами!

Степан Кузьмич дістав із своєї бібліотеки якийсь улюблений фоліант і заглибився в читання.

Надворі швидко сутеніло. Ховалися піскові бугри під сірою сукнею ночі, зникали простори. Темне небо присутнись — рукою дістати! — послухати, як засинає земля. Степан Кузьмич повернув собі давній спокій і читав, забувши про вечерю.

Але натомість занепокоївся Гордон. Та й було чого! З далеких пісків, крізь двері, крізь стіни, попливло моторошне виття старого вовка. Цього собака аж ніяк не міг дарувати.

Між ними була предковична непримиренна ворожнеча. Цілі покоління мастифів — сіро-мишастих догів — полювали колись в Америці на вовків з допомогою своїх страшних шелепів і сильних, пружинистих лап. Потім люди, негровласники, привчили їх у добу работоргівлі полювати на негрів. Так з чесного пса виховали невідкупного сторожа хазяйських інтересів. Протягом з півста років мастифи розірвали, загризли, покалічили, повернули хазяям не один десяток тисяч біглих негрів в ім'я рабовласництва.

Але молодий Гордон пройшов уже іншу школу. Проте й він аж ніяк не міг припустити, щоб якийсь там паскудний вовчисько чи хоч би й цілий десяток таких вовків посміли оселитися десь в околицях і бентежити його своїм поганим виттям!

При перших звуках вовчого концерту, далекого й ледве чутного, Гордон заметався по кімнаті, лизнув хазяїна в руку й почав шкребтися в двері.

— Гордоне, ляж...

Та собака й не думав лягати. Як це можна так спокійно ставитись до знахабнілого ворожого виклику?.. Ти тільки випусти мене, любий, а решту я вже зроблю сам...

— Гав!..

— Гордоне!..

Але Гордон ставав на задні лапи, заглядав до вікон і не знаходив собі місця.

— Ах, паскудний собака, знову, мабуть, почув вовків? Ну, йди собі геть, я не люблю неслухнянства.

Гордон винувато опустил голову й повільно рушив до відчинених дверей. Та раптом стрибнув назад, підскочив

аж до обличчя Степана Кузьмича, вдячно лизнув його мало не в губи й помчав тоді бурею в п'ятьму ночі.

За хвилину він уже стояв посеред шляху й вивчав бойові обставини. Ага!.. Ось тут за півгодини пройшли три вовки до яру. Яке нахабство! Воно вимагає негайної розплати. Але — спокій, спокій!.. Що там ще?.. Пфе, який неприємний запах кінського поту!.. Тут проїхала підвода, а тут спинилася. Двоє вставали й ходили заглянути до яру. Один повернувся, другий залишився. Де?.. Ще один розлід — і з яру вдарив запах крові, а за ним — ще дужчий, непереборний, ненависний запах ворога. Один, два, три... Ага! Ви тут, у пастці, нікчемні вовчиська! Тепер не втечете!

Гордон з природним ловецьким домислом кинувся в обхід Глухого яру, заскочив з широкого кінця його й бурею налетів на трьох вовків, що вже накинулися були на тепле людське тіло.

Тікати на кручу їм було пізно: старий вовк знав, що ворог насяде тоді на спину й перекусить хребет. У смертельній люті він скакнув назустріч собаці, наладовавши свою гостро відточену зброю — зуби, що одним ударом перерізували горло коням.

Але не Гордонові! Страшний мастиф ухопив звіра, як щеня, клацнув, ударив об землю, і за хвилину старий вовк лежав уже трупом з перекушеною горлянкою, а два його родичі, проскочивши назад, тікали на всю силу своїх ніг через болото.

Гордон обережно обнюхав нерухомого юнака. Три-можливо гавкнув.

«Вставай, не бійся!..»

Юнак не ворушився. Гордон хвилинку постояв, подумав і стрімголов кинувся з урвища; незабаром він уже був біля дверей «Парадизу», нервово шкрібся, викликаючи господаря:

— Гав!..

Степан Кузьмич відчинив, пропускаючи до кімнати. — Нагулявся, волоцюго? Іди вже.

Але собака не йшов до хати, хапав господаря за поли й тяг надвір. Кидав, одбігав на кілька кроків, гавкав, кликав і знов тяг.

Степан Кузьмич розсердився:

— Ще мені новий клопіт? Ну, що там таке?

Несподівано майнула думка, від якої похолело в грудях: а що, як дівчина натрапила на вовків?.. Але — ні,

вона пішла давно, до села недалеко... Хіба сталося якесь лихо?

Степан Кузьмич ще раз незадоволено grimнув на Гордона, та розумний пес мало не промовляв: не лайся, ходімо... Біда!

— Лихо мені з тобою... Казав же — сиди дома...

Врешті він дістав мисливську рушницю, засвітив ліхтар, примкнув двері й пішов за собакою.

За чверть години Степан Кузьмич уже стояв у яру перед молодиком на колінах, оглядав його рану, слухав пульс та серце й бубонів:

— Носить вас тут. Не було клопоту, та ось, на тобі... Гордоне, сядь і стережи! Я піду за візочком...

IV

78 дворів, 289 ротів, 176 пар робітних рук — ні більше, ні менше. Ім'я селу — Катранівка.

Довгою низкою хат і вузькою смугою городів простяглося воно понад широким плавом, під кручею, безсиле піднятися на гору, неспроможне переступити через болото. На кручі голі піски й убогі піскові кучугури; на плаву осока, очерет, болотяні плеса й рукава річки. Вузьку смугу лугового суглинку давно пошматовано на дрібні латочки селянських садиб. Тут шумлять, з вітром розмовляючи, гомінкі верби, зеленіють городи; до можних хат запобігливо туляться вишневі садочки... 78 дворів, 289 ротів, 176 пар робітних рук — ні більше, ні менше.

Колись тут, на плаву, по озерах, протоках, на острівцях і в очеретах, водилася сила-силенна всякої птиці. Стогін стояв у повітрі від качиноного кахкання, дзвінкого перегукування водяних курочок, різкого посвисту куличків. З ранку до вечора плакали над болотом чайки-чибіси, гелкали темногриві гуси-казарки й журливо курликали журавлі.

На кручі, в пісках і в бур'янах, плодилися куріпки й полохлива хохітва, тхори й зайці; на їх полював хитрий лис, і заскакував іноді з Заворсклянських лісів хижий вовк.

Ще з кріпацьких часів поставив собі пан Катранів над кручею в пісках ловецький двір, а внизу, над болотом, оселив кілька десятків родин кріпаків. Сюди, в

Катранівку, часто їздили пани веселим, п'яним товариством на полювання, і тоді катранівські селяни обслуговували їх у дворі і в полі вдень і вночі.

Так і залишилося після панщини невеличке село на своїх 19 десятинах, виросло згодом до 78 дворів і на тому стало. Годувалися з грядок і парників, різали на болоті рогіз та очерет, плели кошики й мати, носили в далеке місто на продаж. Дехто полював на птицю й звіра, але вже старого привілля не було.

Річка висихала, плав заростав, розгойдані вітрами піски заносили бур'яни; дичина щезла.

Негусто було й людей у Катранівці: 289 ротів. Зайвих без жалю викидали за межі цього суворо відгородженого закутка, в найми до міста, до інших сіл. Заможні двори віддавали дітей до школи й підсаджували їх на інші, соціально вищі щаблі.

Заможні двори... Вони й тут були, на цьому скупому клаптику болотяної землі, стиснутому звідусіль природними бар'єрами. З нелюдською жадобою, зубами й pazурами вгризалися й впиналися «статечні хазяї» в чужу горлянку, щоб вирвати якусь грядку городу та збільшити свій. Роками стерегли чужу біду, плели тонкі сильця, плутали хитру павутинку. Так вирости міцні, заможні родини Гори, Цимбала, Колоброда.

— У нас у селі немає куркулів, у нас усі трудящі,— гордовито похваляються катранівці.

— А таке, таке... Найбільший город — дві десятини. Крім городу — ні ступня землі. Візьміть хоч би й Гору: зроду-віку не мав наймитів.

Це правда: Гора ніколи не держав наймитів. Від батька старовіра він запозичив суворі, самодержавницькі погляди на сім'ю, на права голови її й на цих підвалинах побудував своє життя. З жінкою, з трьома синами уп'явся в болотяну землю, мов кліщ у вівцю. До світу піднімав усіх на роботу, вимотував жили, виснажував міць і сам працював, мов каторжний. Недоїдали, недосипали, надривалися,— старший син так і пішов у домовину з надмірної праці. Гора кожному копійчину бгав у землю, в господарство, помалу збився на дві десятини городу й повний хазяйський двір. Два сини, дві невістки й сам як тур (стара Гориха вже подалася, зсохлася на опеньок); коні, плуг, культиватор, полільник — усе це забезпечувало культурний обробіток і достатки. Дві

корови в оборі, два кабани в сажі, кури, гуси, качки — всього було доволі.

— От де сім'я! — гомоніли в селі. — Залізними обручами збита.

— Не приведи господи попасти в таку сім'ю, — озивалися молодші. — Гірше од каторги.

Але батьки зразу їх зацитькували:

— Ну, ну, які розумні! Вам що робота, то й каторга. Хто дбає, той і має... Зате ж і достатки! І нічого їм не страшно. Інших таких багачів революція нанівець звела, а в Гори й соломинки не взяли.

— Не взяли, бо зять комуніст!

— Ну, зять зятем, а то таки й те візьміть: трудовий двір. Чужого не беруть — з усього вміють робити гроші!

Гора справді з усього вмів робити гроші. З ранньої весни до пізньої осені вся сім'я не вилазила з городу: сто парникових рам і грядкові культури — це ж не жарти! Зимою інші селяни парилися на печі або ж тинялися по сусідах (свайба, родини, хрестини, похорон, святки, масниця, батька-матір пропивають, колодку прив'язують), а в Гори м'яли пряжу, плели посторонки, мати й кошики, пряли, ткали, шили, вигодовували кабанів на цілі сани, ловили рибу по ковбанях, і все це — до міста, на продаж. Іли досхочу, але боронь боже хоч на копійку чогось купити! Не так просто було видерти ту копійку з Гориного гаманця.

Перед старим Горою вся сім'я ходила навшпинечки, як добре вимуштрувана команда.

У молодій невістці Харитини, Антонової жінки, перших днів очі з великого подиву широко настіж стояли. Обідати зібралися мов до причастя: стали біля порога рядом, ждуть. Вийшов старий Гора з своєї половини, як і завжди, суворий, мовчазний, брови стріхою, довга сивувата борода мало не до пояса. Оглянув усіх, сів, а за ним і всі по черзі: Гора, Гориха, Демид, Антін, вона — Харитина. Старша невістка Варка чергувала біля печі.

Перехрестився Гора, узяв ложку — і всі за ним: Гориха, Демид, Антін, Харитина. Набрал вів з миски, поніс до рота — і всі таким же порядком. Харитина аж рота роззявила з такого дива: зазівалася, заметушилася, похапцем набрала й собі, хльобнула й мало не поперхнулася: страва була зовсім не солена... Суворо глянув Гора на молоду невістку, — змовчала вона. Їла не їла, після обіду звернулася до Варки.

— Чи не забула посолити?

— А ти хіба не знаєш? У нас їдять без солі. Доки не звикнеш, можеш на свої купувати й досоловати. Такий порядок.

Вечеряли в сутінках, без світла. По вечері Демид і Антін вийшли напоїти коні, старі пішли до себе. Варка засвітила каганчик і сіла шити. Харитина примостилася й собі з роботою. Старша ятрівка трохи перемовчала й попередила:

— Ти ж, сестричко, мабуть, і цього ще не знаєш?..

Гас ми купуємо по черзі, на свої.

Харитина широко розкрила очі:

— Як це так на свої?

— А так. На гас батько не дають грошей. Нам є норма — скільки напярсти й виткати за зиму. Що напрядеш більше, то твое, з того й купуємо гас та сірники.

У неділю в Гори не робили: боже богові... Але старий Гора пильнував, щоб і тут зайва копійка не пішла марно. Вставав рано, як і завжди, світив лампадку перед іконами (усі боги з Афону, сам вибирав: такі ж суворі й темні, як і він). Молився коротко й діловито, наче звіт перед хазяїном складав:

«Во ім'я отця й сина... Царю небесний... Сам бачиш і знаєш: творю волю твою, живу по глаголу твоему... Вірую во єдиного... Чаю воскресенія мертвих...»

Зразу ж, помолившись, гасив лампадку: нехай господь бог вибачає,— олійка тепер по 20 карбованців літр! А про оливу нехай забуває: не на золото ж її по торгсинах вимінювати!

Тим часом устала стара сухорлява Гориха, забрязкала ключами:

— Що варити?

— Звариш борщ з солониною й кашу до молока. Подай кантар...

Одважив півтора фунта солонини, одрізав кришеник сала на заправку, одлив молока.

— Досить. Доллеш водою. Молоко тепер кусається: два карбованці літр.

Щоб немарно йшов час, побудив Гора хлопців, звелів поратися біля худоби. Це ж не гріх, можна й у свято. Треба почистити коней, корів, хліви, наготовити все на завтра, щоб потім і хвилини з робочого дня на вітер не пішло.

На світанку городами, щоб мало хто й бачив, заскочив зять, учитель Шкабура. Поздоровкався, сяким-таким словом перекинувся, виждав, доки Гориха вийшла з кімнати.

— Є, тату, новина... Андрій вертається.

Гору мов щось у груди штовхнуло; аж руками зіперся на стіл, наче хотів устати:

— Та що ти, Сило Давидовичу! Яким це побитом? З бупру? З Сибіру?

— Вже й сам не знаю яким. Пишуть: призначили секретарем комсомолу.

— Кого? Андрія секретарем? Шалоброду, арештанта, наймита нещасного, що не вмє ні бе ні ме?

— Отож-то й горе, наше, що його. Буде тепер нам клопоту.

Шкабура задумано вимірював невеличкими кроками тестеву кімнату. Гора важко замислився, зсунувши свої кошлаті брови. Згодом похмуро всміхнувся й розгладив зморшки на обличчі.

— Може, буде, а може, й ні. Андрій мені тепер — пху!

— Ну, не кажіть. Він нам того приговору не подарує.

Гора пильно подивився на зятя; Шкабура збентежено одвів свої очі набік.

— Кому це — нам? Я в тому ділі сторона. Миром приговор писали. Я неписьменний.

Шкабуру взяла досада: хіба тільки в самому приговорі сила?

— Нехай і так. Він і без приговору за вас візьметься. Досі в нас колективізація була курям на сміх. Так і в районі думали, що в Катранівці з колективізації діла не буде, бо землі нема. А що, як Андрій тепер цей вузлик розплутає?

— Нехай. Мене це не обходить.

— Не обходить? Може, вас і «знищити як клас» не обходить?

Гора блимнув гострим поглядом з-під настовбурчених брів:

— Клас, може, й знищать, а Гора був і буде. Гора не клас, а сім'я. Під Гору не підкопаються.

Шкабура з досадою махнув рукою:

— Ви забуваєте, що досі сиділи за моєю спиною. Доки я тут був та доки в районі руку мав, доти й вашого права. Андрій цього так не залишить.

— Слухай, Сило Давидовичу. Ти мені цього не говори. Що ти мені помагав у важкий час, я це знаю. Спасибі тобі. А тепер я й сам на ноги став. Я своє право знаю: крамарем не був, наймитів не держав, усе добро своє власними руками заробляв. Баста!

— Вашого добра ніхто, може, й не чіпатиме. А город заберуть. От як виведуть артіль на простір, у піски, то й пустять тоді всі городи під один плуг. А вам дадуть дві десятини серед кучугур.

Гора нервово заворушився. Обличчя йому пересмикнулося, потемніло. По хвилині відповів глухим голосом:

— Думав я й про це. Мені тепер і це не страшно. Я й на пісках краще від артілі житиму. У мене своя артіль, розумієш? На каторгу мене пошли,— я й там з нею не пропаду. З пісків хліб їстиму! З каменю урожай нігтями видряпаю! Гора скрізь буде Горою!

Шкабура на мить спинився й здивовано подивився на тестя: отакі собі підвалини поклав чоловік для життя свого!..

Так ось де його сила й віра, йому притулок від радянської дійсності сім'я, міцно збита волею батька в одну слухняну упряжку, готову на всяке поневіряння!

Шкабура не втримався:

— Так-то так... Але ж Андрій може вам і сім'ю розвалити.

Темне обличчя Горі перерізала блискавка. Брови підвелися вгору.

— Ти це, Сило Давидовичу, на кого натякаєш?

— Та так... Самі знаєте.

— Не крути... Думаєш про Антона? Про Харитину? Доки живий — нікого не випущу з своєї волі! Мое тут право, мій закон!

— А як Андрій знов закрутить голову Харитині?

Сказав — і сам злякався. Старому Горі, здавалося, не хватило повітря. Задихаючись, мов від несподіваного зашморгу, звівся він перед зятем, ухопився рукою за комір, ковтнув повітря і врешті засичав придушеним голосом:

— Ти... с-слухай... Ти з цим не шуткуй... С-с-во-ї-ми ру-ка-ми з-за-ду-шу!.. Жит-тя з-за-на-па-щу, а сім'ї не дам на розор! Я сорок років поклав на сім'ю,— ти це знаєш? Моя сім'я — моя держава! Я в ній цар і бог! Горло перегризу.

Шкабура почав заспокоювати:

— Та я ж тільки так... На всякий випадок... Звісно, Андрій, може, вже й забув.

Гора віддихався й знову сів:

— Отож нехай забуває... А коли він прибуде сюди?

— Чорт його десь носить!.. Хто зна й де він тепер. З бумажки видно — виїхав два тижні тому, а досі немає.

— Бодай і довіку не було!.. Отаке нагадав. Дивися ж там. Стережи. Як треба буде, попередь.

— Я й так не забуваю.

— Гаразд. І я цього не забуду.

— Там, тату, Докія просила сала хоч шматок... Та масла трохи... Наші заробітки — самі знаєте...

— Це можна. Ти мені, Сило Давидовичу, як свій... Старайся там.

Гордій Гарасимович покликав Гориху й дав їй наказ: три фунти сала й два масла. А сам наспіх поснідав і пішов до Цимбала на пораду.

V

Цимбал, Тихін Пахомович, у білій святковій сорочці сидів біля столу за делікатною господарською справою: напихав до пляшок стручкового перцю й калгану та наливав горілки.

На покуті привітно горіла лампадка. Христос доброзичливо поглядав на пляшки, благословляючи їх правницею. Божа мати ласкаво здіймала над ними свій чудотворний омофор. Далі, по стінах, аж до середини хати, товпилися менші боги, всі під масть Тихонові Пахомовичу, ситі, пухкі й веселі. За ними — свята гора Афон, гроб господній у Єрусалимі, отець Іван Кронштадтський.

Тихін Пахомович наче сам ось-ось тільки-тільки зійшов з ікони. Лисина сяяла на всю голову, сива кругла борідка виляся кучерями, і навколо голови стриміли ріденькі віхтики пухнастої сивої вовни, немов святий вінчик. Затакаючи пляшки, Тихін Пахомович побожно мугикав:

— От-вер-зу ус-та мо-я... і напов-нять-ся ду-у-ха... і слово отриг-ну ца-ри-ці ма-те-рі...

Цимбал майже завжди був у доброму гуморі: все йому добре велося, в усяких труднощах він знаходив собі стежечку. Голова!

Перших років революції трохи був підупав, а під час непу знову розжився. Часто любив говорити:

— Людині з умом можна жити й за Радянської влади. Що ж поробиш? Звиняйте, прогнівили господа бога, то треба тепер терпіти. У пророка Ісайї, в 3-й главі, праведно сказано: «Дай їм хлопців за старшину, і діти пануватимуть над ними». То оце й тепер

Старі люди й собі при тому підтакували: «Таке, таке...» Тільки червоний партизан Верба Петро Тарасович («зловредна людина», ікони познімав і на дрова поколов!) нізачо було не змовчить і ехидно запитує:

— Значить, ви тепер, дядьку Тихоне, за Радянську владу?

— Аякже! «Всяка душа властям предержажим да повинується. Нема-бо власті аще не від бога...» Так сказав святий апостол Павел. Звиняйте, воно, звісно, тепер як опіум, ну, тільки ж вірно.

— А пам'ятаєте, як ви за Денікіна молебні правила, «Боже царя храни» співали?

— Хто? Я? Отака в світі божому правда! Та я зроду-віку... У мене і в думках такого не було!.. Та господи ж бож-же ж мій... Хто це може доказати, що я співав?.. А хоч би й співав, то що ж тут такого? Був Денікін — я йому «Боже царя храни», став ВУЦВК, я йому — «Вставай, прокляттям заклеймьонний»... Я не проти влади. Я трудящий елемент. Мое діло — робити.

Тоді Верба з обурення схоплювався з місця, спльовував набік і глузливо перепитував:

— Ти — трудящий елемент?.. Ти?

— Аякже! У мене й батраків ніколи не було: сам усе наживав.

— Ха-ха-ха!.. У нього батраків не було! Люди добрі, чули таке?.. Ось одійди геть від мене, бо так і телепну тебе по твоїй куркульській мордяці!

Верба ще раз спльовував і йшов собі додому роздратований. Він згадував, як мусив колись, ідучи на заробітки, віддати Цимбалові свою сирітку — Наталю. Цимбал справді не наймав собі наймитів. Ще 1902 року він уперше побачив, як бідняцька Полтавщина струснула пансько-куркульську. Відтоді не хватав уже людей за горло з піною на губах, а все з молитвою, не залазив до їхньої кишені руками, а тільки словом божим. Наймитів не держав, а приймав сиріток «на виховання». Воно йому пасе гуси, свині, телята, поганяє коні, копає грядки, чистить гній, а він йому за те шматок хліба й драну свитину на плечі.

— Ради Христа, для спасіння душі,— говорив Цимбал.— Звиняйте, воно, конешно, євангелія тепер не в моді, а в святого євангеліста Матвія, глава 18-а, праведно сказано: «Хто приймає одно таке хлоп'ятко во ім'я мое, той мене приймає...» Вроді як самого Христа...

Верба, звісно (ну й запекла ж людина!), й цими сиротами вибивав Цимбалові очі:

— Христа? Так ото він у вас свині пас та гній чистив за шкоринку хліба? А як спотикався, то ви його шмагали лозиною?

— Хто? Я? Та господи бож-же ж мій... Зроду-віку! Краще батька рідного...

— Кому це ви кажете? Заким я повернувся додому, то в моєї Наталки аж кров позакипалася на спині. Безсовісна ви людина!

— Ну, от, і знов за рибу гроші!.. А ви ото їй і повірили? Та я, може, за все життя нікого й пальцем не зачепив, а не то щоб, звиняйте, лозиною... А хоч би й зачепив коли, то воно ж йому на пользу.

— Та ти з усього викрутишся! Я тебе знаю!

— Ні, пожди. У книзі приповісток Соломонових, глава 13-а, праведно сказано: «Хто жаліє лозини, ненавидить він сина свого, а хто любить сина, той змалку наказує його...» Звиняйте, воно, конешно, тепер вроді як дурман...

— Ну, годі, тебе й у ступі не влучиш.

Цимбала ніколи не можна було загнати на слизьке. Послухати його, то він не жив, а тільки творив волю божу. Він і строкових або поденних ніколи не наймав, навіть у гарячу пору: самі до нього йшли, без наймів, без грошей, з своєї ласки, за спасибі. І до нього йшли, й до Колоброда.

— По-божому, по-хорошому,— говорив Цимбал.— Звиняйте, так би мовити, братерська взаємодопомога. Ми — їм, вони — нам. Ми тут усім благодітельствуємо.

«Благодітельствували» Цимбал і Колоброд найбільше зимою, напередодні весни. Як тільки придавить січень-лютий, так і біжать люди до благодітелів з докукою!

— Поможіть, бога ради, півпудиком! Ні хліба, ні грошей...

Цимбал майже ніколи не відмовляв:

— Та хіба ж я нехрист який? Звиняйте, в євангелії ж сказано: «Просящому дай...» Візьми Христа ради...

— А ціна яка?

— Ну що-бо ти кажеш! Я ж тобі не спекулянт і не глитай. Ти ж знаєш, що ми хліба не сіємо,— городину сіємо, а хлібець святий купуємо. Продати тобі за гроші, так ціна ж щодня плигає, як сполоханий заєць. Позичити до весни, так де ж ти тоді візьмеш весною?.. Даю так, з своєї ласки.

— От спасибі вам, Тихоне Пахомовичу, дай вам бог здоров'я, а родителям помершим...

— Пожди. Я тобі хліба дам, а ти мені з своєї ласки поробиш весною біля парників днів із десять, удвох із жінкою...

— Це за півпуда? Бога бійтеся, Тихоне Пахомовичу!

— Та не за півпуда! Півпуда я тобі так даю... А хоч — поверни його мені весною. Треба ж якось одне одному допомагати!

Гора недолюблював верткого, хитрого Цимбала, а проте в скрутний час радився з ним і з Колобродом: письменні ж люди обое! І тепер він поспішав до Цимбала, як і завжди, мовчазний, високий, прямий, з довгою темно-сивою бородою, в кудлатій шапці, в новій старомодній свитині, зеленим поясом підперезаний. У руках чималий ціпок, мов архіерейська палиця. Зустрічні селяни поштиво знімали шапки й віталися:

— Здрастуйте, Гордію Гарасимовичу!.. Куди це вас бог несе?

— Здрастуй і ти...

Більше ні слова привітного. Ніде не спиниться, не погмонить, голови вбік не поверне. Мов нічого не бачить і не чує.

У Цимбала вже помітили Гору з пекарні. Стара Цимбалка, дебела червонопика Улита, спрожого відчинила двері до чистої кімнати й крикнула:

— Гора йде!

Іконописний Тихін Пахомович метушливо зірвався з місця, вирячив очі й зашипів:

— Швидше пляшки до хижки... Живо!.. Та обережніше... кор-ровище!

Миску з перцем і калганом Тихін Пахомович пхнув під ліжко і швиденько став на молитву. Свято ж! Свята неділя!

Гора увійшов до кімнати саме тоді, як Цимбал на-тхненно виливав перед господом богом свої скорботи, аж руки здіймав угору:

«...Помилуй мене, боже, по великій милості твоїй і по множеству щедрот твоїх очисти беззаконства мої... Очисти мене од гріха ісопом... обмий мене і, краще снігу, убілюся... Сотвори мені, боже, серце чисте...»

Гордій Гарасимович поставив свій ціпок біля порога, повісив на нього шапку й терпеливо ждав. Кудлаті брови йому хмурилися. Гора недолюблював Цимбалового плазування перед господом богом. Це непорядок — так молотити щодня лобом і язиком. На те є попи, це їхня робота, їхній заробіток.

Гора ретельно постив, говів, святкував усі празники, давав попові прибуток і за всім тим вважав господа бога своїм боржником:

— Що треба — сповняю, і ти мені не заважай.

Цимбал скося зиркнув на Гору, помітив його нетерплячку й поспішив закінчити свою розмову з богом, вклонившись до самої землі. Лежав так з хвилину, мов під важким тягарем гріхів, і встав такий осяйний, наче справді очистився ісопом, хоч і зараз до раю!

— А, Гордію Гарасимовичу, милості просимо! Звиняйте, задержав. Сідай, будь ласочка.

— Діло є важливе, Тихоне... Де Василь?

Білі ріденькі брови на червоному обличчі Цимбала тривожно заметушилися.

— Хіба ти не чув? Зятя вже ось два тижні немає, подався до міста шукати щастя. Мо', яка там служба трапиться?

Гора здивовано подивився на господаря.

— Що ти мені очі одводиш? На Василеві все хазяйство держалося, а ти — на службу.

— Єй-право, так. Сам знаєш нашу житуху: може, там знайде якусь зачіпку.

— Мудруєш усе?.. Ну, та ладно: пошли дочку за Колобродом.

— А що там таке сталося?

— Пошли за Колобродом.

Цимбал гукнув рябу неоковирну Гапку й звелів негайно покликати сусіду.

— А ти там, Уліто, подай пиріжків, та мо', по чарці націдиш...

Але Гора не любив гостювання. Коли в гостях буваєш, треба й самому гостей приймати: збитки, та пересуди, та плітки...

Він непривітно спинив Цимбала:

— Не треба. Сурйозне діло.

— Ну, нехай іншим разом.

Колоброд не забарився. До хати ввійшов акуратний, кругленький «середнячок» (як він сам казав): такий ладний, хоч на покуті його саджай. Середнього, як на те, зросту, середнього віку, кріпенький, русявий, з розумними, хитруватими очима, спокійний і розсудливий. Його піджак і картуз, його ватянка й черевики доводили, що він уже не проти нового побуту. Свого сина, Савку, він мостив до комсомолу.

Говорив:

— Що ж поробиш! Така тепер лінія пішла. З вовками жий, по-вовчому вий.

Гора ледь відповів на Колобродове привітання, важко обвів обох спільників своїм похмурим поглядом і врешті почав:

— Зять удосвіта забігав. Новина є.

— Кажіть, Гордію Гарасимовичу, послухаємо.

— Прийшла така звістка: Андрій Таран повернувся.

Цимбалові здалося, що з нього раптом виперло весь дух: червона пика зблідла, взялася землею, очі забігали сполоханими мишенятами. Хрипким, мов не своїм голосом він збентежено перепитав:

— Та що ти, Гордію Гарасимовичу... Звиняйте, не може того бути... Господи, прости мене грішного — як же це можна?

Здивувався й Колоброд:

— Андрій Таран?.. От тобі й маєш.

Гора скрипів, мов немазаний віз:

— Тепер усе можна. З тюрми просто на комісара. Комсомол буде тут гарнізувати.

— То він іще й комсомол?.. О господи, прости мене, грішного! Жили тихо, мирно... Та ні, мабуть, тут щось не так. Де б він узявся? Давно ні слуху ні духу.

— Сила Давидович сам дивується. Бумага є така: тижнів два вже, як він виїхав до нас, а й досі немає.

Цимбалове обличчя знов налилося соком, засяяло лагідним спокоем і гожістю:

— Так ти б з цього й починав. Немає, кажеш?.. О господи твоя воля... Коли б, звиняйте, й довіку не було!

Колоброд сприйняв цю звістку спокійніше:

— Ну що ж? Коли вже їде, то цього не минуеш. Якось помиримось. Уже ж є в нас один партієць, Сила Давидович,— що він вам мішає?

Гора з притиском кинув:

— Шкабура — свій чоловік!

— Ну що ж, треба, щоб і Таран став своїм чоловіком.

— Знаєш ти його! Кремінь, а не парубок.

— І на кремінь буває кресало.

Цимбал заперечливо потрусив своєю апостольською бородою:

— О господи, прости мене, грішного... Кресне він нас! Це такий!

Колоброд ледь помітно всміхнувся:

— Не розумію, чого така паніка. Ну, приїде Таран. Ну, буде комсомол. Від цього тепер не втечеш, не сховашся. Треба пристосовуватися, а не ховатися. Правильно я говорю?

Гора відповів суворо й презирливо:

— Пристосовуйся вже ти, а нам воно трохи пізно. Побачимо, як ти пристосуєшся, коли все село погонять на піски.

— Як це так — погонять?

— А так. Хіба не знаєш? Десятеро скажуть — ме-ке-ке, і всі за ними — ме-ке-ке... А нас і не питатимуть: ось вам, мовляв, по десятині пісочку, а всі городи підуть під колектив...

— О господи, прости мене, грішного!.. Звиняйте, а твоя ж яка рада, Гордію Гарасимовичу?

— А то вже самі дивіться. Я прийшов по-сусідському попередити. Вам тепер треба цупко взятися за це діло. От коли б твій Василь був дома. Він колись товаришував з Андрієм. Це була б штука підходяща. А Нестір там би в колективі... Справа сурйозна...

— Авжеж, авжеж... справа сурйозна... А ти сам же як, Гордію Гарасимовичу? Адже й тобі ця справа... свербітиме.

— Мене, Тихоне, це не обходить. У мене своя артіль — сім'я. Я й на пісках не пропаду.

Колоброд усміхнувся одним вусом:

— А я й подавно сторона. Я в колективі.

— Ну, то, приміром, не факт, що ти в колективі. При Андрієві ти довго там не сидітимеш. Візьме він тебе за вушко та й витягне звідти геть на сонечко.

— Мене нічого витягати, я й так увесь на сонечку. Я все своє добро усупільнив і першим до артілі пішов.

— О господи, прости мене, грішного... Кому це ти кажеш? Ти ще за рік до того поспродувався.

— Гріх вам, Тихоне Пахомовичу, таке плескати. Що ж я продав?

— Молотарку продав! Свою частку. Та ще й за золото.

— Молотарку в мене компаньйон судом забрав за невивлату. У мене є розписка судового виконавця.

— Брешеш! То ви з компаньйоном про людське око цю комедію проробили. І жеребця арденського теж за золото продав, і корову сименталку.

— От які-бо ви, Тихоне Пахомовичу... Жеребець у мене здох. Я ж вам і шкуру показував... А корову вкрали.

Цимбал тоненько й глузливо захихикав:

— Хи-хи... Чи я вже такий дурний, Несторе, щоб мене можна було так просто окрутити? Ту шкуру ти десь купив і під свого жеребця підфальшував. Думаєш, я не помітив? Від мене не сховаєшся.

— Я ж вам, Тихоне Пахомовичу, зла не мислив.

— Невірна ти людина, Несторе, кривими стежками ходиш. Бачу твою думку: до партії мостишся.

Колоброд на хвилину запнувся й нерішуче ствердив:

— Може, й до партії... якщо приймуть.

— А сина до комсомолу?

— А сина, може, й до комсомолу.

Цимбал не стерпів. Іконописне обличчя скривилося в гримасах люті, й апостольська борода запінилася бризками слини:

— С-с-сука! Хвостом сліди замітаєш! А бандитам хто допомагав? Хліб хто скуповував та переховував?.. О господи, прости мене, грішного...

— Ви, Тихоне Пахомовичу, минулого не ворушіть, а то я ще й не таке згадаю. Чого ви лаєтесь? Я ж не проти вас? Кожен іде своїм шляхом, куди йому треба, і не всі шляхи однакові. Хто їде залізницею, хто — кінсьми, а хто, може, й пішечком. Правильно я говорю? Ви собі далі хоч і еропланом летіть, а я собі власними ногами... Такою собі непомітною стежечкою. Де пішечком, а де, може, й на колінках або й черевом.

Не витримав і Гора. Він похмуро обвів очима Колобрודה, мов уперше бачив його такого.

— Не розгадаєш тебе, Несторе... Як в'юн, із рук вислизаєш.

— А ви не беріть у руки,— то й не вислизне. Кожна твар хитрує по-своєму, коли їй шлях перегородити. Вовк намагається за горло вхопити, гадюка — вжалити, їжак — скрутитись, тхір — навоняти, а вуж — сторінкою прослизнути. І замітьте собі, що хитрувати самому тепер далеко краще, ніж у гурті. Ви-от газет не читаете, а мені вони — як дзеркало.

Гора блимнув очима з-під кудлатих брів і штрикнув:
— Такий розумний став?

— Та вже ж і не дурний, Гордію Гарасимовичу. Я вже десятий рік «Вісті» передплачую й бачу, що й до чого. Ви ось покликали нас нібито на пораду, а я, може, й слухати вас не хочу, бо знаю, куди воно йдеться. Не піду я на таке діло, от і все.

Цимбал раптом занепокоївся.

Лице йому почервоніло, очі злякано заметушилися під голими бугорками брів.

— Господи боже праведний... А ти вже он що подумав! І я на таке не піду. І нічого я не говорив, і наради в нас ніякої не було,— що ти? Я, Несторе Наумовичу, то тільки так... Хотілося думку твою вивірити. Святий пророк і цар Давид праведно сказав: «Блажен муж, іже не йде на совіт нечестивих». Таке-то... Мое діло — сторона.

Гора підвівся роздратований.

— А мое то й подавно. Мені до ваших справ — як сліпому до окулярів. У мене сім'я. Мене хоч і до Сибіру закинь, то й там я буду Гора. З-під льоду землю дистану, під склом городину виведу, а кланятись нікому не стану. Прощай!

— Та й я разом з вами, Гордію Гарасимовичу.

Розійшлися, мов чужі.

І кожен думав про іншого: «Брешеш, собако!.. Хитруєш!»

VI

Відтоді, як Гордон знайшов у Глухім яру пораненого юнака, в житті старого професора позначилася глибока розколина. Знов почалася жорстока, недавно припинена боротьба між «двома» Степанами Кузьмичами, між двома тими супротивниками, що в житті дуже часто становлять одну істоту.

З яру Луценко повіз пораненого низиною, до битого шляху, що сполучав село з горою, з «Парадизом». Юнак вимагав найшвидшої допомоги й найсерйознішого догляду. Щоправда, рана була неважка. Це був, напевне, зрадницький удар, заподіяний ззаду, коли хлопець нахилився над яром: основною своєю силою він припав на спину і тільки краєм зачепив потилицю, розсікши шкіру. Але крові витекло чимало. Це ускладнювало справу й загрожувало неабияким клопотом.

На роздоріжжі між «Парадизом» і Катранівкою Степан Кузьмич завагався: дорога до «Парадизу» далі круто йшла вгору, а до села зручно слалася оболонню. Не диво, що власник «Парадизу», старий професор-одлюдьок, рішуче запротестував:

«Заради чого я братиму на себе цей клопіт? Це означає — самому ходити за пораним? Яке безглуздя! Ясно, що хлопця треба одвезти на село».

Але несподівано подав голос той, «другий» Степан Кузьмич, що вже давно не озивався:

«Навіщо ж було тоді його рятувати? Він у такому стані, що в селі однак помре без належної допомоги».

Степан Кузьмич-«старший» розсердився:

«А мені що? Родич він мені чи приятель? Або, може, якась соціально цінна людина, що її треба спасти для людства?»

Пригадав документ, виявлений при огляді:

«Пред'явник цього, кандидат партії, комсомолец Таран Андрій Макарович відряджується...»

Досить!

Два табори. Старий, до всього припасований, на всякі випадки прилагоджений світ, з тисячами готових, найдріб'язковіших, віками вироблених правил, законів, звичок, умовностей, обставин — і нове, бурхливе, непокійне, незнайоме, чуже життя! Там, у минулому, Степан Кузьмич мав своє завдання, свою мету, свій ясно накреслений шлях, щільно пов'язаний з усією державно-громадською системою, але нібито й незалежний від неї; шлях ліберального професора-дослідника, що користався з усіх вигод старого ладу, а проте ніби тримався в опозиції до нього. Тут, у сучасному, Степан Кузьмич, безглуздо покривджений і знедолений, безпорадно борсався, як риба, викинута на берег... Ні, досить!

Нехай він смішний маніяк, дикун, з погляду таких щасливих пристосованців, як Олександр Іванович, але

він у цьому тихому закутку домігся врешті спасенного спокою, осторонь незрозумілого грому й гуркоту нової епохи. І було б безглуздя порушувати цей спокій ради якоїсь незнайомої людини «з чужого берега».

Гордоне, назад!

Але Гордон сьогодні не поділяв професорових суперечливих настроїв і міркувань. У темних закутках собачої пам'яті жила ще тепла згадка про світлу, милу істоту, про м'які, ласкаві жіночі руки, що випестили колись молоде щеня. Це вона вчила його на прогулянках жаліти кожну слабу або поранену пташку. Кожну скалічену життям людину. Це ж вона так часто спиняла: «Гордоне, назад!.. Гордоне! Ай-яй-яй, як тобі не сором! То ж тільки маленьке, безкриле горобенятко... А то славний дідусь — каліка з хлопчиком».

І часто з прогулянки цей самий Степан Кузьмич ніс за молодю дружиною мале зайчатко, чи поранену пташку, або ж приводив до «Парадизу» якогось хлопчика-сироту, годував, наділяв на дорогу.

І так само, як і сьогодні, Гордон то мчав тоді щосили нагору, до «Парадизу», то знов вертався назад, гавкаючи й тикаючись носом до рук професорових.

Тоді раптом і Степан Кузьмич згадав ту, третю, що забарвлювала щастям і радощами їхні прогулянки:

— Валя, рідна моя...

Чи ж вона б дозволила одвезти пораненого на село? Хоч би й таку соціально чужу людину?.. І як ця думка могла запасти йому в голову?

Степан Кузьмич глибоко зітхнув, напружив м'язи й покотив візок угору, до свого закутка.

Але, звісно, розколина від того не шезла.

Влаштовуючи в «Парадизі» юнака, Степан Кузьмич-«старший» хотів покласти його на своє ліжко. Степан Кузьмич-«молодший» вжахнувся:

«Хіба ж можна лікувати в такому бруді?»

Раптом обидва Степани Кузьмичі помітили неможливу антисанітарію свого занехаяного лігва, брудне лахміття, пилюку й безладдя.

Степан Кузьмич-«старший» хотів був приховати свою ніяковість бурчанням:

— Я ж казав, що так і буде! Не було клопоту.

Але його молодший двійник заперечив:

— Ну, ну... Жити по-свинячому не таке вже досягнення.

Старий професор змовк, нахмурився, широко розчинив двері до кімнати Валі й поклав непритомного на її ліжко. Швидко роздяг його, щоб оглянути пильніше й краще. І на цім знову сталася чергова сутичка «двох» Степанів Кузьмичів.

На білизні ліжка, на білій сорочці пораненого якось дужче позначилися брудні, зашкарублі, порепані руки професора. Степан Кузьмич-«молодший» обурився:

— З такими копитами до рани?

Але старий одлюдьок спробував іще раз забунтувати:

— Чорти його бери! Стану я ламати свої звички!

Та «супротивник» його не піддавався:

— Звички, власне, не такі вже хороші... Що, коли б побачила Валя?

Тоді Степан Кузьмич-«старший» остаточно знітився й замовк; швиденько дістав з Валиного комода шматок мила й рушник, старанно вимив руки, критично оглянув їх і похитав головою: старого лепу так швидко не змиєш!.. Про всякий випадок витер їх одеколоном: ішлося все ж таки про людське життя...

Новий, пильніший огляд пораненого ствердив попередню думку Степана Кузьмича: рана була неважка. Йод, компрес на спину, компрес на голову, нашатирний спирт і спокій...

Луценко протягом останніх десяти років закопався в землю, в грядки, в парнички й теплички й непомітно призвичаїв до цієї роботи всю свою істоту, рухи, ходу. Тепер йому випало взятися до іншої справи, що збуджувала давно забуті переживання й спонукала на відповідні дії. Він жваво метушився по кімнаті, розшукуючи потрібні йому речі; двічі натрапив на Гордона, що серйозним асистентом стояв біля ліжка, не спускаючи розумних темних очей з пораненого.

— Гордоне, ляж, не заважай.

Собака слухняно вмовився в кутку.

Врешті сподіванки старого професора справдилися: Андрій Таран поворухнувся й мляво підняв повіки.

— Де... я?

Степан Кузьмич на хвилинку запнувся:

— У друзів...

Гм... Що це? Спасенна брехня чи стародавній споконвічний закон: гість твій — друг твій?

Луценко замислився. Відчував страшенну фізичну втому, але спати не міг. Збуджені думки заворушилися

роєм, перетрушуючи весь той мотлох, що накопичився останнім часом. Ох, як гостро, як боляче знову встало минуле!

— Погано ж ти віддячуєш, юначе, за весь мій клопіт...

Здається, так глибоко, так міцно поховано було старий біль, розпач, а він знов устає отруйним чадом!

Присунувши ближче до ліжка глибоке крісло, професор заляк у скорботній позі. Гордон, мабуть, підсвідомим чуттям угадав важкий настрій господаря й занепокоївся. Вставши із свого кутка, він уткнувся йому носом у коліна й підвів засмучені очі, ніби хотів сказати: «Що тобі, любий, єдиний, могутній? Ось я тут, не журися».

Важка сльоза самотньої людини скотилася й капнула псові на голову.

— Ах, Гордоне, друже мій... Важко...

Старий розумний пес тихо заскавучав і шільніше притисся до ніг свого володаря.

— Тс... Тихо, Гордоне, нехай спить...

Гордон заспокоївся й ліг. Степан Кузьмич знов поринув у згадки.

Це було ще до «катастрофи» (революцію Степан Кузьмич сприймав як непоправну катастрофу, громадсько-політичну й свою особисту).

Далекий (так йому здавалося) від політики, від громадських течій і процесів, талановитий молодий учений, іще за декілька років до революції, закопався в лабораторні й практичні досліді, в розв'язання таємниць генетики й селекції городніх рослин. З усім тим йому пощастило віднайти біля своїх реторт і термостатів, тепличок і грядок особисте щастя в особі веселої русявої асистентки Валі. Одружившись, вони ще з більшим запалом узялися за досліді, поставивши спеціальну проблему — освоєння пісків з допомогою селекції рослин та організації ґрунту.

Коштом свого далекого родича Луценко збудував біля Катранівки, на пісках, невеличку дослідну станцію, поставивши свою роботу на твердий практичний ґрунт. Тут, у маленькому, добре устаткованому будинку, з тепличкою й клаптиком піскового поля, професор пережив найщасливіші часи творчих шукань і досягнень спільно з любовою дружиною. Здавалося, таємниця пісків, формула творчих процесів піскового господарства була вже в руках Степана Кузьмича. Особливо цікавила його ро-

бота над винаходом нових сортів картоплі, що давала б просто з насіння не менші врожаї, ніж із бульби.

Напередодні революції Степан Кузьмич якраз переживав те високе творче піднесення, що, поєднуючись з ясным і точним науковим розрахунком, забезпечує перемогу. Він не цікавився війною, не помічав ні труднощів життя, ні наростання революційної бурі: всю його істоту захопили цілком досліди й висновки.

У половині лютого 1917 року він висіяв у своїй тепличці дорогоцінне насіння щойно виведених сортів піскової картоплі. Ніжні сходи її заповнили всю увагу Степана Кузьмича й Валі.

— Ти тільки збагни, Валю, яка це перемога! Сіяти картоплю насінням, та ще й на пісках!

— Знаю, любий... Десятки мільйонів заощадженої для харчів бульби...

— І сотні тисяч десятин подоланих пісків!

Обое раділи, як діти.

Але раптом вибухнула революція. Та сама революція, що в робітничих центрах і на важких фронтах гриміла залізною ходою дисциплінованих робітничих батальйонів, а по далеких темних селянських закутках розстилася, між іншим, і димом пожеж. (Горіли панські й куркульські маєтки). В полум'ї разом з ними щезав старий поміщицько-загарбницький лад.

Степан Кузьмич не розумів, що його система дослідницької роботи в суворій таємниці від усіх, у цілковитому відокремленні від села ставила його в одну лаву з іншими привілейованими «захребетниками». Не міг збагнути й того, що він сам особисто відповідав разом з іншими за віковий злочин свого класу, за всі кривди, заподіяні трудящим поміщиками, дворянством, фабрикантами, банкірами, чиновниками, царем... Спроба невдалого опору тільки погіршила справу: Степану Кузьмичу й Валі довелося тікати з «Парадизу». Тепличка, термостати, чудесна розсада, грядки, насіння — плід довголітньої праці — загинули безслідно. На пісках, біля Катранівки, залишився тільки клапоть землі, вже не піскового, а каштанового кольору, оточений зеленою стіною живої колючої огорожі, та руїни будинку.

Степан Кузьмич сам себе не тямив з кривди. У всіх подіях вбачав тільки руйнацію, знищення, занепад не хотів глянути далі й вище свого «Парадизу». Дарма друзі й знайомі залучали його до нових дослідів у

міських лабораторіях і тепличках. Дарма Валя намагалася розважити його смуток молодю своєю жадобою нового життя, нових вражень. Степан Кузьмич ледве-ледве знайшов собі в провінційному місті деяку розраду в лекціях та в наукових записках про свої досліди. Але думками й серцем блукав у Катранівці, біля перерваної роботи.

Як тільки відгрімилі громи громадянської війни, Луценко дістав собі з допомогою друзів охоронний мандат на свій «Парадиз» як науково-дослідну станцію в справі освоєння пісків. Устаткувавши цей дослідницький закуток удруге, він вибрався до «Парадизу» разом з Валею та з чистопородним щеням, англійським догом Гордоном, що мав згодом стати за надійного сторожа.

З подвоєною енергією почали наново копітку роботу з відновлення знищених сортів. Степан Кузьмич повеселів: давня мрія втілювалася в життя.

І ще раз, напередодні остаточної перемоги, сталася катастрофа.

Степан Кузьмич поїхав до міста в негайній справі. Тим часом на «Парадиз» напали бандити, забили Валею, розбили голову Гордонові, розгромили тепличку, зруйнували добре налагоджене господарство.

Луценко мало не збожеволів з горя й розпачу. Намагався вкоротити собі віку, довго хворів. Врешті встав з ліжка одлюдьком, повернувся до «Парадизу» й став жити удвох із Гордоном.

Здоровенний пес вижив, але відтоді приховав непримирну ненависть до всякої істоти, що намагалася свавільно вдертися до «Парадизу».

Минали роки в боротьбі з руїною. Робітник і службовець, лектор і художник однією рукою тримали різець, молоток, підручник, пензель, а другою — садили городину, рубали дрова, вантажили вагони на суботниках. І так, колективними силами, перемагали труднощі відбудівного часу.

Степан Кузьмич цілком закопався в свої грядки, знайшовши забуття в фізичній праці; копав, садив, виводив дивовижну городину й жив із того, непомітно скоротивши свої потреби, прагнення, бажання й спогади.

З пораненим юнаком забуте життя ніби живосилом вдерлося до «Парадизу», а з ним і давній смуток. Нерозгадана чужа драма якось гостріше наштовхувала на свою власну.

Степан Кузьмич просидів цілу ніч над ліжком Андрієвим з своїми розгойданими думками й болем. Очунявся від стогону:

— Во-ди... будь лас-ка...

Професор кинувся до кухля.

Поранений цим часом з напруженням повернув голову, оглядаючи незнайому кімнату, що нагадувала оригінал якоїсь старої картини.

— Де я?.. Що зі мною... сталося? -

— Не турбуйтеся, ви у друзів. Вам потрібен спокій. Що з вами сталося — потім в'яснимо.

— Мабуть, я упав... у яр... Щось ніби вдарило...

— Можливо. Це швидко пройде. Два-три тижні ліжка...

— Ой, ні... В мене важлива справа.

— Нічого, нічого... Як будете слухатись, можна й раніш. Ось випийте крапель.

Степан Кузьмич поліз до своєї аптечки й накапав «сонних» крапель. По кількох хвилинах і пацієнт, і лікар, і сторож заснули міцним, цілющим сном.

VII

День за днем, як верстви на битій дорозі, бігли назад, у минуле. І кожен з них, мов клинком, розколював самотнє, досі ніби налагоджене життя Луценка.

Почати з того, що поранений вимагав найохайнішого догляду, найсуворішої медичної гігієни. Вже другого дня старий учений добросумлінно оглянув свої руки, обрізав нігті, нагрів окропу й заходився парити, шурувати, дерти мочалкою й пемзою порепану, загрубілу, забруднену шкіру. Щоправда, спочатку гнівався й бурчав:

— Ну, от... Треба мені було цього клопоту...

Та цим бурчанням він намагався приховати насамперед свою власну ніяковість. І як він досі не помічав оцих неохайних рук, цієї заношеної, погано вимитої власними руками білизни! Довелося й білизну міняти.

Серед старих обносків у Степана Кузьмича не знайшлося в шафі нічого пристойного, і він поліз до комода у Валиній кімнаті, куди вже давно не заглядав. Копирсаючись у шухлядах, несподівано витрусив стару, забуту фотокартку. Аж здригнувся, глибоко вражений цим

документом. Минуле вставало тепер не в уяві, а в живих зафіксованих образах: він і Валя зразу по вінчанні. Згадав тепер, що цю фотокартку сам заховав по катастрофі, бо не мав тоді сили ні знищити, ні бачити її. Дивився тепер з глибоким хвилюванням і тихим смутком, мов на дорогих небіжчиків...

Яка молода, щаслива пара, повна сил і надій!

— Вале... Здоров'ячко моє...

Пригадав, що саме так любив звати її, за випадковим сполученням цих різномовних слів¹. З фотокартки глянуло миле личко в буйній зливі русявого волосся. Артистичний овал обличчя й підборіддя, м'які лінії дівочих щік; звабливо окреслений ніс і ясне чоло з любими, своєрідно вигнутими бровами; променисті, великі, чисті дівочі очі й соромливо-щаслива усмішка в кутиках зворушливих, пухких дитячих губів...

Але невже це поруч неї він, професор Луценко?

Делікатне, пещене обличчя з розкішним чубом над високим чистим чолом, м'які вуса, чепурна борідка й одверті, довірливі, трохи зажурені очі... Щось таке давно знайоме, типове, загальновідоме. Є щось від письменника Гаршина, від цілої низки народників, цілої групи прекраснодушних, добросердих, слабовільних, безпорадних інтелігентів-мрійників вісімдесятих — дев'яностих років, що здатні були на самопожертву, але здебільшого марно гинули в полоні суперечностей, одірвані від живого коріння здорових соціальних верств, від основного дійового переможного класу — пролетаріату.

Так, це він, професор Луценко, ще тих часів, коли так вірилося, працювалося, хотілося жити, боротись і перемогати.

Степан Кузьмич несамохіть звів очі на дзеркало й мало не скрикнув... Невже це нинішній оригінал старої картки, той же професор Луценко, інтелігентна особа, продукт багатівікової культури людства?

Загрубіле, суворе обличчя густо вифарбувала спека, вітри й морози. Волохатою вовною, щетиною, руном насовується звідусіль багата рослинність, почавши з сивої кучми на голові й бороді. Разюче вражають темні кудлаті брови серед цих чагарників сивого волосся, а під навислою стріхою їх гостро й непривітно виблискують сурові очі.

---

¹ По-латині «вале» — «зрастуй».

«Папуас... Полінезієць... Не вистачає тільки бойової сокири або списа»,— майнула гірка думка.

І раптом зойкнула яскрава згадка про недавню наївну одвідувачку з листом від професора Пахомова:

«Ви... професор Луценко?»

У милих, карих, по-дівочому чистих, допитливих очах її наївно відбилися неймовірності, жаль і жах... Так, так, він тепер ясно пригадує: жаль і жах... І ще в кутиках губів ледве помітні рисочки огиди.

Звісно, вона мала рацію, ця наївна дівчина з карими очима! Перед нею справді був не професор Луценко, а самотна, трохи здичавіла, одірвана від життя людина, що тільки й зберегла в собі людського — теплу згадку про Валю...

До того ж... Як він не помітив тоді цього? Дівчина мала точнісінько такі ж ясні карі очі й своєрідно вигнуті брови, як і Валя.

Тепла хвиля ніжного чуття раптом плеснула в груди.

Так, так, вона дивовижно нагадувала Валю...

Степан Кузьмич упіймав себе на цих порівняннях і сердито насупився... Яка нісенітниця!.. До чого тут карі очі випадкової одвідувачки? І згадка про Валю? Взагалі він трохи розклеївся. Це не годиться.

Але причепуритися, звісно, не вадить. Прикро було б, коли б і цей поранений юнак насмішкувато оглядав його постать і обличчя.

Він, уже не вагаючись, дістав ножиці й заходився підстригати буйні хащі своїх багатолітніх чагарників. Потім розшукав Валину ванну, нагрів води, викупався, надів чисту білизну й відчув, наче позбувся доброго десятка зайвих років.

Та, поступившись у справах гігієни, Степан Кузьмич, здається, ще глибше заховався в свою шкаралупину, готовий боронити своє внутрішнє ество, своє право на самотність. Якраз тих днів до «Парадизу» заглянула відома вже перекупка з міста; вона не впізнала Степана Кузьмича і, здивована трохи, ніби навіть зворушена, намагалася бодай на крок підійти ближче до цієї загадкової людини.

— Степане Кузьмичу, що це з вашою бородою?.. Боже мій, та ви ж іще й не старі, як глянути... Вас би таки витягти до міста, на люди...

Та Степан Кузьмич раптом суворо обірвав дальші виявлення симпатій:

— Не ваше діло до моєї бороди! Не ваше діло до моїх років! Ви тільки для цього й приїхали сюди?

— Та ні... Я теє...

— Ну так-от... діло є до вас.

І Степан Кузьмич замовив їй щонайшвидше привезти йому деяких продуктів і ліків, віддавши за це мало не всі свої запаси горюдини.

У стані хворого стався злам. Немов сеанси несправного, звукового кіно з пошматованою кіноплівкою, повільно налагоджувався поворот Тарана до життя, до свідомості. В голові гуде й дзвенить, і в очах туман. Раптом виринають-закрутуються якісь пасма переживань і вражень, лахміття образів і картин — і знов усе обривається й провалюється в пільму. А по кількох хвилинах нові спроби невідомого механіка налагодити перервану серію.

Ось перед ним довга-довга, нудна й уїдлива дорога вночі, серед пільми... Шелестить пісок під полозками саней, і його шарудіння тонкими свердлами впинається в скроні, в потилицю, в мозок, а пільма налягає важкими гириями на тім'я... Швидше б кінець, перепочинок, зупинка!.. Раптом зникають свердла, темрява, пісок, і всю істоту охоплює сонячна радість... Ага, це зустріч з товаришем дитячих років, безмежне захоплення юнака, що вертається оновлений, озброєний, повний сил і надій додому, в свій болотяний закуток, щоб засіяти його щастям...

...«Ех, та й радісно ж стало жити, Васильку... Ти тільки глянь: ніч — як мур німий, і мертві піски — мов кладовища. А мені сонце світить і співати хочеться...»

...І враз — несподіваний удар. І знову біль і непритомність...

А проте молодість повагом перемагала недугу. Якось прокинувся Андрій після міцного сну й здивованими, допитливими очима обвів невеличку незнайому кімнату. Шуму, дзвону мов і не було. У вікна заглядав і сміявся радісний весняний день. Біля ліжка клопоталася якась висока постать з буйною гривою сивого волосся, такою ж скуйовдженою бородою й темними кудлатими бровами... Професор Луценко? Невже він?

Ледве помітна усмішка ворухнула Андрієві губи:

— Ну, здрастуйте, професоре... Вибачте, що вдерся до вас... не питаючись...

Степан Кузьмич обернувся до нього здивований:

— А ви мене знаєте?

— Аякже... Я ж тутешній... Яким це я робом попав до вас?

— Про це нехай потім...

— Та ви не турбуйтеся: я почуваюся непогано. Гірше ж буде, як сам ламатиму голову.

Степан Кузьмич спробував пульс.

— Гм... Гаразд, що знаю — скажу. Попали ви до мене трохи незвичайним шляхом. Я знайшов вас у Глухому яру серед кінських трупів з розбитою головою й попсованою рукою. Та й то не я, а мій собака Гордон, йому дякуйте.

Гордон стояв біля ліжка й ворухнув хвостом на знак potwierдження: так, це він.

Таран вдячно погладив собаку здоровою рукою й почав пригадувати...

— Рука це в мене давно. Це — контузія... А от далі — нічого не розумію... Я їхав з приятелем додому... Устав біля яру подивитись на кінські трупи... Потім щось ніби вдарило... а може, просто зомлів і впав...

Степан Кузьмич похмуро, мов нехотя, пробурмотів:

— Добрий вам приятель... Ваше щастя, що ви тоді нахилилися над яром. Кілок усією силою поцілів не в голову, а по плечах.

Таран широко розкрив очі й перепитав, не розуміючи, боячись повірити:

— Кілок?.. Який кілок?

— А такий: сім сантиметрів завтовшки. Я виміряв на спині — ясно видно.

Схвильований Таран неймовірно дивився на Степана Кузьмича й заговорив пошепки, мовби йому перехопило голос:

— Не може того бути... Ви помиляєтесь... Найперший, найвірніший друг і товариш... Як братові рідному, вірив...

Степан Кузьмич якимсь вороже-глузливо засміявся й хрипко кинув:

— Ну от і маєте по вірі вашій... Революція ж... Брат устав на брата й син на батька.

Таран скоса зиркнув на нього й розгублено пояснив:

— Буває, звісно, що й брат на брата встає, а син — на батька. Різне виховання, різний стан... різні класові інтереси... А тут... Ні, це щось не так...

Луценко розсердився:

— А я вам кажу, що це так! Ясний і переконливий документ — сліди на спині. Вугласта коротка ломака... ну, от — як рожен з саней.

Таран аж шарпнувся на ліжку, наче від нового вдару: значить — правда? Затуливши рукою очі, він хвилинку перемовчав і тихо, боляче мовив:

— Це ж жах... Ви тільки подумайте... Василь... Як же це так?.. Василь. Це так ніби я сам проти себе пішов...

— А хіба не буває такого, коли людина йде сама проти себе?

— Що?.. Ах, так... Звісно, всякого буває... Тільки ж... Ні, це якесь непорозуміння. Вибачте, професоре... дайте мені спокій... Аж у голові запаморочилося, ніяк не збагну цього.

— Ну, ну, не хвилюйтеся. Згодом усе з'ясується... Нічого не буває без причин... і без наслідків.

Степан Кузьмич тихо вийшов, причинивши двері. Та натомість до кімнати увірвалися й вихором закрутилися буйні думи. Так, тепер ясно: кілком справді ударив Василь, щоб убити, знищити... За що? Для чого?.. Зустріч була несподівана, ніхто ще тут не знав, що він їде до Катранівки, — отже, ніхто не міг і намовити Василя... Значить?.. Значить, він сам, від себе, своєю волею позрадницькому напав на нього!.. На свого найближчого друга-приятеля!.. Що ж сталося з ним?.. Наймит же з діда-прадіда... Змалечку жив по куркулях, терпів утиски й знущання, накопичував батрацьку класову ненависть... Ні, це якесь випадкове потьмарення, хвороба, божевілля!

Голова розболілася з дум; ледве зморив надвечір цілющий сон.

Другого дня ранок устав ясний і гожий. Весняне небо, таке глибоке й сине, тепло зазірало крізь шибки в кімнату, в юнацькі очі, в саму душу. Якось глибше дихалося, бурхливіше грала кров і п'янила голову: весна на порозі!

Таран прокинувся бадьорий і спокійний. Навіть Степан Кузьмич похвалив:

— Оце добре. Як так піде й далі, то днів через п'ять встанете.

— Завтра встану, Степане Кузьмичу, здається?

— Ну, завтра ще не годиться — рано.

— Не рано, шановний професоре, не рано: весна не жде. А я ж не дарма сюди приїхав і до яру не дарма попав. Та про це потім. А зараз дозвольте сердечно подякувати вам за все, що ви зробили для мене, бачу, що без вас я б уже трави не толочив.

— Ну, ну... чепуха... чого там...

— Ні, серйозно. Я ваш боржник — до смерті. Коли б мені пощастило заслужити ще й довіру вашу... Може, в дальшому ви мені ще й більше допоможете.

Степан Кузьмич нахмурився:

— Я б вас просив не використовувати моєї гостинності мені на зле...

— Та що ви, що ви... Ви мене не зрозуміли...

— Я б вас просив не займати мене в моїм закутку, як тільки видужаєте; я хотів би, щоб ви забули навіть про те, що я є на світі.

Голос Степана Кузьмича зрадливо затремтів. Це його розгнівало, й він заговорив далі роздратовано й сердито:

— Це було б нечесно — порушувати спокій людини, здобутий довгими роками боротьби з самим собою. Я вас мимоволі прийняв до своєї господи в ім'я фальшивої, зрадливої гуманності, і я вас прошу жодним словом, жодним вчинком не порушувати налагодженого мною життя мого. Дайте мені слово в тім.

Андрія вразило неперетравлене горе, що бриніло в голосі Степана Кузьмича. Він поспішив м'яко й щиро заспокоїти його:

— Даю вам слово, що проти вашого бажання нічим не порушу жодної дрібнички життя вашого. Я глибоко співчуваю вам і поважаю ваше горе. А щоб не було недомовок, скажу зразу, що я думаю. Я хочу взятися за катранівські піски. Я хочу зробити їх родючими, і я думаю, що, може, ви колись допоможете мені своєю авторитетною порадою...

— Ви хочете взятися за піски? Ну й беріться собі за піски, — мене це не обходить.

— Амінь. На цьому й покінчимо. А що це у вас за пес такий? Ах і пес же знаменитий. Іди сюди... як тебе?

— Гордон...

— Гордоне, песику мій славний... іди сюди, прийми мою подяку за врятування...

Степан Кузьмич мовчки міняв пов'язку Андрієві й несподівано запитав:

— А ви як? Від уряду? З мандатом і коштами?

— Це ви про піски? Скажу по правді: всі мої капітали поки що в моїм переконанні, моему прагненні, моїй молодості та в колективній організації справи, на яку я покладаюсь.

Степан Кузьмич похмуро всміхнувся:

— Невеликі ж ваші фонди... Спеціально вчилися?

— Де там. Тільки й того, що багато читав, розпитував, придивлявся на Далекому Сході до сусідів. Привіз деяке насіння звідти. Ото й горе наше, що нам доводиться на роботі вчитись... Але я вірю, глибоко вірю в справу...

— На самій вірі далеко не поїдете,— пробубонів Луценко і вийшов до другої кімнати.

Цілісінький той день він порався якимось нервово, гуркотів, шваргав різні речі й гомонів сам собі:

— Зробити піски родючими... Які скорі!.. Молоко ще на губах не обсохло... Я двадцять п'ять років біля пісків ходжу... Подумаеш: насіння з Маньчжурії... Ні, ти своє насіння створи, щоб якраз для пісків, а не з Маньчжурії бери... Агрономи які!

Частіше, ніж раніш, зачинався Степан Кузьмич до спеціальної робітної кімнати й довше просиджував там. Це було не зовсім звичайне приміщення. Широчезне вікно на південь, до сонця, займало мало не всю стіну, майже від підлоги аж до стелі; односпадиста стеля до половини теж була засклена товстими шибками. Попід стінами замість столів — лежаки з печі, а на них стояли скриньки-парнички з розсадою. В однім кутку лежала чорна піскувата земля, в другім — розмішана глина пополам з гноем, і формочка для штампування дрібних квіткових горщиків. Понад сотня їх стояла на лежаках, сушилася. По стінах на полицках розташувалися баночки й торбиночки з насінням, пляшечки з кислотами й солями. Біля дверей стояв термостат.

Степан Кузьмич мав цілковиту підставу хвилюватися: він і сам собі соромився признатися, що його вже кілька років знов потягло до колишніх дослідів. Почав він їх, так би мовити, потай від самого себе, ніби так собі, для розваги. Часом йому це здавалося ганебною зрадою пам'яті Валі. Тоді він намагався сам себе запевнити, що ніхто не дізнається, ніхто не скористається з цих його дослідів, і Валя може собі спочивати спокійно.

Та з рік по тому сталася подія, що захитала всі намі-

ри Степана Кузьмича. Якось перекупка привезла йому шматок сала, загорнутий у газету. Це була звичайна райгазета, переповнена передруками з різних органів, постановами й повідомленнями. Але на цей раз його увагу привернула до себе претензійна статейка якогось невідомого старого агронома,— одного з тих, що часто ховають своє обличчя за вигаданим прізвиськом і б'ють на сенсацію. Йшлося про те, що Наркомзем преміював спритного агронома за блискучий «винахід» — сіяти картоплю просто насінням, а не бульбою. Агроном дзвонив про це й вимагав собі лаврів.

Степан Кузьмич потемнів з обурення. Що це? Неуцтво чи свідоме шахрайство? Невже вони там навіть азбуку ботанічну забули?

— Винахід! — сердито бубонів Луценко.— Забули, що довгий час люди сіяли картоплю насінням, а вже потім визнали за корисніше садити бульбами... Винахід!.. Та заглянь же ти хоч би в перший-ліпший солідний старий підручник, то й знайдеш там цей «винахід» даром, без премій!.. У нас цей «винахід» преміюють 1932 року, а на Тамбовщині та Ярославщині сіють так уже кільканадцять років! І книжки про це давно написано... Ну й люди!.. Хоч би ж заглянули в Арендаренкові «Практичні міроприємства», том III! На Полтавщині, в селі Мачухах, цей «винахід» практикували ще 1844 року... І де він такий «агроном» узявся? Щось не чув я прізвиська такого...

Степана Кузьмича серйозно хвилювала ця історія. Як же так? Добросумлінно, протягом багатьох років працював над проблемою засіву картоплі, а якийсь там ловкач легковажно зриває всю справу, намагаючись спалюжити саму ідею! Не сіяти картоплю готовим насінням, давно відомим, давно покинутим способом, а створити нове насіння, здатне давати кращі врожаї,— ось як стоїть справа! Довгим і дріб'язково-марудним шляхом селекції й гібридизації треба вивести нові сорти, що давали б засівом першого ж року доброякісну високоврожайну картоплю! І не розсадою, не парниками, а таки засівом у ґрунт!

Чи можливий такий винахід? Чи можна примусити сіяну картоплю давати такі врожаї без парників, без дорогої нерентабельної розсади?

Так, це можна. Він, професор Луценко, майже розв'язав це питання, але свідомо ускладнив його проблемою

освоєння пісків. Дати піскову картоплю-сіянку, вільну від хвороб і виродження... Дати пісковий баклажан і буряк... Створити такі сорти, щоб допомогли освоїти мільйони десятин пісків,— ось яке завдання він поставив собі, а не «винахід»... з старого підручника городництва!

Цей випадок мимоволі знову привернув його увагу до колишньої роботи. Поступово Степан Кузьмич пригадав і відновив усі забуті формули, всю довгу низку схрещувань маточних сортів і остаточні наслідки довголітнього відбору. В шафах і шухлядах познаходилися старі зошити, записи, і непомітно старий професор іще раз занурився в свої досліді; напровесні довго просиджував у тепличці, а влітку копався на городі, де почесне місце посіла «піскова картопля-сіянка». Її ясно-зелену ніжну розсаду він тепер висаджував у теплиці в маленькі горщики й ставив їх у парничках впоодовж димоходів.

І треба було б побачити цю похмуру, зашкарублу, неприязну людину в його тепличці за марудною пересадкою кволих корінчиків дрібної розсади! Навіть обличчя йому ясніло й зморшки розбіглися в посмішці. Обережно вибираючи цупкими пучками дрібні рослини, Степан Кузьмич старанно розправляв корінці, підсипав землю в горщики й бубонів:

— Ну, ну, люба моя, не бійся. Тут тобі буде краще, просторіше. Я тобі пухенької земельки підсиплю. Отак, отак... Рости на здоров'ячко!

Йому здавалося, що в цих ніжних стеблинках втілювалася, оживала, воскресала частина самої Валі... Це ж вона завжди провадила цю роботу й виводила, за його доглядом, тисячі корінчиків, напоюючи кожен своєю любов'ю, запалом, прагненням.

Степан Кузьмич замислювався, й часом туга знову огортала йому душу сухим туманом-югою. Для кого й для чого він робить? Для себе? Для самовтіхи? Чи для тих, що понівечили йому все життя? Годі себе дурити. Людина є тварина соціальна, і ніякими «Парадізами» від цього не відгородитись...

Він схилявся в глибокій журбі, і рука з невисадженим корінчиком безпорадно звисала, мов паралізована.

Тоді вставав з свого кутка Гордон, здавалося, собака був пов'язаний з ним якимись незримиими струмами: він починав непокоїтись, підходив до господаря, заглядав йому у вічі, свою голову намагався примастувати біля

його ніг, мовляв: «Я тут, пане-брате мій. Не сумуй: якось доживемо!»

Минали дні. Андрій видужував. Щоденні зустрічі призводили до нових розмов-суперечок, іноді досить гострих.

Юнак нудився в цвілій задусі «Парадизу».

— Ой пустіть мене швидше, Степане Кузьмичу, бо збожеволію. І як ви можете сидіти в оцьому закапелку?

Луценко хмурився:

— Діоген жив у бочці, а домігся безсмертя.

— Читав про це. Дурень був ваш Діоген, вибачте на цім слові. Спробував би він тепер просидіти в бочці двадцять років! І які такі проблеми розв'язував він своїм ледарством? Що можна прожити цілий вік відлюдьком, начхавши на всі соціальні й культурні потреби?

Степан Кузьмич густо почервонів:

— Ви спрощуєте завдання філософії й науки.

— А ви зводите їх до особистих настроїв. Нема й не може бути філософії й науки поза суспільством, поза інтересами громади.

— Отож-то ваше сучасне суспільство так і поважає науку та вчених!

— А поважає, щоб ви знали! Ніколи й ніде наука не стояла так високо, як у нас.

— Ха-ха!..

— Так, так... Ніколи, ніде вчених не оточували такою повагою, як у СРСР, ніколи вони не працювали так віддано, як тепер.

— Уявляю собі!

— Нічого ви не можете уявити собі, сидячи в своєму «Парадизі». Ех, Степане Кузьмичу, Степане Кузьмичу, жаль мені вас! Коли б ви побачили, коли б ви збагнули, що зроблено в нас за ці роки, що робиться тепер, куди йдемо і якими темпами йдемо!.. Розкриваються надра землі з мільярдами тонн вугілля, нафти, руди. Встають заводи-гіганти з небаченою технікою, нові, соціалістичні міста й села. Розквітають цілинні простори золотом нив. Міняється географія, природа, русла річок; змінюються люди, їхні взаємини і психологія. І з вами розмовляє сьогодні про селекцію та генетику рослин, про філософію й Діогена в бочці учорашній малописьменний батрак... Хіба все це можливо, коли б у нас не було Жовтневої революції, коли б не наш соціалістичний союз

праці й науки? Хіба не вчені, не інженери індустрії, не інженери соціалістичних ланів забезпечили нам нову техніку й культуру?

Луценко, слухаючи, мимоволі захопився ентузіазмом юнака, але раптом схаменувся, посірів, нахмурився й глухо кинув:

— Так, так... «Союз праці й науки»... «нові взаємини» й «нова психологія»... А «Парадиз» при цьому союзі праці й науки аж двічі зруйновано... І ви самі опинилися тут внаслідок «нових взаємин» і «нової психології»... А я... А мене...

Він схвильовано підвівся й швидко попрямував з кімнати. Андрія взяла досада.

— Слухайте, це ж не доказ. Не можна узагальнювати окремі анархічні вихватки й учинки.

— Ну й гаразд. Не агітуйте, досить з мене. Сказав уже, що третій раз до вашого союзу праці й науки не піду.

— Підете. Він сам прийде до вас, до ваших дверей, на оці катранівські піски. Прийде й захопить вас до свого переможного потоку.

— Не піду. Я вистраждав своє право на спокій.

— Право на спокій дає тільки смерть. А ви живете... бо мислите... Здається, так казав якийсь там ваш філософ?

Одного дня суперечка призвела врешті до серйозної сварки. Степан Кузьмич пішов до себе, хряпнувши дверима. Трохи згодом до його теплички постукали. Здивований і роздратований, відчинив він двері й побачив Андрія, одягненого, з котомкою за плечима. Луценко похапцем причинив двері, але було вже пізно: Таран побачив термостат, парнички, горщики, розсаду. Обличчя його спалахнуло радістю.

— Степане Кузьмичу! Голубчику!.. То ви, значить... Я ж казав...

І раптом замовк. Степан Кузьмич, червоний з гніву, заступив йому дорогу й заgrimів:

— Що вам тут треба? Хто вам дозволив? Хто вас просив підглядати? Я дав вам притулок, я вас виходив... Це нечесно... Так роблять шпигуни.

Андрій потемнів:

— Усьому є міра, професоре. Я вам вдячний за всі ваші турботи, але ображати себе по-дурному нікому не дозволю. Ніхто тут за вами не підглядає і нікому не

потрібні ваші досліди, коли вони побудовані на особистих секретах. Без вас обійдемося.

— Ну й добре! Навіщо вам мої досліди, навіщо селекція, генетика, Мічуріні й Бербанки? Ви й без усього збираєтесь засівати піски. Облиште мене, прошу вас.

— Ох, Степане Кузьмичу, як же ви засліпли в своєму «Парадізі»! Мічурін був до революції ніщо, а тепер? До його послуг ціла армія молодих фахівців-помічників і величезні дослідні лани й кошти. Його винаходи зразу ж ідуть на спробу до тисяч і тисяч колгоспів, радгоспів. Його груди прикрашають два ордени республіки Рад. Його ім'я оточене увагою й любов'ю трудящих... А ви собі ховаєтесь із своїми винаходами в кротячу нору... Розумієте, що це означає? Свідомо приховати цінний винахід або ж навмисне покинути його, не довести до кінця може тільки класовий ворог...

— Он як?

— А так. Я йду. Вибачте. Не візьміть усього во гнів: як одумаєтеся, приходьте.

— Ніколи в світі!

— Вам же гірше. Прощайте! Прощай, Гордоне, чесний, розумний собако!

Він повернувся й пішов не оглядаючись. Збентежений, розгублений Гордон поглядав на обох допитливими очима, винувато опустивши хвіст: нічого не розумів.

Степан Кузьмич мовчки розчинив двері до своєї теплички, тихо, ледве переступаючи, підійшов до парничків і став у важкій задумі, з глибокими зморшками на чолі. Обличчя йому нервово смикалося. Важка сльоза скотилася по щоці й капнула на підлогу. Раптом він ухопив обома руками найближчий ящик з горщиками висадженої розсади, підняв угору й брязнув об підлогу. Плід морочливої праці розсіявся дрібним череп'ям і купою землі. Професор ухопився за інший ящик. Та глянув на підлогу й спинився, вражений вчиненим погромом. З хвилину стояв так, мовчки розглядаючи понівечену розсаду. Потім повільно провів рукою вповодж чола, мов зганяючи якусь полуду. Раптом кинувся в куток, набрав порожніх горщиків і заходився обережно визволяти з купи трісок і череп'я непошкоджені рослини й висаджувати їх наново.

VIII

Весна владно розчинила всі двері і вікна назустріч сонцю. Безмежна, голуба, прозора повінь ринула з неба на землю, затопила всі обрії, околиці, людські груди й серця. Хочеться набрати її повні жмені, бризкаться блакитними скалками й пити, пити, пити без кінця-краю. Весняне сонце жагуче обцілює розпарену, м'яку землю, золоті піски, бурі плями болота й сіє-розкидає життя й радість. Угорі плаває степовий хижак, видивляючись куріпок під сухим бадиллям торішніх бур'янів. Трохи далі від дороги, на буграх, сіли на відпочинок дикі гуси. Раптом тривожно загелкали, знялися, вишикувалися живим трикутником і полетіли на болото.

Весна.

Андрій оглянувся на «Парадиз», обвів очима піскові околиці з будівлями катранівського колгоспу над самою кручею, і йому захопило дух жаждою праці, боротьби, перемоги, зразу ж, сьогодні, не відкладаючи. Хіба ж ці піски гірші від прикаспійської низини, від неплодних узбережжів Померанії? Чому ж не можна, за готовим прикладом, перетворити ці сірі, німі простори на зелене руно сіножатей, на культурні картки городів, на тіністі чагарники лісонасаджень? Адже зміг професор Луценко самотужки створити собі «Парадиз»?

Кортіло швидше накинутись на журливу піскову площину з усім молодим запалом колективної праці й більшовицької наполегливості. Таран уже бачив в уяві своїй темно-зелені килими буркуна, синє полум'я люпинів, оксамитні ковдри піскового вівса, а по них згодом буйне бадилля картоплі, густі кучері моркви, ясно-червоне золото баклажанів. Так буде!

Дорога наблизилася до Глухого яру. Нестерпним смородом понесло знизу, ще дужче, як тоді, вночі. Дбайливе сонце спішило згноїти, спалити, прибрати сліди людського ледарства, недбальства, шкідництва. Таран перемиг себе й наблизився до самої кручі. Так, унизу й досі кільканадцять розпанаханих кінських трупів і сіра цяточка вовчого. Ось тут, мабуть, стояв тоді він, Андрій, і звідси шугнув униз: знати ясний слід на спадах урвища, на кущах і уступах.

На хвилинку шпигнула гостра думка: поганій початок! Ще й до діла не приступив, а вже встиг утратити найближчого друга й відштовхнути Степана Кузьмича.

Пішов далі, роздумуючи. Треба дужче взяти самого себе до рук.

— Гай-гай, Андрію, застєбни своє серце на гапличок. І більше не помиляйся.

Не витримав, завів пісню, кинув сірому степові виклик.. Мовчав степ, гасла пісня в піскових буграх. Наближався колишній панський двір — тепер артіль «Червоний городник».

Андрій підійшов ззаду стайні й надибав тут худющу, виснажену дохлу коняку,— мабуть, ще не встигли відтягти на яр. Пильно оглянув випнуті маслаки й ребра, з досадою похитав головою: «Кєпська справа... Буде тут мороки».

Обминувши стайню, він потрапив на двір, де серед сміття й покидьків валялися вози в безладді, сани, плуги, борони, різне знаряддя. Жоден собака не кинувся назустріч, таж ніби тут нічого було й сторожити.

У розчинєних дверях стайні поралися дід Конон і Микишка: вони цупили через поріг за хвоста й за ноги чергову «новопрєставлену» коняку. Андрій підійшов ближче й кинув з неприхованим глумом:

— Помагай біг, люди добрі!

Дід, захеканий, розкуйовджений, покинув хвоста:

— Чорти б йому помагали в такому ділі... Щотижня одного-двох тягаємо. Сил моїх не вистачає.

— Давайте підпряжуся.

— О?.. За це спасибі. А ти ж хто такий?

Та Микишка вже впізнав його, здивовано відступив і розгублено кинув:

— Чи ти ба?.. Андрій Таран...

— Який Таран? Що ти мелєш?

Дід Конон неймовірно втупив очі в Андрія, затуляючись від сонця... А в допитливому погляді стояло: хіба ж такий був Таран? Та й де б він узявся, коли його заслали, кажуть, аж на Соколиний острів... Хе!.. От був зайдиголова!

— Чи, мо', справді Таран? — придивлявся він ближче.— А мабуть, так... Вернувся, значить?.. Ну, ну... Поїдуть тепер у нас діла!

Дід Конон чухав потилицю, зсунувши шапку на лоба, збентежено всміхаючись. Микишка дурнувато хихикав.

Таран, власне, й не сподівався на краще, а проте ця перша зустріч мимоволі вколола його: ледве переміг себе.

— Погано ж ви хазяїнуєте, як бачу.

— І не говори: дев'ятнадцяту оце на яр витягаємо...
Справи наші мотузяні.

Андрій увійшов до стайні й похитав головою:

— Правда, що мотузяні.

Просто перед очима двоє худющих, вошивих коней висіли на мотузках перед порожніми яслами, неспроможні стояти на ногах. Далі трое не кращих, коростявих, лежали в бруді, в кізяках, не встаючи. Декілька молодших і сильніших перебирали в яслах прілу соломі, вишукуючи щось їстівне.

Таран насупився:

— Такі-то діла... Значить, дохнуть?

— А звісно... Чом їм не дохнути? Майже щотижня дохнуть.

— А ви ж як?.. Тягати їх найнялися? Чи порожніх ясел стерегти?

— А ми теж, хе-хе... мотузочків для себе дожидаємо... Живемо, мовляв, половку жуємо, водичкою запиваємо.

— Чого ж так?

— Не вродило. А що вродило, те забрали.

Таран пильно, допитливо подивився на діда:

— Це ви, діду, від себе чи з чужого голосу?

— Йй-бо, не вродило: піски ж.

— Так з пісків же й податку не беруть, не вигадуйте. А головне, чому ж це й коням не вродило? Болота мало?

— Та, видиш ти, не впоралися якось. Те погнило, а те й так не встигли скосити.

— Бачу, бачу... Колоброд і досі головує?

— А звісно. Кому ж у нас?

— Так, так... Зрозуміло. А дід Лука як там? Ще живий?

— Лука Назарович? Живий, живий. Йому що? Рибку собі ловить і воспитується.

— Ну, я пішов. Прощайте.

Микишка тим часом аж пританцьовував устриати в розмову. Вхопив Андрія за рукав і загиготів:

— Пожди, ги-ги-ги... А ти не чув? Харитина вийшла за Гориного Антона... А Василь пішов у прийми до Цимбала.

Тарана мов назад щось рвонуло:

— Що та-ке? Василь?.. До Цимбала?

Микишка злякався й відступив аж за діда Конона:

йому здалося, що Андрій збирається вдарити його. Очі Микишині забігали сполоханими мишенятами, й він, хапаючись, забелькотів:

— Ой, їй же богу, не брешу... Узяв собі Гапку... Ги-ги-ги!.. Такий тепер хазяїн, що куди тобі.

— Так он воно що!..

Андрій на мить ніби розгубився, збентежився, не знав, що й казати. Та раптом випростався на весь свій зріст і насмішкувато кинув:

— Ну, тепер ясно...

Він поправив оклунок за плечима й мовчки попростував через двір до стежки, що йшла з кручі вниз, до села. Микишка виждав кілька хвилин і зареготав:

— Бачили?.. Ги-ги-ги-ги!.. Почне тепер Андруша знов шалобродити!.. Держись, Катранівко!.. Вже кому-кому, а Горі та Цимбалові перепаде.

Дід невдоволено бубонів:

— Умгу... З характером хлопець. Десь он і руку зламав... Краше б голову собі зламав... Ну, бери 'за ноги упокойничка, потягнемо.

Кілька хвилин обидва сопіли й пріли під дохлою конякою, доки витягли її за стайню. Дід Конон поліз до кишені за кисетом:

— А тепер, мабуть, і курнути не гріх. Ех, життя наше мотузяне!.. Звісно, коли б оце огірочок солоненький та хліба скибочку...

— Еге, чого захотіли...

— А що ти думаєш? Адже, приміром, десь там у Цимбала або в Гори, мабуть, щодня снідають. Та ще, може, й з чарочкою, хрін їхньому батькові в горло!

— Ги-ги-ги... А в Колобродів сьогодні картопля з салом... Сам бачив.

— От видиш! Картопля та ще й з салом! — Дід густо сплюнув і вилаявся: — Живуть, хлопче, живуть... бодай їх розірвало!

Андрій ішов до краю схвильованій новиною. Так он воно що! Василь пошився в куркулі!.. Василь!.. А п'ять же років тому зубами скреготав, на куркулів нахваляючись... І Харитина теж... От тобі й маєш!

Пригадав свою зустріч із Василем і потемнів з досади:

— А я ж йому всю душу, всі плани! Тьху!.. Ну, добре ж! Раз спіткнувся, два спіткнувся, та й годі. Бачу, треба тут добре дивитись під ноги.

Краевид розбігався ширше й ширше, поза плавом, поза болотами. Десь далеко на обрії, за плесами озер і протоками річки, за гривою некошених очеретів і сухої осоки, синіло районове містечко. На плаву, по зелених буграх і на воді, радісно й переможно розташувалася весна. Кигикали чайки, хазяйновито вешталися статечні крижні, в'юнкі гоголі, вайлакуваті лисухи, бігали понад водою метушливі кулички, ширяли табунцями в повітрі швидкі чирята, плавали в височині шуліки й кібці. Прокидався, набирався весняних соків і сили старий плав.

А ось попід самою кручею й село — довгою низкою дворів і городів. Ліворуч Горівка, заможний куток, де болото відступило трохи далі, кинувши людям ширшу смугу городів. Бурою плямою давно фарбованого іржавого даху виглядає школа з-поміж очеретяних покрівель. Недалеко від неї двір Гори, статечний, похмурий, з високим тином, з острішками, з невсипущими псами на цепах. Посередині велика хата під черепицею, а навколо неї міцні просторі стайні, корівник, свинарник, погріб, повітки. Позаду їх парники, грядки, культурні ділянки. Чорніе розроблена з осені земля; виблискують скляні картки парників і сновигають біля них люди: сіють, розсаджують, поливають, провітрюють. Три чоловіки й три жінки — ціла «своя» бригада. «Моя сім'я — моя держава», — пригадав Андрій Горині слова. Тепер до тієї держави вступила й Харитина. «Золото, а не робітниця», — говорили про неї люди. І Гора поспішив загарбати це золото... Ловко!

А ось трохи ближче до кручі Колобродів двір і Цимбалів. Міцно й хазяйновито збудував Цимбал своє подвір'я: біла хатка на дві половини, під очеретяною покрівлею, рублені комори, стайні. Все це чепурно обмазане білою глиною й крейдою, оточене веселим садочком, аж сяє на сонці, мов лисина самого Тихона Пахомовича, й ніби промовляє: «Звиняйте, може, воно тепер так і не годиться, а я по-старому, по-божому, по-хорошому...»

Андрія ще раз вхопила досада за серце. Сюди, в тента цього ворожого двору, попався Василь... Хитрюща куркульська вилазка: щоб і ворога обеззброїти, і власне хазяйствечко захистити! Уявляв собі святобожного, олійно-привітного Цимбала:

— У мене, звиняйте, робітників не було, а що діти-

сироти росли, то ж я їх за рідних собі мав. Харитину за хазяїна заміж видав, Василя за приймака, за сина собі взяв...

Андрій перевів очі праворуч, на Злиднівку, на бідняцький куток, засіяний убогими хатами, помережаний вузькими латочками городів. Ось Голодів двір, Верби, Федора Злидня, Киви... Серце йому затіпалося: колгоспницька армія, майбутні спільники... Скільки їх? Мало не три чверті всього села... Ого! Є ще з ким працювати, е кого повести на ворожі позиції!

Андрій повеселішав і швиденько збіг на низ. Розігнавшись з крутої стежки, вискочив прожогом на вигін і раптом налетів на високу дівочу постать, що йшла нагору. Ледве встиг схопити її вільною рукою, щоб не збити з ніг і самому не впасти.

— Ой! — крикнула злякано, пручаючись.

— Вибачте... — ледве вимовив засапаний парубок; та зразу ж усе обличчя йому зацвіло радістю: — Галю! Невже ти?

Розчервоніла, збентежена дівчина широко розкрила великі темні очі й уся запалилася сяйвом: вгадувала й сама собі не вірила:

— Андрій?

Здавалося, сльози ось-ось бризнуть їй з хвилювання. Він ухопив її невеличку руку й уже не випускав, мов братню, мов сестринську, щасливий і вдячний. Враз почувся вдома, серед своїх, серед друзів. Згадав: п'ять років тому це було дівчатко-підліток, худе й обшарпане, як молоде курча в колодочках, закохане в його молодецьку силу, в його сумнівну славу першого шалоброда. А він тоді упадав за Харитиною... Сталася хазяйська ухвала вислати його на заслання. Це так налякало парубків, що жоден товариш, крім Василя, не вийшов попрощатись... Навіть Харитина... А це дівчатко винесло на дорогу три пиріжечки в хусточці, і буйні сльози в кутиках очей, і свою безмірну тугу в серці. Ледве спромоглася вимовити:

— Про-ща-ай... Візь-ми...

А він вовком глянув на неї, бо йшов із села з пекучим вогнем помсти в грудях. Вихопив з рук вузлик з пиріжками й шваргонув його на шлях.

— Ще й воно лізе... Потіпака!

Мов батогом по пиці ляснув і пішов. Аж виконавці, що вели його, не витримали:

— Ну й запеклий!.. Вовк вовком...

Забула, мабуть... Виросла, вилюдніла, нових думок і прагнень набралася,— зрозуміла й простила... Вдячно, захоплено дивився на неї й не стримався:

— Ой Галю, яка ж ти стала!

Хотіла спитати — яка? — та й засоромилася. Яюсь відчула, що парубкові зараз кожен товариш — брат рідний і кожна дівчина — кривна сестра. Стало враз легко, заговорила вільно й захоплено:

— Звідкіля це ти? Чи надовго? Що тобі з рукою?

Сміявся радісний і бадьорий.

— Хе, я здалека, звідси не видно. Був у Далекосхідній армії, втратив там руку й вернувся тепер додому.

На хвилинку в дівочих очах майнув смуток, коли глянула ще раз на скалічену руку на чорному перев'язку, та з лиця його видно було, що він сам не журился за втратою: стояв такий захоплений і радісний.

— А ти знаєш,— з помітною ніяковістю мовила вона,— Харитина вийшла-таки за Антона... А Василь пішов у прийми до Цимбала.

На мить він зсунув свої брови й знову розгладив їх:

— Чув уже. Нехай. Обійдемося й без них. Діла тепер — аж у голові тісно. Слухай, Галю, у вас є хата-читальня?

— Та є там кімнатка в школі.

— Так-от, допоможи мені, заклич на неділю по обіді хлопців і дівчат, кого знаєш. Щоб усі свої були. Ну, там Павла Мельника, Ульку, Степана Киву, Мирона... Будемо комсомол організувати. Добре?

— Гаразд.

Попрошались й розійшлися, але ще кілька разів оглянулися, посылаючи руками товариський привіт. Про минуле — ні слова. Обое були вдячні за це, бо яюсь відчувалося, що життя починається наново.

Андрій зійшов на вулицю, й село враз обступило парубка своєю давно забутою принадою. Попід кручею лягла дорога, що трохи далі вихопилася нагору. Старі дупласті верби стали понад шляхом, широко розкидавши своє гілля... Милі верби!.. Скільки разів ховався він у їхніх дуплах від негоди або ж від хазяйської лозини, пасучи чужі гуси й телята!.. За вербами простяглися рядочком хати й двори з вузькими городами, ледве забризканими невеличкими плямами вишняка й садовини: кожен ступінь землі берегли під грядки...

Таран твердим військовим кроком ішов вулицею, милуючись метушнею робітного дня. Сонце вже підбилося під обід. На городах ворушилися люди, копали, сіяли розсаду. Де-не-де поралися й прибирали в дворах, мазали хати. На сонці, на призьбі й під вербами на вигоні, гралися діти. На вербах вовтузилося й галасувало біля гнізд гайвороння; позаду, за городами, дзвеніло, співало, гуло пташиним клетотом і криком болото.

Таран ішов бадьорий і веселий, вітаючись до людей. Його не пізнавали, та й він мало кого пізнавав. Підлітки вирости, дорослі були на роботі. Мабуть, катранівці пережили важку, сувору зиму. Майже у всіх сірі, землісті обличчя, трохи повільна хода. Тільки очі вже запалилися сонячним вогнем: весна йде!

— А ось і мої хорони...

Дивна натура людська! Де тільки не побував Таран останніх років, чого тільки не надивився... Згадав, як марширував недавно, під час Жовтневих свят, на Красній площі бурхливого міста в мільйонній масі трудящих, спаяний з нею сдиним прагненням, волею, думою, захопленням, бачив, як рухалася перед ним озброєна, механізована, непереможна міць Радянської держави, як ширяли над головами сотні могутніх радянських сталевих птахів, і ясно відчув, що саме тут, на цій площі, в цьому бурхливому місті б'ється єдине колективне серце великої країни, гонить кров, і силу, й рух по всіх артеріях, до найдальших закутків, збуджує маси на нові героїства праці. Було чого хвилюватися, захоплюватися, підноситися, радіти... А тут напіврозвалений хлівець під старою гіллястою грушею і вбога, мізерна халупка, де він народився й змарнував дитячі роки. Глибоко насунула вона кудлату шапку старого очеретяного даху, трохи набік схилилася й ніби в землю пішла. Підсліпувате вікно з трьома шибками сумно підморгує юнакові, ніби нагадує: «А пам'ятаєш?»

Андрій усе пам'ятає: і весну життя свого, і злидні та поневіряння,— а проте в грудях чомусь тепліше стало: батьківщина!

Так, так: батьківщина, непомітна цяточка країни, що буде соціалізм! І ці злидні, ця біднота не смутять тепер очей, не сушать серця, а сповнюють його зворушливою ніжністю. Еге ж, еге: ніжністю, радістю, гордощами! Адже й до цієї вбогої халупки, тягнуться незримі ниточки від величного Кремля, й від тієї бурхливої жовт-

невої демонстрації, й від заводів-велетнів, і від радгоспів. Подумав упевнено, мало не вголос:

— Ну, пожди, старенька, вже недовго ждаги... Світлі й просторі будинки йдуть тобі на зміну. За це вже я тобі ручуся!

Переступив через перелаз, пройшов порожнім двором, що влітку поспіль заростав шпоришем, і завернув до сінешніх дверей. Дід Лука, низенький, худий, білий увесь, мов яблуня в цвіту, сидів на сонечку й чинив вершу.

— Здрастуйте, дідусю...

Старий сіпнувся, злякано, неймовірно розкрив очі, впустив з рук вершу й підвівся, хапаючись за стілець, мов губив рівновагу. Вірив і не вірив: старечі очі зраджували. Врешті кинувся до нього і закричав:

— Андрійку!.. Внученьку!.. Не думав, не гадав тебе живого побачити!.. Господи!..

Андрій чоломкався з старим, зворушений зустріччю:

— Ну, ну, дідусю, годі плакати, бо й я заплачу. Йй-бо, заплачу!.. Куди воно годиться?.. Ну, як же ви тут? — запитав його, скидаючи клунок і сідаючи на дровітню.— Живете?

Та дід аж тепер побачив, що Андрій порається однією рукою, а друга безпорадно повисла на перев'язку. Сльози знов покотилися з очей:

— Де ж ти руку свою подів, Андрію?.. Господи... Як жити тепер будеш? Чим робитимеш?

— Ат, пусте... Є тепер досить роботи й рукам, і голові. Все розкажу. Ви краще скажіть про себе, як тут вам...

— А мені що? Рибки наловив, юшки наварив та й ситий. Людям важко, хлопче!

— Чого ж так? Легше ж стало, ніж колись.

— Еге ж... полегшало, кажуть, нашому батькові: де сиділа болячка, там тепер дві.

— Ну, ви вже як скажете...

— Ні, таки справді... Хазяїнів не займали, а бідноту до колгоспу. Ходить Шкабура, ходить Колоброд, заганяють: ідть, кажуть, пісок брати... Забрали коні, плуги, борони, забрали були й корови, й свині, та вже, спасибі, в центрі, дай їм боже здоров'я, кажуть, заступилися: повернули дещо. А коні й реманент так і пропали... Розтеклося, мовляв, людське добро, як слина по воді.

— А ви ж де були, як коні дохли?

— Та й ми ж там-таки, біля їх, гибли. Що коням, те й нам: кукіль, та мишій, та половка...

— Це Колоброд так старається?

— І Колоброд, і колоброденята. Усі вони там... порядкують. У нас завжди так: той панові сват, той брат, а той — братів хвостик. І всі вони зверху, — тільки голий насподі. Бо, звісно, голого легко й голити.

Андрій усміхнувся:

— Пождіть, діду, ось ми їх гуртом іще й не так поголимо.

— Е, що там! Чорт біду перебуде: одна мине — десять буде.

Андрій припинив балачку, бо знав, що діда Луку не перебалакаєш. Любив старий гострим слівцем, народною приказкою вивершити кожну розмову.

Розпитавшись, того ж дня пішов Андрій до Шкабури, як до старшого товариша-партійця, порадитись про справу та умовитись про збори. Ішов і думав:

«Шкабура — партієць... Диво! А втім, може, й покався... Всяко буває...»

Шкабура зустрів Андрія упереджено, з неприхованою пихою й іронією:

— А-а!.. Новоявлений комсомолец!.. Та ще й у військовій шинелі... Під командира вирядилися?

Андрій холодно глянув на знайоме ненависне обличчя.

— Я не актор, щоб чужі ролі грати.

— О... ви вже й такі словечка знаєте? А з рукою що у вас? Вибили десь?

— Давайте про діло.

Шкабуру дратувала така холодно-ввічлива стриманість недавнього сільського парубійка. Він намагався якось збити його з тону.

— Так, так... Цікавий випадок, що й казати... З бунру — та просто до комсомолу... Дивовижно.

Андрій і бровою не ворухнув. Спокійно, ніби так собі, між іншим, відзначив:

— Буває, товаришу Шкабура. Ви-от, приміром, від Петлюри — та просто до партії. Це ще дивовижніше.

Силу Давидовича мов щось підкинуло: про його перебування в петлюрівцях жодна душа тут не знала. Почервонівши, хотів був накричати, заперечити, обірвати, та раптом згадав один неприємний фактик, знітився й забурмотів, скося поглядаючи на Андрія:

— Такі заяви вимагають документальних доказів...
— Які там докази! Я ж це тільки вам кажу, а ви й без доказів повірите.

Шкабура помовчав і хрипким голосом кинув:

— Це було випадково... Майже примусом...

— А я хіба до бупру не випадково? Теж, можна сказати, «майже примусом». Гора, та Цимбал, та Колоброд фальшивий приговор змайстрували.

Шкабура остаточно збентежився:

— Та що ви, товаришу?.. Звідкіля це ви взяли?

— З фактів, Сило Давидовичу, з фактів... Забули? Ви ж їм і заяву, й приговора того писали... Ще й підписів з півтора десятка своєю рукою добавили...

Шкабурі щось перехопило горло:

— Брехня! Падлючий наклеп!

— Значить — справді забули? А в мене й копія десь збереглася з висновками експертизи. Хотів був діло розпочати, та потім роздумав.

Шкабура відчув, як холодний піт виступив йому на чолі.

Андрій засміявся:

— Та ви не турбуйтеся, я тільки вдячний за це. Коли б не цей приговор та не бупр, то, може б, я й досі сидів отут лобурем та вікна бив статечним хазяїнам. А через вас, можна сказати, у люди вийшов.

Шкабура помовчав трохи й глухо спитав:

— Чого ж ви хочете від мене?

— Та нічого. Збори от хочу влаштувати в неділю, комсомол організувати.

Дивився байдуже-спокійно: справді, мабуть, нічого лихого на думці не мав. Шкабура почав заспокоюватися: нічого страшного. Ще хто зна, яким чином сам Андрій до комсомолу попав.

Про всяк випадок гоноровито зауважив:

— Знаю. Мене вже повідомили з району. По правді скажу, ваш план, мабуть, усім тут завдасть клопоту.

— Який такий план?

— Ну, звісно, який... Легко сказати: вигнати село на піски, зруйнувати культурні господарства.

Андрій здивовано звів брови:

— Такого плану немає й не може бути. Такий план може висунути тільки шкідник, контрреволюціонер, лютий ворог колективізації.

— Як це так немає? Мені ясно запропоновано: «Сприяти переселенню колгоспу на піски».

— Ну, то ж інше діло. Добровільно переселитись — це зовсім не те, що «вигнати», як ви кажете.

Шкабура з нетерплячки знизав плечима:

— Знаю! Ми тут не на мітингу, а в себе вдома. Будуть такі, що добровільно виселяться, а будуть і такі, кого силою виведуть.

Андрій стримано засміявся:

— Ага, розумію. Це ви про куркулів? Про їхні «культурні городи» бідкаєтеся?

Шкабура потемнів:

— Я б вам не радив так легковажно ставитись до постанов партз'їздів. Зневажати середняка не дозволено.

— Спасибі за пораду: тільки скажіть, будь ласка, де це там у постановах сказано, щоб куркулів Гору, Цимбала й Колоброда вважали за середняків?

— Про це краще поговоримо в райкомі.

— Чудово. Значить — до діла. В неділю в хаті-читальні відбудуться організаційні збори молоді.

— А з райкомом комсомолу це погоджено?

— Я сам буду в райкомі.

— Ну, добре. Я пришлю до вас зава хати-читальні Колоброда, з ним і домовитесь.

— Кого? Колоброда? Чи не Савку?

— А чом би й не Савку?

— Чудася! Куркуленко Савка Колоброд — завом хати-читальні. Цікаво, хто це його рекомендував?

— Я його рекомендував. Колоброд не куркуль, а середняк, голова колгоспу, а син його — кращий активіст і сількор, недавно подав заяву до комсомолу. Савку Колоброда сам секретар райкому добре знає. А ви не були тут п'ять років і зразу...

— Ну, гаразд. Побачимо ваших активістів... Чого не буває на світі!.. Може, ще й сам Колоброд подасть заяву до партії!

Шкабура допитливо звів очі на співрозмовника й завагався: казати чи ні? Знав добре, що з цього таємниці не зробиш... Хрипким, ненатуральним голосом кинув:

— Та він уже й подав, щоб ви знали...

Андрій сам собі, слухові своєму не повірив:

— Он як?

— А що ж тут такого?

— А звісно... Напевне, ви й поручилися за нього?

— А хоч би й я?..

— Так, так...

Андрієві вся кров кинулася в голову.

За Шкабурою Колоброд... Прямим шляхом чи кривою стежкою? І сам Шкабура... Широ покаявся чи приховав від партії? Зразу ж негайно треба дізнатись...

Ледве-ледве схилився до нього й тихо, з притиском запитав:

— За Дзюбенка віддячили?.. Пам'ятаєте? «Я пропав: по гроб життя не забуду, як виручите...»

Здається, грім з ясного неба вдаривши, не підкинув би так Шкабуру, як ця остання фраза. Злякано відступивши, вирячивши очі, він мляво ворушив білими губами, намагаючись вимовити якусь фразу. Врешті видавив ледве чутно:

— Ви... вам... Слухайте... Поверніть мені... мого листа.

Хвилинка мовчанки здалася вічністю. Обличчя Шкабурі пересмикнулося кривою посмішкою:

— Жалкуватимете...

Андрієві стало ясно: приховав... Ошуканством до партії проліз...

Він круто повернувся й мовчки пішов тим же чітким, розміреним кроком.

Шкабура стояв нерухомо, мов очманілий. Тремтячою рукою шарпнувся розстебнути комір сорочки й не зміг. Рвонув так, що гудзики одлетіли; на всі груди хльобнув повітря й зіпив зуби, щоб не застогнати.

Увійшла дружина, пухка й вогка, як печериця. Глянувши йому в обличчя, злякалася:

— Що тобі?.. Господи!

— Одійди!..

Підійшов, хитаючись, до вікна, глянув уподовж вулиці й звів кулака.

— Ну, гаразд! Недовго ти тут копатимеш, с-сволочі!..

ІХ

Колоброд Нестір Наумович рішуче «вростав у соціалізм».

Почалося це вельми цікаве явище з того часу, як у селі Рокитному викрили, розкуркулили й вислали за двадцять чотири години його тестя, петлюрівського бан-

дита й шкідника. Такі темпи мимоволі наводили Нестора Наумовича на думку премудрого Еклезіаста: «Суета сует і всячеська суета...» Був цар — і нема царя. Був бог — і нема бога. Був гетьман, Петлюра, Денікін, а де вони? Навіть місця мокрого по них не залишилося!

О господи! Яка ж може бути розмова з Колобродом Нестором Наумовичем?

І Колоброд холодів з жахливої думки, що в минулому в нього не все гаразд і що майбутнє треба негайно якось забезпечити від неприємних несподіванок.

Того ж дня він передплатив собі «Вісті», купив підручник політграмоти, повісив у хаті портрети вождів, а сина Савку одвіз до міста готуватися до робітфаку.

Відтоді не було сільських зборів, на які б Колоброд не приходив першим і не вертався додому останнім. Завжди після доповідача брав слово й «підтримував». Вичитував з газети про сози — говорив про сози, вичитував про китайський гоміндан-гідру — говорив про гідру. Взагалі раптом запалився непереможним бажанням якнайшвидше збудувати в Катранівці соціалізм.

Щоправда, говорив трохи плутано, за словами червоного партизана Петра Верби — «хвостом крутив».

— Товариші селяни і взагалі громадяни! Наш дорогий вождь і вчитель товариш Ленін правильно казав: «Змичка». І на III з'їзді партії сказано: «Дайош». Я, товариші селяни, «за». Воно, правда, нам тяжко: немає крейди й оселедців, немає каніфолі й ладану. Ну, ми не робіємо й будуємо, а труднощі нас не залякають, як сказав наш дорогий староста Григорій Іванович Петровський. І коли китайська або японська гідра надумає, то ми примусимо. Правильно я говорю, товариші?

Ніхто йому не заперечував, і виходило так, що Нестір Наумович говорив правильно. Тільки Верба Петро іноді не втримувався і кидав:

— Що він там мимрить — гідра, гідра? Сам він гідра, гіршої й не треба. Пху, аж слухати гидко!

Та Колоброд не припиняв своїх промов, і ніхто вже не здивувався, коли його згодом обрали до сільради.

Тим часом напровесні 1930 року бідняцька маса лавою посунула до колективізації. Загула Катранівка, заворушилася, полізла груди на груди з «статечними хаяїнами». Верба Петро так і заявив на зборах:

— Знищити як клас, і ніяких розговорів! А землю й майно в суспільний котел! Щоб усім однаково!

— Правильно! Як їсти, то щоб усім їсти, а як клацати зубами, то щоб і Горі!

На диво всім і тут Колоброд не залишився позаду:

— Товариші громадяни, я не «проти», я — «за». Мене хоч і зараз пишуть до колективу. Успільним городи, худобу, курей, котів. Зламаємо хати й поставимо одну. Тільки ж це не допоможе, товаришочки. У нас усієї землі 19 десятин на 78 дворів: 8 під оселями, а 11 під грядками. Не в ту точку б'єте, товариші.

— А в яку? Давай свою, куркульську.

— Ой який же ти, Петре, колючий чоловік! Ми ж сусіди. Мене вся Катранівка знає. За такі слова можна знаєш куди? Я середняк. Сам товариш Ленін на VIII з'їзді партії говорив: «Притягти середняка до соціалістичного будівництва». І знову ж таки на іншому з'їзді партії сказано: «Без Леніна, але лєнінським шляхом...» Правильно я говорю, товариші громадяни?.. Ти не читав останнього номера «Вістей»...

— Читай уже ти...

— Ну, так-от... Я, звісно, за колектив. У нас є панська земля...

— Наша, а не панська!

— От, який-бо ти... Звісно, тепер наша, робітничо-селянська... Так-от говорю, є в нас земля...

— Піски, а не земля!

— Ну то що, коли й піски? Тепер не старий режим. Осідлаємо й піски, заведемо тут колектив. Будемо просити допомоги в нашого дорогого робітничо-селянського уряду... А як і не вийде наше діло, ми ж нічого не втрачаємо... Правильно я говорю, товариші?

Виходило так, що й тут Колоброд говорив нібито цілком правильно. Ухвалили: городів не займати, а колектив організувати на пісках. Забрати коней, корів, свиней, курей. Прохати в уряду допомоги. Колоброда Нестора Наумовича обрати на голову правління...

Згодом, правда, корів і свиней довелося повернути, а курей так і не забирали: жінки не дали. Проте й ця поправка не допомогла: з колективного піску хліба не їли. Сяк-так гуртом у тих пісках колупалися, дещо сіяли на кращих клаптиках, у долинках, збирали врожаї городини курям на сміх, а самі жили, як і раніше, з власних грядок та з болота. Успільнені коні дохли, реманент гинув.

Так дотягли до суворої зими 1932 року. Тут уже й

коні, й люди залишилися на самих з'їдах. Навіть голова колгоспу Колоброд Нестір Наумович признавався не раз: «Зроду-віку такої скрути не бачив,— от їй же богу, ні фунта хліба...»

І справді, він хліба не мав, бо ніхто ж його в Катранівці й не сів. А жив Нестір Наумович з того, що дві молочних корови було й свиню заколов. Та ще городини всякої дві ями й погріб. Отож посилав потроху на базар, міняв на хліб та так і зимував.

На зборах колгоспу червоний партизан Верба Петро викрив, що половина коней уже подохла, друга половина до весни подохне, і не знати, для чого той колгосп. У професора Луценка родить, а в колгоспі піски по лапах шелестять. До чого воно йдеться?

Нестір Наумович, тямуща людина, і тут висвітлив усе як на долоні:

— Без колективізації, товаришочки, не можна. Наш дорогий вождь і вчитель товариш Ленін ще на XI з'їзді партії говорив: «Електрифікація плюс колективізація». І на XVI з'їзді прямо сказано: «Наздогнати й перегнати». Як же нам можна без колективу? Що про нас скажуть?.. А коли й коні всі подохнуть — це ще не факт. Ось-ось прийдуть натомість цілі табуни тракторів: пересядемо всі на сталевих коней, і — поганяй тоді аж до соціалізму.

— По пісках?

— А що ти думаєш? Може ж, нам до того часу наш дорогий робітничо-селянський уряд засипле їх на цілий аршин супером-фосфатом і томасом-шлаком. Правильно я говорю, товариші громадяни?

Із сільради та з району до Катранівки не дуже надокучали. Думали, що пісків, однак, без хімії не освоїти, добре, що катранівці хоч не просять допомоги. А від податку їх звільняли на підставі закону про неосвоєні землі.

Лише Колоброд не жалівся на труднощі, акуратно щодня ходив на «службу» до колгоспу й акуратно посилав Савці до міста десятки довідок: «...дійсно син голови колгоспу... хліба не сіють... летючі піски...» Та невдячний Савка не підтримав дбайливого батька: по двох роках науки він повернувся додому, не подужавши математики, суспільствознавства «і прочих наук».

Нестір Наумович не забував кожного разу обійти по двір'я колгоспу, покопирсати паличкою плуги в гнояці,

похитати головою, постукати по ребрах чергову коняку на смітнику за стайнею і заглянути до стайні.

— Ну, що? Висять?

— А вже ж не бігають, Несторе Наумовичу.

Дід Конон спльовував набік, Микишка стверджував рапорт своїм хихиканням, а Колоброд клав резолюцію:

— Ви ж тут тее... Половки їм...

— Пріла вона, Несторе Наумовичу. Дохнуть вони з неї.

— Ну-ну-ну, не говори зайвого. Вівса ще для них не насіяли.

У конторі тим часом очікував рахівник, він же діловод, він же завгосп, Гаврило Гаврилович Рябенко, ситий, як попівський йоркшир, і з таким неподобним обличчям, що на ньому помітно було тільки ніс і щілину з рота. Руки мав липкі, з цупкими гачкуватими пальцями. До них якимось стихійно прилипали гроші, продукти, колгоспні врожаї, трудодні й навіть деякі цифри відомостей. Сміявся він, мов гусак гагакав: га-га-га-га... Селяни звали Гаврила Гавриловича скорочено й непоштиво: Гав-Гав. Цю кличку дали йому ще й за сердиту, бундючну вдачу, за звичку кричати, наскакувати, виганяти з контори, оскалюючи рота, ніби він збирався вчепитися зубами в штанину.

Колишній продавець монопольки, потім ієрей автокефальної церкви, потім кооператор, Гав-Гав мав блискучі здібності робити чудеса з грошима, крамом, цифрами й фактами. Все це щезало, ховалося, підмінювалося, переставлялося, як у фокусника, і, врешті, важко було розшукати, де воно дівалося. Радянська кооперація недооцінила цього спритного майстра і вдалася врешті до прокуратури, щоб точніше визначити його кваліфікацію. По двох роках бупру його забрав до себе Колоброд.

Гав-Гав уподобався Несторові Наумовичу високою вмілістю так складати службові папери й баланси, що їх важко було зрозуміти, але трудно було й присікатися: усе на місці, жодної дірочки й латочки не помітно.

— Ну що, як у вас тут, Гавриле Гавриловичу?

— Нічого, га-га-га, просидів цілу ніч, а таки звів баланс за лютий. Сьогодні посилаємо.

— Ага! Значить, діло не лежить, а біжить. Це добре.

— Тут іще, га-га-га-га, арештант отой приходив... Андрій Таран. Писульку подав.

— Яку писульку?

— А звісно яку: до колгоспу. Ми йому покажемо до колгоспу, га-га-га-га. Я вам такі підстави в законах підшукаю!..

Колоброд докірливо підбрав губи й похитав головою:

— Ай-яй-яй, Гавриле Гавриловичу, як же ви відстаєте від життя! Хіба ж можна тепер без комсомолу? Без партійців і комсомольців ніколи колгоспів не наладнаємо.

— Знаю: сам же писав вам заяву до партії, га-га-га-га...

— Ну-от... Подайте сюди його писульку... Як його, тее...

Нестір Наумович послинив олівця й старанно вивів на заяві:

— «На роз-гляд... прав-лін-ня... Під-три-ма-ти... й... віта-ти...» Ось як треба бути у курсі поточної політики!

— Ой глядіть, Несторе Наумовичу... Підтримає він вас, га-га-га-га...

— Несознательна ви людина, Гавриле Гавриловичу, баланси й математику знаєте, а політики — ні. Візьміть, приміром, коли прорвало греблю і вода реве, несе вас не знати куди. Дурень, звісно, може, й проти води гребтимо, а людина з розумом тільки за водою, тільки за водою. Правильно я кажу?

— Ні, неправильно, Несторе Наумовичу. Не проти води, але й не за водою... А треба так, щоб і на хвилях, та все потроху — на той берег, а не на цей, усе на той берег, га-га-га-га...

— Хе-хе-хе-хе... Розумна ви людина, Гавриле Гавриловичу! От за те й люблю вас.

— Ша! Товариш Шкабура йде.

Товариш Шкабура зайшов, як темна хмара; навіть лице йому посіріло. Привітався й зразу руба:

— Діло є секретне, Несторе Наумовичу.

— Ага. Вийдіть, Гавриле Гавриловичу, на часок, бо як ви є поки що людина непартійна...

Гав-Гав увічливо й слухняно підвівся і пішов собі до своєї кімнати, в цьому ж таки будинку, позад контори.

Це було приміщення старого парубка-джигуна; ліжко з килимком, гітара, ікона, рушники, дзеркало, вигаптуваний чехольчик для годинника з написом: «Кого люблю, тому дарю», фотокартки жінок у туалетах і без туалетів...

Гав-Гав обережно одхилив килимок над ліжком і припав вухом до дірки, власноручно зробленої з допомогою свердла. Звав її в думках «прямим проводом для міжнародних дипломатичних зносин». «Провід» дуже влучно виходив якраз поміж дві шафи в канцелярії і тепер передавав дивовижні речі.

— А я вам кажу — ви не знищили тоді моєї записки,— сердито говорив Шкабура,— вона в руках Андрія. Ви розумієте, до чого воно йдеться?

— Заспокойтеся, Сило Давидовичу, не може цього бути. Говорю ж вам: сам укинув у грубу, щоб потім спалити.

— Еге ж... Укинули, а не спалили. А тоді якраз наймитував у вас Андрій,— пам'ятаєте? Поліз, приміром, та й витяг собі на цигарку...

— З чого ви взяли?

— З того, що він знає про Дзюбенка. З того, що він сам нагадав із записки. Пам'ятаєте? «Я пропав: по гроб житні не забуду, як виручите».

Колоброд жував у задумі губами, мовчав.

— Це справа сурийозна... Що ж ви пропонуєте, Сило Давидовичу?

Шкабура затамував голос до шепоту:

— Треба забрати її назад...

— Як це так забрати?

— А так... Дід Лука їздить іноді вночі по рибу... Андрій ночує сам... Як піти вдвох, щоб один стояв за сторожа...

Колоброд перервав Шкабуру, нервово підвівшись із стільця:

— Я на це не піду, Сило Давидовичу! Я про це й слухати не хочу!

— А на Соловки хочеш? А вищу міру хочеш?

— Ви мене Соловками й вищою мірою не лякайте, Сило Давидовичу. Я не знаю, чого це ви мене сюди приплутуєте. Я в петлюрах не був і ваших ділов не знаю.

— Он як?.. Ти тепер он куди?.. Брешеш, не вислизнеш. А хто Дзюбенка переховував, га? Хто через мене зв'язок із штабом мав?

— Та що ви, Сило Давидовичу! Звідкіля ви це взяли?

— Як звідкіля? Я сам до тебе Дзюбенка послав!

— А я його прогнав! Записку прочитав, а його прогнав... Ідіть, кажу, від мене, бо зразу піду й заявлю до геппеу... Він і пішов... Он як воно діло було. А ранком

хотів був піти до гепеу, аж чую — убили його під час перестрелки...

Шкабура остовпів. Знав, що це була нахабна брехня, а як її довести, коли Дзюбенка тоді справді вислідили десь на плаву і вбили?

— Ах ти ж... Юда! Хочеш одгородитись? Іншого втопити? І в петлюрах, кажеш, не був?

— Ви не лайтеся, Сило Давидовичу. Не був я в петлюрах, і ви того не докажете. Тільки й вини моеї, що їздив до тестя в Рокитне і там побачив вас із вашою сотнею...

— С-с-с...

— ...А ви потім, не знати чому, Дзюбенка до мене прислали на схованку... А я його прогнав.

— Так ото ти так?

— Ото так...

— Ах ти ж... сука! Метеш тепер хвостом, сліди замітаєш?

— От що, Сило Давидовичу... Ви це покиньте. Нічого з того не вийде. Ви краще по-хорошому: ні я вас не знав, ні ви мене. А що в партію мене рекомендували, за те спасибі: самі ж бачите, як стараюсь.

— Ба-а-ачу!.. Все тепер бачу!.. У-у, ти, гад повзучий!

Він плюнув і вийшов, сердито грюкнувши дверима. Гаврило Гаврилович тихо закрити свій «прямий провід» і пішов до канцелярії. Колоброд сидів біля столу й задумано тарабанив пучками.

— Ну що? Поговорили? Мабуть, незабаром розглядатимуть вашу заяву?

— Еге ж, еге ж... Розглядатимуть...

— Так, так... Сердитий чомусь пішов Сила Давидович, га-га-га-га...

— А то в нього свої неприємності. Уповноважений же від райпарткому на посівну,— це вам не штука... От що, Гавриле Гавриловичу, хочу я сходити з вами до Тарана. Людина молода, цікава людина і для нашого колгоспу корисна. Подав-от заяву тепер. І нам треба його підтримати.

— А я ж при чому тут?

— Та так, бачите... Можуть потім багато чого наговорити. А ви вроді як свідок. Треба всього берегтися, Гавриле Гавриловичу. Он тепер гомонять у селі, що Андрія три тижні тому хтось кілком по голові біля Глухого яру... Хіба ж воно принятно, коли, приміром, знов таке?

— Та воно, звісно... Ну й дипломат же з вас знаменитий, Несторе Наумовичу, га-га-га-га... Ну, ходімо!

Сонце припікало. Випали перші дощі. Земля парувала й просила насіння. На подвір'ї вже вештався бригадир Тесленко з двома-трьома членами артїлі, оглядаючи плуги. Побачивши голову, він поспішив назустріч.

— Як собі хочете, Несторе Наумовичу, а вико-овес на падині давно вже треба висіяти. І ви мені на завтра видайте насіння, годі відкладати.

— От який ти непосидючий! Муляє тебе той вико-овес! А може, нам тепер уже не вико-овес треба, а кормових буряків?

— Як же так? А план?

— План, план... Самим планом не посієш, треба ще й насіння.

— І насіння ж було.

— Гавриле Гавриловичу! Чи ви чули таке? І насіння, каже, було... А ви як думаете: є в нас коні чи нема коней? Треба їх годувати чи не треба? Баланси щомісяця треба підводити? Гавриле Гавриловичу, скажіть йому.

— Нема вже вико-вівса на балансі, га-га-га-га... Доведеться іншим посіяти.

Тесленко безпорадно розвів руками.

— Ну от вам... І вівса немає, й коней немає...

— Ну то що ж? І коней немає, і коней уже посписували, га-га-га-га... У нас бухгалтерія справна.

— Не наравиться мені ця ваша бухгалтерія, Гавриле Гавриловичу. Робимо, робимо...

— Ну, нічого,— перебив Колоброд.— Щось та посіємо. Чого нам зарані голову сушити? Однаково з цих пісків хліба не їстимемо.

Андрій був удома. Саме одержав невеличку бібліотечку з Харкова й радів, розглядаючи її: буде що дати хлопцям. Прихід Колоброта здивував його. Андрій зустрів несподіваних гостей стримано: ніби придивлявся й вивчав.

Нестір Наумович пішов напролом:

— От, кажуть, гора з горою... І не думав, не гадав побачитись.

— Правда, правда... Після вашого приговору...

— Я ж і кажу: після того приговору думали, навіки позбулися, а ви до нас організатором...

— Вроді як за командира, га-га-га-га,— підхопив і Гаврило Гаврилович.

Андрій подивився на обох дуже холодно й застерезливо.

— Слухайте, добродію Колоброд, я дивуюся з вашого приходу. Я ж знаю вашу участь у тому приговорі.

— А яка там участь?.. Що підписав, то підписав,— каюся. Думав, справді це непутяща людина. От і вся моя участь. Не я того приговора писав, не я й підписи збирав.

— Знаю, що не ви, а підбивали ви.

— Ані боже мій! Чи мені ваша Харитина потрібна була? Гора й Шкабура справді старалися, Цимбал старався, бо націлявся на Василя, а я так... за компанію. Слухай, товаришок, ти це діло забудь. Я ж не криюся, помилився. Мало чого колись було! Я ж ось сам тепер і прийшов до вас. От ви там заяву до колгоспу подали. А нам це якраз до масті. Нам дуже треба всю молодь на це діло організувати. Старі люди пісків не зрушать, вони такі, що й насупроти можуть піти. А наш дорогий вождь і вчитель товариш Ленін не дарма казав: «Меліорація плюс культура...» Правильно я говорю, товаришу?

— Я не пам'ятаю й не припускаю, щоб товариш Ленін сказав таку незграбну й невиразну фразу, і не люблю, коли приплітають у розмові «дорогих вождів», де й не слід... А тепер скажіть мені конкретно, що вам тут треба.

— А як же? Я ж голова колгоспу. Повинен я чи не повинен, як ви думаете? Чув я, що наміряєтесь піски засаджувати. Гаразд. Я зразу ж подумав собі: ви організуєте бригаду з молоді. Шелюгу можна нарубати в Сафронівській дачі. А привезти ж його треба? А плуга ж, коняки на посадку треба? Значить, я прикріплю до вас свою коняку й плуга...

— Не візьмемо ми від вас ні коняки, ні плуга, на те є колгосп...

— Та боже ж мій, які ви стали колючі, Андрію Макаровичу! Я ж до вас по-доброму. Ви не дивіться на те, що було. Був колись добродій Колоброд, а тепер, може, є товариш Колоброд. Я, може, тепер усю політграмоту вивчив, і газети читаю, і член МОДРу й Червоного Хреста. Я ж вам не свого хазяйського коня даю, а таки ж колгоспницького. Я його усупільнив, а тільки тимча-

сово додому забрав, бодохнуть там. А в мене є трохи вико-вівса.

— То ви це серйозно?

— Аякже, Андрію Макаровичу... Господи! Ви вже покладіться на мене. І мій Савка тепер хоч і зараз під вашу команду. У городі вчився і до комсомолу заяву подав.

Андрій мовчав, обмірковуючи, Колоброд зітхнув і вивувато додав:

— Ви не думайте лихого, я ж ні в чому не криюся: що було, то було. А тепер і думкою, і серцем...

— Ну, гаразд, там видно буде. Я теж ні в чому не криюся і просто кажу: не вірю я вам. Словам вашим не вірю. Побачимо, що на ділі покажете.

— Та господи ж... Чого ж я й прийшов до вас сам? Організуйте бригаду, подайте план, а ми вам усе, що тільки зможемо. Ми й самі вже давно про це думали... Ось і Гаврило Гаврилович ствердить.

— Істинно так, га-га-га-га.

Андрій скося подивився на вусатого гусака й промовчав, натякаючи, що вже пора б і кінчати одвідини. Та Колоброд саме побачив розкладені книжки й затарабанив знову:

— От за що хвалю! Голодуємо ж без літератури! Чи ти ба? «Постанови XVI партз'їзду»... «Питання ленінізму»... Господи, книжечки ж які!.. Чи не дали б мені почитати? Наш дорогий і мудрий...

— Слухайте, я ж казав вам: покиньте ви цю паскудну звичку в кожній фразі приплітати дорогих і мудрих вождів. Нічого ви цим не виграєте.

— Ну-ну, не буду. Я слухняний. Слухатимуся і вчитимуся.

— А книжки зараз не дам, бо вони нам потрібні.

— Ну, ну, нехай. Я потім. А з конячкою, підводою, плугом — це вже будьте певні. І про заяву не клопочіться, так і вважайте, що ви вже в колгоспі.

— Бригадир комсомольської бригади, га-га-га-га.

Андрій знову зиркнув скося на горластого гусака й нічого не відповів.

Попрощавшись, обоє пішли збентежені, немов від судового слідчого. Гаврило Гаврилович не витримав:

— Ну й креміль людина!.. Ой пом'яніть мое слово: візьме він вас колись за петельки й душу витрусить!.. Га-га-га-га...

Колоброд мовчки втирав піт із чола. Сонце припікало не по-весняному.

Х

Поза болотами, поза плавом до районного містечка п'ятнадцять верстов.

Андрій вийшов рано, щоб того ж таки дня вернутися й назад. Скільки разів міряв він колись оцей шлях з хазяйськими кошиками за плечима.

На невеличкому пісковому пагорбі сів перепочити. Як глянути звідси, віддаля, ніби нічого й не перемінилося. Криві, пилом заповишені вулиці, старосвітські міщанські домики під гонтою, очеретом і де-не-де під іржавим залізом. У закутку старого парку, мов павуче гніздо в кущах верболозу, заховався облізлий панський будинок з флігелями й «службами». Другий такий — по той бік містечка, та ще з п'яток полупанків другорядного значення — по інших кутках. На двох майданах, серед драгих базарних яток і миршавих крамничок, випнулися печерицями дві присадкуваті церкви.

Тут же, ближче до бога, притулилися кращі куркульські й урядові будинки: колишня волость, дві монополюки, земська й церковна школи. При в'їзді, на вигоні, — вітряки старезними дідами в волохатих шапках. Сперлися на ціпки, стоять ніби в задумі. Де-не-де лінивий димок над хатами: повис, мов і не рухається.

Спинилася й річка в пісках край містечка, розлилася тихими плесами, болотом, заросла осокою, очеретами. В її зеленому баговинні й теплому мулі широке привілля в'юнам та жабам.

А цією ж трохи погорбленою піськовою долиною перейшли віки, тисячоліття, епохи, котилися бурхливі хвилі моря, пересувалися грізні льоди Арктики, шуміли могутні доісторичні ліси, блукали мамонти, печерні ведмеді, олені; стикалися товпища половців, татар, чубатих слов'ян; пролягали торговельні шляхи з Москви до Криму і з Дніпра до Кавказу і, врешті, розгорталися криваві сторінки поміщицько-кріпосницького й поміщицько-капіталістичного життя, зметеного революцією.

І хто б тепер угадав у скромному, тихому містечку німого свідка, а почасти й учасника більш як п'ятсотлітньої історії останнього періоду.

Давно відмерли, щезли стародавні степові торговельні шляхи, обміліли колишні многоводні річки, і навіть залізниця лягла за кільканадцять верстов далі, прирікаючи на сонне животіння цей бідний з природи закуток.

Андрій замислився. І тут, як і в Катранівці, тільки в ширшому масштабі,— та ж сама проблема освоєння пісків. Безумовно, районні організації підтримають його проект. Мусять підтримати.

Почув раптом торохтіння візка, тупіт коняки й обернувся. Щось ніби знайоме. За візника Микишка, а поруч... Невже Савка Колоброд?

Савка вже помітив Андрія, спинив коні, скочив з візка й поспішив до пагорбка.

— А я дивлюся — щось ніби знайоме. Так ось аж де ми здибалися. Ну здрастуй, здрастуй. Чого ж ти не сказав уюра батькові. Я б тебе підвіз.

— Нічого. Добре буде й так.

У голосі Савчиному бриніла стримана пиха, в Андрієвому — холодне відчуження.

— Сідай, доїдемо. Ти ж, мабуть, теж до райкому.

— Я не поспішаю, встигну.

Савку це трохи збило з тону. Переступив з ноги на ногу, почав з іншого:

— Казав мені Сила Давидович про збори. Не сумнівайся, все буде гаразд.

— Постараюсь, щоб усе було гаразд.

Плескувате банькате обличчя Савчине й навіть його сласно випнуті губи виявили розгубленість. Спробував іще раз почати розмову:

— Дуже приємно, що ти повернувся до села. А то, знаєш, ніяких тобі культурних сил. Ми тепер поведемо діло не так. Кажуть, ти збираєшся піски засаджувати.

Андрій мугикнув щось невиразне: не до вподоби був йому цей татів єйнок. Савка поспішив підкреслити свою солідарність:

— Я, звісно, з тобою. Ти знаєш. Я подав уже до комсомолу. І ти не думай чогось такого: я серйозно. Хочу навіть зректися батька як заможного середняка.

Андрій промовчав. Савка скоса глянув на нього й ще раз нерішуче запропонував:

— А то справді поїдемо. Я повів би тебе й до нашого секретаря райкому. Хлопець бойовий і тямущий. Ти не

стіснийся. Коли треба що до нього, скажи: я з ним як свій.

— Я вже сказав: дійду пішки і дорогу до секретаря знайду сам.

— Ну, дивись. Так я поїду, бо в мене ділов-ділов.

Він уместився на візок, узяв до рук портфель. Ми-кишка зсунув шапчину набакир, цмокнув, нокнув, ударив батогом і гоголем проїхав повз Андрія, крикнучи:

— Щасливо оставатись, Андрію Макаровичу. Наше вам... ги-ги-ги-ги.

Андрій задивився на цю парочку, всміхнувся, плюнув і рушив до містечка.

Ага. Не таке вже воно справді, як здається віддаля. Широка повинь колективізації, захопивши цілу країну, піднесла й старе тихе містечко на хвилі розгорнутого соціалістичного будівництва.

У колишній церкві будинок колективіста, бібліотека-читальня, театр і кіно. У звільнених революцією куркульських і крамарських садибах нові школи, лікарня, родильний приют, дитячі ясла, кооперативи, артільні майстерні. Над підремонттованим панським будинком короткий, але красномовний напис: «Колгосп імені Леніна». Вгорі антена радіоприймача.

Назустріч Андрієві вирвалася з провулка молодеча пісня; шлях йому перерізала група хлопців і дівчат.

— До колгоспу?

— Авжеж.

— Чого ж так пізно?

— Ха-ха, який ранній. Ми вже снідати йдемо. Посівне зерно у винбарі провітрювали й насипали.

На майдані райвиконком і райпартком. Стоять підводи, заклопотано вештаються люди. В районі 16 сільрад і 28 колгоспів, вони потребують уваги, допомоги. Одне слово — роботи вистачить.

Проте біля райкому комсомолу тихо. У кімнаті пореється дід-сторож, здіймає віником куряву. В очі впадає великий плакат: свиня в кепці, з цигаркою в зубах. Під нею кострубатими літерами запитання: «Хто курить у приміщенні райкому?» Передбачена малюнком відповідь, очевидячки, ілюструє характер місцевої культроботи. Завдання її виконують також численні гасла: «Не плюй на підлогу», «Не заважай працювати», «Розмовляти й сміятись заборонено»... Проти дверей на стіні календар з трьома незірваними числами.

На дверях окремої секретарської комірчини табличка: «Секретар райкому», а трохи нижче: «Приймає з 9 години до 12». Андрій поздоровкався й усміхнувся:

— Строго тут у вас.

Дід критично оглянув одвідувача:

— Аякже. Усьому порядок і врем'я... Промежду прочим, вийдіть і посидьте там на ганочку, доки я тут причепурю.

— А скоро прийде секретар?

— Читайте: грамотні ж, мабуть.

— Читав уже. Ви ділом скажіть.

— Та так, щоб і не збрехати: мо', скоро, а може, й через годину або через дві.

— Ясно. Значить, може й зовсім не прийти?

— Буває й таке.

— І часто буває таке?

Дід з явним інтересом іще раз оглянув Андрія:

— Любопитна ви людина, як бачу. Краще не ждїть, не буде його сьогодні. Збори у них були якісь сурйозні. Допізна в партійному комітеті сиділи.

Андрій розпитав, де живе секретар, і пішов до нього на квартиру.

Сепітий зустрів його упереджено:

— Таран, здається? Писали мені. Давно жду.

— Хворий був.

Секретар узяв Андрієві папери, перегорнув декілька аркушів і зневажливо хмикнув:

— Гм... І що це тобі надумалося піски сіяти? Нехай би вже Наркомзем або колгоспспілка, а то — комсомол.

— А чом би й не комсомол?

— Та видиш ти... скандальна справа.

Андрій здивовано подивився на секретарський френч, на два ромби акуратно підбритих вусиків під носом, на прилизану голову з пробором «під лінійку» й нахмурився:

— Чим вона скандальна?

— Не вийде вона в тебе. А на нас тоді на всіх будуть собак вішати. І труднощів багато. Може б, покинув, га? Діла й без того в районі вистачить.

— Мені цю справу доручив ЦК.

— Ну, добре, нехай і так. Тільки ти вже там, будь ласка, не перекручуй. Офіційно тебе попереджаю. Лінію партії знаєш?

— А тобі вже наговорили?

— Поки що нічого такого серйозного. Учора в нас на бюро розмова була. Приміром — твоє ставлення до Колоброда, до Гори й Цимбала.

— А ти їх знаєш?

— Люди казали.

— Мабуть, Шкабура?

— А хоч би й Шкабура, що ж тут такого?

— Не забувай, що він Горин зять.

— Не забувай і ти, що він член районного партійного комітету.

— Шкабура — член партійного комітету?

— А ти й не знав? Отож і візьми все на увагу. Жаль, що зараз нема товариша Наконечного, секретаря нашого парткому,— він хотів з тобою поговорити.

— А де ж він?

— Виїхав з головою райвиконкому до Харкова за викликом ЦК.

— Отака досада. А мені ж до них он як треба.

— Нічого. Я й без них тобі все поясню офіційно. Піски, звісно, як хочеш,— твоя справа. Пісків у нас вистачить, на це ми даємо свою згоду. А з людьми треба обережніше. Читав у газетах про те, в чому полягає корінь помилок у селянському питанні? В неправильному підході до середняка. В тому, що стали застосовувати до середняка насильство, позбавляючи його виборчого права, розкуркулюючи — чуєш? — так і сказано: «розкуркулюючи його». А ти починаєш доводити, що Колоброд і Гора куркулі.

— Бо вони таки справді куркулі.

— Давай не сперечатись: офіційно тобі кажу. Колоброда знають у районі не перший рік. Ти чув, що він подав заяву до партії? Поручилися Шкабура й Соломаха.

— Що мають на те свій зиск.

— А звісно, здря ж ніхто не поручиться. І ти це візьми на увагу,— офіційно тобі кажу. Колоброд у нас голова колгоспу. Правильно це чи неправильно? Він тепер тобі найперший помічник,— так і знай. Ти вже вступив до колгоспу?

— Подав заяву.

— Ну, так-от... Організуєш там осередок, я не проти того. Є там уже в нас Павло Мельник, а вчора ми прийняли Савку Колоброда.

Андрій нервово засовався на стільці.

— Я б таких не приймав.

— Бо не знаєш його. Ти про старе забудь. Савка тепер за двох старається, я його особисто перевірів. Не можна, брат, так ото, як ти: вчора тільки приїхав і зразу хочеш перекраяти все на свій аршин. Офіційно тебе попереджаю.

— Ну, гаразд, поживемо, побачимо.

— А звісно. Навіщо тобі розпочинати чвари? Ми тут досі жили тихо-мирно.

Андрій не витримав і похмуро зауважив:

— Тож-то хлібозаготівлі виконано тільки на 78%, а весняну посівну — на 85%.

— От бач, який ти. Зразу в опозицію. Це, брат, непевний шлях. Опозиціонерів наша партія нещадно грощила й трощитиме.

Андрій усміхнувся:

— А ти всяку критику вважаєш за політичну опозицію? Ну, та добре. Ждатиму повороту з Харкова товариша Наконечного, а тим часом приступаю до діла.

— Не заперечую. Тільки ти вже, будь ласка, надалі погоджуй усі свої плани з нами. Товариш Наконечний так і розпорядився: «Під доглядом члена райпарткому товариша Шкабури».

— Що? Під доглядом Шкабури?

— А ти як думав? Серйозна ж справа. Вже коли є там член партійного комітету...

— Ну, гаразд, нехай і так.

— От і добре. Значить, ти тепер назад? Почекай, зараз тут, у містечку, Савка Колоброд. Разом і поїдете.

— Ні, я вже сам. У мене ще свої справи.

— Не наполягаю. Значить — усе? То я тоді не затримаю. Бо в мене тут діла — хоч завались.

І секретар райкому рішуче поліз до свого товстелезного портфеля, наявно показуючи, скільки в нього діла. Андрій попрощався й вийшов.

Хоч як перемагав себе, а мимоволі було важко... «Під доглядом члена райпарткому товариша Шкабури»... «З допомогою товариша Колоброда»... Ясно, що в районі він не знайде собі підтримки. Що ж далі? Покластися на саму молодь? Спиратися на центр?

Ішов до їдальні в глибокій задумі і зіткнувся на майдані з низеньким літнім селянином з ціпочком у руках. По чоботях видно — прийшов за декілька верстов. Роз-

глядав тепер перехожих, щоб розпитатися. Шинеля й рука Андрієва, мабуть, розв'язали його вагання.

— Товаришу, ви партійний?

— Кандидат.

— Тутешній?

— Ні, прийшов по ділу.

— Тоді не во гнів вам: дозвольте один вопрос.

— Хоч і десять.

— Ви не знаєте, де тут партія?

— Партійний комітет? Ото прямо.

— Це де товариш Наконечний та Шкабура? Е, ні, я не про них. Я таки про справжню партію.

— Що ви, товаришу. Ви помиляєтесь. У нас одна більшовицька, ленінська партія,— хіба ви цього не знаєте?

— Знаю. Партія одна, а партійці різні бувають. Мені треба того, що від самого ЦК.

— Не чув. Хіба є тут такий?

— Аякже. Вже з тиждень приїхав нащот хліба. Був уже й у нашому селі. Сурйозний чоловік.

— Строгий?

— Як вам сказати... В кого ями з пшеницею знайшли, до тих немилосердний. А біднота хвалить не нахвалиться. Справедливий чоловік. І до людей не гордий. До нього тепер немало нашого брата ходить за правдою.

— Кажу ж, не чув. Я сам тут недавно. Ви поспитайте в партійному комітеті або в райвиконкомі.

— Е, ні... Краще вже я десь розпитаюся. Вибачте, я думав, як ви з Червоної Армії... Прощавайте на цім слові.

Андрій пішов далі, роздумуючи... Характерне запитання: «Де тут партія?» Справді, де тут партія, коли до партійного комітету залучили Шкабуру. Припустили 22% скидки з плану хлібозаготівель на користь куркульським і заможнішим середняцьким господарствам. Як же тут працювати?

Згадав Сепітого: «Офіційно тобі кажу»... «Секретар партійного комітету товариш Наконечний так і розпорядився»...

З важкими думами зайшов до їдальні, щоб випити склянку чаю й рушати назад, до Катранівки. В їдальні якраз снідали: вільного місця не було. Доки Андрій оглядався, його помітив невисокий літній чоловік у шкірянці, з вигляду робітник високої кваліфікації або ж

відповідальний партієць. Він гукнув із свого кутка, біля вікна:

— Товаришу, будь ласка: ось тут є місце.

Андрій подякував, сів напроти, замовив сніданок. Невідомий непомітно оглядав його, допиваючи свій чай.

— З армії?

— З Далекосхідної.

— О! Вітаю. Мабуть, на роботу до району?

— До колгоспу. Сам напросився.

Вони розговорилися. Андрій був іще під впливом розмови з Сепітим і не ховав свого настрою. Поглядав у вікно, на шматочок сонного майдану, на чиєсь замиршавіле дворище з потемнілим, облупленим будинком, перекособоченим ганком і обідраним дахом, на спорожнілу простору повітку, якийсь «позаштатний» винбар з наглухо забитими дверима, на похилений, поламаний паркан.

— Препаскудне містечко,— несподівано з досадою мовив він.

— Прегарне містечко,— усміхаючись, відповів невідомий.— Але з вікна, звісно, цього не побачите.

Андрій збентежено й зніяковіло подивився на співрозмовника. Відверте, мужнє обличчя, спокійний, глибокий погляд темно-сірих очей у лапках дрібних зморщок, срібні пасма сивини в густому волоссі й чепурній русавій бороді,— все це викликало на довіру, на щире розмову.

— Але ж воно відстало на добрий десяток років. Візьміть оці темпи, побут, психологію...

— Ну що ж. Є де, значить, прикласти руки, розгорнути роботу. Люблю брати вишир і вглиб. Я сам вийшов з отакого закутка, з пісків.

— Я не проти пісків. Піски — це моя мрія, мій задум. Коли хочете, я й приїхав сюди ради пісків. Хочу перетворити їх на родючу землю.

Невідомий жваво підвів брови:

— Почекайте... Ви, бува, не товариш Таран?

— Він самий.

— То я, виходить, чув про вас іще в Харкові. Від товариша Тertiшного. Дуже приємно здибати вас тут. Ваш план мене зацікавив. І тепер, вибачте, трохи дивує ваше раптове розчарування.

— До плану треба й людей.

— А їх тут мало?

— Та ні. Людей, звісно, досить. А таких, на кого можна обіпертися, з ким працювати,— обмаль.

— Помилкова думка. Вже коли піски здатні до діла з погляду інтересів соцбудівництва, то про людей і говорити не доводиться.

Андрій спалахнув:

— Піски нейтральні. А серед людей немало класових ворогів, шкідників, опортуністів, байдужих. У пісках дрімають великі творчі сили. Під пісками приховуються джерела цілющої води, майбутні артезіани.

— Трохи плутана й не зовсім правильна думка. Не всі піски нейтральні, є й шкідливі: з ними доводиться боротися, як і з класовим ворогом. І не можна ставити на одну дошку класових ворогів і просто байдужий елемент. З класовим ворогом ми нещадно боремося, а байдужих повинні перевиховувати, залучати до роботи.

— Ваша правда, я трохи погарячкував. Але ж послухайте, як воно тут усе сплелось.

І Таран слово по слову розповів про Катранівку, про Степана Кузьмича, Василя, Харитину, про хитру куркульську політику, про ставлення районних організацій.

Невідомий слухав уважно:

— Цікаво! Багатощий матеріал. Але, вибачте, друже мій, є тут трохи й ваших помилок.

— Я знаю. Я сам уже думав про Степана Кузьмича й Василя.

— Це не все. Випадок з Василем і з Луценком — це тільки наслідок вашої загальної хибної настанови. Це, вибачте мені, доля всіх надмірних, трохи необачних ентузіастів. У вас є ще трохи романтики, ви марите про індивідуальне геройство. Це, звісно, непогано, якщо ви ці мрії підпорядковуєте соціально-класовим завданням. Але при тому ніколи не забувайте про партію, про її провідну роль на всіх ділянках роботи. Мічурін — великий учений, але став він таким тільки з допомогою нашої партії, що створила йому всі умови для плодотворної роботи. У нас є видатні герої, видатні вчені, інженери, винахідники, письменники, але висунула їх на височінь партія. І вас самих, і ваш проект, і ваш ентузіазм створила, виховала партія через комсомол, через Червону Армію. Розумієте тепер? Індивідуальне геройство й творчий ентузіазм дають плодотворні наслідки тільки за умови, що все це ґрунтується на соціальному замовленні, на класових інтересах, на партійній наста-

нові. Не ви, то інший візьметься за піски, бо цього вимагають інтереси нашої партії, нашого класу. Адже так?

— Цілком погоджусь. Але ж...

— Без але. Я знаю ваше зауваження.

Невідомий затамував свій голос і тихо додав:

— Як, мовляв, погодити все це з таким, приміром, фактом, коли в деяких районних організаціях ще, буває, сидять опортуністи, дворушники, невігласи. Смію запевнити вас, що більше вони не сидітимуть. Можете спокійно розпочинати свою роботу.

Андрій, не ворухнувшись, дивився співрозмовникові в обличчя, зачудований дивовижною зміною: лагідні очі його враз потемніли, й брови різкими, суворими лініями підкреслили непохитність і нещадність. Та ось раптом нова тепла хвиля знову змила суворі риси, й самий голос забринів зворушливими тонами:

— Але ж, друже мій, тут ми підходимо до другої вашої помилки. Ви так вірите в сухі, неплодні піски, в творчі сили, приховані в них, у джерела, в цілі артезіанни води живої. А хіба в «неплодних» людях, в отих байдужих, висушених або покалічених проклятим минулим живих істотах не дримають іще більші творчі сили, джерела, артезіанни? Не можна перетворювати неплодні піски на родючу землю й нехтувати «неплодних» у творчому розумінні людей. Тут наші завдання сплітаються.

— Я вас розумію.

— Дуже радий з того. Зумійте ж залучити до своєї роботи Степана Кузьмича, й Харитину, й діда Луку, й першу-ліпшу бабу Килину, й самого Василя... так, так, і Василя. Фелікс Едмундович Держинський не дарма навчив нас навіть непоправних правопорушників перетворювати на активних будівників соціалізму. Ми тепер на такій лінії, що нам не досить передових загонів нашої трудящої маси — нам потрібна вся маса.

— Вибачте... А як же тоді з колобродами? З тими, що прийшли з ворожого табору з невиясненими намірами й намагаються встряти до нашої роботи?

— Про ворожий табір інша мова. Не забувайте ні на мить про класову пильність. Ви не вірите Колобродові? Добре. Давайте факти, доведіть, що тут маємо «тиху сапу». З класовим ворогом, з підступними шкідниками тільки нещадна, непримиренна боротьба, аж до повного знищення їх як класу. З цього й починайте.

Андрій підвівся, схвильований.

— З цього я й хотів почати, йдучи сюди. Але ж... але ж...

Він замовк, очевидячки, вагаючись. На його молодому вразливому обличчі співрозмовник його читав, мов у розгорнутій книжці.

— Я вас розумію. Ви мене не знаєте, і я не смію претендувати на вашу довіру. Але партія має на таку довіру право.

Він дістав червону книжечку, а в ній посвідчення.

— Цього, напевне, буде з вас досить?

На посвідченні бланк і печатка ЦК.

«Пред'явник цього... такий-то... член партії й кандидат до членів ЦК відряджується...»

Мимоволі майнуло в голові недавнє наївне запитання селянина: «Де тут партія?»

Ось вона — партія, в особі свого уповноваженого.

Андрій поштиво вклонився, вертаючи документ. Скиба підвівся з свого місця й гостинно мовив:

— Очевидячки, тут незручно буде продовжувати нашу розмову. Коли маєте час, зайдімо до мене. Не заперечуєте?

— За честь собі матиму. Я й документи захопив: думав товаришу Наконечному передати.

— Чудово. Значить — тепер негайно за роботу? За піски?

— Так. Негайно за роботу, за піски.

Вони вийшли на майдан, що короткою вулицею вибігав у поле. Скиба широким помахом війнув навкруги і з усмішкою запитав:

— І містечко непогане. Адже правда?

Андрій щиро й весело засміявся:

— Прегарне містечко... Дякую за науку.

XI

Дід Лука на світанку вирядився по рибу. Забрав усю свою рибальську снасть, вийшов на город і пильно оглянув небо.

— Та й погожий же сьогодні день буде... Ну, що ж? Господи, помагай з ночвами на Дунай...

Зорі блякли й згасали в кришталевій порожнечі неба. На сході помалу розсувалися темні завіси: позіхаючи,

продирав свої очі ранок. Ніч тікала на болота, на очерети, ховалася в кущах верболозу, встала темною постаттю за калиною в березі, біля копанки. Над озерами повис волохатий туман. Плавні ще дрімали в передранковому сні.

Дід ішов стежкою з веслом, ятерями й вершею в руках, задуманий і смутний. Знов була серйозна балачка з Андрієм. Ну, що ти поробиш з хлопцем? Треба йому той комсомол гарнізувати, піски засаджувати, з колобродами, горами, цимбалами заводитись! Мало тобі хіба з ними лиха було?

Та хай би вже сам, а то й біля нього, Луки, заходився... Навіщо в нас на покуті оті замурзані дошки? Воно ж, мовляв, уже й не ікони, а якась облуплена, закурена гонта... А воно тобі заважає? Висить — і нехай висить. Біс його батька знає, що там було колись на тій дошці, але ж вона там близько ста років висить. Це тобі не кіт у черепочок наплакав... Або знову-таки — колгосп. Треба мені того колгоспу, як бабусі трясці! Колоброд поганяє, а ти, діду, вези! Колоброд — книші з салом, а ти, діду, — водичку! Годі! Не наш кінь, не наш віз, не нам і їздити.

Дід обігнув калину й злякано шарпнувся назад: за кущем тулилася жіноча постать під великою хусткою.

— Цур тобі — злякала... Хто така?

Постать несміливо ворухнулася й виступила на стежку.

— Це... я... Харитина.

Дід насупився.

— Що тобі? Чого ти тут, нашої копанки стережеш?

— Дідусю... ріднесенький... покличте сюди Андрія.

Дід Лука осудливо пожував губами й нерішуче почувачав потилицю:

— Я ж казав, що так і буде. Прийде коза до воза та й скаже ме-ке-ке... От що, дочко, ти це покинь. Через тебе, можна сказати, Андрій уже вскочив раз у біду, як курка в борщ. Таке-то... Що було, те за вітром пішло, не повернеш.

— Дідусю, мені тільки переговорити... Не можу я так... Я ладна собі смерть заподіяти...

— От, їй-бо, нерозсудлива молодиця. Ти їй образи, а вона тобі гарбузи. Кажу ж тобі сурйозно: десятою

дорогою обминай! І йди собі зараз додому, доки ніхто не бачив.

Харитина тихо зсунулася на траву, уткнула обличчя в долоні й глухо заридала:

— Пропала ж я, пропала... Не піду я додому, поки його не побачу.

Дід розгублено спустив свою снасть на землю й лягнув руками об поли:

— Ну, що ти поробиш з бабою? Чисто тобі реп'ях, та й годі. Ну, от що, дочко, я покличу. Тільки й сам тут постережу, так і знай.

— Не бійтеся, дідусю, нічого з того не буде. Мені тільки одно слівце.

— Еге ж, еге ж, знаю вас. Спочатку — слівце, потім — сільце, а врешті — мотузочка на шию.

Андрій швиденько вийшов у берег, трохи збентежений. Харитина так і кинулася назустріч. Спіймала руку, і намагалася поцілувати. Ледве могла говорити за сльозами:

— Прости...

— Ну, ну, Харитинко... Чи я тобі піп?

— Сама не знаю, як воно вийшло. Довго плакала, місця собі не знаходила. А вони щодня гуртом: «Його вже, однак, не вернеш... Та ти ж пропадеш, бо важкі роки йдуть... Іди та й іди за Антона».

— Ех, Харито, не в Антоні річ. Погано, що ти в куркульський двір пішла...

— І сама тепер місця собі не знайду. Думала, як і всі: Гора ж не куркуль; без наймитів, своїми руками, своєю сім'єю все нажив. А в нього ж як у тюрмі, як на каторзі. Сто раз краще наймитувати, ніж у Горину сім'ю трапити. За наймичку хоч люди заступляться, а за невістку хто? Його право, його й сила. Мені тепер хоч з мосту та в воду.

Андрій нахмурився.

— Ну, це вже дурниця. Не Горине тепер право, а наше, радянське. Візьмемось за Гору, й за Цимбала, й за всіх. Тут, розумієш ти, вся сила в сільраді та в районі. Приятелі там Сили Давидовича засіли: його очима на Катранівку дивляться. Пожди трішечки — діло серйозне починається.

— Ждати несила. Коли б хоч Антін чоловік як чоловік, а то слимак, гнида. Ненавиджу його! Своїми б руками задушила.

Вона знову ревно заплакала.

— Годі, Харитино, нема чого побиватись. Покинеш їх, та й усе.

— Куди я піду?

— Отакої! Тільки й світу, що в Гори та в Цимбала? До нас підеш, у колектив, як наладнаємо його. До міста можна, на завод.

Вона дивилася неймовірно.

— Я не знаю... Куди хочеш... Тільки поклич — на край світу побіжу.

Дід Лука закахикав у своїх кущах:

— Кхи-кхи!.. А сонечко ж не жде, вставати збирається... Згодом і людей побудить.

Андрій зняковів і спинив Харитину:

— Ти, Харито, не той... Минуле треба забувати.

— Я знаю... Я сама винна. Мені б тільки десь коло тебе.

— Та видиш ти... У мене тепер серйозна справа. Недруги пастимуть мене, як свого ока. Треба, щоб і пилюночка не впала.

— Я розумію... Ти тільки не сердься.

— Я не серджусь... Ну от... А тепер іди собі, скоро день.

— Ти той... не сердься... Ти хоч востаннє... поцілував би...

— Кхи... кхи... кхи!.. — остаточно розкашлявся дід Лука й вийшов з кущів.— Оце мені напасть: сірники забув, а курнути хочеться. У тебе часом немає, Андрію?

Андрій засміявся:

— А ви краще пошукайте, знайдете... А ти йди собі, Харито. І не бійся. Як тільки вийде в нас діло — влаштуємо.

Харитина вже була рушила, як раптом повернулася й гукнула:

— Ой, яка ж я дурна, найголовніше забула! Стережися, Андрію, Шкабури.

— Ну, дурниця. Не ті тепер часи.

— Ні, не дурниця, він щось лихе надумав. Ніби виїхав до міста на якусь там нараду, а справді в очеретах десь пересиджує. Вночі прийде до Гордія Гарасимовича, та й радяться пошепки. І тебе згадують.

— Чорт їх бери, не страшно.

Та дід Лука був іншої думки.

— Ні, Андрію, це вона діло каже. Ти не задавайся так, мов кошеня в попелі. Паки і паки бережись потайного собаки.

— Та й я ж, діду, не маленький. У них свої плани, у мене свої.

Розійшлися всі троє разом.

Ранок уставав погожий і теплий. Ще з п'ятниці вся Катранівка гомоніла, хвилювалася, з двору до двору новину розносила. Швендяли й шамоталися старі баби, бігали й цокотіли молодиці, похмуро прислухалися чоловіки.

Спочатку попливли чутки загального порядку:

— Андрій повернувся... Гарнізує всю молодь.

— Для чого?

— А от побачиш... Уже ж не для доброго дива.

— О господи!.. Жили собі тихо, мирно,— ні ми нікому нічого, ні нам ніхто нічого. А це знову починається.

— І чого їм іще треба, тим більшовикам? Сяк-так життя налагодилося, і на базарі чого хочеш,— так ніт же! Знову їм комунія в носі засвербіла.

— Матінко! Глянь, глянь! Уже бумажки якісь наліплюють!

Справді, Павло Мельник та Степан Кива обійшли все село й поналіплювали коротенькі повідомлення про збори молоді в неділю по обіді в школі. А для чого збори — не сказано. Та всі вже й так знали, до чого воно йдеться. Цимбалова Лукія, Горина Варка, Побігайлова Ксана, Солошенкова Клавдія бігали з хати в хату, божилися й хрестилися, лаялися й підштрикували:

— Чи ви чули таке, сестрички? Писатимуть усіх до комсомолу. Будуть ікони по хатах збирати та на дрова колоти.

— Людочки! Ні, ви мене послушайте, що я вам скажу! Цього року вже паски, кажуть, не буде й вінчатися заборонено. А ймення всім перемінятимуть.

— Мати божа троеручиця! Доки ж це наші мужики мовчатимуть? Ти б, Корнило, поговорив там з стариками,— гукнула цокотуха Побігайлиха на свого мовчазного чоловіка.

— Я таки поговорю з кимсь,— сердито пообіцяв ведмедкуватий Корнило.— Як візьму коляску та дам комусь по голові, то вже води не каламутитиме!

Були, звісно, й такі, що цуралися бабських пліток, ба й намагалися спинити густу зливу теревенів, та їх уже не слухали й зацитькували.

— А то хіба неправда? Хіба в Деркачівці комсомол не повикидав у себе ікон? І ймення почали вже міняти: сміх і горе. Кім... або Гай...

— Може, Гав? Ха-ха-ха...

— А як дівчина, то Гайка? Хи-хи-хи...

— Ой матінко, що ж воно далі буде, що далі буде?!

— Отож і буде. Наші діти, наше кодро, та проти нас самих?

П'яний Голод Пилип кілька днів не вихмелявся, тинявся по селу й скаржився, що в школі будуть Суса Христа наново розпинати, пречисті руки й ноги йому пробивати, а з божої матері здеруть ризи й виставлять голою.

Згодом до цього базікання хтось почав уміло вплітати нові чутки, ще дошкульніші й влучніші.

— Половину села призначено розкуркулити...

— Половину розкуркулять, а половину так. У страшну суботу всі хати ламатимуть, а село переганятимуть на піски.

— Дурниця! Бабські плітки!

— Ні, не дурниця. Шкабурина Докія підслухала, як Андрій з її чоловіком сперечався. Сила Давидович каже: «Нема такого права, щоб на піски». А Андрій йому на те: «Як підкрутимо гайку, то й самі підуть...»

Вирядили депутацію до Докії Гордіївни. Виявилося, що таки правда, була така балачка. Тоді й невіри захвилювалися.

А в неділю ранком нове діло: Андрій ходив до Вовчих кучугур, довго розміряв там піски й поставив паколи. Цимбалова Лукія сама потім бігала перевіряти й принесла один.

— Ма-а-атінко! Через усі бугряки рядами паколи. Кажуть, велику-велику касарню будуватимуть, і всю комунію під одне рядно. Всі рядна докупи позшивають, світло в касарні потушать і — лягай тоді, хто куди, чоловіки й жінки, хлопці й дівчата.

Чутки пливли, набирали нових мотивів. Кива, Тесленко, Злидень, Мельник намагалися висміяти їх, та все вже поспліталосся в один клубок, що й не розплутаєш. Цимбал нещодавно їздив до Недригайлівки й нові докази привіз:

— Звиняйте, викинули 15 сімей на пісок, мов собак. Ох-хо-хо-хо!.. Прогнівали господа милосердного... Може, воно тепер свята біблія і не в моді, а в пророка Софонії, глава перша, праведно сказано: «Підуть багатства їх у здобич, а доми їх обернуться в пустку; побудують доми, а жити в їх не будуть...»

Петро Верба,— звісно, безбожник,— і тут не змовчав.

— Ага,— каже,— значить, і біблія за те, щоб забрати у Гори та в Цимбала багатство їх на здобич. Це ловко сказано: «Побудують доми, а жити в їх не будуть».

— Та ти розумний. Ти й сам, кажуть, до партії подав, а дочка в комсомолі. Гляди лишень!

— Що-о? Дивись краще сам, щоб за язика не потягли... Що ти тут плескав про Недригайлівку?

— Йй-право, сам бачив: повикидали людей на пісок.

— Ти не крути хвостом, не замітай сліду. Не людей, а куркулів, бандитів, змовників. Отих, що за Петлюри й Денікіна підводили бідноту під шомполи й шибениці, та й тепер не каються.

— Звиняйте, я ж нічого. Вам, партійним, видніше. Від Верби відходили, шепталися:

— Одного кодла!

— А все Андрій, погибель на його голову! Доки його не було, жили, як у Христа за пазухою.

Усе це могло б приголомшити Андрія, коли б не зустрів з уповноваженим ЦК Скибою, коли б не було живого ґрунту для роботи, коли б не партизани, не молодь. З ними він і умовився, як перейти в селі від оборони до наступу, забезпечивши цілковиту перемогу.

Андрій прийшов на збори саме вчасно. Біля школи було вже чимало людей, переважно жінок. Чоловіки трималися трохи осторонь, а «статечні хазяї» ховалися ще далі, поза спинами. До школи пощастило проскочити не багатьом хлопцям. З дівчат продралася Улька Мельникова. Інших затюкували, засміювали масними жартами й грубими дотепами.

Жінки пашекували й цокотіли на всі застави.

Андрій поздоровкався до селян, потиснув руки кільком десяткам, пожартував і рушив до рундука через жіночий натовп. Юрба, свідома своєї сили, помалу стихла, вичікуючи й видивляючись: цікавив усіх цей недавній батрак і засланець.

Таран добре тямив, як багато важить у таких обставинах перший крок, перше слово. Піднявшись на

рундук, він побачив навколо переважно ворожі або ж насмішкуваті погляди; декілька колишніх партизанів губилися в юрбі, а сиротливі купки молоді боязко трималися осторонь.

Андрій спокійними очима зміряв натовп і діловим тоном мовив:

— Як бачу, товариші, ми всі в школі не помістимося. Пропоную влаштувати збори надворі. Щоправда, тут багато селян старішого віку, але це ще краще: нехай і вони послухають. А то по селу ходять усякі брехні, то треба, щоб усі тут своїми вухами почули, в чому річ. Тільки ви вже, будь ласка, стійте тихо. Тоді й найдальшим буде чути. Павле, клич там із школи всіх сюди та винесіть стіл і кілька стільців. А ви тут дайте дорогу хлопцям і дівчатам. Ближче, товариші, зараз почнемо.

Юрба стримано розступилася, пропускаючи молодь. Окремі голоси схвалили Андрієву пропозицію:

— Правильно, Андрію Макаровичу. Щоб усе як на долоні.

— А то тут брехні — й лопатою не прогорнеш.

— Пожди, пожди, що далі буде. Чия брехня, чия правда.

Тишу порушив якийсь істерично-дзвінкий ворожий жіночий голос:

— Та ти розумний зуби замовляти! А ти скажи краще, хто це збирається паску заборонити?

Андрій взяв зі столу червоненьку книжечку й підняв її над натовпом:

— Ось ви, тьотю, візьмете після зборів оцю книжечку, і хай вам хтось почитає. Це радянський закон, Конституція. Тут прямо і ясно сказано, що кожен вірує, як йому завгодно. Тільки ворог, тільки куркуль може базікати про заборону паски.

— Правильно, — підтримав хтось із партизанів.

Заохочений чоловічок із задніх рядів і собі подав запитання:

— Дозвольте один вопрос. Тут іде така прокламація, що нібито хати всім ламають, а село вигонять на піски. Чи це так?

Андрій насупився.

— Таке запитання мені вже раз подав товариш Шкабура. Я йому відповів: «Тільки негідник, тільки контрреволюціонер міг вигадати таку брехню. Про піски ми сьогодні тут балакатимемо, та зовсім не те, самі почувете».

— Тебе як послухати, то все брехня,— голосно крикнула Побігайлиха.— Може, скажеш, і то брехня, що комсомол міняє християнські ймення на собачі? Я сама в Рокитному чула й бачила.

— Тітко Ксано, я вам поясню це — краще й не треба, як ви мені відповісте на три запитання. Адже ваше по-вне християнське ім'я Ксантипа?

— Ну?

— Його вам піп дав?

— А вже ж не ти.

— А що воно означає?

— Не знаю. З святців дали.

— Добре, заглянемо в святці.

Андрій знав про всі плітки й готувався до цієї зустрічі. Він тепер витяг невеличку книжечку в шкурятяній палітурці й розгорнув перед юрбою. Зацікавлені люди присунулися ближче.

— Ось гляньте. Це молитвослов старого рокитянського попа, з ним він хрестив мене й вас. Є печатка й напис: «Сей молитвослов належить священникові Олександрові Спасопреображенському». Загляньмо до святців. Ось імена жіночі... Ксантипа... Прочитайте, будь ласка, що воно означає.

Якийсь парубійко нахилився над книжкою й прочитав:

— «Ксан-ти-па... ри-жа... ко-била...»

— Ха-ха-ха-ха!.. Рижа кобила!

— Го-го-го-го! Оце так-так!

— Рижа кобила! Хо-хо-хо-хо! Християнське ім'я!

— Тітко Ксано! І-ги-ги-ги...

Увесь натовп реготався, аж за боки брався. Голосно лящали баби, щось кричала червона, засоромлена Побігайлиха. Та раптом сміх і жарти почали вщухати, обірвалися, затихли. Крізь натовп, розштовхуючи всіх кремезним плечем, поліз до рундука чорний, похмурий Побігайло. Під загальну мовчанку Корнило вирвав з рук Андрієвих святці, подивився на нього, мов хотів проколоти очима, й показав велетенський кулак.

— Я сам грамотний... Я не дозволю тут глузувати... Уб'ю, коли брехня!

— Подивіться, подивіться. Хоч і всім людям покажіть.

Побігайло мовчки, важко відсапуючись, обдивився книжку, напис, печатку. Прочитав на першій сторінці: «Благословенням найсвятішого синоду, 1880 року».

— Покажи мені, де тут Ксантипа.

— Ось.

Мовчки прочитав і якось ураз похнюпився, осунувся, згорбився. Глухо кинув:

— Ну, добре... Шукай тепер Корнила.

— Не треба, дядьку. Хай дома.

— Ти це що? Ховатися хочеш? А сам що казав?

— Я ж ради вас...

— Шукай!

Андрій знайшов і подав. Стало тихо, як перед бурею. Побігайло твердо прочитав:

— «Корни-ло... ро-га-тий...»

Хтось чмихнув, але зразу ж обірвав цю спробу. Побігайло, мов побитий, обвів сумними очима натовп:

— Братця!.. Та що ж це таке?.. Що це витворяли з нами попи, я вас питаю?

Ніхто не сміявся, кожен відчував, що, може, й він сам став предметом злого попівського жарту. Побігайло важко дихав і раптом брудно й люто вилаявся:

— В бога... в святці... в усіх попів! Андрію! Чи трудно переіменити ім'я?

— Дуже легко. Я розкажу потім, приходьте. Отож того тепер і молодь часто міняє християнські імена на інші. Є в святцях такі словечка, що їх по-нашому й сказати сором. Ну, про це годі. Давайте тепер до діла.

Жодна душа вже не перебила, не порушила зборів. Андрій розповів про юнацький міжнародний рух, про комсомол, про завдання його і тут же одібрав чотири заяви від хлопців і дві від дівчат.

Ще з більшою увагою вислухали інформацію і про піски. Катранівка сидить на мізерних клаптиках над болотом; згори наступають піски. А їх можна перетворити на родючу землю. Новий комсомол бере на себе цю спробу. Є така думка: організувати колгоспну комсомольську бригаду й опрацювати одну ділянку.

Можна сподіватися, що через три-чотири роки тут уже родитиме хліб.

Як тільки з'ясувалося, що на зборах не буде вже заколоту, частина жінок почала розходитись; інші відступили геть трохи далі від рундука й узялися до насіння та до чергових найсвіжіших побрехеньок. І вже з юрби чоловіків двічі їм крикнули:

— Та цитьте там!.. Сороки!

Про піски слухали всі досить уважно.

— Казка! — вигукнув з натовпу чийсь ситенький голос.— З пісків хліба не їдять!

— А професор Луценко їсть,— спокійно зазначив Андрій.

— У Луценка клаптик городу; городину можна й у ящику посадити, а спробуй зайняти ціле поле.

— Я бачив такі поля,— ще раз відповів Андрій.— Я знаю, що це не казка. Та я тут сперечатися не думаю. Ми ж нікому цього не накидаємо, самі хочемо спробувати.

Тесленко Сергій перший підхопив:

— А що ж? На мою думку — нехай спробують. Краще на піски, ніж по вулиці гасати або до дівчат через чужі перелази плигати.

— І за те спасибі,— насмішкувато кинув Андрій.— Але ж ми ставимо справу не так. Для нас тут, у Катранівці, це не забавка, а справа життя. Ви тільки подумайте, що буде, як наші піски родитимуть хліб!

— Знаємо, що буде,— не втерпів Цимбал.— Звиняйте, з чого почали, тим кінчаємо: на піски тоді всіх погоните... Ох-хо-хо-хо!..

Та Андрій не дав нікому підхопити цю репліку й поспішив відповісти:

— Звиняйте, і я ж тоді з чого почав, тим і закінчу: тільки куркуль або несвідомий обиватель може говорити, що на піски переганятимуть силою. На нові родючі лани люди й самі підуть. А вас, добродію Цимбал, туди не пустимо, так і знайте. Тому-то ви всіх і підштрикуєте.

Цимбал знітився, зігнувся, підвівся з колоди під тином і намірився йти додому:

— Та що це ви, Макаровичу, наскакуєте на мене. Звиняйте, я ж нікому нічого. Завжди поли вріжу та геть собі тікаю. Мовляв, як у псалмопівця царя Давида, глава сьома: «Господи боже мій, на тебе я вповаю, спаси мене від усіх гонителів моїх».

Ображений, благочестивий, поважний дідок пішов собі, спираючись на ціпочок, такий святий та преподобний, що, здавалося, ніби аж вінчик світився навколо голови його.

Новоутворена молода комсомольська бригада відсунула обговорення своїх власних справ на зручніший час. Почали розходитись, бо заходив вечір.

Андрій був уже біля свого двору, коли побачив, що з кручі спускається дорогою візок і пара верхівців-міліціонерів. У думках приємно ворухнулося:

«Невже?.. Так скоро?..»

Став і простежив за подорожніми, доки візок звернув на Горівку.

Подумав ще раз:

«Вони...»

Діда Луки дома не було: поїхав довгими плутаними рукавами й протоками, через плав до міста, з рибою і, мабуть, забарився, щоб поставити ятери на ніч. Андрій заходився дещо поратися. Скинув шинелю, подався з відром до берега по воду, вніс до хати. Раптом почув, як хтось грюкнув сінешніми дверима й похапцем кинувся до нього: мабуть, ховався в хлівці. Андрій ще не встиг поставити відро, як побачив заспаного, блілого Шкабуру з револьвером у руці.

— Ані з місця!

Не спускаючи з Андрія ока, Шкабура зняв з гвіздка його шинель з револьвером і викинув до сіней.

Андрій поставив відро з водою на долівку. Буйні думи шалено завихрилися йому в голові. Отак безглуздо попався!..

На хвилинку огидний холодок пробіг по спині до потилиці й відбився на язичі нудотним смаком заліза. Та Андрій зразу ж оговтався і з огидою обдивився Шкабуру, мовив:

— Ну що ж? Цього й треба було сподіватись: від петлюрівщини до бандитизму.

Шкабура видимо хвилювався:

— Слухай... Видай мені мою записку до Колоброна й приговор. Я щезну звідси назавжди.

— А як я їх не дам?

— Ти знаєш, що такими речами не жартують. Я граю на всі.

«Уб'є»,— подумав Андрій, зустрівшись поглядом з його чудернацькими, трохи збентеженими, але разом і незрозуміло переляканими очима.

— Яка ж тут гра,— мовив він,— коли ми обидва програємо. Адже й ти не втечеш від кари. Тебе бачили, як ти ховався на плаву.

Шкабура хрипко засміявся.

— Знаю: Харитина. Та я перехитрив вас обох. Я за-

раз засідаю на вчительській конференції. Вийшов непомітно і непомітно вернуся назад... Зрозумів?

«Уб'є»,— подумав іще раз Андрій.

Шкабура ніби вгадав його думку:

— Мені твоє життя не потрібне. Віддай документи, й ми розійдемося мирно. Я виїду звідси.

Андрієві шалено крутилися думки в голові, аж горіли скроні. Дати зараз чи не дати — однаково смерть. Єдиний вихід — затягти переговори, доки хтось надійде.

— Яка мені гарантія? — сказав він.— Ти ж, узявши документи, зразу розрядиш револьвера мені в обличчя. Я хочу мати запоруку.

— Ну?

— Я дістану документи аж тоді, коли хтось підійде до двору. Приміром, хоч би дід Лука. Це й буде запорука.

— Тобто як?

— Тобто при свідку тобі вже не так вигідно буде стріляти.

Шкабура важко думав, аж краплини виступили йому на чолі.

— Попереджую,— додав Андрій,— що на інші умови я не піду. Убивши мене зараз, ти нічого не виграєш, бо документи добре захищені. А приятелі мої знають про схованку.

— Добре...

Шкабура говорив таким тоном, що Андрієві знов голова пішла обертом... Немов актор на сцені... Що він собі думає? От коли б хоч ослінчика до рук...

— Добродію Шкабура! Нам, гадаю, краще сісти, ніж отак стовбичити. Сідайте ви на лаві, а я на ослінчику. Ви ж з цього нічого не програєте.

Обличчя Шкабури почервоніло з занепокоєння:

— Ані з місця, бо стрілятиму!

Андрій знизав плечима. В той же час обидва побачили діда Луку, що вертався берегом з плаву.

— Швидше, швидше ваші документи! — нервово крикнув Шкабура.— Кожна хвилина дорога!

«Невже не вб'є?» — подумалося Андрієві. Він похапцем кинувся до потайної шухляди під столом і дістав два папірці.

Розгорнув один, показав здалека:

— Ось гляньте, ваш знаменитий приговор... І ваша записка.

— Покладіть мерщій на лаві й одійдіть до столу.

— Єсть.

Дід Лука входив уже до сіней. Майже водночас Шкабура кинувся до лави, захопив документи й заходився гарячково, похапцем рвати їх, ховаючи клаптики до кишені, наче боявся, що їх у нього однімуть. Револьвера й не думав ховати. Все це до краю здивувало Андрія.

Дід Лука, зайшовши до хати, аж назад поточився, побачивши Шкабуру з револьвером у руці. Ніяково поздоровкався й став біля порога. Шкабура всміхнувся.

— Ви, діду, не бійтеся. Ми тут мирно розв'язували одну маленьку справу. Ха-ха! Ви, може, подумали, що це напад? Анікрихітки! Це я приніс Андрієві Макаровичу полагодити. Гляньте: шматок заліза без набоїв і без пружинки. Нате, я вам кладу його на стіл. А ви тут бозна-що подумали! От так комедія: мов у поганому водевілі. Так можна здря й на смерть перелякатись. Ха-ха! Добре, що хоч свідок є. Ну, я пішов.

Андрій спочатку густо почервонів, шарпнувся до Шкабури, потім криво всміхнувся й мовив:

— Ловко... Справді — як у поганому водевілі...

— А ви ж як думали? Я не такий дурень, щоб ризикувати своїм життям.

— А звісно! — Андрій вийшов до сіней, забрав свою шинель і вніс її до хати.

— Ми квити,— мовив Шкабура.— Найприємнішим спогадом для мене буде ваша недавня поза.

— А для мене — ваша сучасна,— твердо відповів Андрій, витягаючи свій револьвер з кишені.

Обличчя Шкабури виказало тривогу.

— Чо-му... так?

— Та тому, що я вам віддав не справжні документи, а копії. Справжні ж учасно передано кому слід. І, до речі, два міліціонери дожидають уже вас дома... Стійте, стійте,— чого ж ви падаєте?.. Який-бо ви слабодухий!.. Діду, подайте там кухоль води...

XII

До схід сонця зібралася комсомольська бригада біля Андрієвої хати в свій перший наступ на піски. Сміх, жарти не вгавали й на хвилину.

— Он гляньте: Степан так поспішав, що материну спідницю замість штанів надів!

Вайлуватий забудько Степан Кива злякано позирнув собі на ноги, ще й рукою штани помацав, сам себе перевіряючи.

Аж тоді полегшено зітхнув і всміхнувся:

— Йй-бо, подумав, що справді...

Вибухнув регіт.

— А, матері твоїй гусак печений!

Мирон Тесленко, як і завжди, задумано топтався, спотикаючись на сусідів. Хлопці й дівчата давно вже звикли до того, що цей замріяний парубійко кохався у віршах, складав їх кожної вільної хвилини, в дорозі і вдома, встаючи й лягаючи, відпочиваючи й обідаючи. Відтоді, як районна газета видрукувала з деякими поправками його немудрий віршик, Мирон сам собі місця не знаходив:

— Мені коли б повчитись... Та Пушкіна б почитати... Ленін, кажуть, Пушкіна любив.

Батько його був зовсім іншої думки. Зачитаного на шмаття Шевченка він давно заховав до шухляди й силкувався всякими способами вилікувати хлопця від поетичних настроїв. Мирон часом забував про їжу й про сон. За обідом, бува, набере ложку борщу та так і не донесе її до рота, залякне, аж очі потемніють і дивляться якомось не з себе, а в себе. Тоді батько не витерпить та своєю ложкою по лобі — хрусь!

— Їж, а не думай!

— Що? Га?..

Мирон почервоніє й починає сьорбати, як і всі.

Згодом на це махнули рукою, бо хлопець був лагідний і на роботі справний. Махнула рукою й Уляна, побачивши, що Мирон може забути про все на світі, про їжу, про вулицю, про чесне слово вийти. Дівчина жартувала з нього разом з іншими, та тільки якомось тепліше, поблажливіше, мов старша сестра. Вона й тепер, побачивши, що він безпорадно плутається в гурті, взяла його під руку й насмішкувато кинула:

— Ну, ти вже... Віршоплюй!.. Хоч під ногами не плутайся. Цитьте, хлопці, не мішайте: цебер Савку родить...

Мирон винувато всміхнувся:

— Ні, справді, Улю, той... Воно іноді якомось, помімаеш, ніби само виходить на лад.

І він забурмотів уголос, мов сам себе перевіряючи:

— «Сонце сходить...»

Павло Мельник зразу ж підхопив:

— ...і заходить... А в Мирона нічорта не виходить...

Хлопці аж лягли. Улька в захопленні насунула глибше кашкет на голову поета, але Мирон м'яко одвів її руку:

— Ні, пожди... «Сонце сходить і кругом сіє, наша бригада в поле виступає...»

— Кинь, Мироне, мухи дохнуть.

Помітно було, що безпідставним сміхом і жартами вибухала молода радість. Та ще, мабуть, було тут і трошечки непевності, ніяковості, нервового піднесення перед такою відповідальною справою. Недарма навіть розсудливий Тесленко Сергій зневажливо кинув під час зборів: нехай спробують... Краще ж піски, ніж по вулицях гасати або за дівчатами через чужі тини плигати.

А «справжні», «статечні» хазяї вовком дивилися: от-от вкусять. Мельник Павло й Улька жили на Попівці; їм доводилося ходити повз Горин двір. Як і завжди, це похмуре, мовчазне, щільно загороджене й зачинене подвір'я стояло в ряду інших, мов ворожа фортеця серед чужих позицій. Два злющих собацюри хрипіли й пинилися на ланцюгах, спинаючись на острішки, коли хтось проходив мимо. Здавалося, революція не заглядала на Горині подвір'я, в Горину хату, бо для цього треба було розколоти старосвітську Горину сім'ю, залізними обручами сковану.

— Ви собі там що хочте, а я в своїй сім'ї цар і бог,— казав Гора.

І ці слова він не на вітер кидав. За його спиною стояло п'ять мовчазних, покірних фігур, завжди готових на каторжну сімейну працю й поневіряння. Між ними тепер і Харитина... Колись весела наймичка Харитина...

Павло зітхнув, одвівши очі від клятого подвір'я, а Харитина якраз йому назустріч: бігала десь на село. Спинулася й смутно запитала:

— Куди? В поле?

— Еге ж. Цілою своєю бригадою.— Сказав — і сам незчувся, як потім, вражений її зажуреним обличчям, прохопився: — Ех, Харитко, підбрала б ти поли та швидше б тікала з цієї тюрми до нас, на вільний вітер.

Харитина всміхнулася й хотіла відповісти жартом, та враз знітилася: на хвірточці стояв свекор. Високий, мовчазний, бородатий дідуган похмуро зсунув кудлаті брови на перенісся й, не мовивши жодного слова, пропустив у двір згорблену, зів'ялу невістку. Потім причи-

пив хвіртку, переступив дорогу остовпілому Павлові й глухо, придушено пробубонів:

— Ще раз почую — собаку з цепу спущу. Не встигнеш крикнути — горло перегризе... Ніхто й не знатиме, що навмисне.

Павло глянув крізь тин, де пінився з люті страшний Хапай, і волосся йому заворушилося на голові. Проте він і бровою не повів; повільно обійшов кремезну по-стать Гори й презирливо кинув:

— Не лякай, папашо, не на полохливого наскочив. Є така штучка, що кожного пса примусить замовкнути.

І поляпав по кишені, де, власне, замість револьвера лежала улюблена губна гармошка. Гора плюнув і грюк-нув високою хвірткою.

Благочестивий, богобоязкий Цимбал інакше поставився до заходів молодой бригади. Він одверто нічого не заперечував, а тільки хихикав і посилався на «святе писаніє». Згодом після зборів Андрій здибався з ним біля його двору. Тихін Пахомович якось знітився, зморщився, лисина його зблякла, прудкі водянисті очі заметушилися під білими шолудивими бровами. Він хотів навіть утекти в двір, та люди дивилися з вулиці: не годилося так. І Цимбал раптом розцвів назустріч юнакові. Знов засяяла апостольська лисина на сонці, й пухнасті, сиві кудельця ріденького волосся заграли навколо неї, як вінчик на іконі. Веселі лапки лягли навколо очей, і зморшки побігли в усі боки в радісній усміщці.

— Аж ось коли сподобив господь... Звиняйте, так зрадів, мов рідного сина побачив. Праведно сказано в евангелії від Луки, глава п'ятнадцята: «Радію, бо сей син мертвий був, та й ожив, згинув був, та й найшовся».

Андрій з досадою знизав плечима й перебив:

— Щоправда, сином вашим ніколи не був, а мертвим довелось побувати: ви ж самі й закопали були.

Цимбал аж руками замахав:

— Що ти, що ти, Христос з тобою! Ти, може, думаєш, що ото я тебе з Горою та з Колобродом на висилку? До бупру?

— Думаю.

— От, який-бо ти підозріливий... Та чи я ж тобі ворог? Подумай!..

— Ворог... І ви мені ворог, і я вам ворог, так і знайте.

— Пху ти, господи, яка невмолима людина! Звідки це ти взяв?.. Ворог! Скаже ж таке... А хоч би навіть і

ворог, то що з того? Звиняйте, в святому евангелії від Матвія, глава п'ята, праведно сказано: «Любіте ворогів ваших, добро творіте ненависникам вашим, моліться за напасників ваших».

— Ну, годі... Де Василь?

Радісне сяйво раптом збігло з обличчя Цимбалового, водянисті очі знову заметушилися на збентеженому обличчі, біла кучерява борідка затрусилася.

— Василь?.. Не знаю. Де б же я знав? Його ось уже понад місяць нема дома, десь у місті найнявся.

— Не крутіть. Три тижні тому, з вашої ласки, він напав на мене біля Глухого яру,— пам'ятаєте?.. Ваші сани я й зараз пізнаю, он вони стоять під повіткою... Де Василь?

Обличчя Цимбалове набрало сірого кольору. В очах засвітився переляк.

— Та що ти, Андрію Макаровичу, їй-право... Я за нього не відповідаю. Я ж не говорю, що він не нападав на тебе,— може, й нападав. От тобі хрест святий, що не підбивав його на це. І не знаю тепер, де він.

— Не підбивали?

— Не підбивав.

— Ех, ви... хочете вкусити, та щоб і кров замовити? А хто спокусив батрака, зробив його своїм зятем, а нашим ворогом, накинув йому свою неоковирну Гапку?

— Не я... Сам на це поліз.

— Ну, гаразд. Не хочете добром сказати, то скажете неволею.

— От який ти, їй-бо. Я ж не кажу, що не розшукаю його. Зараз не знаю де, а може, й розшукаю.

— Так-от, як, «може», розшукаєте його, то перекажіть, що про Глухий яр жодна душа не знатиме...

Цимбал дивився недовірливо:

— Так і сказати?

— Так і скажіть.

Цимбалове рухливе обличчя знов зацвіло й засяяло лагідними лапками в куточках очей і рота. Андрій мимоволі задивився на це майстерне перетворення благочестивого дідка. Тихін Пахомович навіть захихикав, поблажливо й лагідно:

— Скажу, скажу... Хи-хи-хи... А ви, значить, таки серйозно надумали з своїм комсомолом хліб сіяти?

— Серйозно.

— На пісках?

— А вже ж не на хмарах небесних.

— Гм... Любопитно. Воно, конечно, звиняйте, бога тепер вроді немає, а тільки ж і в євангелії від святого Марка, глава четверта, праведно сказано: «Вийшов сіяти насіння своє. І як він сіяв, інше впало на каміння чи то на пісок і, посходивши, посохло...»

— Дурень був той сіяч... Он у професора Луценка й на пісках не сохне, а родить краще, ніж у вас у городі.

— Так я ж не проти... Господи!.. То ти мене не знаєш. Я й сам хоч і зразу на піски. Та тільки ж і те візьми: Луценко сам хазяйнує, а ви хочете колективом. А в колективі вашому тепер, звиняйте, вже ні людей, ні коней, ні «тпру», ні «но»: подохли. У нас хоч городина є, а вони самі качани жеруть та половину. Сміху, господи, прости мене грішного!

— Що ж тут смішного?

— І я ж кажу всім: що ж тут смішного? Плакати треба, а не сміятися! Звиняйте, йому всякі права, йому всякі пільги, кредити, а він тобі ляже в холодочку та й вилежується.

— Ваша ж робота, не чия!

— Та що ти, що ти... Я ні в які ваші діла... Господи!.. Я ж не Гора й не Колоброд. Ти ж мене знаєш. Я он і зята собі взяв із наймитів. Сійте собі хоч і колективом, хоч і всім миром на пісках, на золі, на воді,— нехай вам бог помагає.

Отак статечні хазяї зустріли плани й заходи молодой бригади. Не диво, що по селу поповзли гадючі чутки, покотилися отруйні клубочки пліток. Навіть такі артільці, як Верба, Кива, Тесленко, Злидень, недбало знизували плечима.

— Пусте. Доки держава не допоможе, дарма й сили, й часу.

Та Андрій твердо вірив у перемогу, а молодь вірила в Андрія.

Аж ось коли починається справжнє діло! Часом йому здавалося, що не піски він засіватиме, а молоді, задичавілі душі, що так жадібно, як і піски, ждуть від нього насіння — живого слова й води цілющої.

Одне його бентежило: якісь невиразні, невияснені взаємини з Галею. Пригадував, як сердечно зустрілися вони в день повороту його до села. Ця неприхована мила дівоча ласка враз полонила його, заступила йому все

те родинне, дороге, кривне, чого він — сирота — не знав змалечку. Колишне кохання з Харитиною було зовсім не те. Або ж він тоді був інший... Навіть заочі згадуючи Галю, відчував глибоку ніжність і дивовижну зворушливість. Іноді ловив себе на тому, що вимовляв мало не вголос:

— Галочко... Галюсенько...

І тоді раптом ставало йому соромно: от тобі й на! Чи воно йому личить? І в той же час досадно було, що вона так весело розмовляє, приміром, з Мироном, навіть довірливо бере його за руку, жартує. Зворушилося неприємне, недобррозичливе почуття до Мирона. Цього ще бракувало! Щоб перебороти його, він привітно кинув Миронові й гукнув:

— А я ж і забув сказати... Там з бібліотечкою надіслали цікаву для тебе книжку: підручник письменника-початківця.

Мирона враз мов кинуло щось від Галі:

— Та ну? Чого ж ти мовчав? Давай швидше, будь ласка!

Всі засміялися, а поперед усіх Андрій.

— Не зразу ж... Ми ж, здається, рушаємо сіяти... Ну, ходімо.

Галя крадькома з жалем дивилася, як він однією рукою вішав торбу через плече й поправляв потім пошкоджену руку... О, як їй хотілося допомогти йому!

Саме на той час нагодився дід Лука, що вийшов із хати з сокирою, торбиною й казаночком, поздоровкався й почав засувати сіни на засув.

— А ви, діду, по рибу?

— Еге ж, еге, по рибу... Ловив досі в воді, спробую половити з вами на пісочку. Може, хоч «старого дурня» від когось упіймаю.

Андрій раптом метнувся назад, здивовано перепитав:

— Дідусю! Невже?!

— А що ти думав? За Цимбалом та за Горою піду? Тряся б за ними ходила, щоб і навіки вдавила,— не дїждуть вони... А бодай ти з носом був, Андрійку, переконав ти мене! Приймайте діда до гурту хоч за кашовара.

— Оце вже і я скажу «да»,— прохопився Кива Степан.

Заяву схвалили голосними радісними вигуками. Дідова підтримка надала всім духу: молодих бригадників

трохи бентежило загальне несприятливе або ж байдуже ставлення.

Дід наполіг узяти казаночок, відро води, в'язку дровець. На базарі він виміняв на рибу пшона, олії й запланував тепер колективний куліш.

— Підтримую!.. А в мене є пироги, хоч і житні,— обізвався Мирон.

— А в мене молоко.

— А я огірків солоних узяла.

— Нехай живе! — гукнув Павло.

Вирушили веселою юрбою до колгоспу. Ледве вихопилися на кручу, як Ульяк запалилася відчуттям простору, тиші, бадьорого ранку й залящала:

— Ох, і гарно ж як!.. Матінко моя!.. От, їй же богу, не втерплю й заспіваю.

Сильне, тепле, м'яке контральто метнулося вгору, де срібними дзвіночками бриніли вже жайворонки:

Над моєю хатиною
Чорна хмара стала,
А на мене, молодую,
Поговір і слава.

Наздоганяючи лагідний дівочий голос, весело й переконливо бризнули-задзвеніли молодечим завзяттям дружні голоси всієї бригади:

А я ж того поговору —
Слави не боюся,
Нехай брешуть вражі дуки,
А я посміюся ..

Завернули до колгоспного подвір'я. Колоброд не збрав: запряг пару коней до плуга, одну до боропи. Беріть!

Після арешту Шкабури, він, можна сказати, в'юном крутився. Проте ні Шкабура про нього ні слова, ні він про Шкабуру. Шкабура так і показав: посилав Дзюбенка з запискою до Колоброта, та Колоброд його прогнав.

Он який, значить, Колоброд отой був! Виходить, таки справді щиро переконався!

Перед Андрієм він тепер дзигою:

— І сам би пішов до вашої бригади, та не можна: треба ж комусь і порядок давати. Нехай уже Савка за мене віддувається. Ох і добре ж це ти, Андрію Макаровичу, зробив! З молодими всяке діло подолаєш. Правильно я кажу, товариші громадяни? Недарма ж наш дорогий учитель і вождь товариш Ленін говорив...

— Ну, рушаймо, час не жде,— перебив Андрій.

Савка Колоброд правив парою коней, силкуючись іти поруч Андрія. На кожному кроці підкреслював, що без нього тут каша не звариться. І ще хто зна, кому доведеться все діло вивершувати.

— Принципово я, звісно, за твій план. Але не варт братися до зтяжної меліорації. Треба б почати з ефективних заходів, щоб зразу всіх перекопати. Та я мовчу з товариської солідарності.

Андрій скося подивився на вченого робфаківця.

— А ти що пропонував би?

— Та що ж?.. Звісно, треба дождатися штучних угонь та потім розгорнути парникове господарство. От, приміром, як у професора Луценка.

— Умгу... А вода? У професора Луценка для його клаптя досить і дощової води з басейну. А нам?

— Пустяк діло, на те є техніка. Я, знаєш, готувався до інституту сільгоспбудівництва. На мою думку, можна поставити внизу водокачку й гнати воду трубами.

— Так, так... А ти знаєш, що на кожен гектар піскуватої землі треба щонайменше з тисячу відер води? А в нас тут понад 450 гектарів. Яких же треба машин і труб, щоб погнати таку силу, води на кручу, за п'ять верств, з болота?

— Ну, знаєш... тепер техніка.

— Гаразд. Так-от ти спочатку вивчи цю техніку й подай проект. Ми ж не проти техніки.

Щоб відпекатися від Савки, Андрій наздогнав діда, що дрібушив спереду на доказ того, який іще він молодець.

— Ну що, як, дідусю? Нема охоти назад, на піч? Не каятиметься?

— А щоб ти з носом був! Гляди, щоб сам не каявся! Зв'язався, бачу, з Колобрдами...

— Не можна ж обминути: голова колгоспу.

— Отож-бо й горе, що голова... Не люблю я цю лукаву породу — Колобродів: сюди — гав, туди — няв, укусьть і кров замовить.

— Будемо стерегтися.

— Хлопці, а що я вам скажу,— гукнув мовчазний Степан Кива.— Що це за диковина така? Скільки на своїм віку ходив на роботу, а такої охоти, як зараз, ніколи не було. Йй-бо, не я йду, самі ноги несуть.

— Голово з вухами! — відповів Павло.— Серйозне ж,

браток, діло! Шутка сказати: домогтися, щоб піски родили... Та нас за це тоді на всесоюзну дошку!

— Еге ж, еге ж,— підхопив і дід Лука.— Або, може, всесоюзною дошкою та нас по голові, щоб і діла не паскудили.

Всі зареготалися.

— А ранок же, ранок який,— закричала Улька.— Сама увесь би до дна випила, та вас шкода.

— Луснеш, Улю, як отаке море-океан надумаєш випити.

І справді, на пісках, подалі від болота, ранок вставав безмежним простором обріїв, кришталевою прозорістю повітря, урочистою тишею степу. На сході лягли півколом піскові кучугури, а від них простяглися майже до самої кручі пасма летючих пісків. Блакитне небо перекинулося над площиною, мов величезна чаша, повна прозорого, запашного вина, що сповнювало груди радістю й бадьорістю. А десь угорі дзвонили срібними дзвониками жайворонки, вітаючи погожий день.

Біля Вовчих Кучугур бригада спинилася. Тут лежало вже возів з десять пісового шелюгу, нарубаного раніш у Софонівській дачі, валялося декілька дровіть для рубки.

Молодь посклдала докупи свої торбинки, приладдя.

— Ну, тепер, Андрію, не відкрутишся. Розкажи, як і що. Серйозне ж діло починаємо. Щоб усе було як на долоні.

І диво дивне — Андрій так не хвилювався на нараді в ЦК, в Наркомземі, як тепер, перед своїми товаришами. Там були теоретичні суперечки, а тут ось перед очима жива справа й живі люди, гарячі, зосереджені погляди, готові, напружені м'язи. Він подумав трохи й узяв м'який, товариський, але переконливий тон.

— Я вже казав, товариші, на зборах, що з пісків можна хліб їсти, піски можна на родючу землю перевернути. Та в цій справі є два завдання. Ось гляньте на ці кучугури: вони живуть, ворущаються, пересуваються. Під вітер вони наступають на нас, засипають усю площину, простягають уже свої пасма аж на край кручі. Згодом вони кинуться з кручі вниз на село, на городи, на болото. Значить, їх треба насамперед спинити, зв'язати, приборкати.

— Як же? Чим?

— Пусте діло: шелюгом,— обізвався Савка.— Самі ж бачили в Сафонівській дачі: не новина й не винахід.

— То, може, ти й далі говори́тимеш, коли ти такий розумний? — запитав його Мельник.

— Та ні... я тільки про шелюг.

— Про шелюг, звісно, всі знають,— повів далі Андрій.— Спинити піски можна шелюгом, засадити сосною, акацією, шовковицею. Але в нас тут, на бугрі, вітер швидко видме посадку, не встигне вона й укоренитись. Треба на підмогу взяти іншу рослину. Мені, товариші, пощастило побувати на Далекому Сході, в Середній Азії, в Прикаспійській низині. Там таких-от пісків, як наші, кінця-краю не видно. Спинають їх пісковим вівсом. Рослина є така, схожа на комиш,— звать її ще й волоснецем пісковим. Цей овес швидко проростає на пісках, укоріняється, сіється самосівом і що більше заносить його пісок, то дужче він розростається, заплітає своїм корінням ґрунт, покриває своєю гривою всі кучугури.

— Ото такий живучий?

— Еге ж, такий живучий, бо він і спеки не боїться, в тім-то й штука.

— Виходить, ти таки сам і винайшов цей спосіб? — іронічно запитав Савка.

— Нічого схожого. Степовики, як треба їм спинити пісок, давно вживають волоснець пісковий. Знали про це, напевне, й старі, царські, агрономи. Та їм воно не дуже боліло, то так воно й лежало досі.

— Почекай,— схопився раптом Павло.— Так ото ти, мабуть, і привіз цілу торбу такого насіння?

— Авжеж... Чого б я й брався за таке діло?

Тут уже всі хлопці й дівчата не витримали, закричали, заверещали, заплескали в долоні, а Павло зірвав свій і Степанів кашкети й жбурнув їх угору:

— Нехай живе!!

— А ви не кричіть «гоп»: може, він ще й не зійде. Та й небагато його в нас,— казав далі Андрій,— фунтів з 15—20 назбирав я й привіз. А втім, розвести його дуже легко. Нам правління артїлі дало найглибші піски,— думало, мабуть, накапостити. А це дуже добре, бо на таких пісках краще росте ліс. Ми цього року посадимо шелюг смугами, сажнів на три рядок від рядка. А між ними бризнемо пісового вівса. Як буде дощова весна, овес зійде, почне облутувати піски корінням та ще й

дасть нам кільканадцять пудів зерна. Тоді ми засіємо всі кучугури, засадимо їх шелюгом, лісом, а разом заходимося творити собі з пісків родючу землю.

— Що? Творити землю?

— Це вже як у біблії,— мовив Савка.— «Спочатку сотворив бог небо і землю...»

— Еге ж. Заходимося творити собі землю,— тільки без бога й без біблії. Способом, для цього відомим: люпин, буркун, гречка. Як посіяти люпин на піску та скосити зеленим і приорати, з того буде вже не пісок, а буруватий, трохи густіший, стисліший піскуватий ґрунт. Другого року — знову люпин на люпин, і знову його в землю. Так і створимо з піску непоганий родючий ґрунт.

— Ти й люпину привіз? — не втерпів спитати Савка.

— Люпину нам дадуть, та тільки не зразу: подивляться спочатку, на що ми здатні. Та я тут уже дещо напивав. На півдні, в степах, люпину немає, там знавці використовують буркун. Виходить не гірше, як і з люпином.

Андрій помітив, що Галині очі бризнули сміхом; вона схилилася до Ульки й щось промовила. Улька теж засміялася, кивнувши головою.

Андрія це вкололо.

— Дівчатка, бачу, еднаються з Савкою і беруть мене на сміх,— мовив він.

— При чому тут Савка,— буркнув Колоброд,— ти за-тискуеш самокритику.

— Еге ж. І Савчину «самокритику», і наш сміх. А хочеш, скажу, про що ми розмовляли? — засміялася Улька.

— Улько! — крикнула Галя застережливо.

Та Улька вже не могла спинити ніяка сила:

— Вона сказала мені: «От побачиш, Андрій уже, ма-буть, і буркун десь вишукав».

Тоді засміявся й Андрій.

— А таки вишукав! Тільки сталося воно випадково. Як їздили за шелюгом до Сафонівської дачі, помітив я, що там покосили буркун по буграх,— мабуть, корму коням не вистачило. Я сходив до колгоспу й побачив справді, що вони годували буркуном коней. У клуні в них лишалося, мабуть, мішків із п'ятнадцять потерті й посліду: хотіли вже викинути на смітник. Я й домовився забрати. Спробуємо посіяти цієї весни.

Найуважніше вислухав усе це дід Лука. Вдумливо й схвильовано перепитав:

— Значить, ото років через два-три можна буде й хліб посіяти?

— Об тім і йдеться.

— І жито, й... пшеничку?

Андрій засміявся:

— А звісно, що й пшеничку. Ми ж не зарікалися булку їсти.

Дідові перехопило голос:

— Оце так... Господи!.. Коли б же хоч перед смертю діждати... своєї землі, не панської. Щоб свого хлібця, не купованого, покуштувати. Дітки мої!.. Шістдесят п'ять років... чужий жую... горьований...

Сльози залоскотали горло Галі: чи ж вона не знає? Гіркий хліб хазяйський, хоч би й купований на хазяйські гроші. А вся ж Катранівка з грядок живе, з базару хліб їсть.

— Дідусю! Слухайте! — задзвенів голос Ульки.— Хлопці! Даємо чесне комсомольське слово: якнайшвидше нагодувати діда Луку колективними булками! З оцих самих пісків! Домогтися в найкоротший термін!.. Згода?

— Молодця Улька! Підтримую!..

— Голосую руками й ногами! — гукнув Павло; раптом підвів обидві руки, потім метнувся вниз головою й підняв угору ноги. За мить уже покотився колесом до сокири, вхопив її й гукнув: — І підтримую ділом. Ану, хлопці, за роботу! Булка сама не вродить.

XIII

Бригада поділилася на ланки. Одні рубали шелюг для посадки; Савка погнав плуга вповодж пісків, по Андрієвих мітках, а дівчата швиденько побігли з нарубаним шелюгом понад борозною, втикаючи його навскоси. Ще одна борозна лягла поруч і майже зовсім присипала посадку. Потім відступили на три сажні й повели новий ряд. Андрій дістав свій «овес», надів торбу через плече й заходився злегенька розсівати насіння на прогалинах; Павло тим часом прикривав засіви бороною.

Виглянуло сонце, засміялося. Споконвіку тут піски

жовтіли, й вітри гуляли, здіймаючи куряву, а тепер он молоді диваки пішли по кучугурах зерно сіяти. Завжди ходило сонце тисячOVERстовими кроквами, щодня оббігало землю й бачило: можна! Можна й піски засіяти, можна всю землю в запашний сад, у зелене поле перетворити, заводи-велетні, міста робітничі квітами завітчати. І раділо сонце, сміялося, сипало зверху животворним сяйвом, цілувало розімлілу землю гарячими губами, збуджувало в ній нове життя, непереможну жагу родючості.

Над кучугурами повисли юнацькі вигуки й сміх.

— Ех, матері його ковінька! Бач, як воно ловко виходить.

— Напинай, напинай, Павле, пупа: відстанеш!

— А ти не поганяй: очкур лусне, лихо буде!

Ульці впало в око розчервоніле обличчя Степана Киви, що цюкав сокирою, нічого більше не помічаючи. Вона приснула сміхом:

— Ха-ха! Давай, Степане, я тобі носа висякаю, а то самому ніколи.

— Сякай он краще Миронові: він не те що про ніс, а й про роботу забув.

— Мироне! Це що таке?!

Мирон здригнувся й винувато засміявся:

— Я тільки на одну-однісіньку хвилиночку... Ось послухай:

День устав молодий, як принада,
З піснею, з працею йде.
Вийшла в піски комсомольська бригада...

Тут, розумієш, я ще трошечки не впіймав, а ти перебила.

— Ну, та гаразд уже: надумаєш, як обідатимемо; я за тебе кашу їстиму, а ти думатимеш.

Дід Лука поцюкав, скільки можна було, шелюгу на посадку, а тоді заходився варити кашу. Ну, кашовар він був славетний на всю Катранівку. Насипавши до півканка готової начищеної риби, він виварив її аж до потерті, зцідив густу, жирну юшку, викинув усю гущу, а юшку посолів, засипав пшоном, заправив олією, і вийшла «комісарська» каша, як він сам казав.

Перед обідом витрусили всі, крім Савки Колоброда, свої припаси з торбинок і вузликів... Важкий був цієї весни хліб катранівський! Одурили грядки, не виручив

базар. Вимінювали тепер висівки, мішали їх з мукою з посліду, купували в кооперації ячмінне кофе, перепалене на золу, й пекли горьовані паляниці-одноосібниці.

Андрій помітив, що збентежена Галя, почервонівши до сліз, дістала маленький кавалочок, чорний, як земля, й колючий, як полова. Поклала його до купи й їла його потім сама, не взявши чужого й крихти. Йй доводилося весь час заробляти на себе й на батька-гультя.

Дідова «комісарська» каша примусила всіх забути про хліб: густа, смачна, запашна, вона здалася після важкої праці чудесною стравою.

— Ну й дід Лука! — мовив Павло. — Є пропозиція настановити його на комісара громхарчування. А всі приватницькі продукти передавати в його розпорядження. Хто за мою пропозицію, той сидить тихо, а хто проти Радянської влади, той здимає руку.

Замислений Мирон підвів руку. Вибухнув регіт. Тоді він здивовано обвів усіх очима:

— Що? Га?.. Я не розумію, чого ви зуби скалите... У мене саме знаменитий віршик наклюнувся. Ось послушайте...

— Ну, ти, поете, мовчи, — припинила Улька. — Після каші твій вірш не годиться: животи заболять.

«Комісарську» кашу запили молоком.

Савка Колоброд відмовився від колективного обіду, пославшись на «діету»:

— У мене, лікар казав, катар і діета. Мені не можна абичого, а тільки сало, та яйця, та молоко.

— Ну, що ж, — зауважив дід Лука, — запихайся собі, хлопче, таке твое діло.

Савка одійшов трохи набік, дістав з торбини шмат пшеничного хліба й чималий кришеник сала та й заходився наминати, хапаючись, одвертаючись від товаришів. І вся його постать з круглою пикою й виряченими очима скидалася на kota над мишею.

По обіді Павло Мельник витяг з кишені свою гармошку. Над пісками попливли журливі, смутні мелодії. Це була Павлова властивість: веселий, жартівливий хлопець не визнавав іншої музики; в його гармошці десь ховалася й плакала безмежна туга. Слухали його всі в глибокій задумі, аж поки Улька рішуче струснула голову, мов хотіла витрусити з неї ті мелодії, й запротестувала:

— Павле, покинь. От, їй же богу, заплачу. На біса

воно мені здалося? Он і Галя кукситься, а Мирон ськає носа. Краще нехай Андрій нам щось розкаже.

— Це, Улька, зручніше в хаті-читальні. Всьому свій час,— заперечив Андрій.

— Ач, який спритний. Сам же розказував, що за ці п'ять років мало й спав та все вчився. А нам то й зась? Я б оце й не їла, не пила та все б книжки глитала, все б глитала.

— Еге ж,— підхопив Павло.— Я раз вирахував, скільки в нас часу пропадає здря. Виходить, що за п'ятдесят років життя чоловік тільки вісімнадцять років працює, а то чотирнадцять років спить, чотирнадцять років гуляє та відпочиває, чотири роки їсть...

— Ого-го!.. Це вже ти, хлопче, брешеш! Забрехався! — перебила брата Улька.

— Йй-бо, правда. От візьми: як щодня спати тільки по сім годин — і то вийде за рік сто шість діб.

— Тю!.. Так ото, справді, за все життя доводиться чотирнадцять років проспати, а чотирнадцять прогуляти та відпочивати? А не дїждеш же ти більше такого марнотратства! Андрію! Починай! Така вже твоя доля секрета́рська: хочеш не хочеш, а говори.

Андрій зиркнув на Галю, й йому шалено захотілося, щоб це не Улька до нього звернулася, а вона! Щоб не ховала більше від нього своїх очей під густим оксамитом брів. І не треба було б самому стримуватися, приховувати прагнення особистого щастя й радощів... Та врешті ж він жива людина, а не комсомольський статут і не азбука комунізму! Як хочеться іноді ніжної ласки, отих любих очей і милих губ. І раптом згадав про свою покалічену руку. Хмурився й зосереджувався... Що це він справді розм'як, наче короп у ющі!

Тільки хотів сказати кілька слів, як зустрівся поглядом з милими, темними, променистими очима, що не встигли втекти за довгі вії. Галя зніяковіла й, зашарівшись, тихо мовила:

— Розкажи, справді, Андрію... Уля хоч у місті побувала, а я досі ніде. Книжки путньої й то не дістанеш.

Андрієві щось лоскотно ворухнулося в грудях; тепло й весело відповів:

— Ну, що ж... Два голоси «за», решта утрималася — доведеться підкоритися.

Андрій часто на прохання товаришів розгортав перед ними живу панораму перейденої п'ятирічки: де бував,

що бачив, що читав.. З дніпровської греблі вів їх до великого конвейера Харківського тракторного заводу й розказував, як, мов у казці, кожних шість хвилин сходять на землю готовий трактор. З заводу перекидав їх до радгоспу «Гігант», де тисячі тракторів перевертали цілину й сотні комбайнів знімали готовий урожай, засипаючи до елеваторів. Розказував і про нові міста з чудовими вулицями-квітниками та велетнями житлокопами. Змальовував величезні радянські аеродроми з цілими табунами сталевих птиць, знайомив з життям Червоної Армії, з обороною кордонів...

Замовк і ще раз упіймав гарячі чорні очі й благальне запитання:

— А як ти, Андрійку, руку втратив?

Тільки на мить легенький смуток війнував по обличчю Андрієвому. А втім, що це він? Вистачить діла й одноручному... М'яко відповів:

— Це нецікаво. Не люблю я пригодницьких оповідань.

— Хіба так трудно упасти й виламати? — зауважив Савка.

— А звісно... Можна й упасти й виламати... Ну, на сьогодні досить теревенів, пора й до діла. Запрягайте, хлопці.

До вечора працювали з не меншим захопленням і пізно вирушили додому з жартами й співами.

Біля колгоспівського двору діда Луку перестрів дід Конон. Вийняв люльку з рота й глузливо запитав:

— Змалився, Луко Назаровичу?

— Еге ж, Кононе Терешковичу, змалився. З малюками хочу поробити, з вами вже наробився.

— Так, так... Значить, піски вітром засівати?

Дід Лука докірливо подивився на старого приятеля:

— Ех, ти!.. Нехай уже гори й цимбали язиками засівають та слиною поливають, а тобі б воно й не годилося.

Дід Конон збавив тону:

— Та я ж не злом, я так, жартома... Значить, таки буде діло?

— А ти прийди подивися. Думаємо за три-чотири роки свою пшеничку сіяти.

— Ну, ти вже... Нам і помирати — свого хліба не видати.

— А я тобі кажу — булку їстимемо... Ти менше Колобродів слухай та більше головою думай.

— Про Колобродів — воно, звісно... Колоброд штучка. Надивився я тут... Так, кажеш, власний хлібець сіятимемо? Хе-хе-хе...

— Пшеничку! Хо-хо-хо...

— Цікаво. Прийду подивлюся. А ке сюди твого само-саду: мій щось у горлі дере.

Поговорили, покурили й розійшлися.

Уночі дід Лука спав не спав, а на світанку вже повернувся з плаву з відром свіжої риби. І ранком знову на піски.

Цього дня на колгоспному подвір'ї бригаду зустрів недоумкуватий Микишка. Він чомусь корчився з дурно-сміху:

— Ну що? Садите? Ги-ги-ги-ги...

— І садимо й сіємо. А тобі що?

— Так. Ги-ги-ги-ги... Ото ростиме!

— А ростиме, щоб ти знав.

— Ну, садіть, садіть... Ги-ги-ги-ги... Садіть, нехай росте. Ги-ги-ги-ги...

Він так довго заливався, що Павлові закортіло вже лягнути його кашкетом по круглому пліскуватому обличчю, та Андрій не дав.

Самого Колоброда на подвір'ї не було, але з його наказу Савка акуратно подав коней до плуга й борони.

Попрямували до Вовчих Кучугур. Дорогою налагоджували змагання поміж ланками й окремими бригадниками. За перший день уже призвичаїлися до роботи й намірялися тепер подвоїти темпи.

— Товариші,— раптом гукнув Павло,— а де ж це наша посадка? Чи мене, може, очі зраджують? Ні борозен, ні рядів...

— Що за чортівня? Справді... Андрію, глянь! Заволочено поспіль усю місцину.

Додали ходу й кинулися на плантацію. Скрізь по піску валявся виволочений шелюг. Очевидячки, хтось уночі пройшов бороною по всіх посадках і постягав їх геть.

Бригада засмутилася: пропала вся робота.

— Ясно: ворожа рука поралася... Доведеться сте-регти.

— А доведеться. Ну, вже ж як і впіймаємо!

Андрій почав розважати товаришів. Шкода не така вже велика: засіву не попсовано, а посадку можна

відновити. Гірше було б, коли б ворог зробив це пізніше, як шелюг проросте й овес зійде.

Заходилися швиденько збирати виволочені цурпалки, розміряти на тому ж місці нові ряди. Андрій тим часом узявся за розслід. В армії служили з ним чотири джигіти-степовики. Вони вміли читати по слідах життя псів, як розкрити книгу. Буваючи в роз'їздах, учили того ж і своїх товаришів. Часом брали на пісках сліди лихих людей, вели їх за кілька десятків верств, знаходили злочинців і ловили. Все, що бачив і чув від них, Андрій пригадав тепер, розглядаючи шкоду. Вимірював і вивчав кінські сліди до дрібниць, видивлявся сліди погонича. Потім оглянув коней і покликав діда Луку.

— Ось придивіться, діду, до цього сліду, хочу, щоб і ви перевірили. Коняка, як бачте, кована тільки на передні ноги. На правій нозі крайній шпичак злизався, а підкова хрюпає. Адже так?

— Ну?

— А задню ліву вона трохи тягає й черкає копитом по піску. Гляньте сюди.

— Схоже, що так.

— Тепер підіть обдивіться он ту гніду лису кобилу. Зверніть увагу на те, що вона підбрала задню ліву ногу: десь, мабуть, трохи засікла. Її вона й тягала по піску.

Дід Лука похапцем підбіг до коняки й підняв їй передню праву ногу: підкова трохи хрюпала, й шпичак був злизаний. Він здивовано крикнув:

— Вона в окурат! Вона!

— Тихо! Як не помиляюся, то й погонич від нас не втече. Поки що мовчіть. Гляньте на цей слід і метикуйте самі: на ногах шкарбани,— ось бачте, як підошва загнута й загрибає пісок. А лівий чобіт без підбора...

— Микишка! — мало 'не на весь голос крикнув дід Лука.— Микишка, гаспидів син! Мені сьогодні ці шкарбани самі в око впали!

— Ви почекайте, не гарячіться: тут не в Микишці діло,— треба виявити тих, що посилали його.

Бригада зацікавилася таємничим розслідуванням, та Андрій не піддавався:

— Потім узнаете. Треба спочатку ворога накрити. Давайте краще надолужимо в роботі.

До обіду виправили шкоду, по обіді знов сіяли й садили. Трохи згодом прийшов дід Конон з колгоспного

подвір'я. Поздоровкався, подивився на роботу й одізвав набік діда Луку.

— Надумав тікати до вас. Хай їм чорт, з їхньою службою — коней за хвосту тягати. Тільки от що: поставте на ніч сторожа.

— Це ти про борону? Хе-хе... Ми й без сторожа впо-раємося.

— Ну?

— А що ти думаєш, хитра штука? Піски, брат, мов розкрита книга. Ось іди сюди.

Дід Лука підвів приятеля до посадок і глибокодумно ткнув пальцем.

— Бачиш?

— Нічого не бачу. Сліди якісь...

— А я бачу... Видиш ти... була це кобила... так, так... гніда, лиса кобила... передня нога по шітку біла... на лівому оці більмо... на правому плечі садно...

Дід Конон вирячив очі на діда Луку:

— Чи ти ворожбит? Чи, мб, ночував тут?

— Хе-хе... Ні, ти пожди... Погоничеві отак років з дев'ятнадцять... Він трохи дурнуватий... На плечах дра-ний кожушок... на голові потерта смушева шапка з дра-ним верхом.

Дід Конон поточився назад, неабияк наляканий:

— От що, Луко Назаровичу, я тобі цього не виказу-вав... Йй-бо, я й сам усього не знаю... Я тільки випадково дещо вночі підгледів.

— Хе-хе-хе-хе... Кажу ж тобі: по піску все видать, не бійся, переходь до нас та й квит.

— Перейду, завтра ж скажу Несторові Наумовичу. Тільки, видиш, я людина одинока, без пропитанія. Тобі добре: впіймав рибки та й ситий.

— Буде й пропитаніє. Андрій каже, даватимуть пайок з району.

Так комсомольська бригада залучила ще одного чле-на років під шістдесят.

Увечері верталися гуртом через колгоспний двір. Сав-ка поспішив випрягти свого коня й повів його додому. Микишка знов приставав до бригадників і сміявся.

— Садили? Ги-ги-ги-ги... Знов садили?

— Та йди ти до божої мами! Пристав, як смола.

— Ги-ги-ги-ги... Ну, садіть, садіть. Як то воно рости-ме? Ги-ги-ги-ги...

Андрій мовчки обдивився Микищині шкарбани, й раптом кров ударила йому в голову... Скільки мрій, скільки заходів, а чиясь паскудна рука намагається звести всю роботу нанівець!.. Хто? Зразу ж, негайно!.. Нехай молода бригада вчиться бойової політграмоти!

Він підскочив до Микишки, вхопив його здоров'ю рукою за груди й струсонув так, що й шапка злетіла з голови.

— Говори, гадино, будеш?

— Що?! Рятуйте! Що таке?!

Андрій ще раз струсонув, аж Микишка зубами клацнув.

— Я тебе питаю: будеш ночами нам посадки волочити?

Наляканий, жалюгідний Микишка озирався на всі боки, мов кошеня на шкоді. Шукав спочатку підтримки в діда Конона, та дід несподівано вийняв люльку з рота й цокнув нею Микишку по голові:

— Гни-да!..

Тоді Микишка пустив соплі:

— Не бу-ду... Ги-и-и...

— Хто тебе послав?

— Ги-и-и... Він не звелів казати... Я боюся.

— Кажи! А то голову одірвемо й у рот тобі запхнемо!

— Нестір Наумович... Ги-и-и...

Бригадники ойкнули: хто б подумав?

— От гад повзучий!.. Ну, почекай же ти!..

— Еге ж... Я ж казав... Він такий! Сюди — гав, туди — няв... Добре, хоч упіймався: приборкати можна.

Другого дня пішов дощ; через день знову. Андрій використав перерву і з'їздив до Сафонівки за послідом буркуна.

Бригада знову три дні сіяла. Колоброд приходив до Андрія порозумітись.

— Там, Андрію Макаровичу, помилочка з Микишкою вийшла. Я його вже прогнав.

— Прогнали?

— Прогнав. Я його, сукиного сина, послав на Суху Падину землю під магар подряпати, а він з дурного розуму он що вшкварив! Вовчі Кучугури волочити!

— Слухайте, громадянине Колоброд. Ми ж не діти. Покиньте ви ховатися за Микищину спину. І самі, глядіть, не помиліться та не заблудіть часом з бороною

вночі на Вовчі Кучугури. Про всяк випадок попереджую: стріляю я без промаху.

Колобродові очі раптом блимнули по-вовчому й знову згасли. По хвилині він заговорив ображеним тоном:

— Ви, значить, мені не вірите?

— Я й раніш вам казав: жодному слову вашому не вірю; ділам вашим вірю.

— Я ж вам коні давав, Андрію Макаровичу. І надалі скільки хочте...

— І надалі коні братимемо, бо вони не ваші, а кол-госпні. Ну, досить, мене діло жде.

— Обижаєте ви мене, Андрію Макаровичу. От Савку в мене одняли... Ви ж тільки подумайте! Рідного батька надумав покинути.

— А це що за фокус?

— Який там фокус! Послав до газети заяву. Зрікається батька назавжди як заможного середняка,— он до чого дійшло! Комсомол йому од рідного батька дорожчий.

Андрій зареготався.

— Ну й штукар же ви, добродію Колоброд! І ви, і ваш Савка!

— Ви це даремно, Андрію Макаровичу. Я доведу вам, що ви помиляєтесь... Я вам в усьому допомагаю.

Андрій мовчав. Колоброд зітхнув і одійшов.

Весна видалась дощова, тиха, тепла. Де кидали на землю гіллячку й присипали її сміттям, там укорінялося й росло деревце. Плав буяв пташиним клекотом, гагаканням, кахканням, співами. Цілу ніч деренчали невгамовні деркачі; тужив десь в очеретах водяний бугай.

Члени комсомольської бригади тимчасово перетворилися на одноосібників, упорядковували дома городи, розсаду. Андрій ще напровесні зробив теплу грядку й висіяв насіння із знаменитого солоного баклажана, що побував на засіданні комісії в ЦК комсомолу.

Вечорами молодь збиралася в хаті-читальні обговорити чергову книжку, статтю, доповідь, обіжник. Стали заглядати на ці збори й дорослі. Все це з'єднало комсомольців в один міцний колектив. Тільки Савка Колоброд тримався осторонь, поведився гонористо й чваньковито: Сепітий обіцяв забрати його на роботу до себе.

До плантацій на Вовчих Кучугурах бригада виставляла сторожу. З неприхованою тривогою дожидалися

проросту й сходів: насіння трохи залежалося й туго піддавалося дощам і сонцю.

Останнього тижня на сторожі був дід Конон. Приніс радісну звістку.

— Росте — аж курить!

У неділю комсомольці поїхали до діда Конона оглянути свої плантації. Вихопилися на кручу, як сонце вже схилилося над плавом. Був той передвечірній час, коли в степах стоїть така тиша, що у вухах дзвенить. Розімліла земля розляглася в знеможі, соромливо натягаючи на голі піски, на кожен вільний шматок зелені шовки розкішних укривал; а небо, юне й чисте, скинуло ніжну білизну легеньких хмар кудись за обрій, схилилося до самої землі й солодко пило її млість.

Зразу за колгоспним подвір'ям, на всім просторі, точилася запекла зелена війна. Молода трава, парості колючок і бур'янів обступали кожную цяточку летючих пісків, що тяглися від Вовчих Кучугур, — і все це товпилося, лізло на пісок, пробивалося на жовтавих лисинах. Ніжні зела пирію, буркуну, лапаті листочки мальви, тонкі шпичаки козлобороднику йшли в наступ разом із дощами й перемагали.

Що ближче до кучугур, то дужче хвилювалися комсомольці.

— Ой, не видержу! — кричала Улька. — Мироне, пиши вірш! Ви ж тільки гляньте: наші піски під зеленою ковдрою, а сусідні — під золотою!

Вона зірвалася й побігла. За нею погнався Степан, за Степаном Марко й Павло. Мирон ішов, мов п'яний, і, мабуть, справді вся його істота складала радісний гімн природі й колективній праці. Дрібушив, не відстаючи, й дід Лука, соромлячись своєї молододі радости й захоплення.

Та й сам Андрій ладен був бігти, кричати, стати на голову, заспівати. Веселий хміль молодості, весни, погожого вечора, перемогі вдарив у голову.

— Та й гарно ж як, Галю, до болю гарно, — гукнув він, ухопивши її за руку. — Ти подивися кругом, послухай: чути тишу! Я не добачав раніше цієї краси, цієї первісної радості життя, доки не побував у безмежних степах, лісах, пісках, сам на сам з природою. Треба вміти, Галю, запозичити від природи, від людей, від нашої чудесної епохи радісну жадобу до життя, до праці, до нових і нових перемог. Страшенно, страшенно радісно

жити якраз тепер, Галю! Далі ще краще буде, але, може, тоді не буде вже такої боротьби, а я дуже люблю боротьбу.

Він раптом спинився, схилився до неї близько-близько й тими ж ясними, радісними очима заглянув у м'яку безодню дівочих, таких же радісних, трохи засоромлених очей. Відчув, як зрадливо затремтіла її рука.

— Галю... Ні, не треба... Не зараз... Нас кличуть.

Поспішили до кучугур, де молодим хмелем буяло веселе божевілля. Улька, Павло, Мирон, Степан, Марко сп'яніли від зеленого дива, від своєї перемоги й танцювали, побравшись за руки, якийсь дивовижний дикий танок і захоплено кричали:

— Росте!!! Андрію! Росте!!! Дідусю! Росте!!! Зійшов овес! Розпускається шелюг! Ур-р-а-а-а!

Пісками, з бугра на бугор, далеко-далеко йшли рівні рядочки молодого шелюгу, що пробивався з-під золотого простирадла пахучими липкими листочками й гілочками. Поміж цими рядами щетиною встали ріденькі засіви піскового вівса. Того самого вівса, що потім широко облітає вузлуватим корінням ґрунт і здіймається густою темно-зеленою гривою вгору.

— А буркун! Гляньте, який буркун! Як зелене море! Держить мене,— гукнула Улька,— бо роздягнуся й ки-нуся в його хвилі!

— Росте!!!

Дід Лука, зворушений до краю, вчепився в Андрія й тремтячим голосом допитувався:

— Синку!.. Значить... тепер уже вірно. Таки справді сіятимемо?

— Сіятимемо, дідусю, сіятимемо! Тепер уже дзуськи! Скований пісок, зв'язаний! Отут, на цих кучугурах, встане згодом ліс! Отут, на низині, заколоситься пшениця!

— Пшениця?! Дітки!.. Дівчаточка!.. Зроду-віку своєї пшениці не бачив... Панам косив... Куркулям косив...

Дід Лука несподівано заплакав, засміявся, упав навколішки й почав цілувати ніжні паростки.

— Землице рідна!.. Травице моя шовковая!.. Хоч перед смертю... Дітки!.. Не дивіться на мене... Я сьогодні без вина п'яний.

Але дітки й самі ошаліли. Мовчазний, завжди задуманий Степан раптом пішов колесом, Павло й Марко намагалися закинути свої кашкети в стратосферу, а

Улька верещала, мов шпаченя, співала, шарпала всіх хлопців, потім підскочила до Мирона, вхопила його за плечі.

— Чорт тебе забирай, Мироне... Де вже моє не пропало! Утирайся швидше, я зараз тебе поцілую!

— Уленько...

Але вона вже цмокнула його, штовхнула в пісок, аж він ноги задрав, і, сміючись, побігла до Галі. Вхопила її за руку й хотіла потягти в танок, та Андрій уплів і свою руку в пару дівочих, і живий млинок закрутився в дикому шалі.

— Павле! Грай!

І Павло, на диво всім, перший раз за життя свого загравав не тужливу мелодію, а якийсь сумбурно-урочистий, веселий марш.

XIV

Степан Кузьмич занудьгував. Нові дослідження з картоплею, догляд за хворим Андрієм і суперечки з ним порушили затхле животіння «Парадизу», збудивши рій думок, яким він уже не міг дати ради. Довершила цей заколот газета, що час від часу попадала до «Парадизу» непроханим гостем: тепер це був номер «Комуніста» з матеріалами про останній об'єднаний січневий Пленум ЦК і ЦКК партії. Залізна логіка цифр і фактів остаточно захитала найглибші основи буття й мислення старого професора.

З усією переконливістю постала перед ним безсумнівна істина. СРСР переможно будує соціалізм; країна вивершила свій п'ятирічний план за чотири роки.

Він знав, що соціалізм є найсвітліша мрія і найпалкіша сподіванка найкращих умів людства, трудящих мас. І от ця сама дивовижна мрія втілилася в наймогутнішу в світі пролетарську державу, стала фактором світової економіки... Що ж це таке, як не початок катастрофи всієї капіталістичної системи в світовому масштабі.

Степан Кузьмич жадібно перечитав усю газету, від рядка до рядка, й раптом збагнув закономірність того перевороту, що досі його не визнавав. Так, соціалізм переміг в економіці, перемагає тепер у побуті, в психології, в свідомості людей. Це ж справді щось нечуване, казково прекрасне! В умовах соціалістичної організації

праці колишні батраки являють зразки героїства й одержують найвищі нагороди. Колишні «непоправні» карні злочинці перетворюються на ударників соціалістичної будови, змагаються за честь віддати сили й життя своє на перемогу соціалізму! «Неможливе» стало фактом: Країна Рад підійшла до побудови безкласового суспільства.

А коли так — яким жалюгідним, сміхотворним актом стає його особисте самопоховання в «Парадізі»! Бунт кузьки проти закономірного руху планет! Над «Парадізом» і мимо «Парадізу» котиться бурхливе життя, якого ще не знала історія людства, твориться нова епоха, а він, професор Луценко, протиставляє йому самообмеження, дріб'язкове самозадоволення, містику середньовічного пустельництва і рай первісного дикуна.

Кілька днів Степан Кузьмич ходив приголомшений, розчавлений. Забував себе тільки в роботі. На городі вже висадив молоду ранню розсаду й ночами стеріг її від ранкових заморозків. Та весна була тепла й гарна; випали дощі. Навколо «Парадізу» розпускала густа зелена огорожа, а з нею дужче й дужче розквітало в душі бажання хоч на день, на два поїхати до великого міста, бодай одним оком заглянути в те не відоме йому життя, звідки, мов круги по воді, розходилися нові й нові дивовижні соціалістичні зрушення, наступи й перемоги... Харків?.. Але три-чотири дні подорожі, три-чотири дні самостійного хазяйнування Гордона в «Парадізі» — це була б ризикована спроба. Спинився на Полтаві, де жив колись і вчився. Цього вже плану відкинути й перебороти не міг; здається, аж захворів від думок, — боліла голова, й уся істота пашіла внутрішнім жаром, піднесенням, захопленням...

Вирядився найближчого вечора. Влаштував Гордона на дворі, видав йому запас їжі й докладний наказ, який собака вислухав з цілковитою увагою й помітною тривогою. Попрощався, вийшов на шлях з дорожнім мішком за плечима й роєм думок у голові, — стало чомусь сумно. Спинився, прислухався, здалося, ніби хтось пантрує за ним позаду. Оглянувся, заховався за бугром, почав звідти вдивлятися в сірі сутінки. Врешті побачив Гордона, що йшов слідом, обнюхуючи шлях. Сльози йому підкотилися до горла: єдиний справжній друг і товариш!.. Причаївся, діждався, доки пес виткнувся з-за бугра:

— Гордоне, паскудний собако! Ти ж це що?

Гордон винувато опустив хвоста. Перемагаючи власне зворушення, Степан Кузьмич удавано сердито наказав: — Назад! До «Парадизу»! Чуєш? Жди там!..

Але не витерпів, обняв, поцілував у голову. Пес жалібно скавулив і лизав йому руки.

— Ну, йди...

Сам пішов далі швидко-швидко й незабаром потонув у темряві. Тоді Гордон підвів угору голову й завив жалібно й тоскно, як було колись на могилі Валі.

Степан Кузьмич здригнувся, на мить спинився й надав ходи. Ніч, піськове безлюддя й довгий шлях до станції пасували до його настрою, допомагали йому переглянути основні питання свого буття й світогляду.

Думи бігли швидше, ніж години, й години швидше, ніж верстви. Врешті блимнули в темряві вогні полустанка, а позаду, здалека, заgrimів десь на прольотах залізного мосту поїзд.

Степан Кузьмич злякався: прогавити поїзд, вертатися назад було б уже занадто. Старий професор кинувся бігти. І коли він, захеканий, з квитком у кишені й мокрою сорочкою на плечах, увійшов до вагона, йому здалося, що позаду залишився вже перейдений етап його життя.

Він став у тамбурі, біля вікна, де легше дихалося.

Надворі вже світало. Потривожена й заспана ніч тікала на захід, похапцем підбираючи за собою свої темні ризи. Повільно ширшали околиці, зникали десь позаду піски. До самої колії присунулися зелені колгоспні поля без колишніх уїдливих клаптиків і обніжків.

Луценко жадібно вдивлявся в давно не бачену рухливу кіноплівку за вікном. Схвильовано билося серце. Здавалося, що він мчить експресом назад, у своє минуле, в свою молодість, бо з кожною верствою віддалявся «Парадиз», зникали останні два-три десятки років життя і в нервовому напруженні обступали його давно забуті переживання. Як Фаустові, хотілося зразу ж припасти губами до келеха молодощів і розпочати життя спочатку.

Бризуло сонце. Ранок. Золота радісна злива раптом упала на шпилі правого берега Ворскли, обцілувала темну гриву лісів, засміялася молодою прозеленню бугрів і горосхилів, ринула ясным золотавим потоком до річки, затопила всю приворсклянську низину. На повороті за Коломаком показалося місто.

Поїзд плавно підійшов до вокзалу й спинився біля широкого перону, важко відсапуючись. Луценко, збентежено оглядаючись, вийшов з вагона. Нема вже старої тихенької станції з низеньким, тісним вокзалом і дерев'яною терасою, де нечисленні пасажери по-патріархальному пили чай просто на пероні. Широко розкинулися колії служби, підвівся на два поверхи й розсунувся вдовж широкого перону наново перебудований вокзал. Напроти нього, за коліями, встали сірим залізо-бетоном і блискучим склом високі стіни нового паровозоремонтного заводу, заступивши своїми цехами весь краєвид... Це була вже нова, не відома Луценкові вузлова станція з понад сімома тисячами робітників, овіяна творчим подихом індустріалізації. Приглушений гуркіт молотків у цехах заводу, шум самоточок і сині виблиски електричної зварки надавали їй виробничо-ділового характеру.

Степан Кузьмич пройшов високим вестибюлем на знайому вузеньку площу привокзального базару, де колись товпилися ятки й крамнички, ряди харчевень, чайних, заїжджих дворів, мебльованих кімнат. Але й цього милого знайомого смітничка вже не знайшов... Широко розсунулася нова брукована площа, вставши по обочинах просторими високими будинками залізничної школи, поліклініки, клубу...

Через Ворсклу ліг залізний міст, за ним підвелися електростанція, чотириповерхові будинки залізничних житлокооперативів. Колишня заболочена низина щезла під новобудовами, й усе це незнайоме передмістя вразило його своїм новим заклопотаним обличчям.

Швидше-швидше поспішав далі, через Ворсклу, де назустріч йому вставали знайомі узгір'я старої Полтави, як милий сон, як казка дитячих років. Тіністі садки й парки, розігнавшись десь на горі, від самих околиць міста, збігали вниз аж до Подолу, скочувалися в широкий яр під монастирську гору, одягаючи в темно-зелені шати всі кручі, глибокі зморшки й крутосхили. Між ними, по буграх, ярах і спадах, у мальовничому безладді густо й буйно розкотилися тисячі будинків, чіпляючись за кожен виступ, збігаючи на самісінькі шпилі. Найкращі й найбільші товпилися на горі, навколо колишньої цитаделі, де ще й досі бундючно підводив свої порожні голови старий собор, переглядаючись через яр з білим палацом Кочубеїв. За собором, по гребеню гори, знову

будинки, садки, висока башта міської водокачки, колишній палац Розумовських, а поруч високий димар і скляні стіни якоїсь фабрики...

Поспішав, схвильований спогадами, і з кожним кроком поставала й оточувала його вся романтика старого міста, що для багатьох заступала колись усю Україну... Пригадав: побувати в Полтаві означало побувати на Україні... І ця «полтавська» Україна оспівана, розмальована старими майстрами мистецтва, вставала в його уяві соковитими «вечорами на хуторі біля Диканьки», веселими «сорочинськими ярмарками», благодатними «майськими ночами», поетичними Грицями й Марусями, смачними варениками й варенухою.

Одне слово:

«Нема на світі кращого місця, як Полтавська губернія. Господи, боже милостивий, що то за губернія. І степи, і ліси, і сади, і байраки, і шуки, і карасі, і вишні, і черешні, і всякі напитки, і воли, і добрі коні, і добрі люди — усе є, усього багацько. А тих, мовляв, дівчат та молодичь — о, бодай їх. Досі з думки не йдуть...»¹

Чиї степи й ліси, чиї сади й байраки, шуки й карасі, воли й добрі коні, хто це такий ласий на дівчат і молодичь, — звісно, в цих поетичних малюнках не говорилося.

Про це трохи пізніше сказали на суді 930 заарештованих, закатованих і засуджених голодних селян, що весною 1902 року ходили трусити по коморах панський і куркульський хліб:

«У мене батько й шестеро дітей, без матері, а землі — чверть десятини, і треба жити. За випас корови ми платимо орендаторові дванадцять карбованців, а за десятину під хліб треба йому робити три десятини уборки, і все це двома мужичими руками. Жити нам так не можна, ми — в петлі»².

Забував про це (а може, й не знав) Степан Кузьмич, забував і дошкульно гнівливі слова великого поета-революціонера:

Якби ви знали, паничі,
Де люди плачуть, живучи,
То ви б елегій не творили

¹ З творів Є. Гребінки.

² З судового протоколу, промова підсудного Кіяна.

І марне бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись...

І сама Полтава встала тепер перед Степаном Кузьмичем як молодість, як милий спогад, уся в садках, у квітках, у тьохканні солов'їв, у затишних особнячках, де мирно жили Афанасії Івановичі й Пульхерії Іванівни, з кількома десятками тисяч міщан, попів, чиновників і купців.

Збуджений спогадами, нервово-піднесений, професор швиденько перейшов Поділ, щоб потонути в вулицях колись рідного міста, де жив, учився, блукав і мріяв. Спішив до знайомих закутків, перетинав майдани, розшукував колишні провулки, помилявся, вертався назад і знову ходив і шукав.

Пізнавав і не пізнавав... Здається, та ж сама (за планом) Полтава — тільки поширилася, розсунулася, винесла свої робітничі квартали разом з фабриками й заводами далеко в степ, на Диканський шлях, на колишні кочубейські лани. А звідти, з «хуторів біля Диканьки», підійшли до самої Полтави радгоспи й колгоспи, і вже коваль Вакула працює за старшого майстра в МТС, Галя їздить трактористкою, а голосистий Левко після роботи в бригаді на полі співає в клубі, колишній церкві колишнього «багатого і славного» Кочубея.

Пізнавав і не пізнавав... Здається, ті ж самі вулиці й майдани — тільки світла, квітів, руху, молодої радості більше, і не стоїть на кожному перехресті гоголівський держиморда, не пливуть назустріч протоіереї в лілових рясах, т'япкіни-ляпкіни в мундирах, манілови в фланелевих сюртучках, дами з лорнетками й пузатими собачками на ланцюжках... Сотні й тисячі людей у робітничих блузах-спецівках, шкірянках, у студентських демісезонках і пальтечках, з кошиками, валізками, інструментом, книжками в руках бігли назустріч Степанові Кузьмичеві, обганяли його, перетинали йому шлях.

Ті ж самі й будинки — тільки потіснилися, перефарбувалися, перебудувалися, змінили своє обличчя й суть. Підвелися нові житлокооперативи, фабрики, майстерні, безцеремонно розсовуючи або й геть спихаючи найстаріших, найхирлявіших сусідів. Замість колишніх вивісок, імен, табличок, установа нові, Степанові Кузьмичу не відомі, що декларували інше, не знайоме йому життя.

Шукаючи будинок давнього товариша, вийшов на Монастирську вулицю, — немає Монастирської вулиці, й

самого будинку немає, а натомість дзеркальний фасад панчішної фабрики. Спішив на Павленки, де сам колись жив, і не знаходив Павленок, бо шлях йому заступало широке подвір'я нового заводу «Метал» з його численними цехами й корпусами. Розшукував ремісничу школу на Сінній площі, але й школи не було: натомість підвелися просторі високі будинки інституту й технікуму м'ясної промисловості; не було вже й Сінної — під довгими кварталами нових робітничих житлобудів.

Що більше блукав Луценко містом, то дужче відчував свою самотність, одірваність, — дужче, ніж у «Парадизи», де в нього були свої інтереси, своя робота, улюблені грядки, вірний Гордон. Схоже було на те, ніби мрець устав із могили й не знаходив собі місця серед нових людей, речей, обставин.

Часом зустрічна молодь здивовано оглядала чудернацьку статуру Степана Кузьмича, його сиві патли, старомодну бекешу й капелюх. Іноді навздогін або й назустріч летіли глумливі репліки:

— Чи ти ба! І де він такий узявся?

— З археологічного відділу музею... Під нафталіном досі лежав.

— Нічого схожого! Це з новорозкопок дореволюційної доби!

— Ха-ха-ха!..

Старий професор розумів, що в цих репліках, у безпідставному реготі вирувала весела, весною збуджена молодість, повна власних радісних переживань. Але настрій падав. Відчувалася втома, дужче боліла голова. Степан Кузьмич пройшов до колишнього Корпусного саду й сів відпочити в одній з алей. Гірко замислився.

Так, він не помилився, приїхавши до Полтави! Вже коли й цей тихий закуток затопила повільно соціалістичного будівництва, то завтра її хвилі докотяться до катранівських пісків, до «Парадизу». Та чи не була й сама колишня Полтава таким міщансько-попівсько-поміщицьким закутком, що почасти скидався на Катранівку й «Парадиз»? Чи не застоювалося в ній десятиріччями життя, як вода в болотяних плесах Ворскли?

Пригадав: крім Шведської могили, в неї ніяких фондів і заслуг. Свій офіційний чиновницько-губерніальний мундир Полтава перехопила в Лубен; свою торгівлю із знаменитим на всю Україну ярмарком відняла в Ромен;

свою мізерну індустрію розвивала за рахунок Кременчука; навіть свій бюрократичний попівсько-поліційний апарат вивезла з Переяслава. І все її подальше життя склалося з молебнів, губерніяльних ідилій і солодких моментів вірнопідданницького холоуїства...

Степан Кузьмич з зусиллям підвів гарячу голову. Клуночок за плечима давив і муляв. Зняв його й поклав на лаву, ледве перемагаючи бажання лягти й самому, спочити, заснути. Думи обступали роєм, натискували, заганяли в закут.

Так... Від старої, попівсько-чиновницької, обивательсько-міщанської Полтави залишилося тільки місце, запорошене цвіллю потворних спогадів. Встає нове, соціалістичне місто, росте нова, соціалістична індустрія, щільніше присувається до самих околиць нова, колгоспницька Полтавщина, і в цій їхній єдності буйно розквітає нова, пролетарська культура. Значить, дев'ятий вал соціалістичної перебудови прийде завтра на досі забуті катранівські піски. «Парадиз» — це тільки смішний анахронізм, випадковий пережиток, обумовлений таким же випадковим збігом обставин.

Ніколи ще після смерті Валі не відчував себе Степан Кузьмич таким самотнім, таким нещасним і непотрібним... Старе вмерло і поросло чортополохом... Що ж далі?

«Ну от, сиджу я тепер, хворий, зневірений, у чужому, не знайомому мені місті з своїми сумнівами й запитаннями, без ясної відповіді... Доганяти прогаяне? Спробувати перескочити з розгону через десять-п'ятнадцять років?.. Дурниця. Сил забракне... Молодість не повертається, і кубок Мефістофеля — це тільки омана... А коли так, то який же висновок... «Умерти — заснути?»»

Голова схилилася на груди, хотілося спати. Остуда дужче й дужче переходила в жар. Думи вже борсалися безпорадно й нестримно... Зайти б до професора Пахомова... Але як можна людині з «Парадизу» переступити поріг вітальні професорової? Ні, ні, це був би скандал! Та й сам він зараз не міг би без огиди бачити цю пару самовдоволених філістерів... Йому б тільки виспатися... Це тільки втома...

«А хоч би й хвороба? — зринула несподівана думка.— Адже ж на вулиці не покинуть. Заберуть на комунальні дроги й поховають коштом пролетарської держави... як і першого-ліпшого безпритульного... М-да... Як це там?

Від життя не жду вже я нічого,
І не жаль минулого ніяк...

От хіба тільки Гордон... Бідний, чесний, благородний пес! Ти, мабуть, витимеш по мені сумну панахиду, доки й сам одубієш отак, самотній і безпритульний, як і твій хазяїн».

Голова горіла, очі злипалися. Думки щодалі плуталися дужче й дужче, свідомість потьмарювалася. Встиг ще помітити, як біля лави, на доріжці, спинилася маленька дівчинка в червоному пальтечку, з лялькою в руках; за нею няня...

Мила дівчинка! Вона широко розкритими очима дивилася на старого дядю, що надумав спати на вулиці...

— А де його ліжко, няню?

«Нема ліжка, люба дівчинко, і нічого немає... Був недавно міраж, та й той розвіявся... Кінець...»

Потім спинилося поблизу ще декілька людей. Заговорили пошепки:

— Хворий, мабуть...

— Де там, хворий!.. Не бачите? З голоду вмирає!

— Ой боже, боже... Половина Росії отак вимре.

— По вас, тітко, не видно, щоб цьому можна було повірити!

Гладка тітка мовчки забрала свою корзину з яйцями й пішла, скося оглядаючись.

Юрба збільшувалася.

— А видно ж, із благородних... Глянь, золоті окуляри.

— Може, з приїжджих?..

— А звісно... без родичів, без друзів. Давай лишень розшукаємо телефон та викличемо карету швидкої допомоги.

І ще раз, мов блискавка, майнуло останнє яскраве враження: раптом хтось ойкнув і наче здалека, крізь шум у голові обізався знайомий голос:

— Степане Кузьмичу!.. Що таке... Степане Кузьмичу!.. Це ви?.. Що з вами?

Із зусиллям відкрив очі й побачив Валю... Не встиг зрадіти, не встиг збагнути, де вона взялася, як раптом провалився кудись глибоко-глибоко, аж серце похололо. Насунула густа, задушлива пітьма, і все погасло з останнім променем свідомості.

— Раз-два,— разом... Раз-два,— спільно!.. Раз-два,— дружно, раз-два,— іще разок!..

Що таке? Звідкіля це?

Степан Кузьмич борсається десь у глибокій-глибокій ямі-щілині, здається, аж у надрах землі; його тягнуть стальним тросом нагору вище й вище, на світ, на сонце... Ось-ось визволять з холодної, темної, стоп'ятдесятиметрової могили і раптом:

— Ге-х!..

Він зривається й падає аж на самісіньке дно. На кілька хвилин втрачає свідомість, а згодом знову чує:

— Раз-два,— разом!.. Раз-два,— спільно!.. Раз-два,— дружно!.. Раз-два,— іще разок!..

Він гарячково хапається в п'їтмі за штангу, і його тягнуть іще раз крізь вузькі труби... Ні, це вже не уява, не сон: чути вигуки й ритмічний шум лебідки.

Згадав: це ж копають артезіан!

Бачив колись диво на далекому південному сході... Навколо суха, мертва пустеля, піски. Цїлує сонце золоті кучугури, шелестить поміж ними вітер, здіймає куряву... Дарма! Не встане пустеля, не заговорить з вітром, не зазеленіє: померло все, посохло, пісками сухими засипано... Навіки?

Ні, не навіки! Десь там глибоко-глибоко під землею вода, могутні творчі сили. Покличте тільки на допомогу науку й працю, дайте їм вихід.

Лише раз за все життя своє бачив це Степан Кузьмич, а й досі воно мов перед очима. Ось крізь сухі груди землі пробили щілину до самих надр; проходять останній шар глею; ударили ще раз — і раптом забурчало, забулькотіло, заворушилося в глибині й пішло вгору все приладдя під тиском знизу. Ще один поворот лебідки — і летить геть із щілини желонка, а за нею — стовп піску, глею, грязі і, врешті, високий, могутній, прозорий, радісний, животворний фонтан. Вода!

Б'є вода вгору, вирвавшись на волю, грає, переливається на сонці; жадібно п'ють її піски, і вже набрякають якісь сухі корінці, якесь посіяне вітрами, приховане пісками насіння, проростають, пнуться вгору, вкривають землю зеленими ковдрами, прокладають дорогу веселим, щедрим урожаем.

Артезіан!

Яке чудесне, радісне, творче слово, як символ, як гасло визволення, оновлення старого життя! Чи ж не так і в душі людини ховаються джерела животворних сил і можливостей,— треба тільки знайти, де їхній шлях, дати їм вихід...

— Раз-два,— разом!.. Раз-два,— спільно!..

Степан Кузьмич після дводенного марення розплющив очі й здивовано обвів невеличку кімнату з маленьким вікном і просторими селянськими дверима. По стінах і на стелі гралися веселі сонячні зайчики, а знадвору, з території заводу, вдиралася задьориста команда:

— Раз-два,— дружно!.. Раз-два,— іще разок!.. Стоп!

Степана Кузьмича остаточно «витягли» з глибокої ями-щілини, нагору, до пам'яті, до свідомості, до нового життя... Сонечко... Ох, яка ж радість, яке щастя... Золоті порошок танцюють у повітрі... Ви ж тільки подумайте... А збоку, біля столика, Валя...

Вся істота спалахнула невимовною ніжністю. Але й мислення вже вступало в свої права...

«Що це? Марєво. Так ні, не марєво... Адже я зараз логічно мислю. Не марєво й не Валя... Але до чого ж схожа. Її обличчя, брови, губи...»

Врешті згадав: його недавня одвідувачка в «Парадізі», студентка... Наталя, здається... Так, так, Наталя Верба... Як це він потрапив до неї?

І раптом усе як на екрані: поїздка до Полтави, блукання, хвороба... Занепокоївся, заворушився, сполохав тиху задуму дівчини. Наталя обернулася, зраділа, кинулася до ліжка:

— Отямилися-таки. Узнали. Ой, як славно. Ну, тепер усе буде гаразд... Тітуню, йдіть сюди.

— Як я потрапив до вас?

— Я верталася додому й натрапила на вас у Жовтневому садку.

— Це так тепер — Корпусний?

— Еге ж. Потім виявилось, що у вас гострий грип. Луценко почервонів і збентежено засовався на ліжку:

— То, значить, ви... самі й ходили за мною.

Був іще слабкий, знесилений хворобою, розчулений. Сльози мимоволі навернулися йому на очі: вже давно не знав жіночого догляду, піклування, ласки.

Але й вона тепер зняковіло одвернулася, ховаючи своє розпашіле обличчя. Постало в уяві, як хворий у

маренні щоразу кликав її («Валю»), цілував руки, намагався обняти, шепотів найніжніші слова. Дівчина знала від професора Пахомова зворушливу історію шлюбу Степана Кузьмича та її трагічний кінець; не раз чула й те, що в ній самій є щось схоже з Валею,— тепер усе це хвилювало й бентежило її.

— Чому ж ви не одвезли мене до лікарні? — розгублено запитав Степан Кузьмич.— Де ви влаштували мене?

— Кого це до лікарні? — пролунав м'який старечий голос, і Луценко побачив невисоку сивеньку жінку з обличчям у дрібних зморшках, з очима як лагідний осінній день, і з ложкою в руці: мабуть, поспішила з пекарні.— Не було ще такого, щоб у нас не знайшлося ліжка для доброї людини.

— Це я... добра людина?

— Аякже... Ви нам — як свій. Наталя розказувала. Ми ж і самі з Катранівки. Може, чули там? Петро Верба. Це брат мого Семена Тарасовича. А Наталя — дочка його, вчиться тут, у Полтаві. Наталю, внеси там молочка, треба ж Степанові Кузьмичу підкріпитись.

Степанові Кузьмичу знову тепла хвиля підкотилася до серця. Пригадав, як він сам приймав цю саму Наталю в «Парадизі». І коли вона тепер схилилася над його ліжком із склянкою теплого молока, благально зазирнув їй у знайомі милі очі й шепнув:

— Вибачте за все...

Вона зрозуміла: за клопіт і за «Парадиз». Ще там, у «Парадизі», догадалася, яка це, власне, нещасна, покривджена, озлоблена, самотня людина.

Щиро й тепло відповіла тепер:

— Ну, що ви, що ви... Ми такі раді були допомогти вам у біді.

— Наталя так уже ходила за вами... Два ж дні — без пам'яті. Тричі лікаря викликали.

— От бач. То це ви, Наталю, мабуть, і до інституту через мене не ходили?

— Нічого, дожену.

— Е, ні, це вже негаразд. Мені тепер нічого не треба. Я добре вилежався і спробую сьогодні по кімнаті трохи подибати.

Втрутилася й стара Катерина Іванівна:

— Справді, ти б сьогодні пішла вже до інституту, що треба, я й сама зроблю.

— Ну, добре,— погодилася Наталя.— То я тоді покладу вам деякі газети й журнали, може, захочете розважитись.

— Дуже прошу... О, а це що таке?

За вікном знов залунало брязкання цепу й команда:

— Ану, товаришочки, на місця... Іще разок — іще раз... Готово... Раз-два,— дружно...

Катерина Іванівна занепокоїлася:

— Може, вікно зачинити? Це у нас тут завод. Нові цехи будують, балки на стіни піднімають.

Так почалося видужування Степана Кузьмича, видужування від хвороби, від самотності, від болючих спогадів, від намулу всього минулого життя.

По обіді вернувся з заводу Семен Тарасович. Тихенько відчинивши двері до кімнати Степана Кузьмича, він побачив, що той не спить.

— О, та ви вже за газетою! Ну, здрастуйте. Дуже радий бачити вас у такому стані. А то, знаєте, налякали ви нас.

— Вибачте, мені совісно.

— Ну, що ви. Я ж робочий клас, ви нам як свій. Наталя розказувала мені про вашу роботу. Нам тепер учений — найперший друг і помічник.

— Який там з мене помічник? Скільки років просидів у норі.

— То нічого. Недарма сиділи. Хіба це тільки в «Парадізі»? Он у Полтаві скільки таких. Письменник один старий, культурна людина, з Толстим і з Короленком знався, а тепер кози пасе й цибулю садить... Художник був іще. Учень Репіна (це мені в міській Раді розказували), талановита людина,— а він плакати й вівіски малював. Та хіба тільки вони? Десятки є таких, вибачте, вибитих з колії диваків...

— У мене трагічний збіг обставин.

— Я знаю, я не про вас. Ми ще про це поговоримо. Жаль, сьогодні я знову на заводі.

— Що ви? На другу зміну?

— Та ні. Тут, бачте, діло є таке: вроді як суботник... Хе-хе... З сином своїм я тепер змагаюся.

— А він теж на заводі?

— Та ні. В школу ходить, до п'ятого класу. Отакий собі хлоп'як — і на. Взяли вони шефство над нашим цехом, викликали на змагання, написали угоду. А син, Борька, маєте собі: я вас, каже, тату, ще індивідуально

викликаю на змагання, бо ви, каже, старший майстер, а я бригадир у класі. І буде, каже, в нас така умова: я за цей квартал усі дисципліни здам на «відмінно», а ви щоб десять оверлоків — поверх плану.

— Оверлоків?

— Еге ж... Машини такі панчішні тепер виробляємо. Раніше з Англії на золото привозили, а тепер — свої.

— І нічого... Працюють?

— Ого... Наші оверлоки вже й до Києва йдуть, до Москви, до Ташкента... Та що там оверлоки. Ми недавно почали вже друкарські машини випускати, а це тепер переходимо до «Браун-шарпів», верстатів-автоматів.

— Що ви? В Полтаві? Де ж тут завод такий узявся?

— А ви й не знали?.. Завод «Метал». З маленької майстерні діло почалося, а тепер подивіться, що тут у нас. Понад дві тисячі вже робітників, а справа росте й росте. На всі Павленки нове будівництво розгортаємо: на сім тисяч п'ятсот робітників. Ливарний цех ненабагато поступиться перед кращими закордонними: видаватиме на рік двадцять чотири тисячі тонн литва. А ви думали, що Полтава й досі славна тільки галушками та слив'янкою? Ого! Було три невеличких друкарні, а тепер он яка книжкова фабрика. Була кустарна панчішна майстерня, а тепер виріс велетень на дві тисячі робітників. Та й то ще не все. Наступного року починаємо будувати текстильний комбінат на всю Україну: сто п'ятдесят мільйонів асигновано на саме будівництво. Чотири потужні фабрики, могутня електростанція, нові робітничі квартали...

— Бачив уже дещо й сам. Не впізнати Полтави.

— Нічого. Я ще більше вам покажу. Я вам нових людей покажу. Ого! Що тільки робить з людьми наша індустрія. Ну, нехай потім, видужуйте, а я піду собі... Треба наполягати...

Увечері Семен Тарасович повернувся з свого «суботника».

— Ну, що? Видужуємо? Чудесно... А до вас тут землячок один із Катранівки. Хоче дещо запитати... Василю, заходь, — гукнув він до дверей.

До кімнати зайшов молодий окоренкуватий парубок років на двадцять, з виду похмурий, очі якись розгублені й сумні. Він поздоровкався й допитливо оглянув професора.

— Що вам треба? Ви давно з Катранівки? — запитав Степан Кузьмич.— Я там жив таким вовком, що мало кого й знаю.

Василь спалахнув, аж кров йому, здавалося, ось-ось бризне з обличчя.

Переміг себе й несміливо відповів:

— Хочу розпитати вас про Андрія... Кажуть, ви врятували його...

Луценко широко розкрив очі:

— Так хіба ви?.. Ви, значить, той самий?.. Андрійв приятель?

— Той самий... найближчий у світі...

Сказав і трохи похнюпився. Семен Тарасович усміхнувся.

— Ви не дивуйтеся, Степане Кузьмичу. Ми всі ту історію знаємо. Василь нічого не втаїв, усьому робочому класу розказував на зборах. Правду вам кажу. Вася тепер у нас у цеху найкращий ударник і до всього береться. Робітники так і сказали на зборах: тут діяв класовий ворог; то він обплутав Василя, полонив його волю, звів його руку на друга.

Василь, певно, хвилюючись, іще раз звернувся до Степана Кузьмича:

— Розкажіть докладніше, як ви там його... Як він той... І взагалі...

— Усе гаразд. Ви не хвилюйтеся. Голову тільки трохи зачепило, бо він тоді нахилився.

— А він той... дуже... гнівається?

— Не знаю. Мабуть. А ви ж як думали? Мало не плакав, коли довідався, що то ви.

Василь аж застогнав і затулив обома руками обличчя. Семен Тарасович поклав йому на плече руку:

— А ти, хлопче, не будь квашею і нюні не розпускай. Чого там. Звісно — винен. Сліпий був, ворожому елементу піддався. Тепер допоможи того ворожого елемента розтрощити — і квит. Правду тобі кажу.

Василь підвів голову й твердо, жорстко мовив:

— Про це не нагадуйте, я їм цього не подарую. Недарма тут на заводі світу побачив. Я хочу просити вас, Степане Кузьмичу, поїхати назад разом з вами. Може, воно якимось легше тоді... З Андрієм.

— А чого ж. Поїдемо разом.

— Ну, от і спасибі. Уже ж і віддячу я тим гадам, Цимбалові, та Горі, та Колобродові.

Семен Тарасович жартівливо взяв його за груди:
— Ну, ну, не бризкай окропом. Мститися, брат, не треба. Навіщо мститись? Роздавив — і край.

Другого дня Степан Кузьмич побував з Вербою на заводі, поговорив з кількома робітниками-кадровиками, зазирнув з Борею до м'ясокомбінату, до поліграфічної фабрики, зайшов до сільськогосподарського інституту, побував у професора Пахомова й почав збиратись додому.

— З мене досить. Вертаюсь до «Парадизу»,— заявив він Семенові Тарасовичу.

Старий робітник тривожно звів на нього свої допитливі очі.

— Я так і думав... До «Парадизу» й до Катранівки? Так я вас розумію?

— А звісно. Насамперед — до Катранівки. Мое місце там. Коли вивершу свою роботу спільно з Андрієм, з усім колективом,— отоді й минулі роки не пропадуть марно.

Семен Тарасович ухопив обома руками Степана Кузьмича за руки:

— Правильно. Цілком правильно. І ви зразу посядете почесне місце в нашому соцбудівництві. Дозвольте обняти вас, Степане Кузьмичу, я такий радий... Я так і сам думав. Не може культурна людина стояти осторонь нашого діла. Рано чи пізно отямиться й піде до нас. Бо тільки в нас і є справжня культура. Правду вам кажу.

— Приєднуюсь і підписуюсь, Семене Тарасовичу. Одне слово,— завтра вертаюсь на роботу.

— Е, ні, завтра у нас пленум міської Ради в театрі. Ви бачили наші діла, а я хочу тепер показати вам наших людей. Це дуже для вас цікаво. Послухали б ви їх. Тут вам і політики, й економісти-господарники, й видатні червоні командири-академіки, вчені-інженери, а п'ять, десять, п'ятнадцять років тому це ж були робітники, наймит, куховарка... Правду я вам кажу. В цьому й уся сила наша.

— Ні, Семене Тарасовичу, нехай уже іншим разом. Треба поспішати. А людей тут я й так надивився. От хоч би й ви, Василь, ваш Боря та Наталя, десятки наших робітників і студентів. З мене досить. І коли взяти на увагу, що в Полтаві тепер двадцять тисяч таких Семенів Тарасовичів, вісім тисяч таких Наталь і чотири тисячі Борьок...

— Ну, ну, ви вже як і скажете. Що я таке? Майстер інструментально-складального цеху, та й годі.

— Отож мене й дивує: де в нас такі люди ростуть, по яких таких університетах вони вчаться?

— Ого! Я ще до революції на власній шкурі всю класову науку пройшов. А тепер ось уже шістнадцятий рік — теорія й практика. Правду я вам кажу. І фронти, й завод, і село, газети, книжки, доповіді, партнавчання, технавчання, громадська робота. Ось уже восьмий рік членом міської Ради...

— Ви партієць?

Семен Тарасович відповів з неприхованими гордощами:

— Аякже. Ленінського призову. Та ви на мене не дивіться. Я — що. Стара вже колода. Ви подивіться, куди тепер молодь наша пішла. Є вже з нашого брата професори, академіки, є такі вчені, що їм і за кордоном шапку знімають. Правду вам кажу. Є видатні музики, співці, художники, письменники, — он куди піднявся робочий клас... Е, та що там. Чи було таке, щоб у нас робітник до опери ходив? А я тепер хоч би й щодня... І знаєте що? Сьогодні йде «Кармен». Люблю я цю бісову музику, — давайте підемо сьогодні гуртом до опери.

— Що? До опери? — підхопила Наталя, щойно ввійшовши до кімнати, й заплескала в долоні. — Браво, підтримую. Згоджуйтесь, Степане Кузьмичу.

Луценко завагався. По правді йому хотілось і до театру, і... з Наталею довше побути. Але ж глянув скося на свій костюм, на кудлату бороду.

Семен Тарасович перехопив цей погляд:

— Ви не соромтесь, Степане Кузьмичу, що приїхали в робочому костюмі...

Степан Кузьмич усміхнувся до Наталі:

— Побачили б ви мене, Семене Тарасовичу, в моєму «робочому».

— За костюмом не клопочіться. Є в мене зайвий костюмчик, — преміювали недавно. Яюсь помирилось. Ми ж з вами однакової комплекції.

— Ну, добре. Тоді я збігаю на часок, причепуюся.

Взявши «костюмчик» і білизну, Степан Кузьмич зайшов до перукаря, до лазні й повернувся назад невпізнаний. Наталя допитливо підвела брови, коли біля дому перед нею чемно зняв капелюха високий, вродливий,

чисто виголений мужчина з гривою сивого, чепурно зачесаного назад волосся на голові, з м'якими, трохи сумними очима під темними, сивуватими бровами.

Луценко і сам ще не звик до свого нового стану. З благальною усмішкою схилився перед Наталею:

— Вибачте, коли й ви так мене зустрічатимете, я ладен знову наклеїти бороду й вуса.

Аж тоді вона впізнала його, почервоніла, весело засміялася й щиро мовила:

— Степане Кузьмичу! Та ви ж іще молодий який. От не подумала б.

Потім засоромилася і, щоб приховати свою ніяковість, взяла його під руку:

— Ну, ходітьте додому, а то вас не впізнають і не пустять до хати... А то що у вас?

— Та то... взяв пляшку вина та закуски. Хочеться випити в гурті по чарці за майбутнє, за ваше здоров'я, за моє відродження..

— Добре. З єдиною умовою...— вона запнулася,— з єдиною умовою, що ви таки візьмете мене на практику до свого «Парадизу».

— Наталю... Та хоч і зараз.

— Ні, я потім приїду. Треба ще здати іспити.

— Ох і добре ж оце ви надумали. Я тепер аж горю весь до роботи. Кожна клітинка мозку, нервів, м'язів словнена прагненням, бажанням, міццю. Чорт забирай. Мені тепер не п'ятдесят три, а якраз навпаки — тридцять п'ять. Ха-ха! Та й гарна ж штука — життя й праця.

Третього дня увечері Луценко виїхав з Василем до Катранівки. Від станції йшли знайомими пісками, мовчазним порожнім степом. Звернуло вже за північ, але піски ще парували денним теплом. Дихалося вільно й жадібно. Місяць снував срібне павутиння й сміявся-залицявся до зачарованої землі, а зірки соромливо тремтіли, ховаючись у голубу далечінь.

З кожним кроком щільніше обступало минуле. Хвилювались обидва. Василь не витримав:

— А я оце думаю, думаю, та ніяк не дам собі ради. Семен Тарасович одно каже: «Не ти бив, класовий ворог твоєю рукою бив...» А воно ж таки моя вина, ніхто мене ззаду не смикав... Сто чортів... Повісити мало... Рік за хазяйського зятя побув і вже сам куркульським мастилом помазався. От, брат, яка сила в тому хазяйствечку,

будь воно прокляте. Як бородавку, з усім коренем треба виривати минуле...

— Правдиве ваше слово, товаришу,— підхопив Степан Кузьмич.— І мені ще більше, ніж вам.

Стало обом легше. До «Парадизу» підійшли, жваво розмовляючи, коли вже почало світати. У Степана Кузьмича дужче забилося серце: «Гордон... Тьху ти, аж моторошно стало... Сім же днів... А розсада... Швидше б уже».

Пісок нудно шарудів під ногами, дорога слалася позаду. Ось і темний чотирикутник «Парадизу»: будинок, паркан. За парканом тихо, мов усе вимерло... І раптом:

— Гав...

Через паркан перелетів сіро-мишастим страхіттям милий, єдиний Гордон.

— Гордоне...

Собаку мов пружина якась кинула вперед, до Степана Кузьмича. Заскавучав, зіпнувся лапами аж на плечі, лизнув, гавкнув і почав стрибати, качатись, ганяти навколо, мов навіжений, кидатись щохвилини до ніг, до рук, на груди. Степан Кузьмич швиденько попрямував до хвірточки. В будинку загуркотів засув, і на порозі забіліла чоловіча постать з рукою на чорному перев'язу.

— Хто там?.. Хто такий?..

Степан Кузьмич кинувся до нього:

— Андрію Макаровичу... То це ви?.. Значить, ви?.. Тьху ти, аж дух забило... Значить, усе...

Схвильований і зворушений, він поспішив до Андрія, простягаючи обидві руки, вже певний того, що все гаразд, що його розсада ціла, що йому можна провадити далі свої досліди.

Та, мабуть, не менше зрадив і Андрій. До «Парадизу» він потрапив днів уже з п'ять, принаджений Гордоном, що день і ніч моторошно вив на шляху. Виявилося, що Луценко таємничо шез. Андрій написав до району й узяв «Парадиз» під свій догляд. Комсомольська бригада поливала розсаду, дівчата навели порядок у кімнатах. Усе було гаразд.

Андрій радісно ступив назустріч Луценкові й раптом спинився здивований, схвильований його зовнішнім видом, обличчям, рухами, голосом, настроєм, усією наявною глибокою зміною, що з ним сталася.

— Степане Кузьмичу,— врешті мовив зворушено й щиро.— Ви це чи не ви? Та вас же й упізнати важко,

— І не впізнавайте, Андрію, не впізнавайте. Це вже не той Луценко, ні. Я вже казав декому: мені тепер тридцять п'ять — чуєте. Не п'ятдесят три, а тридцять п'ять. І я тепер ваш. Ні, не можу, побіжу до грядок.

Він кинувся на город разом з Гордоном, що ганяв по стежках у веселому сказі. Андрій ледве встиг крикнути навздогін:

— Так ми ж тепер... Степане Кузьмичу. Ох і рада ж буде наша братва.

Він радісно випростався і в цей час побачив незнайому постать у робітничому кашкеті й піджаку, що розгублено тулилася біля хвірточки й тепер нерішуче виступила з тіні паркана. Чоловік наближався, схиливши голову, згорбившись, мов під важким тягарем. Раптом зітхнув так глибоко й важко, ніби йому забракло повітря:

— Про-с-ти... Якщо можеш... Винуватий я перед тобою, Андрію... Дурний був... Піддався на провокацію Цимбала.

Андрій насупився:

— Пробачення просиш? Я так і думав... Я ждав... Прийшла коза до воза... Простити, може, й прощу, а от чи зможу забути — не ручуся. Але спробую, бо вірю в твою щирість.

XVI

Неділю в Катранівці святкували звичайним порядком: ходили на базар, вилежувалися, лускали насіння, гострили язики.

Найбільше перепадало комсомольцям.

— І, господи, що воно й за люди! — репетували баби.— Свята неділенька, а вони всі в поле на роботу. Ідуть, зуби скалять — і сорому їм немає.

— Який там у них сором! Який там сором! — підхопила товстом'яса, пухка Цимбалова.— Хіба не чули? У них дівчата...

Вона нахилилася до сусідок і почала, смакуючи кожне слово, пошепки розказувати, які у них дівчата.

— Матінко моя!.. Хи-хи... Невже?

— Хрест мене побий! Щоб я святої сповіді не діждалася!

— А Мельникові байструки, Павло та Улька, в себе вже й ікони повикидали з хати.

— Я ж казала, що так і буде!

— Та нехай би вже сам комсомол, а то по всій Злиднівці люди мов показилися. В одну душу про піски гомоняють; Колоброда, кажуть, мало не за петельки беруть.

— Збори ж, чи що, на сьогодні призначили. З району когось ждуть...

А все це весна-чарівниця наробила. Комсомольська бригада посадила на пробу моркви, буряків, баклажанів, картоплі. Як на те, випали рясні дощі, на пісках усе росло, мов наввипередки, а внизу городи зачучверіли. На Горівці, де земля була краща, та гній, та парники, сподівалися доброго врожаю і носили з базарів повні кошики грошей за ранні овочі. А на Злиднівці, де й за сухої весни вода під ногами хлюпала, тепер городи зовсім вимокли.

Тоді вже всі члени артїлі загомоніли про Колоброда, про артільне господарство, про комсомольську бригаду, про те, що «піски, виходить, могли б справді прогодувати»... Подали гуртом заяву до району, домоглися загальних зборів. Сьогодні по обіді мали приїхати новий секретар районного партійного комітету й голова сільради.

Комсомольці ще зранку вирядилися на свою ділянку. Спішили посіяти люпин, що врешті, хоч із запізненням, одержали від «Союзнасіннеовочу»; пололи дослідні грядки. За роботою жарти чергувалися з співами.

Далекозорий дід Лука помітив Степана Кузьмича, що прямував до них від «Парадизу» зі своїм Гордоном.

— Хлопці! — попередив він.— Щось велике в лісі здохло: пан професор сюди йдуть.

— Еге, діду, спізналися з своїм глумом: нема вже пана професора,— зауважив Андрій.— Мабуть, віднині буде вже товариш професор.

— Та ну? Що там сталося?

— А от самі побачите. Переродився чоловік. Ви тільки знаку не подавайте, а то воно якось неловко, коли всі роти пороззявляють.

— Мироне, застєбни рота, а то ти вже й зараз губи розвісив.

Степан Кузьмич напередодні умовився з Андрієм оглянути перед зборами всі засіви й посадки. Ішов він, як і завжди, своєю широкою ходою, але було в ній тепер щось незвичайно бадьоре, жваве, впевнене. Що ближче підходив, то справді в бригадників дужче росло бажання кинути роботу й роззявити рота. Нишком, скоса поглядали вони на його безбороді, безвусе обличчя, освітлене молодими, допитливими очима, на його енергійні рухи.

— Йй-бо, як нова копійка,— підсумувала свої спостереження Улька.— А одягається як!.. Савко, почепи свою краватку собаці на хвіст. Он у професора повчися, як її носити.

Савка огризнувся:

— Іди ти... Розносилися з своїм професором... У вісімнадцятому році таких субчиків...

— Ш-ш...

Луценко тепло, невимушено привітався до бригадників і зокрема зняв капелюха перед дівчатами:

— А вам найширша моя подяка за санітарний суботник у моєму лігві,— засміявся він і зразу ж уміло перейшов до діла.— Еге, та у вас тут, бачу, ціле дослідне поле! Андрію Макаровичу! Це, мабуть, з того знаменитого солоного баклажана?

— Пізнаєте?

— Аякже!.. Цікаво, цікаво... Зверніть увагу, цього року городина росте на пісках без усяких допоміжних засобів... Ану, ведіть тепер до свого вівса.

Андрій повів його до піскових бугрів, сам дивуючись його переродженню. Скільки, справді, прихованої енергії, творчого запалу, фізичних сил було в цій людині, що й дванадцять років занепаду не зламали їх! Трохи боляче було за своє каліцтво поруч цього ще дужого, вправного, вишколеного фізичною працею мужчини. Гостро щеміла в серці образа, що зазнав напередодні від Савки.

Савка Колоброд тепер із шкури ліз у всіх комсомольських справах і в бригадній роботі: більше за всіх вискакував наперед, метушився, говорив і на кожному кроці старався першим-ліпшим способом виставити, підкреслити Андрієве каліцтво, його фізичну нездатність. Останнього часу почав навіть закидати:

— На мою думку, тут треба не так. Коли б я був секретарем комосередку...

На це Павло Мельник обов'язково в тон йому додавав:

— Але, хвала турецькому богові, ти ще не секретар.

Якраз учора їм довелося зносити з підводи мішки з люпином до амбара. Бригада вже мала собі в колгоспному дворі власне приміщення, і дід Конон доглядав його, як свого ока. На той час біля амбара не було нікого, крім Савки, Андрія й Галі. Савка ловко підхопив на плече мішок з воза й ніс його до амбара. Андрієві незручно було стояти за прикажчика. Орудуючи однією рукою, він звалив собі мішок на спину й поніс, придержуючи його через плече. Та на півдорозі мішок почав сповзати набік. Парубок смикнувся, щоб піддати його вище, а мішок зовсім звис набік, викручуючи руку. Тоді Галя, зашарівшись, підскочила, щоб допомогти йому, і Андрія до болю вколос вираз прихованих жалощів на її обличчі: аж сльози навернулися їй на очі. Андрій насупився: так жаліють на селі справжніх калік, старців, безпомічних щенят... Саме тоді вийшов з амбара Савка: помітивши безпорадний стан Андрієв, він швиденько підскочив, вихопив з його руки мішок, скинув собі на плече й поніс, зневажливо гукнувши:

— Хоч би вже не брався! І без тебе впораємось!

Андрій змовчав, але думка знов перекинулась на Галю. Досі він не вважав свого каліцтва за велике нещастя. Захоплений широкими перспективами, любив повторювати: «Та й радісно ж жити, товаришочки!» І справді, жив не сумуючи. Але це була соціологія,— тепер до неї вплелися біологічні мотиви... Галя,— він уже не міг критися,— порушила його спокій. Що більше думав про неї, то безпораднішим здавався йому його стан. Іноді сам починав злісно іронізувати над самим собою.

— Ех ти, блазень. Чи ж личить тобі роль героя дівочої казки? Обійняти дівчину, звісно, можна й однією рукою, а от як удержати її на все життя!

Останнього часу намагався сторонитися Галі або ж ставитися до неї, як і до Ульки, як і до всіх інших товаришів, та нічого з того не виходило: ніжне, бережне, шанобливе чуття переливалося через вінця й змітало геть усі наміри.

Йдучи тепер з Андрієм до посадок, Степан Кузьмич мимоволі поглядав на його зосереджене обличчя і врешті мовив:

— Дивлюся на вас і не пізнаю. Після нашої першої зустрічі ви помітно змінилися. Вас, мабуть, щось непокоїть.

— Пусте... Рука.

— Раніш вона так-не турбувала вас.

Андрій промовчав. Степан Кузьмич співчутливо й лагідно взяв його під руку:

— Слухайте, друже мій... Ваша поява в моєму житті дуже багато важила, дозвольте вважати вас за друга.

— За честь собі візьму.

— Так-от... Я вже людина стара, маю певний досвід. Мої очі дивляться глибше, ніж чийсь інші... Ви можете дурити себе, але мене не одурите. Догадуюсь, що і зараз ви переживаєте важкий для вас момент парубоцького захоплення, потягу до уподобаної істоти...

Андрій почервонів і жваво перебив:

— Дурниця! Переборю!

— Навіщо? Хіба ви не людина? Хіба все людське не властиве вам? Я знаю, що вас мучить, і дивуюсь. Ви — партієць, нова людина, а не можете перемогти в собі пережитків селянських, трохи навіть дикунських поглядів. Невже ідеальний мужчина обов'язково повинен бути здоровий, як бик? Це тільки дикунам доводиться завойовувати собі самку кулаками й щелепами. В наші часи основна зброя мужчини — розум.

Андрій засміявся:

— Тоді б, очевиднож, старим, мудрим людям діставалися найкращі дівчата.

— А хіба так не буває? Хіба шістдесятилітнього Жуковського не полюбила вісімнадцятилітня Рейтерн? А Гете? А Карл Маркс?

Андрій хвилинку завагався і несподівано запитав:

— Тоді... вибачте за нечемність... ви теж вважаєте за можливе для себе, ну... особисте щастя?

Степан Кузьмич зніяковів, запнувся, потім засміявся:

— Чор-рт... А справді, до себе підходиш якомсь з іншою міркою... Д-да... Теоретично воно, звісно... Ну, давайте перемінімо тему... До речі, це вже, бачу, починаються ваші посадки?

— Еге ж. Краснотал і пісковий овес.

— Ого, гарні наслідки!

Дощі й тиха, безвітряна година творили на пісках чудеса. Рівні ряди шелюгу підвелися більш як на двадцять сантиметрів; між ними на золотавих галявинах зе-

леними бризками лягли ріденькі сходи піскового вівса, що вже почали куцтись. Де-не-де полізла колючка, перекотиполе, тонконіг,— проростала кожна насінина, що роками лежала в сухих ґрунтах, посіяна вітром.

Луценко схилився над молодими паростками, пильно оглядаючи їх, розгрібаючи пісок аж до кореня. Обличчя йому заясніло:

— Де це вам пощастило дістати? Справжній волоснець пісковий...

Андрій засміявся:

— Аж з маньчжурського кордону привіз. Хліба не стільки взяв у дорогу, як цього вівса.

— Хороша рослинка. У нас вона водиться в калмицьких степах десь отам за Гайдуком або по Кумі.

— Буде з неї толк?

— Аякже! Не розумію, чому це досі не звернула на неї уваги наша сільськогосподарська агрономія. Бережіть цю травичку, зберіть з неї все насіння. Такими засівами далеко швидше спинимо летючі піски, ніж самою лозою. А це що у вас? Буркун?

— Еге ж, це на пробу посіяли.

— На зелене угноєння? Правильно. Тільки краще б сіяти білий, а не жовтий.

Степан Кузьмич оглянув сірі піскові околиці з широкою смугою бугрів на північному сході й твердо, упевнено мовив:

— Так, так... З шелюгом, з волосцем, з буркуном, з люпином за три-чотири роки справді можна вже буде спинити піски, посадити городину, засіяти перші хлібні ділянки.

— Першу городину ми вже й цього року матимемо.

— Ну, це випадковий урожай, на це не покладайтеся. Пісків без техніки, без наполегливої боротьби не освоїте. Насамперед треба їм забезпечити воду, щонайбільше води.

— Я вже думав про це. Ідучи сюди, я багато дечого прочитав, зі знавцями радився. Ми думаємо спочатку щонайширше застосувати снігозатримання.

— Правильно. Снігозатримання, водозатримання, штучні басейни,— щоб жодна крапля води не пішла марно. А крім того — артезіани.

— Ну, це, звісно, в майбутньому, коли висока техніка забезпечить нам копання їх для масового вжитку.

— Ні, тепер, зараз, власними силами.

— Та що ви? Хіба ж це можливо? Хіба на практиці був хоч один випадок використання артезіанів для меліорації?

— А ви й не знали? Я на своєму віку бачив таку спробу ще до революції, в кизляро-астраханських степах. Є там таке собі ногайське село Тереклі-Мектеб. Степ, пісок, спека, вітри. Довго билися з природою, щоб перебороти її,— не виходило їхнє діло. Тоді взялися за артезіан. Як ударив же в них фонтан! Та який! 120 відер на хвилину, 170 тисяч відер на добу! Провели водополивну мережу, почали буркун сіяти, зелене угноєння вживати, городину розводити, дерева садити. А після п'яти років глянули б ви на той куточок! Квітник, а не пустеля! Троянди на стіни дерлися, як у нас хміль. Капусту вирощували по тридцять фунтів головка. А воду здобували без інженерів-гідротехніків: досвідчений майстер і робочі.

— Де ж його взяти, такого майстра?

— Пошукаємо. Я вже думав про це. В Рокитному пан Кучеров іще до революції збирався копати артезіан. Привіз труби, інструмент, приладдя, та так воно й лежить усе тепер у сараї. Чом би його не використати?

Андрієві очі спалахнули зацікавленням і захопленням.

— Степане Кузьмичу!.. Та це ж... Слухайте! Це ж уже реальний план!.. Та ми ж тоді...

Луценко засміявся:

— А ви не кип'ятіться, як говорив мій приятель Семен Тарасович Верба. Сьогодні, кажете, будуть гості з району? Так-от давайте й візьмемось за це діло. Я зараз вернуся до себе, пошукаю там у столах, дещо прикину, складу план і кошторис, а ви тим часом поговоріть з ними, підготуйте ґрунт. Гарзд?

Степан Кузьмич свиснув Гордона, що ганяв по буграх, полохаючи посмітюх та куріпок, і попрямував до «Парадизу». Був з вигляду такий же бадьорий, пожвавлено-веселий, та що далі відходив од Андрія, то густіше лягала йому на чоло задума, потьмарюючи очі смутком. Згадав Полтаву, Семена Тарасовича, Наталю, театр, музику, світло... І раптом до болю захотілося милого товариства, дружніх розмов, особистого щастя, жіночої ласки... Майнув образ Наталі з такими знайомими любими рисами Валиного обличчя. Ця зворушлива схожість якомсь непомітно перекидала зрадливий місточок

від коханої небіжчиці до чужої, власне, йому не знайомої дівчини.

— Наталю... Наталочко...

Упіймав себе на цьому, згадав недавню розмову з Андрієм і нахмурився:

— Чи я не збожеволів?.. Ти, старий дурню, забув? Шостий десяток давно пішов!

Аж ніби посірів з обличчя; трохи згорбився й так попрямував до свого лігва.

Комсомольці поспішали закінчити роботу до обіду. Андрій працював нарівні з усіма і вже досить вправно орудував сапкою, придержуючи її паралізованою рукою. Та, зрозуміло, від інших він трохи відставав, і його нервувала найменша спроба Галі чи Ульки допомогти йому. Помітивши це, вони трохи притримували свої рядки. З ними нарівні йшов і дід Лука, що не хотів ходити тільки в кашоварах.

Колоброд Савка, навпаки, зумисне гнав полінку, ехидно поглядаючи на Андрія, і врешті крикнув:

— Ану, там — без саботажу! Рівняються на кращих, а не на гірших.

Тоді Улька розсердилася й перескочила на його рядок:

— А ти поли як слід, а не біжи в дурну голову! Це що? Бур'ян у рядках? А це що? Розсаду позрубав? Перероби лишень!

Савка спробував огризнутися:

— Ну-ну, і чого б я ото чіплявся?

— Мовчи отам, то краще буде.

— От так дівка! — гукнув дід Лука. — І де ти була років отак сорок назад, коли я сватався? Йй-бо б, сватів заслав.

— Ох і гарбузище б получили!

— Нічого. А я другого дня знов би заслав!

— А я б другого гарбуза!

— А я б і на третій день!

— А я...

Улька засміялася:

— Еге, які хитрі! То ви б хотіли моїми гарбузами цілий рік харчуватися?

Із сміхом і жартами закінчили роботу й рушили до колгоспного двору. Галя помітила, що Андрій уникає розмов з нею, засмутилася. Порівнявшись з ним, згадала новину:

— Кажуть, Василь повернувся? У Цимбалових пита-
ла — мовчать.

Андрієве обличчя зяснило.

— У мене питай. Не до Цимбала він повернувся, а до мене, до нас.

Зацікавились хлопці:

— Та ну? Як це так?

— Нехай на зборах... Він просив до зборів нікому нічого не казати. Пішов до сільради, в Рокитне, сьогодні буде назад.

— А гляньте, гляньте! Автомобіль! То, мабуть, до нас їдуть.

— То по Степана послали, бо як не підвезти, то й на вечерю не встигне.

Всі засміялися: вайлуватий Степан Кива справді чов-
гав десь позаду, як і завжди, задуманий.

На шляху, біля Глухого яру, здіймався стовп пилюки,
ревів і захлинався мотор. Легенький, слабосилий фор-
дик чмихав на всі свої мідні легені, перемагаючи пісок
на другій швидкості.

З контори назустріч вискочив Колоброд. Андрій теж
спинився з сапою на плечі, розглядаючи гостей. Нового
секретаря райпарткому ще не бачив: його недавно обра-
ли після арешту Шкабури, після зміни всього районного
керівництва.

В автомобілі поруч мішкуватого, похмурого голови
сільради Соломахи сидів середнього зросту, вже літній
чоловік з таким простим, таким знайомим обличчям...
Скиба!

Андрієві схвильовано застукало серце. Не бачився з
ним з часу несподіваної зустрічі в районі. Скиба привіт-
но усміхався йому й зразу, вийшовши з автомобіля, по-
прямував до нього, обминаючи готову до послуг, ви-
струнчену постать Колоброта.

— Ну, здрастуйте, здрастуйте, друже... Як тут у вас?
Працюєте?

— Усе гаразд, товаришу Скиба,— устряв до розмови
Колоброд, низенько кланяючись,— милості просимо.

Скиба спокійним помахом руки спинив Колобродові
запобігання й іронічно кинув:

— Ага... То це, значить, ви і є Колоброд? Чув уже
про вас... Так-от що, шановний любителю постанов усіх
шістнадцяти з'їздів партії! Ви часом не знаєте, в якій

саме говорилося про тих ледарів голів колгоспів, у кого двори в такому, приміром, стані, як оцей?

Колоброд розгублено оглянувся на купи гною біля стайні, на сміття й бруд по всьому подвір'ю, на розкиданий скрізь реманент і зняковів.

— Правильно... Це я той... узивав трошечки... Золоті ваші слова, товаришу Скиба. Наш любий проводир...

Але товариш Скиба чомусь не захотів вислухати, бо знов спинив Колобрודה помахом руки:

— Гарзд. А скажіть нам, що ж саме заважало вам прибрати подвір'я? Плани засіву? Чи інші якісь невідкладні кампанії?

Колоброд іще дужче збентежився:

— Ми того, як його... Ми ще не сіємо, у нас піски. Ми тут ось із товаришем Тараном взялися за меліорацію...

Та Скиба і втретє рішуче припинив ліричні Колобродові виступи суворим наказом:

— Так от що — про меліорацію нам краще розкаже сам Таран, а ви тим часом скличте всіх колгоспників, ви й цього не зуміли зробити.

— Вони будуть... Вони неодмінно будуть...

— Але їх немає. І я вам ще раз наказую: щоб через дві години всі були тут. А з партійцями як? Прийшли?

— Тут ось я, — виступив старий Верба.

— Ага... Здрастуй, здрастуй, Петре Тарасовичу. Записався, бачу, не впізнаєш давніх друзів.

Верба на хвилинку розгубився, потім заяснів, кинувся до Скиби:

— Сашко!.. Комісар, бодай тебе бог любив!.. От так штука!.. Де це ти взявся, браток?... А дев'ятий партизанський пам'ятаєш?

— Я то пам'ятаю, а от ти, бачу, забув усе. На піч заліз?

— А з чим тут воювати?

— Як із чим?.. З пісками! З куркулями! З ледарями! Ну, та нічого, тут і нашої провини є трохи. Налагодимо! Так оце й уся тут наша партія?

— Я та Андрій... Кандидати.

Колоброд увічливо й запопадливо зігнувся:

— Там же й моя заявочка давно вже лежить у районі, товаришу Скиба. Більше двох місяців лежить.

— Нічого, нехай полежить. Йй нікуди поспішати. Ну, де тут у вас канцелярія? Веди, Андрію, діло є. Ходім, Петре Тарасовичу.

Гості попрямували до канцелярії. Трохи згодом із неї вийшов Гав-Гав і заклопотано поспішив до «прямого провода». Події, очевидно, розгорталися в широкому масштабі й вимагали безпосередньої участі Гаврила Гавриловича.

Комсомольська бригада, прибравши сапки, пішла обідати. Галя нишком відстала, помітивши п'яного батька, що варнякав з дідом Кононом: треба було забрати його додому. Щоб на людях не скуштувати батькової лайки, вона зайшла до сіней і стежила звідти, доки дідові наскучить розмова з п'яним. З-за стайні виткнувся Савка: мабуть, побачив, що Галя залишилася в дворі, й вернувся за нею. Галя нахмурилася: вона вже помітила Савчині зальоти й зрозуміла, що вони спрямовані проти Андрія. Щоб не зустрічатися з Савкою, дівчина тихо відступила за двері. Савка заглянув до сіней, до великої кімнати, де в негоду збиралися колгоспники. Нікого не знайшовши, брудно вилаявся. Саме в цей час із глибини сіней появився Гав-Гав, блідий, стурбований, трохи аж навіть розкуйовджений, з піднесеною догори пучкою.

— Ш-ш... Тихо!.. Важливі новини, Саво Несторовичу... Га-га-га-га... Міжнародного, можна сказати, значення.

— Що там таке?

— Увесь кабінет — в одставку!

— Та говоріть ясніше, ну вас!.. Який такий кабінет?

— Усіх нас побоку... Папашу вашого побоку! З правління і з колгоспу. Мене побоку! Ревізія — й під суд. Вас — побоку! Га-га-га-га...

Савка злякано одступив назад.

— Ну-у?

— Істинно так, га-га-га-га... З комсомолу і з артіль. А сільрада щоб поставила руба: знищити як клас... І Гордія Гарасимовича, і Тихона Пахомовича,— всіх, всіх!

Савка хвилинку подумав.

— Ні, це щось не так. Як це так — викинути? Вони ж не можуть за всіх? І за артіль, і за сільраду, і за комсомол? Нема в них такого права, щоб викидати.

— Вони й не викидають. Вони ухвалили «за-про-по-ну-ва-ти»... З вас досить?.. З мене — цілком... «Послідній нинішній деньочок... гуляю з вами я, друз-зя». Га-га-га-га... Документики зарані написав, печатку притулив, підписи підмахнув,— чого мені ще? Га-га-га-га...

Савка розгублено дивився на Гаврила Гавриловича й не знав, що сказати: новина приголомшила його. Гав-Гав жартівливо підморгнув і зашепотів:

— А я ж тут і вашу роботу робив на всі сто. Усе листуваннячко під цензуру! Хто, кому, що й до чого... Ох і документик же маю тепер на Андрія! Пучечки об-лижете!

— Покажіть.

Гав-Гав обережно виглянув з сіней, дістав із внутрішньої кишені конверт, вийняв з нього папірець і розгорнув перед Савкою:

— Во!

Савка підвівся навшпиньки, прочитав і глухо кинув:

— Ого!

— М-да, можна сказати... От вам і Андруша! Дорого б він дав за цю бомажечку, га-га-га-га... А ви що дасте, Саво Несторовичу? Два черв'ячки не жалко?

— Та що ви, справді! Два червінці за таке абищо...

— Як не треба, то й не треба, однесу Андрієві.

— Чого ж Андрієві? Він ваш ворог, а ви йому будете прислужуватись. Самолюбства в вас немає, Гавриле Гавриловичу, честі в вас немає.

— Навіщо мені самолюбство, Саво Несторовичу, навіщо честь? За самолюбство й за честь черв'ячків не платять, га-га-га-га... А за бомажечку хоч ви дасте парочку, хоч Андрій.

— Ну, добре, давайте. Тільки два червінці багато.

— Не багато, Саво Несторовичу, не багато. Це ж іще не все. Я ж до неї й свою контрбомажечку змикитив. Ось гляньте.

Гаврило Гаврилович дістав другий папірець і знов розгорнув перед Савкою. Хлопець прочитав і радісно хихикнув:

— Оце дак так!

— Зверніть увагу, Саво Несторовичу, на підписи: висококваліфікована робота! Га-га-га-га... І за все разом тільки два черв'ячки.

Савка задумався.

— Хіба ж воно може? Викриють.

— Не викриють. Далекосхідна армія аж де? Місяцями лісти йдуть, я по штемпелях перевіряв. Поки там докопаються, можна таких ділов наробити!

— Ну, добре, давайте.

— Ні, спочатку давайте ви... Я вас знаю, ви трішечки того, га-га-га-га...

— То ви мені не вірите?

— А ви мені вірите?

— А чор-рт!.. Невже нема способу порядочним людям чесно розійтись?.. Ну, я вийму гроші й передаватиму вам в одну руку, а ви мені документи в другу. Разом. Достойні приятелі обмінялися передачами й розійшлися.

Галя ледве перестояла за дверима й, бліда, стурбована, спочатку обережно виглянувши на подвір'я, вийшла з сіней. Швидше б, швидше попередити Андрія...

Та він уже сідав із Скибою і Соломахою в автомобіль, щоб одвідати до зборів професора Луценка в його «Парадизі».

Тоді Галя кинулася розшукувати Савку. Проте й Савка вже пішов додому. Збентежена дівчина поспішила за ним.

XVII

Колоброд додержав свого слова: на збори прийшли мало не всі колгоспники, і в додаток — половина Горівки. Прийшов і сам Гора. Мов крута скеля на морському прибої, стояв він у групі стурбованих статечних хазяїв, зіпершись на ціпок, високий, прямий, у старечій смушевій шапці (незважаючи на спеку). До нього тислися сусіди, як вівці в грозу.

— Ну що ж воно буде тепер, Гордію Гарасимовичу?

— Не знаю. Мое діло — сторона. У мене своя артіль — сім'я.

— Чого ж ви прийшли тоді на збори?

Гора блимнув колючими очима з-під кудлатих брів і прорипів:

— На те й два вуха, щоб обома слухати, на те й один рот, щоб менше говорити.

І з тим одвернувся.

Зате рум'яне, святобожне обличчя Тихона Пахомовича весь час плавало в натовпі, як місяць поміж хмарами, і тихий, проникливий голос нашіптував:

— О господи, прости мене, грішного, останній, звиняйте, час наближається. В святому письмі праведно

сказано, в пророка Мойсея, книга 5, глава 28: «Кожного дня неволитимуть тебе й обдиратимуть, і ніхто не дасть порятунку».

— Ти кому це кажеш? — сердито перепитав його Верба, протискуючись до канцелярії.— Куди це ти гнеш, га?

— Що ти, що ти, Петре? Не я ж це кажу, люди кажуть. Хіба ти мене не знаєш? Я хоч і зараз куди завгодно. А от люди, звиняйте, клопочуться, в один голос гомонять: мовляв, нам однаково, що на піски, що в болото сторч головою.

— Хто це каже? Покажи мені такого, хто це каже?

— Та бреше він, Петре,— обізвалися з юрби.— Сам він тиняється по всьому двору та людей піддрочує.

— Хто? Я? Ах, які ж бо ви несознательні, люди добрі. Звиняйте, я ж рота не розкриваю, словечка нікому не мовив. А коли й говорив, то за чужим голосом.

— Ти от що, Тихоне Пахомовичу. Ти ці штучки покинь. Гірше буде.

— Та я ж нічого... Господи!.. Я й то всім кажу: то ж таки болото, а то піски... Слухайте, кажу, що розумні люди радитимуть.

— Ач, гадюка, як викручується...

Загалом настроїв змінився. Піски тепер самі за себе агітували. на пісках цього року он яка городина росте, а на Злиднівці жаби квакають. Досить!

Тоді Горівка викинула останнього козиря... Хтось нагадав, що через рік уже доведеться за піски податок платити й хліб здавати державі.

— Як це так?

— А так. Усі ж ці роки артіль нібито користалася землею й дещо сіяла не плативши. А надалі пільгам кінець.

— Еге ж... Почни тільки сіяти, а вони й будуть тягати хліб просто з-під молотарки, а городину просто з-під лопати.

— Ну-у-у?

— Не нукай, мене не запряжеш — сам вези... Не виконає колгосп — візьмуться за окремих колгоспників.

— Господи, прости мене, грішного,— метушився знов Цимбал поміж юрбою.— А воно ж, звиняйте, у святому письмі все це давно духом святим прописано. У книзі Второзаконія, глава 28, праведно сказано: «Врожай з поля твого і всю працю твою їстимуть люди, що ти й не знаєш їх...»

— Горе, горе з такими порядками,— підтакувала Горівка.

Агітація росла. Горівка дуже хитро розрізнила Злиднівку на окремі шматки й напосіла на смирніших. Коли прийшли комсомольці, їх уже не слухали.

Павло Мельник пішов до канцелярії попередити Андрія. Тут, біля дверей, він так і влип, зацікавлений і здивований незвичайними речами. На нього навіть уваги не звернули.

Професор Луценко стояв серед кімнати, поблискуючи очима, й говорив спокійно і впевнено, рубаючи рукою повітря, мов ставив крапки. Скиба сидів проти нього, уважно слухаючи, часом дещо перепитував і записував. Андрій то зривався з місця, то знову сідав, підтримуючи промовця захопленими вигуками. Соломаха зрідка вставляв скептичні репліки й запитання.

— А ви не помиляєтесь?

— Ні. Професор Гуров іще в дев'яностих роках довів, що під нами на певній глибині, у так званому Харківському ярусі, є величезні запаси артезіанської води. Він надавав їм важливого значення в майбутньому розвитку нашого степового сільського господарства.

А Соломаха знов:

— Ото так глибоко під землею бачив?

— Еге ж. Дуже глибоко, щоб ви знали, товаришу. На те й наука. Он ви візьміть книжечку та й запишіть, а як будемо копати, тоді й перевірите: першу, слабку, воду знайдемо на глибині двадцять з половиною сажнів, другу, сильнішу,— сорок чотири з половиною, і третю, фонтанну, на вісімдесят два сажні. А як хочете, то я назву вам і всі шари глини й піску, що доведеться проходити.

— Цікаво, дуже цікаво,— підхопив Скиба.— Ну, добре. Припустимо, що ми дамо вам труби. А кошти? Де ж ви коштів дістанете?

Луценко стримано засміявся.

— А навіщо нам кошти? Комсомольці й без коштів викопають.

— І викопаємо! — впевнено ствердив Андрій.

— Ну, це вже ви...— почав Скиба.

— Хвалилася синиця,— насмішувато кинув і Соломаха.

— Обов'язково вириють,— повторив Луценко.— За майстра я ручуся: ні копійки не візьме, доки води не дістане. А за шість місяців матимемо воду.

— Чудеса — та й тільки,— роздумливо говорив Скиба.— Зроду такого не чував. Усе виходить так просто: і вода буде, мов по щучому велінню, і піскова картопля буде...

Андрій схопився з місця.

— І піскова пшениця буде!

— Ну, от вам! — засміявся Скиба.— І все раптом.

— Чого ж раптом? — спокійно зауважив Луценко.— Проблему артезіанської води в нашій місцевості теоретично розв'язано вже років з двадцять п'ять. Над пісковою картоплею я працюю років з п'ятнадцять. Пора вже зробити з цього практичні висновки.

— Ну що ж, робіть. В наші часи нічого дивного немає. Скажіть ви мені тепер, що підете в артіль, я й з цього не здивуюсь.

— І піду!..

— Ну, от, я ж казав. Може, ще в комсомол запишетесь? — усміхнувся Скиба.

— І в комсомол запишуся,— засміявся Степан Кузьмич.

— Ну, знаєте,— щиро й захоплено мовив Скиба, явно схвилюваний.— Я вже й сам тепер починаю вірити з вами в чудеса. І в піски ваші вірю, і в артезіан, і пшеницю, бо вірю в вас самих. Чорт забирай! Та я сам уже вирив тут артезіан! Хіба ж не живі, багатющі джерела оця молодь, оцей комсомол, що організував товариш Таран? Хіба не справжній живий струмінь б'є в нашій енергії, Степане Кузьмичу?

— Правильно! — підхопив Андрій.

Луценко зніяковів.

— Ну, ну... Чепуха яка... вибачте, це я, власне, про себе, власне...

— Ну, так-от, справа ясна. Труби ми вам дамо. Грошей трохи позичимо. А загальні збори... Ви до мене? Що там трапилось? — звернувся він до Павла, що саме на цих словах усім своїм видом виявив нестерпне бажання подати свою інформацію.

— З загальними зборами треба спішити,— випалив Павло.— Там наші «середнячки» таку агітацію розвели, що всю артіль спантеличили.

Але Скиба зневажливо махнув рукою.

— Нехай, ми їм подамо такі факти, що їм і не снилося. Починаймо збори.

Андрій шепотівся з Степаном Кузьмичем:

— Хвилинку... Зараз ми зберемо всі заяви. Павле, піди поклич Василя, він там десь у сінях.

Збори відкрив голова сільради. До президії обрали Андрія, Павла, Улька, Вербу, гостей, Колоброда. Останнього люто відстоювала більша частина зборів, незважаючи на палкі протести молоді. Тоді Верба порушив питання про сторонніх: на зборах майже вся одноосібницька Горівка; прийшли куркулі Цимбал, Гора...

Та йому не дали говорити:

— У нас куркулів немає!

— У нас самі трудящі!

— Звиняйте, ми ж не проти... Може, ми послухаємо та й самі до колективу.

Колоброд попросив слова до порядку денного:

— Товариші громадяни і прочі колгоспники! Я, можна сказати, перший пішов до колгоспу. Ну, не всі ж такі сознательні до політики нашої партії і нашого дорогого робітничо-селянського уряду, і нам відштовхувати одноосібників аж ніяк не можна. На XVI з'їзді як сказано: сьогоднішній одноосібник — завтрашній колгоспник... Правильно я говорю, товариші?

Цього разу і секретар райпарткому Скиба визнав, що Колоброд говорив правильно. Одноосібників залишили, але попросили стати до одного боку, щоб не заважали голосувати.

Тоді виступив Андрій:

— Є така пропозиція: розглянути спочатку заяви про вступ до артлі, щоб дати змогу цим товаришам взяти участь у нашій роботі... Немає заперечень? Улько, читай.

І Улька дзвінким схвильованим голосом прочитала:

— «До загальних зборів колгоспу «Червоний городник» заява професора Степана Кузьмича Луценка... Я довго стояв остороць великого соціалістичного будівництва, що провадиться в нашій країні за проводом партії. З особистих причин я закопався в своєму «Парадизі», нічого не бачив, нічого не розумів, закривав очі на розквіт нового життя. Та врешті цими ж очима й власним розумом я перевірів, яких перемог дійшла наша країна в будівництві соціалізму. Запалившись бажанням взяти найактивнішу участь у спільній роботі, цілком засуджую своє минуле й хочу тепер послужити партії, й урядові, й землякам своїм у колгоспній справі. Довго працюючи над освоєнням пісків, я дійшов висновку,

що їх можна перетворити на родючу землю, забезпечити водою з допомогою артезіанів, домогтися щонайкращих урожаїв піскової городини й хліба. Щоб цілком віддатися цій справі, прошу прийняти мене до числа членів артілі з усім моїм майном: дослідною станцією «Парадиз», будинком, приладдям і книжками...»

Дочитати не дали. Перші не витримали комсомольці, за ними всі колгоспники. Зірвався веселий грім оплесків, жваві вигуки; майже все подвір'я злилося в одностайному вітанні професорової заяви. Мовчала тільки приголомшена Горівка.

Катранівські городники добре знали, чого домігся в своєму «Парадизі» Степан Кузьмич. Та ще більше вражало їх професорове «пустельництво», самоусування від цілого світу. Коли б тепер Луценко просто вертався до наукової роботи — інша річ. Але він сам ішов до артілі, з її долею пов'язував далше своє життя. Значить, колгоспна справа — це не спроба, а невід'ємна частина переможного більшовицького плану. А коли так — одноосібницькому господарюванню кінець!

Це був несподіваний нищівний удар по всій Горівці, по прибічниках Цимбала, Гори і (ніде правди подіти) самого Колоброда.

З усіх кінців подвір'я залунали голоси:

— Прийняти!

— Просимо!

— Ввести товариша професора до складу президії!

Та коли новий член артілі під грім оплесків вийшов з канцелярії на подвір'я, хвиля подиву й затамованого гамору прокотилася по всьому натовпу. Старого професора-одлюдька вже не було, до столу президії сів бадьорій, моложавий мужчина, повний сил, енергії й запалу.

— Тихо там!.. Слухайте далі!.. Читай, Улько, ще одну заяву.

— «До загальних зборів колгоспу заява колишнього наймита, нині робітника Василя Чайки...»

Знову по натовпу — наче вітер над стиглою нивою. Почулися вигуки:

— Василь? Де це він узявся?

— Дозвольте! Який же з нього наймит?

— Був колись наймит, а тепер куркуль.

— О господи, прости мене, грішного... Звиняйте, мені треба додому... Пропустіть...

— Товариші, так не можна... Дайте дочитати. Читайте, Улько.

— «Змалку я служив за наймита в куркуля Цимбала, терпів і голод, і холод, і знущання. Як прийшов на куркулів кінець, почав на мене Цимбал насідати, спокусив мене своїм багатством, видав за мене свою дочку, прийняв у свій двір. Все це зробив для того, щоб приховати й захистити своє куркульське хазяйство. Пішовши на цю приманку, я втратив свою наймитську совість і піддався куркульським впливам. Розпалений агітацією Цимбала, напав уночі біля Глухого яру на свого найкращого друга Андрія Тарана і мало не вбив його».

— О господи!..

— Що таке? Андрія?

— От тобі й на!..

— Отакі діла! От тобі й Цимбал!

— Божественний дідок...

— Ша!.. Дайте дочитати! Читайте, Улько.

— «Замучений совістю, пішов я після того на завод і там у робітників навчився працювати й боротися за нашу справу. Тепер повернувся назад, узяв розлуку з куркулькою Цимбал, зрікся куркульського двору й прошу прийняти мене до артілі, щоб я зміг ударною працею змити з себе ганебну пляму...»

На подвір'ї запанувала тиша. Кива Тиміш, Степанів батько, не витримав і голосно вигукнув:

— Оце так... Хто б міг подумати!

— Такий був хлопець путящий...

— А хто ж тепер поручиться, що він справді покався?

Василь стояв біля самих сіней, схиливши голову, й, здавалося, ладен був крізь землю провалитися... Всі ж його знали тут змалечку як чесного, роботящого парубка, а тепер он до чого дійшов...

— Я поручуся! — спокійно сказав Андрій. — Я знаю Василя, знаю, чия воля його спрямовувала та що він пережив і передумав.

— І я поручуся! — несподівано підвівся професор Луценко. — Я бачив його на заводі. Я знаю, якої він там собі слави зажив. Він нічого не приховував, усе розказав, і завод послав його сюди спокутувати свою вину.

— Е, та що там, прийняти — й край, — підтримав Злидень.

— Згода! Чого там! Свій хлопець!

— А вину свою нехай спокутує роботою.

— Вношу пропозицію... Можна? — підвівся старий партизан Верба.— З огляду на шкідницьку роботу куркуля Цимбала порушити перед сільрадою клопотання виселити його за межі України.

— Правильно!.. Пора приборкати гадів! І Гору та кож...

— Гора не такий.

— А ти мовчи, не підлабузнюйся. Одна їм ціна.

— Від них завжди всякі заколоти...

— Та й до Колоброда придивитись пора...

Скиба нахилився до Соломахи й тихо мовив:

— Чуеш?..

— Та я ж...

— Потім поговоримо.

Колоброд, певно, злякався й вважав за потрібне висловитись:

— Прошу слова! Товариші громадяни і прочі колгоспники! Я, звісно, не проти, щоб знищити як клас. Я й сам подав до партії. Я тільки хочу нагадати слова...

— Годі! Сядь, Колобрوده. твоє слово ще спереду... Слухаймо справу Колобрודה. Читай заяву, Улько.

Колоброд розгублено обвів усіх присутніх поглядом, та так і сів, не закривши рота. Улька взяла третю заяву:

— «Заява від стайничого артілі Конона Рябоконея...»

— Товаришочки громадяни, брехня!..

— Сядь, Колобрوده, спочатку вислухай

— «Служивши в артілі з самого початку, я помічав, що голова артілі Колоброд навмисне призводить усе до загибелі. Сіно на болоті він погноїв і Микишку посилав перед дощами розкидати верх, щоб стійки позамокали. А вико-овес забрав собі, і коней поморив, і з Гаврилом Гавриловичем виписав у розход. І також плужок і буряки... А коні зимою стояли на морозі, і короста, а в яслах пусто, коли ж я хотів стайню утеплити очеретом, Колоброд не звелів, і кулі забрав на паливо Гаврило Гаврилович, а двадцять сім коней подохло».

— Протестую, товариші громадяни, як це єсть наклеп...

— Мовчи, Колобрوده, бо звелю вивести. Читай, Улько, далі.

— «І з Микишкою, стайничим, Колоброд, у стачку ввійшовши, посилав його вночі псувати бороною посад-

ки на пісках. А з Гаврилом Гавриловичем ділили гроші, що дала артїлі наша Радянська влада, й розписки сам Гаврило Гаврилович писав і розписувався на всяку руку...»

— Брехня, товариші громадяни! Це все по злості і наука від ворожого класу. А дід Конон сам неписьменний і не може...

— Сам ти, гадюка, клас! — випручався з натовпу дід Конон.— Я неписьменний, а написано все як слід, і сам я єсть свідок!

— Ясно! Я думаю — це справа слідчого, вияснити всі шахрайства, а наше діло — постанова. Є пропозиція: зняти Колоброда з роботи, виключити з артїлі й віддати до суду разом з його помічником Рябенком.

— Правильно! Катюгам — по заслугам.

— Ну, що скажеш тепер?

— Чия вина, чий недогляд? — ще раз тихо й суворо кинув Соломасі Скиба.

— Прошу слова,— вихопився ззаду збентежений Савка.— Я ще раніш відмежувався від батька як заможного середняка, а тепер бачу, що він єсть шкідник і ворог робочого класу. Зрікаюся його навіки й буду прохати...

— Крути, Савко, та не перекручай!

— ...і буду прохати змінити мою фамілію на Червоноградського.

— Отакий, бісової пари, хлопець...

— Ловко закрутив.

— А що ви думаєте? Він останнього часу старається...

— Ша, товариші, справа Савчина — це справа комсомольського осередку, він її й розгляне.

— Правильно. Давай далі.

— Поступила пропозиція переобрати все правління артїлі.

— Згода. Давно пора.

— Підтримуємо! Переобрати!

— Годі вже на нас колобродам їздити!

Ніхто не заперечував. Обрали Андрія, професора Луценка, Вербу, Тесленка, Павла Мельника.

Тоді попросив слова секретар районного партійного комітету Скиба. Увесь час він просидів мовчки, уважно слухаючи й дещо занотовуючи собі до книжечки; очі йому весело поблискували й губи склалися в задоволений усміх. Почав він тепер ніби здалека: коротенько

розказав про велике соціалістичне будівництво за проводом партії, про важку індустрію, про електрифікацію, про велетні заводи, про двісті тисяч колгоспів, про наближення доби безкласового суспільства.

— Так-от подумайте тепер, товариші: всього цього за проводом партії домоглися мільйони робітників і десятки мільйонів колгоспників. А де ж були в цей час ви, катранівці? Кошики плели та цибулю на базарі продавали? Чи ж можна таким шляхом кращого життя дійти? Ні. А у вас же є під боком піски: вони можуть родити, треба тільки вміти взятися за них. У вас є під ногами, під землею, вода: її можна дістати й використати. У вас є свій досвідчений професор, учений Степан Кузьмич Луценко, що якраз працює над цією проблемою і, сподіваємося, ось-ось закінчить свій винахід. У вас, врешті, є прекрасна, віддана молодь, що ось уже четвертий місяць по-ударному працює над освоєнням пісків. Так візьмімось же тепер усі гуртом за цю роботу й доведемо її до кінця. Треба прямо сказати: тут є багато й нашої вини,— ми її виправимо. У районі не доцінили ваших пісків і ваших сил, недогледіли таких класових ворогів, як Шкабура, Колоброд, Цимбал і Гора, самі пішли до них на гачок. Тепер очолювати вашу артіль пропонуємо випробувану людину, що заслужила любов і повагу, героя Далекосхідної Червоної Армії...

Павло Мельник заплескав у долоні. За ним Улька, Мирон, Степан, усі комсомольці, всі колгоспники, вся президія.

Андрій, зворушений, підвівся й глибоко вклонився загальним зборам. Хотів нагадати, чим він був і хто його виховав, запалив, повів і допомагав на кожному кроці. Та йому не дали говорити: оплески зірвалися з новою силою. Плескали комсомольці, палко вітаючи в його особі свій власний молодечий запал, свою віру в перемогу; аплодували колгоспники, ясно відчуваючи потік нового артільного життя; плескав професор Луценко, радіючи з свого оновлення й з перспективи дальшої роботи; плескав і сам Скиба, з пошаною схиляючи голову перед організуючою силою партії, що діє навіть в одиницях.

Не плескала тільки Галя. Вона сиділа трохи осторонь на колоді, сумно схиливши голову, ледве стримуючи сльози.

Перед зборами її розшукав Савка й сказав:

— Галю, от ти завжди кажеш, що я не по-товариському ставлюся до Андрія. Це не так. І в мене, бачиш ти, є великі сумніви щодо нього. Не вірю я йому. Скажу прямо: Гаврило Гаврилович викрав одну серйозну бумажку про Андрія. Я знаю, Галю, ти мені не віриш, а я для тебе... Ну от — візьми! Віддаю тобі цю бумажку на твою повну волю. Хочеш — подай до президії, а хочеш — знищ. Ніхто про це не знатиме, тільки ти та я. Гаврило Гаврилович утік і не вернеться, а з прикордонними частинами Далекого Сходу зв'язатися нелегко. Здаюся на твою волю.

У папері було написано:

«Штаб N-ського полку Особливої Далекосхідної армії на прохання колишнього червоноармійця Андрія Тарана повідомляє: показом його товаришів встановлена ганебна поведінка його в бою чотирнадцятого серпня, причому він зламав собі руку під час втечі; тому його справу передано військовим слідчим органам для належних заходів...»

XVIII

Червень прийшов на катранівські піски у всім блиску сонячних днів, скроплених частими дощами, у всій млості зоряних ночей. З вечора до схід сонця «Парадиз» стогнав від тьохкання солов'їв, принаджених густою зеленою огорожею, кущами жасмину й бузку, тихою, гостинною вдачею хазяїв.

Степан Кузьмич спав на терасі, оповитій диким виноградом, під охороною вірного Гордона. А втім, в охороні «Парадизу» сталася тепер зміна, що визначала глибокий злам і в характері самого Гордона. Почалася вона з часу незрозумілого від'їзду Степана Кузьмича, коли собака казився з туги й вив на сусідньому бугрі день і ніч. До «Парадизу» заскочив тоді Андрій, а за ним, другого дня, ціла юрба молодих хлопців і дівчат, таких веселих і ласкавих, що смутне серце самотнього собаки зразу ж пом'якшало.

З того й пішло. З поворотом Степана Кузьмича двері «Парадизу» широко розчинилися для всієї молоді, для всіх колгоспників і, здається, для всіх одвідувачів. Проте й тепер декого собака не визнавав за гостя й ставився до нього вороже, керуючись якимись таємничими,

інстинктивними, а може, й давніми, попередніми спостереженнями.

Звісно, собака міг і помилятися. Приміром, якось треба було Колобродові побачитися з Андрієм саме тоді, як він ночував у покинутому «Парадізі». Нестір Наумович іще за хвірточкою зробив такий ласкавий вираз, наче він збирався ввійти до самого ВУЦВКу.

А проте Гордон, вийшовши йому назустріч, несподівано став на хвіртці з наміром не сходити з позиції до переможного кінця. Почалася коротенька, але досить змістовна дискусія:

— Цуцику!.. Цюцюню!.. Чого ти, собачко? Це ж я! Ах ти ж, безсовісний...

Але безсовісний мовчазний співбесідник Колобродів і оком не моргнув.

— Ну чого ж ти, товаришок? Посунься трошечки, дай дорожку...

— Р-р-р-р-р...

— Ах ти ж, господи, отака рахуба... Слухай ти... чортова потороча! Одійди, тобі кажу, бо в мене діло є,— шипів розлючений Колоброд.— Андрію Макаровичу, чуєш? Забери цього істукана!

Та Андрій міцно спав, а Гордон не виявляв найменшої охоти поступитися з дороги; збентежений голова катрівського колгоспу з тим і повернув додому.

Це був, звісно, індивідуальний підхід, а чим саме керувався Гордон у своїх симпатіях і антипатіях — сказати важко.

Одного веселого, сонячного ранку до нейтральної зони перед «Парадізом» боязко підійшла невеличка русява дівчина й тут спинилася.

Гордон, мабуть, упізнав її, бо кинувся до неї з самого ганку з явно дружніми пропозиціями й, здається, навіть з якимось винуватим виразом. Дівчина ледве вдержалася від ганебної втечі, зойкнула й відступила два кроки назад. Тоді Гордон підскочив до неї, привітно розмахуючи вовнастим хвостом, ткнувся їй у коліна носом на знак своєї дружби й побіг назад, оглядаючись, з гостинним видом: «Ласкаво просимо».

Одвідувачка зрозуміла, що старий «Парадіз» поступився своїми законами, і, вже не вагаючись, пішла до будинку. Двері були широко розчинені: нова приємна новина. В кімнатах чисто, на столах і полицках цілковитий лад.

Професор Луценко сидів за столом над книгою, заглиблений такою мірою, що не помітив і одвідувачки.

— Степане Кузьмичу... Здрастуйте.

Луценко раптом повернувся до неї, зірвався з місця, кинувся був назустріч, та якось стримався й тільки крикнув так радісно, ніби до кімнати зайшло саме щастя:

— Наталю!.. Ви?!.

На мить її променисті очі зустрілися з гарячими Луценковими, і їй здалося, що вона впіймала в їх погляді щось неймовірне, з чого в грудях навіть у негоду тьохкає серце й зимою розцвітають троянди. Вона розгубилася й з несподіванки тільки й сказала:

— Ну, от... я приїхала...

Аж тоді він зрозумів, що налякав її, і це його збентежило. Він похопився, став цілком чемним хазяїном.

Потроху обое оговталися й почали жваво розмовляти. А проте часом Наталя нищечком пильно придивлялася до Степана Кузьмича й сполохано думала: здалося воно їй чи таки справді було?

І сама ніяковіла, коли професор ловив її на цьому німому допиті.

Степан Кузьмич швиденько ознайомив її з своєю роботою.

— Зараз я маю вже цілком готові гібриди баклажанів «Велетень» і буряків столових єгипетських, придатних рости на пісках. Та це не є моя основна тема. Шляхом довголітнього схрещування я тепер виводжу такий сорт картоплі, щоб її можна було розводити просто насінням, до того ж на пісках.

— Але ж усяку картоплю можна розводити насінням.

— Приємно чути це від студентки. А то є в нас такі агрономи, навіть в органах Наркомзему, що вважають засів картоплі насінням за винахід. Звісно, картоплю так раніш і сіяли, але ж засіви насінням дають значно менші врожаї, ніж посадка бульбою. А я витворюю нові сорти посівної картоплі, та ще й піскової, що родила б краще, ніж з бульби. І думаю, що виведу її. Ось ходімте на мій город.

Ледве вийшли на терасу, Наталі здалося, що вона вступає в якусь казку. Оточений зеленою стіною гледичії, глоду, жовтої акації, «Парадиз» вражав насамперед своїм темно-каштановим ґрунтом, цілком здатним для

хліборобства. Враження було таке, ніби хтось навмисне навозив родючої землі на цю невеличку площу серед сірої піскової пустелі.

Степан Кузьмич нахилився, взяв у жменю землі й показав Наталі.

— Оце буде основна тема вашої практики. Був чистий пісок, а тепер шістдесят відсотків гумусу. От вам доказ: наші піски справді легко перетворити в родючу землю, — треба тільки води й зеленого угноєння.

— А як води поблизу немає?

Луценко усміхнувся.

— Ви починаєте з труднощів. Але вода в нас є, під нами й над нами. У землі, на глибині вісімдесят-дев'яносто сажнів, маємо великі запаси артезіанської води. Доки не зможемо дістати її, беремо з повітря все, що можна, влаштуємо водозбори, басейни, снігозатримання тощо. Та це ви, звісно, й самі вже знаєте. А ось і моя особиста таємниця. Гляньте.

За кущами лапатоного винограду й малини йшли правильні картки дослідних грядок з кучерявими буйними баклажанами, червонолистими буряками, ясно-зеленою капустою, темнолистою картоплею. Все це, напоєне дощами, викохане парниками, буйно розросталося, пнулося вгору, наливалось соками родючого ґрунту, повітря, сонця. Особливо вражали баклажани — великі, м'ясисті, знамениті катранівські баклажани. Ранні почали вже вистигати й горіли з-під листу багряним полум'ям.

— Де ви такі взяли? — запитала Наталя.

— Вивів довголітнім схрещуванням найкращих сортів. Усе це культури для піскового господарства. Але основне — картопля.

І він показав на три, суворо відокремлені одна від одної ділянки, засаджені рясними кущиками з товстим, міцним стеблом.

— Це все з насіння, спеціально виведеного довгим шляхом селекції, гібридизації, акліматизації. Цього року думаю вже вибрати з трьох сортів найкращий і передати артїлі для розмноження.

У Наталі заблищали очі.

— Та це ж... Степане Кузьмичу!.. Це ж знаменитий винахід! Піски пісками, але й засів картоплі насінням робить цілу революцію.

Луценко засміявся:

— Тільки, будь ласка, без революцій. Революцію вже зроблено без нас, а ми тут провадимо звичайну дослідницьку роботу.

— Ну, не скажіть... Ох, яка ж я рада, що попала до вас! Тут не просто практика, тут розв'язується величезної ваги завдання. Я щаслива працювати з вами.

Він запнувся:

— Вам далеко буде ходити...

Хотів був сказати, що в нього є вільна кімната, але ж боявся сполохати її радісний настрій, боявся й подумати про таке щастя — знов відчувати себе не одлюдьком, позбавленим прав на тепло й ласку.

Вона глянула на нього й заспішила:

— То нічого, я звикла ходити... Ну, я піду, бо мене там ждуть у жінвідділі.

— Ага. Наступ на стару сім'ю?

— Так! Думаєте — дрібничка? Ого! Побачили б ви сім'ю Гори! Не сім'я, а катівня... Значить, до завтра.

Вона вже рушила з двору, як Степан Кузьмич гукнув навздогін:

— А де ж ви житимете? У батьків?

Вона засміялася.

— Ні, в комуні.

— Що за комуна така? Де вона взялася?

— А ви й не чули? Комсомольці організували.

І з тим пішла така весела, мила. Степанові Кузьмичу навіть здалося, що на подвір'ї і в кімнатах стало ясніше.

А комуна в артілі справді виросла якось для всіх несподівано.

Комсомольська бригада взялася за артезіан: до приїзду майстра перевозили труби й інструмент із Рокитного. На бригаду Верби покладено було всі польові роботи; скосити й приорати буркун, а далі й люпин, доглянути городину, зняти могар. Бригада Киви Тимоша заготовляла сіно на болоті.

Новий голова артілі Андрій Таран мав собі досить клопоту з господарсько-комсомольськими справами. Безпритульний Василь Чайка жив тепер у Андрія, і обом якось спало на думку, що краще б уже й ночувати в артілі, а не ходити щодня на болото. Погодився на це й дід Лука. На городі тепер у нього зразу під вікнами квакали жаби, а в сінях ховались ужаки, у вогкій хаті ночами ламало старі кістки.

— Як на гору — то й на гору, — жартував дід Лука. — Ближче до бога, швидше до раю.

Коли довідався про це Павло Мельник, то й собі пристав до гурту. Жили вони з Улькою сиротами в убогій хаті, а на заболоченому городі осока росла. Обое були роботящі: плели корзини, кошики і з того годувалися. Достатків, звісно, не було: зв'язали своє збіжжя, звалили на плечі та так і прийшли, навіть не попередивши нікого.

— Що ж це ви, товаришочки, надумали? — жартував Павло. — На болоті хотіли нас покинути, га? Не по-товариському, не по-артільному. Ану, приймайте й нас до гурту!

Савка Колоброд, одійшовши від батька, став таким артільником, що куди там!

Гуртом побілили дві кращі кімнати, поладнали вікна, в другій — Улька.

Дід Конон рішуче відмовився від комунального ліжка:

— Мое діло біля коней. Не підю.

Так і залишився в невеличкій комірчині біля стайні.

Район виділив комсомольській бригаді трохи борошна, крупів. Діда Луку одноголосно настановили на «комісара громхарчування», — він собі ловив рибу й куховарив. «Індивідуал» Мирон днював і ночував у комуні, воюючи з батьками, щоб пустили його зовсім до хлопців. Батьки сперечалися:

— Ми ж тебе не приневолюємо. Там робиш, там і ночуй, коли діло вкаже, а додому таки навідуйся. Ми тобі не чужі.

Старі боялися, щоб хлопець зовсім не одійшов від двору, від хазяйства. Записалися до артїлі, але й свого ще не пускали з рук: було досить і в оборі, і в коморі.

Коли приїхала на практику Наталя Верба, то їй уже самі батьки порадили оселитись на горі з Улькою: звідти ближче було ходити до «Парадизу». Старий Верба двічі-тричі заглянув до дочки та й сам розохотився.

— Чи ми вже й не люди? Чи в нас душа з лопуцька... Стара! Ану забирай свої півтора кожуха й два горшки та перебираймося до дочки на гору. Годі нам тут комарів годувати.

Ім дали окрему кімнату, де жив колись Гаврило Гаврилович. Так потроху артільний будинок обростав мешканцями. Прийшов згодом до комунарів Злидень Федір

з сином Марком. Був він удівець і всього добра мав — якраз удвох перенести.

Улька довго боліла душею за Галю й говорила про неї з Наталею:

Пропаде дівчина. Не на себе робить, а на батька-п'яницю. Обносилася, змарніла, а йому море по коліна.

Наталя заспокоювала:

— Постривай. Я за них за обох взялася: і за Галю, й за Харитину. Не я буду — обидві до нас прийдуть.

Одного разу п'яний Голод Пилип вернувся додому від Цимбала, розлючений новиною. Говорив йому Тихін Пахомович, що жіночі збори збираються передати на нього справу до суду. Він несамовито присікався до Галі:

— Дак ото ти так батька шануеш?.. Якісь там свої собачі закони вигадуете?.. Уб'ю суку!.. Уб'ю й відповідати не буду!.. Моє право!

— Тату, я ж нікому нічого...

— Брешеш, хвойдо!.. Жалілася вже, га? Бігала вже на батька пащекувати? Комсомолу вам мало, комуни захотілося? До хлопців під рядно... Я тобі покажу комуну!

— Тату, нікуди я не ходила, нікуди не піду.

— Мовчи, слинява, люди здра не стануть брехати!.. Стакалася з своїми бахурами!.. До Андрія до свого бігаєш! Уб'ю... с-с-волоч!.. Разом з душею виб'ю з тебе правду, гадюко!

П'яний, запінений Пилип, хитаючись, посунув на дочку. В очах наростав дикий шал. Галя зблідла й відступила до повітки.

— Тату, одумайтесь... Он люди дивляться.

Та Пилип уже пустився розуму. Всі кривди людські, все гірке життя разом устали й запаморочили йому голову. Жив, мов проклятий, недоїдаючи, не вихмеляючись. П'янів на голодний шлунок з однієї чарки, а та чарка завжди знаходилася, коли не в Цимбала, то в Колоброда. Їхнім розумом він і жив, їхню волю виконував. І часом так гірко самому було й хотілося зірвати злість бодай на дочці!

— Люди, кажеш, дивляться?.. Людей сором? А що з бахурем своїм злигалася, з каторжником отим, — те тобі не сором? А в комуни йти тобі не сором? Га?.. Я ж тобі пока-ж-жу, суку безхвоста!

Щоб сховати своє й батькове лихо від чужих очей, Галя кинулася до хати, але він ухопив її за косу, пото-

чився, впав і несамовито накинувся на дочку з кулаками. Бив її по голові й під боки, рвав волосся, викрикував погрози, сам себе розлючуючи, врешті схопився й почав місити чобітьми.

— Оце тобі... комсомол!.. Оце тобі... бахури!.. Ж-живої не випущу!.. Вбо-га... й закон... забула!.. До тічки... до собачої... пристала!.. Шкуру з м'ясом спушу!..

Тесленко Сергій саме вертався додому, коли почув несамовиті вигуки й натрапив на юрбу людей біля Голодового двору.

— Що там таке?

— Та то Пилип свою комсомолку вчить.

— Та що ви?.. П'яний?.. Чого ж ви дивитесь?

— Не наше мелеться...

Сергій розштовхав цікавих глядачів, кинувся на подвір'я, вхопив обома руками Пилипа й відкинув його геть, аж той упав на тин.

— Опам'ятайся, іроде!

Приголомшений на якусь хвилину, Пилип підвівся, роздивився й биком поліз на Сергія:

— А твоє яке собаче діло, га? Ти їй батько? Ти її годував? Я ж тобі...

Він кинувся висмикати з тину кілок.

Галя тим часом підвелася з землі, розхристана, розкуйовджена, сама не своя. Боліло все тіло, пекло на душі. Та вона не плакала: розпач заступив їй усе на світі. Порвалися останні ниточки, що в'язали її до минулого, до сім'ї... Як? Це рідний батько, ради якого вона цуралася власного щастя?

Мовчки, поправляючи волосся, не ховаючи синяків і порваної сорочки, пішла вона з свого-чужого подвір'я просто через юрбу своїх-чужих людей, як через порожнє місце. Твердо повернула до стежки, що вела на кручу, до артілі, до Ульки, до комуни, до нового життя.

Трохи згодом заглянув до Катранівки Скиба. Людина вже в літах, колишній партизан, робітник-ливарник, а потім відповідальний партійний робітник, Скиба якимось не помітив, коли минули молоді роки в боротьбі, в роботі. Була і в нього спроба викраяти хоч би шматочок особистого щастя, та й та не вдалася: натрапив на негідну, лукаву, зрадливу жінку, після якої залишилася тільки розколінка в душі та декілька глибоких зморщок на чолі. Так і приїхав Скиба до району старим

парубком, глибоко поховавши колишні мрії про жіночу ласку. Мабуть, через те він особливо любив молодь, комсомол, піонерів, якоюсь батьківською, ніжно-дбайливою любов'ю.

Комсомольська катранівська бригада вразила його своєю дружністю, молодим завзяттям, вірою в перемогу. Старе районне керівництво вважало, що на Катранівку не варт витрачати сил, бо цей невеличкий виселок над болотом не має ґрунту під ногами: мусить або розселитись, або ждати третьої п'ятирічки. А тим часом молода Катранівка самотужки вибилася живим джерелом з-під товстої, нібито мертвої кори.

Скиба не дарма заглянув до артілі. Була в нього така потайна думка: пошукати молодим ентузіастам кредиту на меліоративні заходи. Ні з ким ще тією думкою не ділився, а заїхав до артілі порадитися з новим керівництвом, чого вона варта.

Надходив вечір. Сонце сідало за плавом, в очеретах, широко мазнувши півнеба золотом і багрянцем. Скиба звелів спинити свої коні біля стайні; його вразило чисте колгоспне подвір'я, до ладу поставлені під повіткою вози, плуги, борони. На стайні залишилися тільки жеребна матка й лошиця з підбитою ногою,— решта була в роботі. Підлога чиста, перед кіньми в яслах оберемки зеленого могару. Скиба погмонів з дідом Кононом, спробував його самосаду й поспішив до будинку, здивований новиною: в складі артілі була вже комуна.

Молодь висипала на подвір'я, весело вітаючи гостя. Скиба забурчав:

— Ви що ж це, халамидники, надумали? Комуно? Без мене? Ану, покажуть тепер усе як на долоні.

Але на порозі перестрів усіх «комісар громхарчу» з ополоником у руках і заявив протест:

— Товаришу Скиба! От, їй же богу, візьму роцот, хіба ж це порядок? Каша на столі, а обідальники по двору ганяють... Куди воно годиться? — Потім він несподівано підморгнув Скибі, і очі йому засміялись у густому колі веселих зморщок.— А каша ж сьогодні знаменита! А-яй-яй... Істинно комісарська каша! Пожалуйте, товаришу.

Довелося підкоритися й спробувати знаменитої дідової каші на самих окунях. За стіл сіло чотирнадцять комунарів, з них п'ятеро старих. Це приємно вразило Скибу: вбачав у цьому здорову основу.

Гість перекинувся кількома словами з Наталею про їхню роботу в «Парадизі» і звернувся до Василя:

— Ну що? Не кортить на завод?

Василь усміхнувся:

— Є трохи. Та я не поїду звідси, доки своєї булки з піскової пшениці не покуштуємо.

— Правильно... А ти, поете катранівський, — обізвався він до Мирона, — чи скоро буде поема про комуну?.. До речі, й забув, тобі редактор гостинця передав.

Мирон почервонів, ладний сховатися під стіл. Скиба поліз до кишені й дістав номер газети.

— Ану, прочитайте. З нього, мабуть, таки будуть колить люди.

Улька, хвилюючись, вихопила газету, заглянула й голосно крикнула:

— Йй-бо, Миронове. Ось гляньте: «Мирон Тесленко». Слухайте, слухайте!

ГУРТОМ ПОДОЛАЛИ

Артіль «Червоний городник»

На низу — саме болото,
На горі — самі піски.
Під горою вже давно там
Оселились селюки.

Ну й земелька ж! Злидням впору!
Обіднілі люди вкрай.
Хоч іди в піски на гору,
Хоч з села кудись тікай!

Та взялися до роботи
Комсомольці-юнаки,
І міняється природа,
Подаються вже піски.

Ех, артіль — велике діло!
З нею ширший виднокол.
Нумо ж всі до гурту сміло:
До артілі! В комсомол!

— Йй-бо, гарно...

— От так Мирон! Ах ти ж, мрійнику кирпатий!

— Признавайся: сам писав?

Мирон соромливо усміхався:

— Ні... Вони підправили трохи... І там — знаки... Мене оті знаки плутають.

Скиба поблажливо всміхнувся.

— Нічого, вивчиш згодом і знаки. Читай більше. Перепишуй, що краще, собі в зшиток, додивляйся знаків. Я сам так учився. Тільки от що, хлопче. Вірш віршем, а треба ще й дописа доброго написати про артіль, про боротьбу з пісками, про комуну. Ми б тоді й до центру послали. Це діло серйозне... Ну, я ситий. Спасибі, діду, за кашу... А тепер ведіть мене по своїх світлицях:

Світлиці були чисті, вибілені, прибрані. Стояли в глечиках наївні польові квітки, лежали книжечки й газети. Різну зайвину було складено до комірчини. Стара Вербина дружина не витерпіла, аж хлипнула:

— Так уже живемо! Так живемо! За ціле життя в такому гаразді не жила.

— Ну, от і добре,— весело мовив Скиба.— Це ще не гаразд. Ось буде гаразд, як широкі городи по пісках розгорнете та своєї пшениці намолотите... Ну, спасибі, дівчатка й хлопці, потішили ви мене. Візьміть же й від мене подарунок... Андрію! Пошли там з тачанки забрати... Ти, здається, хвалився, що тямиш сам налагодити...

Андрій зрадив невимовно. Уже вгадував і боявся вірити, боявся помилитись. Тільки й встиг крикнути, вибігаючи надвір:

— Та невже?.. Ну, це вже...

Трохи згодом він і Василь, радісно схвильовані, внесли до приміщення коштовний подарунок Скиби — радіоприймач.

XIX

Цимбал Тихін Пахомович якось ураз потьмарився, знітився, зігнувся, мохом і цвіллю припав. То, було, ходив селом, наче ясний місяць: червоне обличчя сяло, очі радісно здіймалися до неба, пухнасте сиве волосся світилося промінцем: чистісінький Миколай-чудотворець! А після зборів колгоспу, після Василевого виступу втратив святобожний дідок колишній ґрунт під ногами й не знав уже, на яку ступити.

Вийшов того ж дня на вулицю, спробував закидати по-старому:

— Отакого, звиняйте, діждався... Праведно сказано в книзі Іова, глава 12: «Посміховиськом другові моему став я, що на бога покликався, посміховиськом став чоловік справедливий і невинний...»

Та собі на диво побачив тепер «справедливий» і «невинний» Цимбал, що нікому не потрібне його поси- лання на бога й на святе письмо і що він справді став посміховиськом для людей.

І враз почорнів Тихін Пахомович, знітився й щез: за- ліз до хати, як жук-гноювик до нори. На його щастя, голова сілради Соломаха не поспішав з катранівськи- ми справами: було й своїх доволі.

Ранком у неділю постукав Цимбал до Гори: не любив Гора, щоб його одривали від роботи в будні. За високим острівком Гориного двору, за ворітьми, казилися з люті два собаки на цепах. Увесь двір якомсь похмуро, вороже поглядав на вулицю, на сонце...

Здавалося, не вистачало ще навколо глибокої канави з водою й мосту.

Вийшов до воріт Гордій Гарасимович, подивився в щі- линку, прохрипів:

— Це ти, Тихоне? Що тобі?

— Пусти. Важлива справа.

Гора взяв ближчого пса на коротший цеп і відсунув хвірточку.

— Заходь, гостем будеш.

Цимбал скоса подивився на лютих сторожів, що плигали на припоні, і йому мов приском сипнуло за ко- мір.

— Боронь боже, як зірвуться, Гордію Гарасимовичу...

— Не бійся, не зірвуться. А вже як сам спущу — амінь! Горло перегризуть!

Повів його на свою половину. Рублені хліви, рублена комора, рублена дебела хата з товстенного моченого ду- ба здавалися величезними залізними скринями, де хоро- нилося Горине добро: до речі, на вікнах міцні дубові віконниці, а зсередини залізні ґрати. Під хатою погріб. У хаті дубові лави, дубовий стіл, ліжка, скриня. Чорні, похмурі боги непривітно дивилися з покутя, мов на страшному суді.

— Говори твою важливу справу.

— Виручи, Гордію Гарасимовичу, забери моє ха- зяйство.

— Що ти? Чи ти в своїм умі?

— Звиняйте, що ж мені далі робити? Орати я вже не в силі. Нащо мені коняка, корови, парники? Що даси, то даси, а мене визволиш...

— Та я не про те. Орати тобі вже не дадуть, хоч би

ти й хотів. А майна твого мені й даром не треба. Сам же чув: «Порушити клопотання виселити за межі».

— Ну, то що? Я ж іще хазяїн? У сільраді є ще яка-така рука, затримають. Поки ще надумують виселяти, а я зіб'ю сяку-таку копійчину та й був такий. Сам же знаєш: Колоброд утік не з майном, а з червінцями.

— Слухай, Тихоне, ти мені цього не говори. Я нічого не чув, нічого не знаю.

— І кабанів у нього не купував?

— І кабанів не купував. І — ти знаєш що? Ти краще йди собі від мене. Нічого з того не вийде.

— Гордію... Ми ж понад півста років поруч хазяїнували, один одному допомагали...

— Іди, йди собі з богом... Я думав, у тебе щось серйозне.

— Ну, хоч скажи... Я знаю, що ти не для себе купував. Хоч скажи, кому продаєш...

— Сказав уже: іди собі з мого двору.

— Слухай: ти ж і сам не вічний; і про тебе на зборах говорилося...

— Не лякай, не боюся... Все мое при мені. Двір покину — сім'ю заберу, — з мене на мій вік стане.

Тихін Пахомович гірко похитав головою.

— Ех, ти... Осліп еси, гордий чоловіче! На сім'ю свою покладаєшся? В ній думаєш довіку панувати? Побачиш! Завалиться твоя сім'я тобі на голову та й тебе задавить.

— Іди вже, йди собі, не каркай... Пророк який знайшовся! Дурнем ти був, дурнем і пропадеш. Доки люди вірили в бога, тоді й твій час був. А тепер кому ти потрібний?

Цимбал блимнув водянистими очицями й злісно зашипів:

— Я піду. Але слово мое згадаєш. Про жіночі збори вже чув?

— Мені ті жіночі збори — тьху!

— Отож, звиняйте, і на тебе буде тьху! Харитині вже закрутили голову... Вона подає на розлуку з Антоном. Ти знаєш про це? Іде до артілі, до Андрія... А як піде вона з двору, то й Антона не вдержиш.

Гора підвівся з лави як хмара, мало не до стелі головою дістав. Розкрив рота, аж свистіло з грудей, а гострими очима прибив Цимбала до дверей:

— Брешеш!

— Собака бреше.

— З-задавлю!.. С-своїми руками задавлю, а не пу-
щу!.. Моя сім'я!.. Я тут хазяїн!

— Нема тепер такого закону... І в своїй сім'ї ти не
хазяїн... Хи-хи... Піде до артілі, ще й свою частку господ-
рства забере.

— Геть звідси... Ворона!.. Щоб і духу твого не було!
Ще слово скажеш — собаку з цепу спушу.

Цимбал вискочив на подвір'я й помчав до хвірточки,
гнаний жахом, озираючись на псів, що рвалися з цепів,
аж харчали. Біг і шептав:

— Пом'яни, господи, царя Давида і всю кротість
його... Осіни, спаси й схорони твоєю благодатію...

Гора довго ходив по кімнаті, відсапуючись, часом аж
скреготав зубами... Так он воно що. Враз йому відкри-
лися очі: пригадав усе, чого досі не помічав або й помі-
чав, та не розумів. Забита, затуркана Харитина остан-
нього часу вище й вище підводила голову, сміливіше
дивилася свекрові в вічі, іноді навіть суперечила, чого
ніколи в його сім'ї не було. Навпаки, Антін щодалі дуж-
че червів, горбився, хмарнів... Що ж це таке?.. Значить,
правда?.. Значить, гадина може й сина одняти?..

— Уб'ю!..— скаженів Гора.— Моя влада, моя й сила!

Заспокоївшись трохи, покликав Антона. Син увійшов,
мовчки став, похнюпившись, біля порога. Глянув на ньо-
го Гордій Гарасимович, і в грудях йому ворухнулося
щось ніби схоже на жалощі... Зовсім так, як було з
хворою конякою або з волон: «Робити треба, а воно
хворіє... Збитки ж...»

Аж тепер як слід помітив Гора зажурене, зеленкувате
обличчя Антона, насупився й запитав:

— Що тобі?.. Хворий?

— Та... ні...

— Чого ж ти такий... дохлий?

На запитання не одержав відповіді.

— Де Харитина?

— Пішла на село.

— До кого?

— Та... мабуть, до Побігайла.

Боявся сказати. Знав, що Харитина побігла на гору,
до артілі, до Наталі на пораду. Знав, до чого воно
йдеться, й сам не смів глянути в очі правді.

Батько помітив ці вагання, цю розгубленість, і гнів
знову затопив йому груди.

— Хто дозволив? Чому в мене не поспиталася? Ти куди дивишся? Ти знаєш, куди вона бігає?

Антін мовчав, похнюпивши голову. Батькові ворухнулося почуття огиди: «Гнида!»

— Ти знаєш, що вона почала вчашати на ті собачі жіночі збори? Це правда?

Антін іще дужче похнюпився, мов під важким тягарем. Батька розбирала лють.

— А-а?.. Значить, правда? Випустив уже суку з рук? — з притиском засичав Гордій Гарасимович, аж слина йому запінилася в кутиках волохатого рота.— Ах ти ж бабська посміюха, соплива гнида! Ну, що ж я тепер робитиму з вами?

Антін несміливо підвів голову, й на обличчі йому відбився вираз глибокої муки: ось-ось заплаче.

— Тату... пустіть нас з двору... Нам нічого вашого не треба.

Гору наче в груди що вдарило. Випростався, потемнів, ухопив Антона за блаженський піджачок і так затряс, що синові аж зуби заклацали. Кричав мов несамовитий:

— Що? Пус-стити?.. Двір порушити, сім'ю?.. Уб'ю, стерво!.. Обох живими в землю закопаю!

Опам'ятався, випустив його врешті з рук. Антін ухопився за одвірок, щоб не впасти.

— Та-ту... Убийте, не мучте... Однаково мені не жити без неї...

Він заплакав. Батько розгубився й понизив голос. За життя свого він звик ламати руками підкови, гнути дуги, але з гнидами воювати — то бабська справа.

Похмуро, з огидою оглянувши сина, запитав з притиском:

— Значить, он уже куди пішло?.. Розлукою лякає? Антін мовчав.

— Ну, так слухай же... Підбери соплі, оговтайся... З двору я вас не випущу, так і скажи їй. Я сорок років життя свого поклав на цей двір, на сім'ю. Революція царя змела, панів змела, куркулів позмітала, а Гора був і є. Бо до Гори не прикопаєшся, він не мав найманої сили. У Гори трудяща сім'я. Ніхто не може заборонити людині працювати. Тепер он скрізь ударники пішли: ми самі собі ударники. І доки вся наша сім'я вкупі, нам революція не страшна. Не пушу! — підніс він знову голос, крикнувши на всю хату.— Розумієш?

— Вона вже... не послухається... Піде...

— Не піде!.. Чуєш?.. Від мене не пі-де!.. Я тут закон!
Ну — геть мені... миршавий!

Залишившись сам у хаті, Гора мотався, як вовк у клітці, і думав: невже? Невже й до нього черга дійшла? Шістнадцять років революція десь там навшпинячки ходила поза його двором, а тепер владно розчиняє двері до самої хати... І хто б подумав? Харитина!

Пригадав, як довго вибирав собі невістку, синові жінку. На всю Катранівку не було такої придатної, як Харитина. Сирота, вихованка Цимбалова, тиха, слухняна, роботяща,— золото, а не дівчина! Тільки й вади було за Андрієм упадала... Взятися вони тоді гуртом за Андрія, вижили його з села... Вернувся!.. З'їв Силу Давидовича, з'їв Колоброда, Цимбала, з'їв непомітно, мов і не він... Тепер на нього, на Гору, націлився...

Пригадав Гора зятеві слова:

«Так-то так... Але ж Андрій може вам і сім'ю розвалити».

Аж застогнав з люті:

— Ну, попадешся ти... до моїх рук!.. Господи!.. Сорок же років!.. Жили з себе вимотував, сина в домовину загнав, жінку до землі пригнув. Чого хотів, того досяг, а тепер...

Визирнув у вікно: Харитина!

Іде, мов танцює, і на обличчі усмішка... Змія люта! І як це він проморгав? Коли це вона знову з тим каторжником знюхалася? У-у-у... шельма!

«Не по-пу-щу... В сиру землю закопаю, а не попущу».

Виглянув у сіни.

— А зайди-но до хати на хвилину.

Увійшла сміливо, голови не схиливши.

— Що вам треба?

Хотів почати здалека, щоб загнати на слизьке, допитатися правди, але глянув у спокійні, тверді очі й побачив: не вона! Не його невістка, не колишня затуркана наймичка, а нова якась жінка, готова боротися з ним, з самим Горою! Тоді він відкинув усякі хитрощі:

— Ти вже подала заяву до того... як його... до загсу того собачого?

Вона трохи зашарілася вся, ніби злякалася, та зразу ж узяла себе в руки. Сміливо глянула свекрові в очі:

— Подала.

Зціпив кулаки, аж нігті в долоні вп'ялися.

— Що ж це ти? Двір хочеш на шматочки розтягти? Сім'ю розвалити?

— Мені вашого не треба. В чому прийшла, у тому й піду.

— А си-на?.. Суко безхвоста!.. А си-на?

Тінь огиди пробігла вродливим обличчям Харитини.

— Заберіть його собі... Він мені без надобності..

— Заберіть?.. Як же я його заберу, повіє ти безсоромна?.. Присушила, причарувала, всю силу забрала, з батьківських рук вирвала?

— Ви не лайтеся, не маєте права.

— Я тобі покажу право!

— Годі, більше не покажете. Сьогодні ж піду від вас в артіль.

Гора, як звір, стрибнув до дверей і взяв їх на заціпку. Аж запінився:

— Не пі-деш!.. Нікуди ти звідси не пі-деш!..

Харитина зблідла, але вимовила твердо й застережливо:

— Ви, Гордію Гарасимовичу, ці штуки покиньте. Ваших кулаків я більше терпіти не буду. Досить. Там мені так і сказали: як не прийдеш через годину, візьмемо зброю й підемо виручати... Собі ж на голову лихо накликаєте.

Гора вхопився за одвірок. Дивився на невістку страшними очима, мов спалити її хотів. Зуби зціпив, аж скреготіли.

— Ага!.. Дак ото ти так?.. Із зброєю, кажеш?.. Наперед умовилися?..— Він раптом ухопився за заціпку, але рука зірвалася: трусився, як у пропасниці. Врешті широко розчинив двері.

— Іди!.. На всі чотири вітри!.. Щоб і духу твого не було!.. Забери своє барахло і зразу ж — геть!

Сам рвучко подався на другу половину, покинувши обоє дверей навстіж.

У другій хаті Гориха з Варкою поралися біля печі; Демид з Антоном сиділи на лаві й тихо розмовляли. Обидві жінки при вході Гордія Гарасимовича заклакли з рогачами біля порога; сини зірвалися на ноги й стали, схиливши голови. Гора опанував себе й майже спокійно мовив:

— Там Харитина надумала кидати нас... Нехай іде — в чому прийшла. Не забороняю... Жодної ганчірки своєї не дам... Сам перевірю.

Антін шарпнувся був з місця, та батько знов придавив його своїм олив'яним поглядом. Роздратовано кинув:

— Не забороняю... Нехай іде, і щоб жодна душа й до порога не проводила... Чуєте? Уб'ю! Сидіть і не рипайтеся!.. Нехай іде, хвойда, з нашого двору... На всі чотири!

Задиханий, лютий, вийшов з хати, хрюпнувши дверима. Обійшов подвір'я злий, захмарений. Раптом ухопив дрюка й почав шмагати Хапая:

— Уб'ю!.. Все порішу й двір попелом по вітру пушу!

Лихий, оскаженілий собака борсався на цепу, вив, кусав палицю, кидався на Гордія Гарасимовича, аж хрипів з люті. Очі йому налилися кров'ю, й шерсть на спині стала сторч. У хаті стара Гориха хрестилася перед іконами:

— Господи боже... Зійшов з глузду старий! Царю небесний... Богородице-діво, радуйся...

Харитина тим часом пішла до хижки й, схвильована, похапцем переодяглася. Тремтячими руками шукала свою стару, блаженську сорочку, спідничку, керсетку, дівочу хустку. Усе таке вбоге, латане-перелатане. Добре, хоч випрала, на згадку берегла.

Скинула тестві черевики: своїх не було. Усміхнулася: боса прийшла, боса й звідси піде. І тоді раптом їй стало легко й радісно.

І як це вона могла витерпіти два роки цієї куркульської неволі? Як могла вона, бідна наймичка, спокуситися проклятим хазяйським хлібом, проклятими достатками, ганчірками? Годі!.. Нічого й нікого їй тут не жаль... Усе їй огидне. А понад усе Антін... У-у! Гнида!

Наділа врешті свою стареньку спідничку... Мила спідничка! Перша дівоча власна спідничка, не з хазяйчиного дрантя перешита... Наділа керсетку... Люба керсеточка!.. Хоч і латана-перелатана, а в ній же вона колись Андрієві сподобалася... Згадала берег, шовкову траву, калину, зоряні ночі, гарячий шепіт...

— Андрійку, щастя мое...

Та це тільки на одну мить. Зразу ж притлумила знадливу мрію:

— Ні, ні... Моя весна вже одвіла, мое сонечко закотилося. Нікому не стану впоперек шляху... Нехай з іншою буде щасливий... Наталя каже: «До міста... вчитися». Господи!.. Чи ж може вона стати впоперек дороги.

Галі? Хоч і батькова дочка, а доля однакова: найми, робота, злидні...

Зітхнула радісно. Постало в уяві, як боязко стежила Галя за нею й за Андрієм. Як намагалася приховати від неї, від усіх своє ніжне, соромливе кохання! Хотілося сказати їй:

«Не бійся, сестричко, не відніму. Міцно візьму своє серце в руки, стисну, щоб не борсалосся, й поступлюся. Будьте щасливі!»

Вийшла в сіни, глянула на себе й засміялася: така маленька, така убога, така своя, давня наймичка...

— Іду...

Кинула погляд крізь розчинені двері до хати, хотіла попрощатись, та язик занімів. Стоять Гориха й Варка з рогаками, суворі, чужі, мов на варті Гориного хатнього щастя. Закляк позаду їх такий же ворожо-наїжачений Демид, насупив брови. А поруч нього Антін, жалюгідний, осоружний, низько звів голову, боїться й глянути: воля батька — закон... «Його сім'я — його держава...»

Вільно зітхнула, мов тягар який скинула.

— Іду!..

Розчинила сінешні двері й весело рушила назустріч сонцю, ясному небу, жаданій волі... Швидше, швидше з цього проклятого двору...

І раптом... щось ззаду заgrimіло, завило, заревло, брязнуло, здійнялося вихором, бурею,— ледве встигла глянути: від острішка летів лютий, оскаженілий Хапай; за хату, пригнувшись, біг від нього, ховаючись, старий Гора. Вона хотіла тікати, хотіла крикнути — одняло ноги й голос. І враз страшним ударом собака збив її додолу. Клацнули щелепи, гострий заячий крик на мить розітнув голубе сонячне повітря; моторошна жива купа покотилася по двору й повільно затихла в судомі, у гарчанні...

Тоді з-за хати вискочив з костурякою страшний, розкуйовджений Гора, з сіней бігли Демид і Антін з рогаками, кричали й ойкали Гориха й Варка.

Трое мужчин прискочили до оскаженілого пса, били його по хребту, тягли за ноги. Уп'явшись Харитині в горло, Хапай мов заляк: заплющив очі, зціпив зуби й наче слухав, як булькала гаряча людська кров йому під сухим язиком.

Антін несамовито завив, кинувся до сарая, де стояла дровітня з сокирою, вихопив сокиру й з нелюдською

силою ударив собаку обухом по голові. В повітрі глухо хряснуло. Хапай розімкнув щелепи й повалився набік...

І ще бачив Антін: біле-біле, як пелюстки водяної маківки, обличчя і жахом перекошений рот, а на нижній, тоненькій шиї...

Він скрикнув і впав непритомний...

Харитину поховали. Антона забрали до лікарні: збожеволів. Гора, Гориха, Демид і Варка в один голос розказали, як сталося нещастя. Всі вони були в хаті, а Антін саме пса перев'язував: ремінець, мабуть, перетерся. У цей час вийшла Харитина в незвичайній одежі... І що їй сталося, що вона в таке дрантя переодяглася?.. З нього й пішло все: собака не впізнав, вирвався з рук...

Ховала Харитину комсомольська бригада на горі, на новому кладовищі. Плакали дівчата й хлопці, плакав Андрій, виголошуючи промову:

— Не вирвали тебе живою з проклятого куркульського двору — не віддамо їм мертвої. Лежи тут, біля нас. А ми навколо ще дужче з'єднаємося для боротьби з старою Катранівкою...

Гориха принесла Харитині новеньку сорочку, спідницю, керсетку на поховання. Та не взяли дівчата нічого, викинули за поріг. Зібрали самі: хто сорочку, хто спідничку, хто стрічку, — як дівчину, хоронили. Павло Мельник із загсу виписку привіз, до труни поклали: «Харитина Бідник такого й такого числа взяла розлуку з чоловіком своїм Антоном Горою...»

Секретар комсомольського осередку Андрій Таран комсомольську книжечку приніс: у ту ж неділю вранці Харитина заяву до комсомолу подала, і тоді ж осередок ухвалив — прийняти.

Лежала Харитина в труні, як до вінця, тільки обличчя білою наміткою навіки закрито...

І так гірка доля Харитинина вразила дівчат і хлопців катранівських, що в день похорону поступило шість нових заяв до комсомолу.

XX

Буркун скосили й приорали. Люпин зацвів і коливався, як голубе море в золотих берегах. Городина на дослідних грядках вражала своїм буйним ростом. Під

кучерявим листом зачервоніли-запишалися перші баклажани. Саме тоді помітили, що чиясь шкідницька рука намагалася повірити розсаду. Комсомольці запровадили обходи й сторожу.

Галя вирушила рано з двору на зміну Степанові й Савці, що вартували вночі. Глянула на степ і вже не могла одвести очей. За Вовчими Кучугурами вставало сонце. Вмивалося, бризкало з-за обрію цілими пригорщами золотих скалок, утиралося прозоро-білими хмарками, гаптованими по краях ніжним багрянцем. Пара важких, цибатих, сніжно-білих лелек з трауром на крилах і на хвості пролетіли на болото, де жаби давали свій ранішній концерт. Ночувальники біля Вовчих Кучугур, мабуть, розвели вогонь з вогкого бур'яну. Ясно-рожевий, пухнастий, кучерявий дим здіймався проти сонця велетенським букетом левкоїв.

Галя задивилась, і серце заспівало мовчазний, радісний гімн.

Сімнадцять років!.. Людочки!.. Як гарно жити, який радісний ранок, як в унісон б'ється серденько!.. Сімнадцять років!.. Чому ж вона досі не помічала всіх радощів буття, боротьби й перемоги? Так, так — і боротьби й перемоги! Чому досі так боязко, так несміливо ховалася в юрбі товаришів від очей Андрієвих, за спиною Ульки? (Мила Уля!)

Нахилилася й зірвала волошку (люба волошка!). Звідкіля її вітер заніс? Замислилася й почала обривати пелюстки.

— Любить, не любить... любить, не любить...

Ой, що це вона? Зовсім як у книжці, що недавно читала з Улькою. Чудасія!.. Опустила квітку, а руками — нишком: «...Любить, не любить... любить...»

Раптом радісно засміялася, аж долонями по-дитячому сплеснула:

— Таки ж любить!

Глянула, а сонце саме випнулося з-за бугра, сміється, капосне! Аж зашарілася з сорому, наче воно таємницю підгледіло.

А може ж, і не любить?.. За що б її любити?.. Улька — така шалена дівчина! — іноді розжартується, кине тебе цілувати її та все: «Ой яка ж ти, Галя, красуня! Які в тебе оченята, яке личко! Коли б я була Андрієм...» — «Улько! Цить!..» Отака скажена. А Галя

смуток бере. Коли б вона хоч трошечки схожа на Улю... Ото дівчина! У школі побувала, газети читає, з самим Савкою як зчепиться, то й той тільки огризається... А вона ж, Галя, в наймах виростала, крадькома грамоти навчилася, тільки-тільки починає в книжках розбиратися. Ой, як же хочеться все знати, все вміти, щоб і кожному... щоб і любий...

Знов зашарілася й засмутилася: така дурна! Про що думає. Мало їй і так клопоту з ним...

Згадала, скільки перемучилася, як Савка дав їй отого клятого папірця на Андрія... Легко було йому казати: хоч покажи, хоч приховай... Плакала, ночами не спала, а таки приховала. Гнівалася, обурювалася й жаліла, а потім раптом сама собі призналася: «Люблю й такого... адже він тепер уже не такий».

Та відтоді почалися нові щоденні муки. Савка Колоброд використовував їхню таємницю, де тільки міг, сіяв попід рукою брудні натяки, робив закиди, плів хитру павутинку, обплутуючи Андрієве минуле.

Дехто ладен був би викинути Савку з осередку, та він так уже старався, що в багатьох виникала думка: «Будуть з хлопця люди...» А сам Андрій обминав це питання: боявся, щоб йому не закинули помсти з ревнощів.

Якось Мирон читав їм у комуні Шевченкового «Невільника». Дівчата й хлопці задумалися, зажурилися. Лагідним, тихомирним акордом прозвучала остання картина — Ярина побралася з сліпим Степаном, сім'я, дітки... У Галі в серденьку десь глибоко-глибоко ворухнулося радісне чуття: і вона б... і їй коли б...

Та більшість не могла подолати легенького смутку: хоч як нехай прикрашує поет цю ідилію, а воно ж таки каліка! Навіки сліпий!

Павло навіть повторив журливо:

— Таке-то, товаришочки... Сам Тарас Григорович пише: «Бо не було того дива, може, споконвіку, щоб щаслива була жінка з сліпим чоловіком...»

Серце Андрієві щільно вхопила туга: «Не було й не буде...» Мабуть, і всі інші були такої ж думки. Тільки Улька вперто заперечила:

— А мені здається, Ярина ще дужче любитиме сліпого Степана, бо-він вернувся до неї героєм. Люблять не за самі ж карі очі...

— Еге ж... — глузливо підхопив Савка. — Любитиме з півроку, доки не набридне служити за поводиря. Та

ще ж і те візьміть: який там з його герой? Що очей по-дурному позбувся? Нещасний каліка, а не герой.

Улька визвірилася:

— Ну, ти вже... Звісно, ти ніколи нічого не позбудешся. Он бач, який писок нагуляв!

Савка не змовчав і нахабно кинув:

— А то краще руку чи ногу з дурного розуму зламати?

— Слухай, Савко, прикуси язика.

— А я тебе возом зачепив?

— Ну, годі...

— Ні, почекай! Я не розумію, чого це в нас в осередку бояться про це прямо сказати. Кожен про себе думає, а не скаже... Чому Андрій досі не розповів нам, де він свою руку подів?

Андрій аж ніби почервонів (це кожен помітив) і нехотя відповів:

— Я вже казав: руку пошкодив у бою, був поранений кулею... Досить з тебе?

— Ні, не досить. У нас на робітфаку був такий субчик; ходив шкутильгаючи; ногу, каже, пошкодив у бою, був поранений бандитами. А він, виявилось, тільки й бував у боях із горілкою: п'яний упав у канаву й зламав собі ногу.

— Я горілки не п'ю.

— Та годі, Савко! Що це за паскудство?

— Ні, заждіть,— трохи ображений, мовив Андрій.— Я не з тих, що байки розказують. От ви вже не раз приставали: розкажи та розкажи. Ну, що ж, слухайте. З усього нашого загону залишилось тільки п'ятеро. Чотирьох тяжкопоранених одвезли до госпіталю без пам'яті. Живі вони чи померли — я не знаю. Як встануть, то й розкажуть.

Савка хитро, по-змовницькому, подивився скоса на Галю й кинув:

— А може, вже й розказали...

Галя аж похолола з цього натяку. Та Андрій відповів на диво спокійно й стримано:

— Може, вже й розказали. Та не в тім річ. Тут порушили, може, й навмисне, цікаву тему: геройство, каліцтво й кохання. Давайте говорити прямо.— Він на хвилинку запнувся, але переміг себе.— Калік, звісно, не кохають: їх тільки жаліють. А героїв — каже Улька —

люблять тільки за їхнє геройство. Я не хотів би такого кохання.

— А ти думаєш, що ти герой? — глузливо запитав Савка.

Андрій допитливо подивився на нього, мов на кузьку, що перетинає шлях, і нічого не відповів йому.

— На мою думку, геройство здебільшого обумовлене стільки ж особистими властивостями, як і соціально-класовими, політичними причинами, оточенням, обставинами. У бою часто виняткове геройство являють дуже звичайні люди. Ну, от уявіть собі, що повернеться такий герой додому і його покохає дівчина тільки за його геройство. А він собі звичайнісінька людина. Чи будуть вони щасливі? Ні, Уленько,— м'яко й трохи журливо закінчив він,— мені такого кохання не треба. Я хотів би, щоб мене покохали такого, як я є, буденного, повсякчасного...

Галя сиділа вся червона, не наслідуючись підвести очей: боялася, що все на обличчі прочитають. Думала: «Не треба, Андрійку! Замовчи, не хитруй! Краще забути ганебний випадок. Хіба не буває помилок? І хіба ти не заслужив поваги собі тут, в артілі?»

Все це згадала Галя, йдучи до Вовчих Кучугур, і ще раз подумала: «Ні, треба щось придумати. Треба уберегти Андрія від ганьби, від небезпеки. Савка щось надумав, це ясно. І записку передав їй неспроста».

Глянула навкруги — і знов повеселіла. Дорогу їй перетнуло голубе море люпину. Ох, і ясне ж та веселе море! Хвилі по ньому ходять, і тисячі золотих бджілок дзвенять-співають, голубу насолоду п'ють, а зверху така ж голуба височінь...

Галя й сама незчулася, як вплела й свій срібний голосок у величний акорд радісного ранку:

Тече вода з-під явора,
Яром на долину...

І раптом десь за люпином зарипів дисонансом до мелодії хрипкий голос:

...Пишається над водою
Червона калина...

— Ха-ха! Степане, ти?

— А що? Хіба погано?

— Та зовсім же невлад, дивак ти такий.

— Гм... Ну, як моє невлад, то я з своїм назад.

— А де ж Савка?

— Хіба не зустріла? Він, мабуть, пішов уже. Ну, дивися ж, не засни тут. У нас усе гаразд.

Розійшлися: він до двору, вона до Кучугур. Глянула на лозу: ой леле! От де росте швидко!.. Ступила ближче, а з кущів Савка.

— Добридень, Галю...

Аж шарпнулася була назад, насупилася. Ці постійні Савчині залицяння нервували її: помітили їх уже всі товариші, помітив Андрій, почав скося поглядати. Хотіла вже дівчина круто повернути назад, хоч би й додому, та Савка перехопив її рух.

— Не бійся, Галю, навмисне залишився: діло є!

Чемно розіслав на землі під кущами свій піджак. Глянула вона на нього й похолола: з внутрішньої кишені піджака виглядали якісь папери, а з ними знайомий конверт... Пригадала сіни, Гаврила Гавриловича...

«Це ж іще не все. Я до неї й свою бумажечку змики-тив...»

Поспішила сісти, прикриваючи кишеню, збентежено збираючи думки в один вузол... Яку ще там капость придумано Андрієві?.. Що робити, як перехопити?

Савка обережно сів поруч і заговорив запобігливо й улесливо:

— Ти, Галю, сторонисься мене, бо ще не віриш. А я ж серйозно... Я тобі не Андрій. І що таке справді Андрій? Ви всі носитеся з ним, а він хитрує, одмовчується. Та я ще введу його на чисту воду! Ти от послухай. У мене є в районі, в комсомолі, міцна підтримка. Як Андрія викриємо, то я стану за секретаря... Подумаєш, велике діло — Андрій. І без нього поведемо справу... І — слухай, Галю... Я серйозно. Я б хотів... Ти підеш за мене, Галю?

Галя слухала краєм вуха. Серце їй калатало. Вона сиділа якраз на кишені Савчиного піджака й лівою рукою обережно витягала конверта. Усі думи, всі чуття зосередилися на цьому: швидше б, швидше...

Відповіла розгублено, не вдумуючись, аби щось казати:

— Та що ти... Я той... Я не знаю ще...

Савка присунувся ближче.

— Слухай, Галю... Ти не думай, я не босяк якийсь... Батько залишив мені двадцять золотих п'ятьорок. Це як підмога. А там далі — видно буде... Галю...

Він раптом обняв і притис її до грудей, цілуючи. І в цей момент побачив Андрія.

Андрій знав, що Галя йде на сторожу,— хотів урешті поговорити з нею щиро. Думав: годі з собою боротися,— не перебореш. А може ж, воно й не завадить... Може, й одноруким особисте щастя не заборонено...

Пішов у поле, щоб побачитись, і натрапив на парочку. На мить остовпів був, спалахнув, гірко скривився; потім круто повернув назад і сховався за кущами.

Савка побачив його, зніяковів; ледве-ледве не зірвався з місця. Та Андрій уже зник, і тоді Савці вдарила в голову радісна думка: «Це ж і добре, що він побачив, а Галя не помітила. Так і треба».

Галя тим часом борсалася в обіймах, червона й роздратована:

— Пус-сти!.. Нахаба!.. Як ти смієш?

Вирвалася, схопилася на ноги. Серце сполохано билосся, а в голові радісно дзвеніло: «У мене тепер!.. У мене в кишені!..»

— Галю, почекай...

— Одчепись!

— Галочко!

— Геть, осоружний!.. Очі б мої тебе не бачили!

— А... То ти так?.. Гляди ж, каятимешся!

Вона кинулася до люпину й побігла стежечкою доганяти Степана. Вихором крутилися думи: «Коли б не помітив, не догнав, не одняв...»

Ледве добігла до колгоспного подвір'я, заховалася до порожньої кімнати й тремтячими руками витягла знайомий конверт, а з нього папірчик... Зразу ж упало в вічі: фірменій бланк, а не машинка... Прочитала і ледве не зомліла. Кинулася до канцелярії шукати Андрія, Улька, Павла, Василя — всіх, кого хочете, аби тільки швидше сказати, виявити, поділитись.

У сінях з розгону наскочила на товсту, засапану, невисоку людину в старенькому пальті, в заяложеній кепці.

Галя зніяковіла:

— Вибачте...

Він повернув до неї червоне, сите, добродушне обличчя.

— А, будь ласка. Мене не заб'єте. Я м'який... Де тут у вас канцелярія?

Це був майстер по артезіанах Василь Михайлович Жирков, що приїхав на виклик професора Луценка.

Підійшов Андрій. Комсомольці непомітно переглядалися, коли Жирков подав записку Степана Кузьмича. Не такого вони майстра ждали. Такі з вигляду бувають підрядчики, а не майстри.

Андрій нерішуче закинув гостеві:

— Як же це ви так... без попередження й договору?.. Вам нічого не писав Степан Кузьмич?

— А що там писати? Артезіан, кажете, треба рити? Гаразд! Є таке діло. Буде артезіан.

— Так у нас же... Ми ж молода артіль. Ні коштів, нічого.

— Ви ж подумайте!.. Як це так — нічого? Труби, мені казали, є? Струмент є? Люди є?.. Чого ж іще вам треба?

— Що є, то є... А от грошей зараз і нема...

— А я хіба прошу у вас плату? Ви ж подумайте... Буде вода, будуть гроші, тоді й заплатите... Кімната знайдеться? Хліба шматок знайдеться? Ну й годі про це.

Андрій почав усміхатися. Усміхались і всі комсомольці, Верба, дід Лука. Гість припав до вподоби.

— А як води не буде?

Василь Михайлович зробив круглі очі й здивовано захрипів:

— Як це так не буде? Та я на своїм віку сорок дев'ять артезіанів вирив,— ви це знаєте? Тридцять п'ять до революції, а чотирнадцять — після. І сказав собі так: «Добре! Перервуся, а п'ятдесятий вирию. Щоб по одному на кожен рік життя мого!» А вопи, собачі діти, там, на Кавказі, що придумали! Механізували всю цю справу... Ви ж подумайте... А я ж що маю робити, га? Повинен я чи не повинен п'ятдесятий вирити? Ото й поїхав сюди.

— А то нічого, що в нас тут справжніх робочих немає? Самі-ось думаємо...

— Самі? Гаразд. Самі хлопці й дівчата? Ще краще. Та я з такими на той світ діру прорію. До самої Америки!

Хлопці сміялися.

— О ні, нам так далеко не треба. Нам тільки до води.

— Добре. Буде вода. Вже коли Степан Кузьмич сказав — буде вода, значить, буде!

Всі радісно загомоніли, заворушилися. Коли надійшов незабаром і сам Степан Кузьмич, його обсіли, як горобці грушу.

Зразу ж вирушили в поле, на місце, облюбоване для першого колодязя. Василь Михайлович вийняв з кишені рулетку, обміряв труби.

Луценко вийняв і свою записну книжечку.

— Перша вода на сорок третьому — сорок четвертому метрі...

— Ні, ви мені краще на сажні.

— Гаразд. Перша вода на двадцятому сажні — слабка, звісно. Друга — на сорок четвертому. Третя, фонтанна, — на вісімдесят першому сажні.

Колгоспники слухали все це, мов казку. Чи він туди під землю лазив? Але по тому, як уважно записав Василь Михайлович цифри, всі бачили, що це не на вітер сказано.

— Значить, труб вистачить. Гаразд. А які ґрунти проходитимемо? Не буде кременю?

— Ні, — впевнено відповів Степан Кузьмич, перегорнувши сторінку.

Комсомольці тільки переглядалися, зворушені цими точними цифрами й визначеннями. Дід Лука протовпився аж до Степана Кузьмича, ще й шапку чомусь зняв, мов до самісінького храму науки зайшов.

— Степане Кузьмичу, дозвольте сказати слово.

— Прошу.

— Ото все так і буде, як записано?

— Все так і буде. Та ви от Василя Михайловича запитайте. Він уже близько півсотні артезіанів викопав, нехай скаже, чи помилилася наука хоч би раз.

Василь Михайлович щось швиденько прикинув з олівцем у руках і врешті оголосив:

— Такі шари пройти — одна забавка. Сто сорок робітних днів, себто п'ять з половиною місяців, — досить. На 1 грудня дамо воду.

— Правильно. Коли взяти восьмигодинний день...

Комсомольці захвилювалися.

— Як це — восьмигодинний день?.. У такій справі?

— Нема на це нашої згоди!

— Голосую проти вихідних!

— Пиши! На дві зміни працюватимемо! День і ніч робитимемо, а скоротимо строк!

— Буде вода!

— Ох і товаришочки ж...

— Буде вода!

— Буде вода, буде й хліб!

— Ну, вже ж як і докопаємось! Півгектара самих квіток посаджу!

Андрій звернувся до майстра:

— А ви, Василю Михайловичу, не протестуйте проти таких темпів?

— А чому ж?.. Можна! Ви ж подумайте... з молоддю все можна! Три з половиною місяці? Добре, так і запишемо.

— Мироне! Пиши дописа до газети й наші зобов'язання. Викликаємо на змагання рокитянську артіль...

— А я не спішив би,— почувся з юрби голос Савки.— Це не реальний план. А як ми натрапимо під землею на камінь? Хіба не буває такого? І нас ніхто не похвалить за такий визиск робітної сили: три з половиною місяці без відпочинку! Андрієві що? Він буде тільки командувати, а нам чуби гріти. Добре висувати зустрічні плани, одну руку мавши, однаково ж сам не працюватиме.

— Замовчи! — крикнув Василь.— Ти щодня під Андрія яму риєш. Чого тобі треба? Чого ти брехні про його точиш?

Савка був розлючений невдачею з Галею.

— Ніяких брехень я не точу. Командувати і я б зумів. А що правда, то правда: він так і не каже нам, що він там в армії наробив, де він свою руку подів...

— Та що ж це таке? — закричала Улька.— Доки ми терпітимемо його?

— Андрію! Став на обговорення: Савку Колоброда, як куркулєнка й розкладника, виключити з комсомолу.

— Правильно! Підтримую!

— І я! І я!

Савка зблід і втратив самовладання:

— Ви закриваєте мені рота! Я подам до райкому! Його вже давно розшукують, щоб у тюрму посадити.

Ойкнула Улька, хмикнув Павло. Настала важка мовчанка. Колгоспники товпилися навколо комсомольців, ставали навшпиньки. Хтось уже хихикнув у юрбі:

— Оце дак так!..

Андрій зсунув свої брови й зробив два кроки до Савки.

— Ти це що сказав?

— А ти свою Галю поспитай! Вона бумажечку приховала. Я від Гаврила Гавриловича одержав і їй віддав, а вона приховала від загальних зборів. Своя шайка.

— Галю... Як це зрозуміти?

Всі обернулися до дівчини, що стояла, як і завжди, десь позад усіх. Обернулися й не пізнали її. Де поділася тиха, непомітна, полохлива колишня наймичка? Вона вся випросталася, очі горіли, рівні, тоненькі брови полізли до перенісся, губи міцно стулилися. Тихо, але твердо підійшла вона до Савки, і товариші мимоволі розступилися, звільняючи їй дорогу.

— Ах, ти ж гаде!.. Гнилий куркуленко, що приховав, у комсомолі будши, свої сто карбованців золотом і зв'язки з батьком! Я тобі покажу твою бумажку!.. Я тепер усі твої хитрощі на чисту воду виведу!

Вона вихопила з кишені аркушик паперу й розгорнула його.

— А це що таке,— га?.. Ти цю бумажку знаєш? Ну то слухай тоді, гнида!.. «Штаб N-ського полку Далеко-східної Робітничо-Селянської Червоної Армії просить повідомити Андрія Тарана, що розслідуванням обставин бою чотирнадцятого серпня встановлено...»

— Украла!!! — несамовито крикнув Савка й кинувся до неї, та його вхопив за плечі Василь.

— Почекай! Не ерепенься!

Галя не здригнулася, не відступила, тільки руку з папірцем шарпнула назад.

— Ага! — мовила вона. — Ти сам визнаєш, що цю бумажку приховував ти, а не я. А я її вкрала. І не соромлюся визнати це: вкрала сьогодні у ворога. Так-от... — І вона голосно, хвилюючись і радіючи, дочитала: — «...розслідуванням обставин бою чотирнадцятого серпня встановлено його героїчну участь у розгромі манчжурського загону, що прорвався на нашу територію, причому він самовіддано врятував пораненого командира роти, втративши свою руку. На рапорт командира полку штаб дивізії порушив клопотання про нагородження героя Тарана бойовим орденом Червоного Прапора...»

Другий місяць копають артезіан. Над пісками день у день лунає робітничий приспівок:

— Раз, два... разом!.. Раз два... спільно!.. Раз, два... дружно!.. Раз, два... іще разок!

Пристрої від часів царя Гороха. За копальну вежу правлять звичайні високі тринози з блоком угорі. Біля них лебідка, цеп, сталевий трос, штанги, труби й основний копальний інструмент — желонка. Це звичайна собі залізна труба, трохи меншого, ніж в артезіані, розміру, з гострим сталевим краєм. Її опускають у щілину артезіану, всередину труби, і вона там довбає з розгону землю й ковтає її, начиняючись, мов ковбаса фаршем. Після таких півсотні ковтків желонку треба витягати нагору й спорожняти. Що глибше вривається желонка в груди землі, то нижче опускаються з нею разом обсадні труби в щілину артезіану, а зверху на них нагвинчуються нові й нові.

Другий місяць комсомольська бригада копає колодязь на дві зміни, і, мов сторінки товстелезної книги, розкриваються перед нею надра землі за точним попереднім записом професора Луценка. Вечорами приходять Степан Кузьмич і подає коротенькі популярні лекції з геології, розказує про охолодження земної кулі, про роль води, про послідовне нашарування. Слухають усі, як чарівну казку. Навіть дід Лука приходиться на ці лекції й потім розказує дідові Кононові:

— Ну й техніка! Кризь усю землю видать, як-от, приміром, через стайню: ото тобі стовп, он там тобі ясла, стіна, за стіною двір. Так... Як передбачав Степан Кузьмич, так справдилось. Усе в акурат.

— Що ж у нього? Окуляри такі?

— Не знаю. Щодня носять йому пробу з артезіану, а він розглядає дома й командує. Зараз, каже, буде перша вода — і появляється перша вода!.. Хочу завтра сам понести йому пробу, щоб показав, як там він і що.

— Слухай, Назаровичу, візьми й мене з собою. Є в мене до нього справа така: життя свого можу рішитися!

— Що ти, що ти!

— Є таке діло, тоді визнаєш.

— Ну, добре, завтра підемо.

Пробу з артезіану носили ранком. Ще раніше, на світанку, вирядилася до «Парадизу» Наталя, потай від

усіх, потай від Степана Кузьмича, з своїм особистим таємничим планом.

Був липень, наближався серпень — пора визрівання, веселе свято врожаю. «Парадиз» буяв усіма барвами рослинного життя й перемоги. У лапатолистих кущах винограду прозорим бурштином виблискували важкі грона благородного шасла, синів м'яким оксамитом розкішний сапераві. Сонячною ласкою, ніжним рум'янцем ранішньої зорі пашіли персики, найделікатніші сорти абрикосів, дивовижна актинідія, якісь зовсім не відомі рослини та фрукти. На грядках рясніла, зеленіла, горіла самоцвітами чудова городина. Багрянцем червоніли величезні, небаченої краси баклажани. Знеможено звисали аж до землі рясні жмути жовтаво-білих стручків піскової квасолі. Лапатим соковитим листом накрилися від сонця плескуваті темно-червоні буряки. Мов пишні пришелепуваті купчихи в широких ясно-зелених спідницях, розсілася важка капуста.

А в самому кутку основна турбота професора — піскова картопля-сіянка. Рівними рядами встали невисокі міцні стебла кучерявих, буйних кущиків, грядка за грядкою, сорт за сортом. Біля грядок вагівниця. На ній кілька пригорщій-молодих, таких смачних з виду, довгуватих, досить великих і рівних бульб.

Наталя тихенько, потай від професора приховала вагівницю ще звечора. Рано-вранці прийшла на город, зустрінута самим Гордоном, вирила поспіль декілька контрольних кущів сіянки, зважила. Хапаючись і хвилюючись, взялася за олівець. Припустила ймовірний приріст на два наступних місяці, скинула дещо на всякі несподіванки. Отже, підрахунок правильний...

Щодалі дужче охоплювала її радість, висока радість наукової перемоги. О, який же він скромний, обережний, цей Степан Кузьмич! Він досі ще ніде жодним словом не похвалився, що роботу фактично вже закінчено і винахід перевірено... О милий, милий любий клопун!

Зворушена, схвильована, спішила прибрати сліди свого наскоку на грядки, доки встане Степан Кузьмич. І раптом з тераси:

— А що там за шкідник такий милий на грядках копається? Доброго ранку!

Радісно підвела голову. З тераси спускався Степан Кузьмич, свіжий, бадьорий, чисто виголений, у білій літ-

ній сорочці з світлою краваткою. Вона схопилася й кинулася до нього в нестримному захваті.

— Степане Кузьмичу! Любий! Перемога! Ось гляньте: п'ятнадцять тисяч кілограмів!.. О, яка ж я рада!

Вона підскочила до нього, забуваючи про вікову різницю, радісно поклала йому руки на плечі, зовсім і не помітивши цього, хапала за руки, тягла до своєї вагівниці.

— А все ви! Ви! Я не знаю, як і назвати таку перемогу. Ні, ви ж тільки подумайте,— як каже Василь Михайлович,— ви ж тільки подумайте: п'ятнадцять тисяч кілограмів картоплі з насіння! Дорогий Степане Кузьмичу! Я безмежно щаслива, що потрапила до вас на таку роботу.

Він спішив за нею, зворушений її захопленням, її безпосередньою, дитячою ласкою, і жартівливо бурмотів:

— А-яй-яй... Такий серйозний науковий помічник, як ви, і така несерйозна позапланова екзальтація! Ну, ну, покажіть ваші п'ятнадцять тисяч кілограмів.

Йшлося про те, що Наталя не витерпіла й зробила підрахунок ймовірного врожаю сіяної піскової картоплі. Справді, за всіма цифрами гектар повинен дати не менше п'ятнадцяти тисяч кілограмів.

Степан Кузьмич знав, що таких завчасних підрахунків серед літа не припускає жоден науковий дослід, але ж... Наталя стояла перед ним така радісно-схвилована, так довірливо тримала його за обидві руки, що годі було й думати про всякі заперечення.

До того ж тепло її дівочих рук переливалося безпосередньо в його руки, огонь її очей запалював пожежу в його очах, і він сам захопився її настроєм. Чорт забирай! Які там іще заперечення! Усе можливо, нема ніяких перешкод! І цей ранок — такий радісно-батьорий, і нова молодість, і творче піднесення — такі реальні, і вона сама, Наталя,— така близька й рідна!

Схилився нижче, заглянув пильніше їй у вічі, і знов, як і при першій зустрічі цього літа в «Парадізі», вона впіймала в його очах таке безмежне захоплення, ласку, бажання...

— Наталю...

Одна тільки мить!.. Йому самому здалося, що ось-ось вона впаде йому в обійми і неможливе стане радісно-доступним.

Тільки здалося. Вона хитнулася назад, зніяковіло провела рукою по чолу... Що таке з нею?.. Збентежено,

тремтячим голосом почала пояснювати свою нетерплячку, свої розрахунки, своє бажання швидше обгрунтувати всю роботу цифрами.

Степан Кузьмич, блідий, зосереджений, слухав не її, а самого себе, пильно стежачи за власними думками, що стрибали й бігли тепер у шалених перегонах. Усією силою своєї муштрованої волі він заганяв до морального стійла свої розгойдані чуття, що вирвалися були диким табуном за двері. Раптом посірів, зіщулився, ніби сховався в шкаралупину. Сказавши кілька зауважень, він похапцем пішов до себе, й здалося, навіть згорбився й голову увібрав у плечі.

Знервована, охоплена розпачем, поспішила вона в найдавший куточок «Парадизу», де біля огорожі розрослися густі кущі жасмину. Тут вона впала на траву, охоплена нелюдським соромом, ладна тікати зразу ж подалі від «Парадизу», від самої себе...

Ай-яй!.. Що з нею сталося! Що він подумав! Як вона поводитися, чого припустилася! Професор з визнаним ім'ям, людина високої культури, знань, розвитку — і вона, звичайна студентка, учорашня селянка-наймичка!.. І як він посірів, потьмарився, насупився, коли помітив!.. Ясно ж, подумав: «Чіпляється на шию... Хоче влаштуватися...»

Пожежею спалахнуло обличчя, аж сльози виступили на очі... І справді так! Які ще можуть бути інші пояснення її захоплення, її нібито невимушених рухів, жестів... А вона ж... А вона ж...

Плечі їй затрусилися від ридання... Ні, далі так не можна...

Треба їхати звідси. Швидше, швидше, сьогодні ж! Більше вона не зможе глянути йому в вічі, не зможе заговорити. Досить!

Степан Кузьмич почувався не краще. Сидів у себе в робочій кімнаті приголомшений, задуманий; констатував факти, підводив підсумки.

Так... Тепер ясно: він скотився до прірви... Що вона може подумати про нього! Професор, культурна людина, використовує свій стан, ім'я щасливого винахідника, хвилини творчого захоплення, щоб спокусити молоду дівчину, свою практикантку! 53 роки — і 19!.. Тьху, який сором! Напевне, вона тепер сидить десь у куточку в нестямі від обурення й огиди... Отакий собі старий зальотник!

Раптом блискавкою майнула гостра, образлива дум-

ка: а що, як і вся ця історія з відновленням, омолодженням, з поворотом до праці є тільки природний бунт крові, лебедина пісня самця? Почав перевіряти факти, пригадувати обставини...

Невже це вона, Наталя, повернула його до життя, збудила віру в свої сили, в щастя?.. Не Андрій, не Семен Тарасович, не нова Полтава, не нова епоха, не вся його попередня довголітня звичка до наукової праці, а тільки вона, ця дівчинка з обличчям покійної Валі?.. Невже не було б ні картоплі, ні артезіану, ні освоєння пісків, коли б не це безумне, смішне, старече кохання?

Уся його істота, весь розум обурилися проти такого припущення. Ні, тричі ні! Він не може ходити на повідку цього вередливого, неспокоїного, химерного, божевільного чуття! Інакше він ганчірка, скалочка, ніщо!

Годі! Він доведе, що його поворот до роботи, вся його молода енергія, творче захоплення є процес соціального порядку! Він увімкнувся в єдиний електропотік шістьдесятимільйонного радянського струменя, і ніякі любовні історії не стануть йому на перешкоді. Більше витриманості! І... краще було б, коли б Наталя швидше виїхала до свого інституту.

Так, так... Досить! Адже сонце світить і без неї. І радісний липень вдирається у вікна всією своєю принадою. І молода юнацька бригада десь там бореться за воду, за освоєння пісків, з надією поглядаючи на нього, професора Луценка. Досить! Буде тут Наталя чи не буде її,— він виконає свій обов'язок. Треба одразу ж взяти з нею діловий, товариський тон.

Підвівся бадьорій, як і був, і вийшов на город. Наталі на грядках не було. Невже пішла?.. Як же так?.. Значить, образа така глибока, що бідна дівчина не могла й перемогти її?.. Цього ще не вистачало! Його рішучість захиталася, настрої упав. Розгублено пройшовся він до кінця городу й раптом побачив її на траві. Серце стислося з болу. Наталя плакала, а плечі їй здригалися від ридань.

Тоді він поспішив до неї й опустився поруч на коліна з глибоким каяттям, ніжністю, братнім співчуттям, батьківською любов'ю.

— Наталю, годі... Я вас образив, вибачте... Я не хотів цього. Я старий, зарозумілий, уявив собі, що й для мене ще можливе щастя. Це була помилка, більше вона не повториться, Наталю...

Вона хлипала, як дитина. Тоді він батьківським рухом поклав їй руку на голову, ніжно погладив і щиро мовив:

— Усе сталося збігом обставин. Своїм обличчям ви дуже-дуже схожі на мою Валю. Чи ж я винен, що мої симпатії до вас перейшли звичайні межі?

— Мені сором... що ви могли подумати...— ковтала вона слова й сльози.— ...Я не криюся... я з великою симпатією ставлюся до вас... Мене захопила ваша робота... ваша енергія, знання, вдача... Я це щиро... я, може, не вмію поводитися з людьми... а ви могли подумати...

Наталя знов заплакала. Що їй тепер завдало болю? Сором з несподіваної сцени, що перервала такі щирі, такі дружні взаємини? Чи жаль того великого кохання, що раптом підгледіла вона в м'яких очах Степана Луценка? Хто знає!..

Луценко на мить утратив свою нетривку впевненість, аж руками вхопився за голову. Та ще раз переміг себе й дружньо, навіть весело мовив:

— Ну от, ви знову... Нічого ж такого не сталося. Мої симпатії до вас — це ж не провина. А моє глибше чуття адресоване було, так би мовити, не вам, а Валі,— це теж не злочин. Так і надалі умовимося. Даю вам слово тримати свої симпатії на температурі 36,6. Добре?.. О, до речі, Гордон кличе, ходімо.

Вона врешті засміялася, довірливо глянула Степанові Кузьмичеві в вічі й подала йому руку. Обоє силкувалися приховати легенький смуток.

Гордон прибіг на город, гавкнув і побіг назад. Це означало: «Господарю, гості прийшли...» Коли б чужий поткнувся, собака не кинув би хвірточки.

Степан Кузьмич поспішив до хати. Біля ганку стояли дід Лука з дідом Кононом.

— Візьміть учорашню породу. Василь Михайлович прислав.

— Ага. Чудесно... Глибоко викопали?

— Не знаю, не казали.

— А записка є?

— Ні, немає. Не дали й записки.

Лука Назарович хитрував. Записка лежала в кишені,— не було такого, щоб Василь Михайлович забув рапортничку послати.

Та дід Лука думав собі:

«Ти ж професор. Ти й так дізнаєшся. Подивлюся я, як ти це робитимеш».

— Степане Кузьмичу! А нам можна подивитись, як ви цю породу розглядатимете? Страх люблю науку. Істинно сказано: «Вчися не до старості, а до смерті». Ось і Конон Терешкович теж...

— А чому ж? Ходімо, подивитесь.

Уважно стежили обидва приятелі, як професор розкладав породу водою, вогнем, кислотами, клав під мікроскоп і врешті сказав:

— Значить, Луко Назаровичу, там у вас уже двадцять четвертий сажень почали!

Аж об поли руками вдарив дід Лука. В акурат так! Двадцять четвертий почали!

— Як же ви це взнали, Степане Кузьмичу? І що воно ото за штука така у вас, що ви нею й під землю бачите?

Степан Кузьмич засміявся:

— Це мікроскоп. І зовсім не під землею я ним дивлюся. Нічого тут дуже мудрого немає. У вчорашній проб з артезіану я виявив непомітні шматочки слюди. А вона починається на двадцять четвертому сажні. От і все.

— Чудеса, їй-бо, чудеса! Ну, що ти скажеш, Кононе Терешковичу, про цей мікроскоп?

Дід Конон спочатку поліз до кишені, дістав хусточку й почав вив'язувати з вузлика якусь річ.

— А те скажу, що, мабуть, тільки Степан Кузьмич пособить мені у моїй біді. Нещодавно помітив я, хтось ходить ночами біля стайні.

— Ходить?

— Еге ж, ходить, замки пробує, стіни обмацує. А раз ї вдень зазівався я десь, вискочив, дверей не зачинивши, а воно, видать, швидше до стайні. Повернувся я назад, бачу, мітлу звалено, відро перекинуто — хтось був. Заглянув я до ясел — лежить моя травичка, а зверху порошок якийсь білий, мов крейда. Не встиг і перемішати. Еге, думаю, щось тут не так. Коні мої не хворі, щоб їм порошок давати. Зібрав і трішечки в папірець і вам оце приніс. А траву викинув.

Луценко спохмурнів.

— Ану, давайте ваш папірець.

Розгорнув, подивився, поклав крихітку білого порошку під мікроскоп, похитав головою. Потім одлив із своїх пляшечок якихось крапель, змішав, накапав на порошок. Порошок посинів, став лілуватим, почервонів і врешті пожовтів. Обидва діди дивилися з великим

інтересом. Степан Кузьмич заклопотано й серйозно звернувся до діда Конона:

— От що, Кононе Терешковичу. Якась личина хотіла потруїти наші коні. Це стрихнін.

— Та ну? Я так і думав, що воно неспроста. Ви ж, Степане Кузьмичу, нікому не кажіть про це, я його впіймаю.

— Як упіймаєте?

— А так. Воно й тепер ночами ходить. Ходить і в задню стіну стукає. Як вийдеш, воно тікає. А ранком помітив — стіну довбало над яслами.

— Слухайте, це ж діло серйозне. Я побалакаю з Андрієм Макаровичем.

— Е, ні, ви хоч сьогодні не кажіть. А то сполохаєте, і нічого не вийде. А я його, душогуба, впіймаю. За коней голову одірву. Я, Степане Кузьмичу, вже тридцять років біля коней і думаю, що кращої тварини в світі немає; коняка та собака. Мені, як без коней, то й скушно. А тепер же вони свої, а не чужі.

— Правильно! Ну, добре, стережіть до завтра самі.

Старі приятелі пішли. Дорогою дід Конон бубонів і нахвалявся:

— Так он воно що? Ну почекай же ти. Не я буду — руки поодрубую.

— Як це так — поодрубуюш?

— А так... сокирою.

— Що ти? Здурів на старість?

— Ні, не здурів. Він хитрий собака, тікає, як тільки я вийду, а як засну, довбає стіну. А я тепер засяду в стайні з сокирою, нехай довбає: тільки він руку крізь стіну, а я сокирою цюк! І — все. Більше не полізе. Ого! Пам'ятаеш, як у нас колись за коней ноги-руки злодіям викручували? Прив'яжуть до воза, до колеса і — но!

— Слухай, Кононе, не помилися. Радянська влада за це не милує.

— Говори мені! Він, собача душа, буде мені артіль розоряти, а я дивитимусь! Нехай тоді мене хоч і в Сибір!

Хотів щось сказати на це дід Лука, та не встиг. Надійшли до колгоспного двору, а назустріч їм Микишка. Іде, зуби скалить, до діда Конона:

— Ги-ги-ги-ги... Стережете коні? Ну, стережіть, стережіть... Ги-ги-ги-ги...

Глянув дід Лука, насупився. І навіщо таке падло живе на світі?

Насупився й дід Конон. Зразу ж, повернувшись до себе на стайню, заходився лаштуватись. Сплів тоненьку, але міцну, як дріт, довгу мотузочку. Нагострив сокиру. Вдень добре виспався, щоб уночі не дрімати. Увечері прийняв коней від бригадирів, пильно оглянув їх. Полаяв молодих хлопців: не додивилися й набили садно вороній кобилі. Ледарі!.. Коней треба он як шанувати! Щодня ж тепер у роботі.

Упоравши коней на ніч і сам перекусивши, дід забрався до своєї комірчини, позамикався, роззувся й пройшов босий у стайню, щоб не чути було. Там послався біля ясел і почав слухати.

Пливли хвилини, години, думки, спогади. Пригадав дід Конон, як батьки й діди жорстоко боролися з конокрадами. Стара, власницька психологія не припускала найменшого милосердя до злодіїв. Так їм і треба! Украти ж коняку — зруйнувати господарство, зубожити сім'ю. А ще гірше — знищити коні в артілі.

На артіль тепер уся біднота катранівська покладається, як на кам'яну гору. Он уже й прихильники Цимбало-ві, Горині, Колобродові задумалися: яка їм користь на своїх півдесятинках городу сидіти? Чи не краще до артілі, якщо з пісків діло буде?

Почав уже дід Конон трохи дрімати. Опівночі чує — хтось ходить навколо, тихо замки пробує. Зашарудів ззаду, почав тихенько в стіну гупати, гупати, колупати крихкуватий саман.

Дід Конон нашорошив вуха. Тихо підвівся, підійшов до ясел. Ясно чути: лиходій довбає над яслами Ударниці, найкращої кобили. Дід перев'язав її трохи далі, поклав під руками сокиру, приготував з тоненького мотузка зашморг.

Минуло півгодини, година. За стіною гупало дужче й дужче, часом прислухалося; звуки стали ясніші, стіна подавалася. Кобила захропла. Дід заспокоїв її, погладивши рукою.

Врешті в стіні зрушив з місця саман, обвалився в ясла, і все затихло. В чималу дірку заглянула місячна ніч. Чути було, хтось важко, але обережно дихав, при-таївшись за стіною. Потім тихо ступив ближче, просунув руку й почав нишпорити, намацуючи ясла.

І враз гострий, міцний мотузок зашморгом уп'явся навколо руки, врізався в шкіру, в м'ясо,— не встиг шарпнутися злодій, як руку потягло йому вниз, вивернуло, прикрутило до ясел. Упійманий аж застогнав крізь зуби, не розтуляючи рота, щоб не впізнали по голосу.

Дід Конон, спітнілий з хвилювання, взяв, дрижачи, сокиру, зціпив зуби.

— Господи, прости мене, грішного!..

Блимнуло проти дірки блискуче лезо, і гострий, заячий крик розітнувся за стіною, аж коні в стайні шарахнули набік:

— Кононе!!!

Не встиг ударити, навіть затремтів увесь. Пізнавав — і не вірив. Заглянув у дірку й побачив перекивлене смертельним жахом обличчя Пилипа Голода.

Пилип увесь трусився й плакав, мов несамовитий:

— Кононе, прости!..

Тепер дрижаки охопили й діда Конона,— аж сокиру мусив покласти: руки не держали... Пилип!.. Не Микишка, а Пилип!.. Та це ж із ним, з оцим самим Пилипом та з іншими сусідами, давно колись замордували вони конокрада! Мав тоді Голод молоду конячку, сам з лошати вигодував, почав уже нею заробляти й на ноги спинатись. Їздив у підводи, різав і возив комиш на продаж. Украли злодії коняку — одного впіймали, забили, та коня цим не вернули. Жінка Пилипова з горя вмерла, покинувши йому однолітка-дівчинку. Занудьгував відтоді Пилип, розпився, розледащів, до Цимбала й Колоброда в підлабuzники пішов. І ось тепер куди докотився.

— Пилипе... Як же воно тепер буде?

— Слухай, Кононе... Повір... Людиною стану. Замотався я, пропив совість, Цимбалам та Колобродам душу продав... Пусти, Кононе, завтра ж мене тут не буде. Повернуся назад чоловіком...

Дід Конон стояв, думав, важко дихаючи... Судити треба...

Пилип ревно плакав за стіною й трусився:

— Кононе... пожалій... і я ж людиною був.

Дід Конон рвучко нагнувся, вхопив сокиру; раптом звів її догори і — хрясь по мотузку!

Рука Пилипова нервово шарпнулася назад. Голод глибоко зітхнув і тремтячим голосом мовив:

— Спасибі, Кононе! Довіку не забуду! І ще прошу тебе — не говори нікому нічого, не страми Галі... Пожалій.

— Іди собі...

Дід Конон заходився заладнувати дірку в стіні, щоб її сліду не лишилося.

XXII

Ластівка залетіла до кабінету секретаря райпарткому Скиби. Без кінця й краю снувала вона вгорі, під стелею, іноді билася з розгону в верхню шибку, а в розчинене вікно так і не могла потрапити. Увага Скиби щохвилини подвоювалася. Його обличчя виявляло якесь співчуття й жаль, коли він стежив за бідолашною полонянкою; але за мить воно вже твердим, колючим, сердитим поглядом впивалося в вайлувату постать голови сільради Соломахи, що сидів, згорбившись, на стільці. І голос бринів суворо і невблаганно.

— Це мое останнє слово, товаришу. І не проси. Який з тебе більшовик? У тебе під носом професор Луценко із своїми винаходами в закапелку сидів, і ти не залучив його до роботи. У тебе ціле село над болотом животіло,— тільки куркулі достатками обростали. Де твої очі були?

— Я ж не сам. І в районі тоді цього не добачали. Думали: який там куркуль, коли в селі дев'ятнадцять десятин на сімдесят вісім дворів...

— У районі... в районі... Районне керівництво за це знято з роботи. А тобі ж дали термін виправити свої помилки.

— За цей час артіль стала на ноги...

Скиба аж рукою вдарив по столу:

— Своїми силами стала! А ти що зробив для неї? Чим допоміг? Гору, та Цимбала, та Колоброда захищав? Маринував клопотання про їх розкуркулення? Краще не гніви ти мене своїм крутіїством! З партії треба за це гнати,— чуєш? З партії!

Він раптом зірвався з місця й нервово подзвонив. З-за дверей виглянув посильний, жвавий дідок. Ластівка тривожно скрикнула й замоталася ще одчайдушніше.

Голос Скиби забринів благально:

— Федоре Микитовичу, невже-таки не можна якось її випустити? Літає й літає...

— Ганяли вже, товаришу Скиба. Цілий ранок ганяли; затуркали, залякали, а толку ніякого: ніяк у вікно не потрапить. Тепер літатиме, доки й упаде.

— Ох ти, горенько мені з тобою... Ну, йди...

Він жалісливим м'яким поглядом провів нервові сновигання ластівки й сів знову. Потім глянув на Соломаху — і нахмурився.

— Так ти й заміть собі: опортунізм, примиренство, перекручування класової лінії! Чому, приміром, Цимбала й досі не розкуркулено й не виселено? Чому Горина сім'я досі болячкою сидить?

— Товаришу Скиба! Та від Цимбала тепер звання не лишилося. Старець старцем і посміховисько для всіх. Я думав, що нема з того шкоди, коли він такий у селі сидітиме. Пальцем тепер усі показують: он, мовляв, який він, коли зуби вибили.

Скиба аж на місці не міг всидіти:

— Ти це що? Простачком прикидаєшся чи справді не тямиш, що й кажеш? Який же ти партієць, коли не знаєш основних настанов про роботу на селі? — Він дістав з-під прес-пап'є газету й прочитав: — «Куркулі розбиті, але вони далеко ще не добиті. Більше того: вони ще не скоро будуть добиті, якщо комуністи будуть ловити гав і благодущничати, гадаючи, що куркулі самі зійдуть у могилу...» А ти думаєш, як у гадини зуби вирвали, то вона вже й не сичатиме? Не шкодитиме? А Гора? Яких ти заходів проти Гори вжив?

— Я думав... Слідство ж ведеться...

— Слідство? Ех, ти, горе-комуніст! У тебе на очах колективізація ламає хребта катранівським куркулям, а ти й пальцем не ворухнув, щоб виконати настанови партії. Чим ти прискорив процес знищення куркуля як класу? Чим допоміг?

Ластівка, налякана гнівними вигуками й рухами, ще раз зробила спробу вирватись на волю, крикнула, розігналася й брязнула в шибку з такою силою, що впала на підвіконня, мов мертва. Скиба злякано схопився з свого місця, підбіг і обережно взяв до рук маленьке тепле тільце. Обличчя йому засвітилося ласкою:

— Ну, ну, дурненька... Хіба ж так можна? Ай-яй-яй... На лишень ковтни води.

Соломаха пильно стежив за Скибою, і в душі росла надія: ні, він не такий твердокамінний, як кажуть. Нагримає, налякає, а там і одійде. Нічого, якось воно перемелеться... Ач, як біля пташки упадає!

Скиба налив у блюдце води з графина й дав ластівці ковтнути кілька крапель. Потім висунувся аж за вікно

й держав її там на долоні, з тривогою стежачи за пере-
боями маленького сполоханого серця. Раптом ластівка
відкрила очі, стріпнулася, майнула крильцями й кинула-
ся в м'яке повітря сонячного ранку з радісними дзвін-
ки-ми вигуками.

Обличчя Скиби ласкаво засвітилося:

— Ох ти ж... щebetуха!.. Отак би й давно!

Він повернувся в глибину кімнати до Соломахи, і знов
обличчя йому потемніло; губи стулилися суворо й не-
вблаганно, а брови гнівno збіглися на переніссі.

— Так-от, на тім і покінчимо, товаришу. Райвиконком
знімає тебе з роботи, а я передам твою справу до
контрольної комісії. Сподіваюся, новий голова випра-
вить твої помилки швидше, ніж ти сам.

Соломаха підвівся, зітхнув, і, незграбно вклонившись,
вийшов із кабінету.

— Ага...— спинив його Скиба.— Чи правда, що твоя
жінка сестра Шкабури?

— Правда... А хіба що?

Соломаха запнувся:

— Та нічого... Як кому, то воно й нічого... Ну, йди
собі.

Скиба сів до свого столу й узяв до рук свіжий номер
районної газети. На першій сторінці аж кричав солідни-
ми розкарякуватими літерами заголовок:

«Катранівські комсомольці перемагають піски».

«На порозі заможного життя».

Скиба усміхнувся й заглибився в допис. Що далі чи-
тав, то дужче ясніло йому заклопотане обличчя:

— Ну, ну... От, бісові діти, яку кашу заварили!.. Хм,
піски... От тобі й піски!

Катранівська артіль разом з пісками перемагала, пе-
ретворювала всю стару Катранівку. Один по одному пе-
реходили бідняцькі двори на гору, кидаючи нанизу вог-
кі, старі халупи з комишу й глини: вони тепер остаточно
замокали й розвалювалися. На колгоспному подвір'ї
тимчасово пристосували до житла колишні стайні. Рай-
виконком дозволив перенести з Горівки на гору школу,
давши на це кошти. Новий учитель-комсомолец і сам
радий був ближче до комуни. Він гаряче взявся за пе-
реселення на гору.

Захиталася й стара Горівка, розкололася. Горин двір
стояв тепер, як заклятий; тріщало й падало засноване
на родинній експлуатації господарство, завалилася ста-

розавітна сім'я. Артіль, вирвавши Харитину з Гориного двору, завдала йому нищівного удару.

На руїнах старої Катранівки сичем сидів також Цимбал. Враз завалилися всі колишні підвалини його життя. Він сам врешті побачив це й усвідомив. Нема бога, нема віри, нема святого писанія — є тільки величезна, вікова брехня. А коли так, то не може бути й богобоязкого, статечного Тихона Пахомовича, є тільки старий, хирлявий, зачучверілий, неохайний дідуган. Босий, брудний, п'яний, він ходив тепер по селу, лаявся в бога-матір і погрожував сухим чорним кулаком.

На довершення його занепаду неоковирна, дурноголова Гапка спізналася з Микишкою, і цей неподобний зять перейшов до тестя в двір. Частенько вони всі трое мирно випивали з одного кухля, і тоді Микишка реготав на всю вулицю:

— Папашко!.. Ги-ги-ги-ги... Папашко!

Напившись, починали сваритись і битись. Микишка з допомогою Гапки валив Цимбала додолу, запускав йому обидві руки в апостольські кучері й товк об долівку пикою, примовляючи:

— Во ім'я отця... ги-ги-ги... і сина... ги-ги-ги... і святого духа...

Після цих непоштивих хрестин донька й зять викидали Цимбала за поріг, мов брудну ганчірку.

Стара Цимбалиха не стерпіла такої наруги й швидко померла.

В артїлі тим часом дні й місяці минали в полум'ї праці. Тиха, погожа осінь непомітно прийшла з півночі на катранівські піски, на болотяну низину. Звечора повільно застинала всю землю м'яким, волохатим туманом і ранком дбайливо згортала його в пухкі сувої і складала на болота, в очерети, в осоку. Та сходило сонце, обцілювало землю, воду, найгустіші болотяні хащі, випивало туман і росу, напувало повітря благодатною вогкістю. Росла озимина, зелені трави.

Колгоспники більше й більше вросли в інтереси артільного господарства. Зібрали городину, сіно, засіяли кільканадцять десятин люцерною. Організували артільне виробництво й збут кошків.

Комсомольські змінні бригади довбали день у день глибоку свердловину артезіану, опускаючи труби нижче й нижче. Пройшли зелені й голубі глауконітові глини з пісками, врізалися в мергель. Сімдесят перший са-

жень! Ще дев'ять сажнів — і желонка проб'є останній шар глини і вийде в фосфоритові водоносні піски. Важка тепер і забарна пішла робота!

Щодня проходили з метр або з півметра.

Вечорами слухали радіо, читали книжки, газети, співали, іноді танцювали. Щоправда, не було вже весняного буяння, безмежного піднесення, веселих вигуків безпідставної радості. Сумирна осінь і безперервна праця викликали тихий настрій, мрійний роздум. Трохи бентежило нове комсомольське поповнення, що прийшло до гурту з деяким запізненням разом із своїми чварами й неполадками. Це була та молодь, що спочатку вагалася йти до комсомолу й трималася вулиці. Життя таки привело її до осередку, але основна комсомольська група мусила добре попрацювати, щоб перевиховати всіх новаків.

У танках, у співах, у жартах брала верх легковажна, товстенька, куценька Санька Козуб. Хлопці крутилися біля неї, як мухи біля патоки.

— Оце мені лихо з парубками! — реготала Санька.— Раз кахикнула — вже двох прикликнула, двічі кахикну — чотирьох прикликну... Мироне, йди до нашого гурту, тут веселіше!

Мирон і справді частіше встрявав туди, де крутилася й залицялася до хлопців Санька.

Мрійний хлопчина мимоволі піддавався веселій навалі нового товариства.

Якось увечері, коли гучномовець кидав із стіни цілі каскади музики просто на підлогу, під ноги молодим танцюристам, Галя помітила самотню Ульку десь у куточку, біля вікна: сиділа, вдивляючись у місячну ніч, в отари баранців на небі. Галя взяла її за плечі й м'яко повернула до себе.

— Улю, що тобі?

Раптом побачила, як затремтіло її обличчя, вії, кінчики губів. Завжди весела, сонячна Улька ледве стримувала сльози. Галя очам своїм не повірила:

— Ти... плачеш?.. Уленько...

— Та то так... Нічого.

А сама весь час пасла очима парочку: Мирон і Санька. Мирон, що зроду не танцював, тепер смішно гасав навколо круглявої дівчини, а вона пливла павою, сміялася й приспівувала:

— Ой ти, хлопче, ненароком біля мене трешся боком...

Галя нахмурилася.

— Уленько... Це серйозно?

— Я не знаю... Та ти не бійся, не розкисну.

— Я з ним побалакаю, Улю.

— Що ти! І не думай! Не треба мені такого... проханого!

Галя зітхнула.

— А знаєш, Улько, щось у нас тепер не все гаразд. Нема вже того милого першого товариства! Наталя закопалася в своєму «Парадизі». Павло занудьгував відтоді, як поховали Харитину. А ця Саня та Сидір — щось вони кудись набік тягнуть...

— Нічого, перемелеться — мука буде. Ось докопаємось води, а там прийде весна, зацвіте все наново. Ех, Галю, сонце та й то світить неоднаково. Ну, годі, ходімо до гурту, а то вже он і Андрій когось очима розшукує. Не мене ж, звісно, — розсміялася вона.

Андрій шойно прийшов до хати, явно заклопотаний.

— Тихо, хлопці: новина! Виключіть радіо!

— А що там таке? — підскочила Санька, граючи очима, бровами, всім станом.

— Ось не крутись, Санько, — похмуро пожартував Павло. — Не стріляй очима, бо не твій хлопчина.

Всі засміялися. Санька сконфузилася і сховалася в гурт.

— Новина, хлопці, немаленька. Кличуть на село — Горине хазяйство приймати. Приїхала міліція, забирають Гору, Гориху, Демида й Варку.

— Та ну? Що там таке?

— А таке. Голову сільради Соломаху зняли з роботи. Нова президія зразу ж узялася за наших «середняків», Гору й Цимбала. Вдруге розслідували смерть Харитини, допитали в лікарні Антона. Антон прийшов до пам'яті й розповів, що Гора навмисне зацькував Харитину собакою. А їм звелів сидіти в хаті.

— Ох лишенько!..

— Матінко моя!

— От тобі й Гора! Розстріляти б душогуба!

— Бідна Харитина!

— Таке-то. От вам і кінець Гориній «державі»!

— Павле! І ти, Василю! Ходімте, мабуть, доведеться на всю ніч.

Справді довелося цілу ніч складати списки Гориного добра. Непомітно десятками років будував Гора свою

сім'ю й двір. Повно було в нього і в коморі, і в оборі, і в погребі. Артіль організувала спеціальну трійку з Павлом на чолі, щоб дати цьому господарству лад, прибрати родину, ходити за худобою.

А на початку жовтня відбувся й суд. Їздили Андрій, Павло, Наталя та Улья, що були в свідках. Розказували потім: пізнати не можна було підсудних. Старий Гора перевівся на кістяк, аж шкіра обвисла капшуками і довга скуйовджена борода безпорадно трусилась під обвислою губою; очі враз погасли, сльозою зайшли, гноєм у куточках взялися. Гориха ще більше зсохлася на опеньок; схудла й Варка. Тільки Демид, позбувшись батьківського гніту, роз'ївся, аж вилискував і чомусь скидався тепер на дурноголового Микишку.

Свідка Антона Гору на суд привезли з лікарні, бо ледве ходив уже: через нього й суд прискорили. Хрипко кашляв і часто віддихувався, але показував твердо, мов гвіздки вбивав у батька, в усю родину, в самого себе. Як говорив про Харитину — плакав:

— Наша вина,—гуртом занастили! Нас батько з самого дитинства в дугу гнув, то воно й непомітно було. А її хотів ураз зламати. Не сім'я, а каторга!

Коли він, ридючи, почав розповідати про загибель Харитини, ойкали й плакали жінки в залі, обурено гули мужчини і нервово совався на своїй лаві старий Гора.

Варка й Гориха сиділи, низько опустивши голови, а Демид байдуже розглядав залу, безглуздо всміхаючись.

Це був суд не над самим Горою, а над цілою системою, над старою буржуазною, приватновласницькою сім'єю, над рештками проклятого старозавітного домострою. Прокурор так і в промові відзначив:

— У Гориній сім'ї, як у калюжі, відбився весь самодержавно-капіталістичний лад, з «божественним» правом верховного владики, з нелюдським визиском і моральним поневоленням підвладних членів. І нічого дивного в тому немає. Стара сім'я — це ж основний господарський осередок старої громади. Так учила церква: «Жінки, коріться чоловікам своїм, як самому господу. Слуги, слухайтеся панів своїх з страхом і трепетом, як і самого Христа». Так навчав і «Домострой», цей старий сімейний кодекс основних родинних законів: «Катуй сына твого в молодості, і тишитиме він тебе в старості. І не послаблуй, лупцюючи хлопця, бо як ломакою б'єш його, він не вмере, а здоровіший буде. Ламай йому ребра, доки

він росте... А жону твою по вуху й по обличчю не бий, ні під серце кулаком, ні ломакою не штрикай, бо багато притичин з того буває... А шмагай пліттю, приказуючи: воно й розумно, й боляче, й страшно, й здорово...» На таких основах у старій власницькій сім'ї виховувалися самодури, люті визискувачі, несамовиті куркулі. І дивно тільки, як ми прогледіли куркуля Гору при наявності такої одвертої сімейної експлуатації. Тут панував безмежний приватновласницький визиск, люте катування, й на основі їх пішло нагромадження багатства. Така сім'я тим і небезпечна, що її члени пов'язані між собою круговою порукою. І треба було попасти до неї новій людині, колишній наймиці Харитині, щоб ця система виявила себе цілком, до кінця. Отож ми судимо сьогодні не самий тільки зв'язний злочин Гори, а цілу систему, шматочок цілого режиму, основу приватновласницької самодержавно-капіталістичної громади. І я сподіваюся, що радянський суд випесе обвинуваченим якнайсуворіший присуд.

Суд радився недовго: 10 років Горі й по 5 років іншим підсудним; усе майно конфіскувати на користь артілі, а самих після відбуття кари вислати за межі України.

Свідка Антона Гору попесли з зали суду назад до лікарні непритомного: умирати.

XXIII

Цей останній удар по Горівці завалив разом і всю стару Катранівку. Артіль перенесла на гору, до артезіану, Горину хату, рублену комору, хліви, забрала всю худобу, перевезла майно. Перейшли на піски Побігайло, Козуб. Решта дворів дожидалася тільки води з артезіану: буде вона чи ні.

Без води справді було важко й артілі: щодня возили з низу бочками.

Хвилювання й нетерплячка перейшли всякі межі. Комсомольці проходили вісімдесятий сажень. Ще день-два, і мергельній глині кінець: за нею мусить забити фонтан. Чи ж збудуться прогнози Луценка? Дехто вже зневірився.

Відтак зміна рвала інструмент із рук у зміни, щоб самий докопатися води. Приходили на роботу Андрій і дід Лука. Хлопці забували голитись і ввечері ходили,

мов п'яні. Навіть Василь Михайлович загубив тепер спокій,— бігав, а не ходив, задихаючись, хрипів:

— Ану-ну, хлоп'ятка, вже небагато. Іще разок, іще раз!.. Раз, два... спільно!.. Раз, два... дружно!

Він майже не відходив од колодязя, схуд, заріс й очікував води, як власного ювілею: п'ятдесятий же...

10 жовтня бригада Павла Мельника вийшла на роботу ще на світанку: брала нетерплячка. Винесли інструмент із сарая, перевірили желонку, нагостили. Вийняли з обсадної труби дерев'яний чіп, обережно спустили тросом желонку до самої горловини, взяли її в лещата, щоб не шубовснула вниз. До неї почали пригвинчувати штангу за штангою, спускаючи желонку нижче й нижче в глибину проходки: тридцять сажнів, сорок... п'ятдесят. Досить! Далі вже сталевий трос — для розгону. Желонка повисла в обсадних трубах, як потужний дзьоб, готовий продовбати груди землі до спасених водоносів.

Десять далеко за обрієм сіро-сиза смуга туманів і хмар скупчилась на сході густою пеленою, а молодий ранок продирався крізь неї, протинав її, розвіював, розтоплював рожево-золотим промінням. Народжувався новий день.

Павло Мельник давав останні накази:

— Ану, на місця! Не підведіть, хлопці, сьогодні мусимо пробитися до пісків. З місця не підемо, а дамо воду!.. Санько, покинь залицятися до калюжі,— там парубків немає.

— А тобі завидно?

— Аякже... Апчхи!.. Аж у носі засвербіло. Мироне! Облиш небо й ранок, берися за лебідки. Схід сонця змальовували вже до тебе й без тебе,— краще не придумаш.

— Ні, ти ось послухай:

Ранок — як молодість, ранок — як щастя,
Знову встає, із-за обрію йде.
Гей, молоді юнаки і дівчата,
Ми ж перегнати мусимо й день...

Тут далі, розумієш, я трішечки спіткнувся, та я зразу... Одну тільки хвилиночку, одну хвилиночку...

— Добре,— насмішкувато кинув Павло,— сідай отам на сонечку в парі з Санькою та й пиши собі, а ми полягаємо догоричерева та милуватимемось вами.

Мирон почервонів і кинувся до лебідки:

— Та що ти?.. Хіба ж я...

— Ага! Дошкулило?.. Ну, починаймо. Раз, два... спільно!

Трос повільно накручувався на лебідку, натягався: стоп!.. Верхню штангу звільнили від лещат, спустили желонку ще нижче. Тепер вона повисла на штангах на глибині 77—78 сажнів.

— Ану, хлопці, давай. Разом!

Звільнена лебідка дала ходу тросові, штангам, желонці. Вся ця вага з розгону вдарила вниз, дзенькнувши десь у трубах гостро й сухо.

— Тю! Що воно там? Чи мені почулося?

— І мені теж... Такого ще не було.

— Наче молотком по ковадлу.

— Може, на камінь натрапили?

— Ану ще разок!

Трос знову пішов угору. Знову розгін і важкий удар у груди землі — і той же незрозумілий звук.

— Що там таке? В чому справа?

— Якась сатана не пускає.

— Незрозуміло.

— Василю Михайловичу, а може б, води відер з п'яток улити?

— Довбай, довбай, хлопці, вода тут не допоможе. Мабуть, камінець попався. Трапляються такі серед мергельних глин. Доведеться з годину поморочитись, доки розкришимо.

Але морочитись довелося аж до обіду. Десятки разів піднімалася желонка вище й вище, біла з розгону дужче й дужче. У хлопців змокрили чуби, дівчата стали їм на зміну: проходка не подалася ні на сантиметр. Настрій підупадав.

— Е, ні, щось воно не так.

— Баста! Треба перепочити.

Опецькуватий Сидір Побігайлів, що недавно прийшов до комсомолу, не витримав і додав:

— Може, перепочити, а може, й зовсім припинити?

— Як це так — припинити?

— А так... Мабуть, наскочили на шар каменю.

— Ну, ти мені тут паніки не розводь.

— Яка ж тут паніка? Хіба Степан Кузьмич не розказував про дніпровські граніти? Казав же: товстелезні шари, а під ними лава, вогонь.

— Казав... Так то ж на якій глибині!

— Не скрізь. Біля Кременчука граніти як де й наверх виходять... Гм...

Справді, Степан Кузьмич і про це згадував. Сидорові ніхто вже не заперечував. Хлопці безпорадно топталися біля шахти. А що, як Степан Кузьмич помилився у своїх розрахунках?.. Спітнілі, забруднені обличчя оповив смуток. У Галі на віях повисли підозрілі краплі: піт чи сльози? Улька зажурилася.

Василь Михайлович не знав, що й казати: скільки артезіанів вирив — не було такого.

— Ану, хлоп'ята, на місце! Вибирай трос, піднімай желонку! Разом!

Метр за метром пішов угору трос, штанги. Їх знову по одній знімали, аж поки дійшли до желонки.

— Стоп!

Обережно одвели її від шахти й кинулися шукати розгадки. Кінці желонки були пощерблені й затуплені. Хлопці похмуро мовчали: камінь!

— Швидше якусь ганчірку!

— Сидоре, скидай штани.

— Іди к чорту.

— Натє!

Галя зірвала з голови хустку й подала. Василь Михайлович розстелив її й обережно витрусив на неї з желонки жменю дрібної темної потерті.

— Камінь... Я ж казав.

— А справді камінь...

— От тобі й на!

Запанувала німа тиша. Санька спробувала розвіяти її: глянула на Мирона й зареготалася:

— Ха-ха! Швидше стукніть Мирона в спину: язиком подавився.

Воно й справді схоже було на те, що Мирон язиком подавився, але ніхто не засміявся, а смирний, лагідний Мирон несподівано визвірився на Саньку, аж кулаки стиснув:

— Ти! Жаба! Гляди лишень: стукну в потилицю, то й справді язика проковтнеш.

— Мироне! Не по-комсомольському! — спинив його Павло.

— Нехай не липне, як пластир.

Улька скоса подивилася на хлопця, але нічого не сказала.

Василь Михайлович тим часом старанно перегортав на долоні дрібні колючі скалочки й розгублено хмикав:

— Крутись не крутись, а воно таки камінь. Ви ж подумайте... І схоже на те, що граніт... Гм... От тобі й маєш п'ятдесятий...

Він брав у пучки цю потерть, м'яв, розтирав, нюхав і знов підносив до своїх гострих очей. Щодалі обличчя йому темніло дужче й дужче.

— От що, хлоп'ята! Мабуть, сьогодні ми вже не працюємо. Закрийте труби, приборіть струмент, поставте сторожа. А я подамся до хазяїна на пораду. Ви ж подумайте...

— Значить, таки граніт?

— Ось давайте краще помовчимо... Тее, як його... Хто мовчить...

— Той трьох навчить,— підхопив Павло.— Давайте ж без паніки. Язик на заціпку. Санько, Сидоре, чуєте?

— Отож я і кажу: за собою дивись. Щоб жодна душа не плеснула, доки з'ясуємо.

Найгірше було, що Степан Кузьмич поїхав до Полтави проводити Наталю до інституту. Починався новий навчальний рік, молода студентка не хотіла гаяти жодного дня. Андрій дав професорові телеграму. Ждали його на завтра.

А по селу тим часом, наче дим над болотом, попливли плітки. Одна по одній зацокотіли баби, замололи язиками.

— Чули новину, сестрички?

— А що там?

— Матінко моя! Ви й досі не знаєте? Та все ж село вже роєм гуде! Комсомол до каменю дорився! А за каменем же вогонь пекельний, сам професор їхній казав. Хоч так, хоч так — комунії їхній амінь. Во віки вічні не проб'ють.

— А як проб'ють?

— Ну, тоді й нам з ними погибати. Як шугне з труби пекельна смола, як піде лавою на село, на долину, на всю Україну! Ой горе, горе нам, грішним!

— Бабуню, та, може ж, то ще брехня?

— Сама бреши, суко, а я стара для того. От з цього місця не зійду — чула від Саньки: камінь. А за каменем — вогонь.

— Царице небесна! Чого ж мужики мовчать?

— Забити б їм колодязь цеглою, та й усе! А струмент поламати.

Луценко приїхав пізно вночі. До «Парадизу» зійшлися всі, хто й заснути не міг з тривожних дум: Василь Михайлович, Андрій, дід Лука, Павло, Василь, Мирон, Степан, Галя, Улька. Верба Петро залишився на сторожі біля артезіану.

Степан Кузьмич вернувся в доброму настрої, збуджений новими враженнями.

— Ну, що тут у вас? Камінь, кажете?

— Камінь, Степане Кузьмичу. Біда!

— Не може того бути.

— Як не може бути, коли вже є? Ось — надовбали трохи.

Василь Михайлович подав шматок газети з потертю. Луценко роздягся, почав роздивлятися. Обличчя йому насупилося.

— М-да... Безумовно, граніт.

— Я ж казав...

— Безперечно, граніт... Але як він туди потрапив? Ще раз кажу: за мергельною глиною повинен бути пісок і вода. Значить?.. Значить, треба пошукати, як він туди потрапив.

Він дістав мікроскоп. Дід Лука радісно гукнув:

— О! Цей уже все викаже. Це вже да!

Всі засміялися. Обличчя проясніли. Степан Кузьмич лагідно зауважив:

— Воно б тут і лупи досить, та позичив її Наталі.

Він узяв кілька крупинок під мікроскопом, уважно розглянув їх.

— Ну от вам. Це не наш, не дніпровський граніт, а чорний сердобольський, з Фінляндії. Він побував уже в руках майстра, бо є сліди шліфовки. Ймовірно, це шматок надмогильного пам'ятника. Тепер усе ясно: хтось укинув його в щілину вночі.

Ще не скінчив Степан Кузьмич, як один по одному схопилися з стільців Андрій, Павло, Василь, Мирон. Дід Лука аж до столу поліз.

— Я так і думав!

— От гади!.. Знову!

— Ну, тепер вже не попустимо!

— Та хто ж це? Хто?

— Я знаю, дітки, я скажу! — Дід Лука розмахував руками, червоний з гніву. — Цимбал і Микишка — ось

хто! У Цимбала в сараї вже років з двадцять стоїть пам'ятник з чорним хрестом. На могилу собі купив.

— Правильно! — крикнув Василь.— І я хотів це сказати. Їхня робота! Цимбалові вже пам'ятник без надобності. Він і самого господа бога ладен тепер уперти в артезіан.

— Ну, добре,— твердо мовив Андрій.— Завтра ми повідомимо міліцію, а ви про це нікому нічирк!

— Гаразд, а як же з артезіаном?

Василь Михайлович заклопотано почухав потилицю.

— Доведеться долото зробити. Желонка не візьме.

Але Степан Кузьмич перепинив дальші міркування веселим сміхом.

— Та ви ж мене так налякали телеграмою, що я й сам уже розгубився. Думав, може, справді на валун якийсь натрапили. Порадився там та й випрохав на тиждень долото. У них є досить, копають не по-нашому.

— Оце дак так! За це спасибічки!

— Любенький Степане Кузьмичу!

— Тьху ти, мов граніт з плечей!

Усі засміялися.

— Слушайте, слухайте! — крикнула Галя.— Йй-бо, я й спати не засну, хвилюватимусь. Давайте краще підемо зразу до артезіану та до ранку розчистимо щілину.

— Василю Михайловичу, як ви?

— Аж руки сверблять. Ви ж подумайте... Така капость.

Взяли в Степана Кузьмича артезіанне долото, попрямували до артезіану. Ніч стояла ясна й тиха. Мерехтіли зорі десь у безмежних синіх просторах; у золотаво-зеленому сяйві місяця купалися піски. Веселою юрбою йшла молодь, полохаючи тишу; трохи позаду солідно йшли, розмовляючи, Василь Михайлович і дід Лука.

Степан Кива раптом спинив товаришів:

— Йй же бо, там он щось тікає до села попід буграми.

— Хлопці, навперейми!

Разом зірвалося шестеро, кинулися навпростець, а перед усіх легконогий Мирон. Крилата постать тікала, розмахуючи руками, та Мирон уже вискочив наперед:

— Стій!

Утікач спинився, розмахнувся, і раптом — хрясь! — тоненька статура Миронова як підкошена гепнулася на пісок, ворог випростався, озирнувся й знов побіг іще швидше. Та ззаду вже навідав Василь.

— Брешеш... не втечеш!..— хрипів він, наздоганяючи. Вхопив за плече, ударив кулаком по голові, збив з ніг — Микишку. Павло ледве вдержав розлютованого Василя: двічі вже копнув дурноголового зятя Цимбалового чоботом під бік.

А до Мирона тим часом добігла Улья, за нею Галя. В Ульяки серце спинилось і думка сполохано борсалась, мов у сільцях:

«Леле... Коли б хоч живий... Коли б живий. Хай би вже й Саньці, а не мені, тільки б не вмер».

Упала біля нього на коліна, обережно перевернула горілиць і скрикнула. Мирон лежав, заплющивши очі; із скроні стівав тоненький струмок крові. Микишка вдарив його важким ключем від сарая.

Улья заголосила й припала губами до Мирона:

— Мироне!.. Ой, що ж я тепер робитиму... Мироне, любий мій!..

Мирон відкрив очі, ледь усміхнувся:

— Уленько...

І знову знепритомнів. Добіг Андрій, послухав серце:

— Нічого, живий буде. Степане, ходи швидше! Давай понесемо до артезіану, сюди ближче. А ти, Марку, катай по Степана Кузьмича.

Дівчата перев'язали Миронові голову й гуртом понесли хлопця до нового хутора біля артезіану. Василь і Павло тягли Микишку, що ревів на цілий степ, упираючись обома ногами. Дід Лука йшов позаду й тикав його ціпочком у тилові частини.

— Іди, іди, не огинайся. Зараз ми тебе, гада, головою вниз, у трубу... Ага!

— Я вже не буду! Ги-и-и-и...— шморгав носом і верещав Микишка.— Я... то не я... то Тихін Пахомович...

— Іди, йди, гнидо, ми й Тихона Пахомовича вкупі з тобою!

— Ач, гадюки! Іх як не видавити, то й довіку кусатимуть!

Вели його, додержуючись слідів. На слідах знайшли уламок з чорного граніту: справді одбито, мабуть, з хреста. Микишка, очевидно, не встиг уперти його в трубу: бригада стала на заваді.

— Ах ти ж, поганцю сопливий! Дак ото ти так? Ну, тепер тобі амінь! У трубу головою і штангами аж на дно.

Микишка скавучав, як щеня на орчику. Його замкнули до хижки. Миронові обмили голову, хлопець отямився. Прибіг Степан Кузьмич, оглянув його, перев'язав, гукнув з веселою усмішкою в бік Ульки:

— Нічого, до весілля заживе!

— Степане Кузьмичу... Рідненький...

Улька заплакала, потім засміялася, схопилася на ноги й крикнула:

— Ну, хлопці, я за Мирона до лебідки... За двох!

— Ну, ну,— спинив Андрій,— є тут і без тебе. Ти вже його доглядай.

Василь Михайлович вештався біля колодязя, прилаштував долото до штанги.

— В акурат... Готово! Ану, хлоп'ятка!

Знову забарне нагвинчування штанги, потім трос, і долото повисло над каменем.

— Починай!.. Раз, два... разом!..

За півгодини розтрошили камінь, пробили тонкий прошарок мергелистої глини, врізалися в пісок.

— Стоп!.. Вісімдесят перший сажень!

— Подавай наверх!

Усе приладдя вибрали назад, зняли долото, наділи желонку, і знову штанга за штангою вниз.

— Готово! Ану, нова зміна!.. Раз, два... разом! Раз, два... спільно!..

Желонка швидко й жадібно вбирала великими ковтками розворушену породу, м'яко врізалася в пісок.

Світало. Здалеку від колгоспного двору поспішали дві постаті, аж спотикалися.

— Чи ти ба? Санька й Сидір!

— Не втерпіли?

Санька засапалася, прискочила першою.

— Що це ви надумали, хлопці? Дурити? О, і Андрій тут! — Побачила Степана Кузьмича й засоромилася.— Пішли ввечора до «Парадизу», а опинилися он де!

Йї і Сидорові розповіли, що сталося. Неповороткого, тугодумного Сидора вразила новина.

— Так он воно що! Еге, матері його чорт! Коли вони так, то ми ж їм он як! Ану, Степане, давай місце біля лебідки, руки сверблять.

Підняли желонку нагору, спорожнили. Поверх усього чорний граніт, мергелиста глина, знизу пісок. Василь Михайлович узяв у жменю, пом'яв і якимось не своїм, придушеним, тремтливим голосом мовив:

— Вогкий...— Радісно, на все своє широке обличчя всміхнувся: — Водичка...— І раптом: — Ану, желонку назад! Швидше, швидше! Іще разок — іще раз!

Похапцем піднімали, затискували в лещата, нагвинчували, опускали тремтячими руками, схвильовані, зворушені. Василь Михайлович порядкував сам, додивляючись, щоб не схибити, щоб не зірвалася вся важка система штанг у щілину.

— Готово! Починай!

Довбали ще з півгодини, але все легше й легше, все глибше й м'якше занурювалася желонка в пісок. Нервове напруження дійшло краю. Один по одному, навіть Андрій із обвислою рукою, навіть Степан Кузьмич у своєму чистенькому пальті кидалися до лебідки на зміну, виривали з рук держак, хоч людей досить. Останні удари, останній момент!

— Стоп!

Василь Михайлович пильно прислухався до труби. Десь унизу булькотіла, бурувала, піднімалася вода.

Тоді старий майстер не витримав: зірвав заяложеного картуза з голови, шваркнув його на землю, підскочив до Луценка, до Андрія, захопив їх за руки:

— Вода!.. Йй-бо... Степане Кузьмичу... Водичка!.. Андрію Макаровичу... Ви ж тільки подумайте.. П'ятдесятій! Хлопці! Дівчата! Швидше лопати! Лопати швидше, дітки мої!

Сам, незважаючи на свою опецькувату статуру, кинувся з ними до сарая, до лопат, що зібрали по дворах уже днів із п'ять, підганяв, порядкував:

— Рийте отут канаву до тієї долинки. А з цього боку насипайте гребінь. Андрію Макаровичу, порядкуйте тут, бо в мене там мороки хватить... Хто на лебідку? Ану, тихо, тихо тепер! Не так рвучко.

Желонка легко пішла вгору, ледве встигали знімати штанги. Її виривало наверх.

І що більше виймали штанг із щілини, то дужче натискувала вода.

— Тихше, тихше, хлоп'ятка. Обережно... Ану, тепер подалі всі від триног. Хлопці! Хто там сильніший? Василю, Сидоре! Ставайте вдвох до лебідки й крутіть, скільки стане духу. А як вискочить желонка, пускайте з рук і тікайте. Нічого нема страшного, але грязюкою може добре заляпати.

Залишилося в щілині з п'яток штанг. Василь Михайлович розрахував, що їх можна вже тягти, не розгвинчуючи: триноги високі.

Звільнили лещата.

— Починай!..

Лебідка пішла без навантаження. Хлопці крутили її, скільки було сили, але штанги й желонка йшли вгору самотужки ще швидше, щодалі збільшуючи розгін. Із щілини артезіану полилася брудна вода, що прорвалася поза желонкою. В трубах грізно сичала, булькотіла, клекотіла роками скована, ув'язнена під землею стихія.

Раптом наче могутній подих розправив їй груди; із свистом вилетіла желонка, а за нею, мов велетенська затичка,— пісок, грязь, і врешті фонтаном, цілим потоком, зливою вдарила в височінь, заграла, завирувала звільнена з неволі вода.

Не встигли відскочити, не встигли поберегтися, як бризки грязі шваркнули в обличчя, на голови, на спину, а за ними теплим каскадом фонтан.

І тоді назустріч підземному джерелу вибухнуло ще буйніше, могутніше, світліше, радісніше джерело, фонтаном просто з душ людських, з юнацьких сердець:

— Вода!!!

— Андрійку...

— Ха-ха! Вода! Степане Кузьмичу!

— Матінко! Потопаю!

— От так прірва!

— Та дорогі ж мої...

— Вода!!!

— Фшеничка!

— Дітки!

— Ур-р-ра!!!

— Лопати! Швидше лопати!

Незважаючи на восьмидюймовий калібр обсадних труб, вода била високим фонтаном, залила шахту, потекла з веселим шелестом і плюсканням по піску.

— Двір, двір залле! Ха-ха! Рятуйте двір! Вище гребінь, глибше канаву!

Мокрі, забризкані, хваталися знов за лопати, рили, спрямовували, бігали, кричали:

— Вода!!!

Василь Михайлович стояв, одвернувшись, і підозріло довго сякав носа у велику хусточку.

Дід Лука, знявши шапку, задрав голову й радісно

стежив за фонтаном, не помічаючи, як по обличчі йому котилися світлі сльози:

— Пшеничка...

Сміх і вигуки впліталися в переможний шум фонтана.

— Гляньте, з двору побачили!..

З колгоспного двору вискакували люди й бігли до артезіану, ніби боялися, що ось-ось це диво припиниться і на їх долю не дістанеться радісних, неповторних хвилин першого піднесення.

— А нас і забули?.. Галочко...

Оглянулися: Улька й Мирон. Щоправда, Мирон, слабкий і блідий, іще опирався на Ульку, а проте обое сміялися і разом втирали непрохані сльози й щільніше тулилися одне до одного.

— Уленько...

Галя підскочила до подруги, обняла, поцілувала й спіткнулася на Андрія. Зашарілася, охопила обома руками, засміялася:

— Андрійку! Скажи, що я не сплю!

— Ні, любя, встає радісний день.

— Кухоль!

Василь Михайлович підставив кухля під срібний фонтан і перший спробував нову воду. Чудова вода! М'яка! Солодка!

Глянув навкруги — і серце старої, самотньої людини розм'якло, затремтіло, вогнем спалахнуло: «Діточки ж мої, голуб'яточка!»

Почув у цю хвилину, що вже не піде звідси, що тут, у колгоспі, в нових артезіанах, у нових джерелах радісної праці, творчого піднесення, молодого щастя його останній притулок!

Глянув на Андрія — це ж він натхненник, це його справа! Глянув на Галю — і хвилі батьківського чуття підняли його на крила.

Ковтнув іще раз із кухля. Усі дивилися, нетерпляче очікували.

— Гірко!

Не зрозуміли. Де там гірко, коли йому все обличчя розпливлося в радісно-лукавій посмішці.

— Гірко!

Вихопив кухню Павло, спробував воду. Підставили пригорщі під струмінь Василь, Степан, Санька... Ох і вода ж!

— Гірко!

— Гірко!

І раптом усі один по одному: і Степан Кузьмич, і дід Лука, і Василь, і Степан, і Санька, й Сидір — з'єдналися в одному хорі.

— Гірко! Гірко!

Крики змішалися з вибухами оплесків. Дивилися всі на Андрія, на Галю закоханими, вдячними поглядами, сміялися, кричали.

Здивовано глянув на всіх Андрій і — аж тоді зрозумів. М'яко усміхаючись, повернувся до Галі. Ох і смішна ж така, вся замурзана, така радісна, сонячна, така мила, дорога!.. Засоромилася, шарпнулася назад... Від нього?

— Гірко!!!

Однією рукою Андрій обняв невеличку струнку по-стать і м'яко пригорнув до себе.

Глянула з-під довгих вій і радісно, віддано наблизилася свої юні, неціловані губи.

Перед товаришами, перед артезіаном, перед новим, прекрасним, захоплюючим життям молодята скріпили свою спілку першим поцілунком.

Сходило сонце!

Полтава, січень — жовтень 1934

ОБОРОНА ПОЛТАВИ

Роман

Частина I

В ЧАДУ УНІВЕРСАЛІВ

I

Роменський товарно-пасажирський поїзд спізнився на тридцять вісім годин і підійшов до Ромодана за три хвилини до київського поштового.

Гурій ледве встиг перебігти через вокзал, з перону на перон, як тисячна маса демобілізованих фронтників, дезертирів, біженців, місцевих селян, дрібних спекулянтів і випадкових пасажирів інших категорій підхопила й понесла його до нового поїзда. З мішками, клунками, скриньками й корзинками мчалися люди очманілою чередою з єдиною думкою — захопити місце в вагоні. Відштовхували й відкидали назад слабших, збивали з ніг жінок, чіплялися за поручні, лізли через буфери драбинками нагору. Десь брязнуло розбите скло. На дахах вагонів під чобітьми гриміло залізо. Переможений, знесилений поїзд важко відсапувався біля перону своїми паровими легенями, нагадуючи велетенську розчавлену ящірку, обліплену комашнею.

Над платформами повисли дикі вигуки, лайки, жіночі зойки, дитячий плач.

— Людочки! Дитину загубила! Ріднесенькі!..

— Куди лізеш! Куди лізеш, тобі кажу?!

— Ма-а-амо!..

— Та дай же хоч вийти, холеро!..

— Ряту-у-уйте!!!

— Пху, показалися люди!

Вагони стогнали, рипіли, крєктали. Натовп нестримною безформною масою втискувався в двері, за перегородки, у всі проходи, на лави й під лави, доки наповнив вагон по самі вінця. Тоді раптом, як прибережна хвиля, розбився і вщух, розпавшись на окремі обличчя, постаї, індивідуальності.

Гурій випадково потрапив на лаву до вікна. Скинув котомку, розстібнув шинелю й, сідаючи, на мить затримав свій погляд на обличчі такого ж солдата-фронтовика, що влаштувався на протилежній лаві, в кутку.

«Хто такий? Де я його бачив?» — подумав Гурій, скося поглядаючи на довгасте породисте обличчя, припорошене темними бурцями, облямоване хащами нестримної бороди.

Солдатська пошарпана шинеля й сіра фронтонна шапка збивала його здогадки на помилкову стежку.

Гурій спробував наспіх заглянути в найдальші куточки своєї пам'яті, але й там не знайшов потрібної відповіді. А тим часом якесь підсвідоме чуття настирливо сигналізувало про небезпеку.

І це його здивувало. Так було з ним тільки на фронті, коли в нічній зрадливій тиші несподівано вчувалося по-тайне вороже підкрадання.

Він раптом повернувся і ввіймав на собі сторожкий ворожий погляд незнайомця. Дугасті брови його сполохано метнулися вгору, під шапку, а з-під вусів блимнув хижий вискал дрібних зубів.

«Князь Платон Горбатов! — ледве не скрикнув Гурій. — Чого ж це він так замаскувався? Куди їде й що затіває?»

Фронтоник заплющив очі, немов ховаючи їх від Гурія. Обличчя його знову взялося машкарою байдужості й відчуження.

Гурій подумки спробував поголити його й одягти в блискучий мундир штаб-ротмістра лейб-гвардії уланського полку. Сумніву не могло бути: він, князь Платон Горбатов... Та й сам незвичайний фронтоник, тепер уже не криючись, холодно оглянув Гурія, зручніше вмовився і з цілковитою байдужістю закурив цигарку.

Гурій опанував себе й заспокоївся. Власне, яке йому діло до цього замаскованого аристократа з його намірами й планами? Адже й сам він їде, маскуючись під лояльного громадянина Української народної республіки, і ще хто зна, кого з їх двох уенерівська влада звеліла б затримати.

Пригадав недавню статтю в «Правде» про вільний пропуск генеральним секретаріатом усіх козацьких частин і контрреволюційних офіцерів на Дон, до Каледіна... усміхнувся, краще влаштував свою котомку й оглянув вагон.

Войовничі хвилі почали вже помітно спадати. Стиснуті й скорчені на лавах і під лавами, на полицках і по всіх проходах люди потроху вмощувалися, втихомирювалися, полегшено зітхали.

— Дякувати богові — сіли.

— Ліктям своїм дякуйте!

— Ха-ха... Без цього тепер не сядеш... Ви — до Харкова?

— Ні, до Полтави.

— І я теж. Член Центральної ради Війтенко Дмитро Кирилович... Може, чули? Підпрапорщик... З села Мачух.

— Ні, не чув,— відповів Гурій, одвертаючись до вікна.

— Дивно,— пробурмотів, ніяковіючи, Війтенко, приголомшений таким байдужим ставленням до його державної персони.— Ей, ти! Посунься! Розсівся тут,— зірвав він свою досаду на сусідові з іншого боку, похмурому селянинові в драній сірячині й солдатській витертій шапці.

Сусід мовчки скосив на нього темне, землисте обличчя з ріденькою вицвілою бородою і знову одвернувся, нічого не сказавши. Він і сам сидів, мов на кілочку: за ним примостився худючий майстровий у засмальцьованій ватянці з хворим хлопчиком років дванадцяти.

На протилежній лаві, поруч підозрілого солдата, схожого на сіятельну особу, просторо вгніздився дебелий кобеняк, потіснивши сухенького жилявого дідка в старій жіночій кожушанці й облізлому капелюсі. З другого боку на кожушанку налягала гладка перекупка з кошиком, а її статечно підпирала чорна волосата духовна особа в теплій бобриковій рясі.

Поміж лавами, на підлозі, сиділи мовчазні постаті в кожах, сіряках і ватянках, натомлені подорожжю, безглуздим дожданням, безсонними ночами, безпорадним життям.

— Важенько стало їздити,— обізвався хтось із гурту.

— І їздити, і жити...— тихо додала драна сірячина.

— Ну от вам! — з обуренням гукнув невгамовний член Центральної ради, ні до кого персонально не звертаючись.— Зробили революцію, завели собі свою, народну сказати б, українську державу, а йому тепер важко жити! А чого йому важко жити, спитайте його? Которий трудящий сидить дома та шматок хліба собі заробляє, а вони от ї-їздять! Лихо їх носить.

— Та й ви ж їдете,— нехотя відповіла сірячина.

— Ну от, бачите? — звернувся Війтенко до кобеняка, і все його тупе, сіре обличчя унтер-офіцера надстрокової служби з порожніми вицвілими очима й стріхою щетинистих вусів пересмикнулося з досади.— Він іще себе до мене рівняє... Я, може, по важливих державних ділах, а ти куди? — знову напався на селянина ображений державний муж.— Думаєш, не знаю? До Полтави всі ви, отакі хлюсти, їдете! До Полтави або до Харкова.

— А чого їм там, у Полтаві, треба? — зацікавився кобеняк.— Звиняйте, я з вами зустрічався: Лихошвай Самсон Селіверстович. Член організації хліборобів-власників...

З'ясувалося, що під кобеняком був іще добрий кожух із смушевим коміром, а над ним — широке щелепувате підборіддя, миршаві руді вуса, маленькі очі й низький безбровий лоб.

— Приемно, дуже приемно,— потряс йому руку Війтенко.— Питаєте, чого їм так до Полтави кортить? Аякже! В Полтаві ж тепер босота порядкує! Совдеп!

— Та що ви?! То ж у Харкові Совдеп!

— Ні, і в Полтаві пішло на те. Ще 11 листопада владу взяли. А тепер гвардію проти нас з отаких-о хлюстів збирають,— кивнув гонористий член Центральної ради на свого сусіду.

Гомін у вагоні почав потроху вшухати: прислухалися до цікавої розмови. Хтось навіть гукнув з-за перегородки:

— Ловко!

Лихошвай осудливо оглянувся назад і з притиском запитав:

— А як же Центральна рада тернить таке беззаконство?

Але державний муж не встиг відповісти, захоплений важливою приватною справою: витягнувши з кишені велику жіночу хустку, він лунко й добросумлінно звільняв у неї свій ніс від зайвого вантажу.

За нього відповіла глибоким професійним басом духовна особа:

— Центральна рада вже послала до Полтави славетний полк козаків.

— О, бачте? — задоволено підхопив Війтенко, й раптом обличчя його набрало побожно-елейного вигляду: він стяг шапку з опецькуватої голови й поштиво схилив-

ся перед волосатою особою, підставляючи обидві пригорщі.— Дозвольте, батюшко, поблагословитись.

Приємно підлещений «батюшка» замахав рукавами, як чорний ворон крилами:

— Не сподобився іерейської благодаті... В дияконському сані перебуваю... Але про політику мислю здраво і Центральну раду завжди на ектенії поминаю. Наша-бо заступниця і визволителька від нечестивих агарян.

— Правильно zvolите міркувати...— почав був Війтенко, потім допитливо глянув на Гурія; перевів очі на дідка в кожушанці й раптом підвівся.— Ану, ти... Пересядь сюди, до своєї кумпанії... А ви, тьотю, посуньтесь, дайте місце отцю диякону. Так буде краще.

Він сів поміж гладким хліборобом-власником і волосатим поклонником Центральної ради.

Всі троє розпочали жваву розмову, посхилявшись один до одного.

Дідок мовчки пересів до Гурія, кинувши з вибачливою посмішкою:

— Воно й правда краще: свій до свого.

Гурій посунувся, даючи йому місце.

— А що? Справді у вас там так трудно жити?

— Гірше, ніж за царя.

— Та що ви? А землю ж дали?

— Хай вони показяться! Кажуть — нема.

— Як це нема? А панська?

— Та в нашому селі, видиш ти, панську землю після дев'ятсот п'ятого року хазяїни розкупили: хто двадцять, хто тридцять десятин, а хто, мо', й п'ятдесят... Хлібороби-власники тепер називаються... Ну, їм, звісно, тепер не болять, а от нам і курки нікуди випустити. Посилали ходаків до Центральної ради, аж воно й там їхня партія, хліборобська, засіла. «Це вам,— кажуть,— не Росія, ждїть закону».— «Та доки ж його ждати,— кажемо,— і так споконвіку ждемо...» — «Нехай,— кажуть,— як з більшовиками упораємось, тоді й подумаємо».

— Це, значить, як у тій пісні: «Постой, діду, не вмирай, киселику дожидай...»

— Еге ж. Їм добре сидіти, гладким, а в нас уже моці немає.

— Отак і в нас,— присунулась до гурту драна сірячина.— Ні землі, ні хліба. Раніше хоч на заробітки ходили, а тепер і того нема.

— Не дають і заробити?

— Не дають. Хитрують, щоб менше сіяти й самим скосити. А хліб до ям ховають.

— А ти б радий чуже пограбувати? — не втерпів і втрутився до чужої розмови Війтенко.— Не діждеш! У нас, хвала богові,— Центральна рада, а не Совдеп.

— Вони того не розуміють,— кивнув на протилежну лаву Лихошвай.— Уся Україна, всі порядні люди голови свої ладні покласти за Центральну раду, а вони того не розуміють...

Гурій хотів уже відповісти обом «порядним людям», та його опередив густий соковитий голос із верхньої лави:

— А що ж такого зробила для нас Центральна рада?

Всі затихли, зацікавлено звівши голови вгору.

— А ви хіба досі не чули? — запитав його врешті Війтенко.

— Ні, не чув. Про те, що селянам землі не дають, чув — ось тут, у вагоні, говорили. І про те, що робітники не хочуть їй підкорятись, ви самі отам унизу втрьох шепталися...

— Це більшовицька агітація! — сердито скрикнув Війтенко.

— Не інакше, як московський агент,— раптом додав Лихошвай.

— І напевне — іудей,— вивершив дякон.

— Хто? Я?!.

З полицки звисілася кудлата голова з темною широкою бородою й спокійними розумними очима під густою стріхою брів.

— Мене звуть Непийвода... Кузьма Потапович Непийвода... І хрестив мене православний рабин, коли це вам так цікаво.

Частина слухачів стримано засміялася. Непийвода знову наполегливо запитав:

— Отже, ви таки скажіть мені: що такого зробила для нас Центральна рада?

У відповідь зарохотів оксамитовий дяконський бас:

— Лукаве й недоброчесне ваше запитання, пане добродію... Адже кожен знає, що...

— Це ви мене паном вилаяли? — насмішкувато перебив Непийвода.

— Я не лаюся,— з досадою пояснив дякон.— Навпаки... Шануючи вашу гідність...

— Ага. Ну, валяйте,— добродушно погодився Непийвода.

— Ви мене не перебивайте. Центральна рада — це наші гордощі й слава. Що ми були досі? Ніщо! А тепер — держава! Зрозуміло? У нас є свій уряд, свій парламент, своє військо, свій герб і прапор... Ми — Українська народна республіка...

— Стоп! — спинив його Непийвода.— Народна республіка, кажете? Хм... Це діло треба розжувати. Знав я один кооператив. Статут, і правління, і все, що хочете. Вивіска на цілу вулицю: «Споживча кооперація. Універмаг № 1». Інший дурень прочитає й зайде. А там у їх — порожні полицки, три коробки пудри, коробка фітілька до лампадок і п'яний продавець, гладкий, як підсвинок. От вам і вивіска.

Сміх ляснув навколо дружніше й рясніше. Тепер майже всі слухали цікаву суперечку. Окремі балачки по кутках затихали.

Духовна особа почала гніватись:

— Українська народна республіка — це не вивіска. У нас, коли хочете знати, справжня демократична держава, справжнє народоправство. Усі рівні, і кожен сам собі пан.

Непийвода усміхнувся:

— Це ви знову — про «пана добродія»?.. Ну що ж, я цього не відкидаю. «Пан добродій» — справді трохи краще, ніж «ей, ти, мурло»... Це, значить, віднині у нас уже не буде ні мужиків, ні робітників, ні наймитів — самі пани. Пан князь Кочубей. Пан коваль Непийвода. Пан лакей. Пані куховарка. Пан чередник. Тільки й того діла, що в одного пана — п'ятнадцять тисяч десятин землі, а в другого — хіба що під нігтями.

Дзвінкий і веселий регіт розкотився тепер по всьому вагону. Оторопілий дякон забурмотів:

— Звісно, все можна висміяти. Я вам не про маетки говорю, а про людські права. Ви подивіться на європейців: у їх однаково — кожен «гер», або «мосьє», або «містер»... А вам воно смішно.

— Та я не сміюся, я радію,— з простосердою міною відповів Непийвода.— Воно ж таки непогано, коли і в нас кожному людину величатимуть паном... «Пане Оверку! Біжи, йолопе чортів, та заверни телята! Чи я тобі дурно гроші плачу! А ти, пані Солохо, чого це розсілася, як

болячка, та не виносиш свиням? Хочеш, дурепо, щоб я тебе вигнав не заплативши?»

На цей раз вибухнув такий регіт, що в ньому потонула й сердита відповідь диякона, й лайка Війтенка. Звідусіль посипались уїдливі вигадки й дотепи:

— А то вже так. Хто в кишені матиме, той і поганятиме.

— Звісно, чиї поля та луки, тому й батіг у руки!

За балачками та сміхом не помітили, як прокалатав дзвоник і десь далеко в голові поїзда простуджено крикнув паровоз. Кілька разів він рвонув вагони, збиваючи з ніг пасажирів, і врешті рушив у путь.

— По-ї-ха-ли...

За гуркотом і брязкотом коліс, буферів, рейок, за шумом поїзда поступово спинялись загальні розмови, розпадались на окремі балачки по кутках. Заходив ранній грудневий вечір. Натомлені сусіди Гурія почали дрімати.

Гурій, одвертаючись до вікна, ще раз ковзнув очима по обличчю молодого військового в кутку. Переконався остаточно:

«Він... князь Платон... і ясно, що їде не до Полтави. Чого б він тоді ховався, коли їм на Україні, з ласки Центральної ради, нема чого ховатися? Значить, на щось більше націляється: на Харків або на Ростов... Ну добре, десь іще зустрінемось».

За вікном слалися сніги. З горбика на горбик, з балочки в балочку назустріч поїздові бігли мимо, розгортаючись безмежним конвейером, одноманітні сувої синяво-білих полотен. З ними пливли темні переліски й півсонні села з мовчазними хатами в білих волохатих кучмах, хазяйські похмурі хутори на одрубках і панські садиби з довгим шерегом струнких тополь і густим багатолітнім парком над ставом.

Гурій не відривав од вікна очей. Від самої Сенчі за вікном слалися знайомі картини й куточки рідної волості, повіту, губернії. І дивно було після бурхливих подій останнього року бачити це передвечірне безлюддя, ці мовчазні півсонні хати, хутори, маетки, занесені снігом, оповиті непорушним спокоєм. Хотілося крикнути, вискочити з поїзда, розбудити їх, підняти й кинути в вир боротьби, що клекотіла тепер у робітничих центрах, поступово втягуючи всю країну.

Згадав останній лист із Полтави:

«Поспішай, у нас тут починається серйозне діло. Вся влада — в руках міської Ради робітничих і солдатських депутатів. Орган Центральної ради — міську управу — ліквідовано. Наші сили: 6-й авіаційний парк, важкий дивізіон і 623-й полк. Є ще досить солідний загін залізничників. Організуємо власні частини, ждемо допомоги з Харкова й наступу з Києва...»

Те ж саме казали і в комітеті. Не сьогодні-завтра почнеться збройна боротьба між червоним Харковом і жовто-блакитним Києвом, або вірніше — між Центральним Виконавчим Комітетом України і Центральною радою. Зрозуміло, Полтава стане основним плацдармом у цій боротьбі. Обидві сторони передусім намагатимуться захопити Полтаву.

«Ну, що ж! Поборемось,— із молодечим запалом думав Гурій.— У нас є кому боротись і є за що...»

Він згадав свої залізничні майстерні і старших товаришів, що з дев'ятого п'ятого року майже не спускали прапора революційної боротьби. І навіть сама Полтава, колишня поміщицько-дворянська й попівсько-чиновницька Полтава, де він працював кілька років у чаду, кіптяві й гуркоті ковальського цеху, вставала тепер у його уяві всіма своїми принадами і запашними садами в біло-рожевих хмарах вишневого та яблуневого цвіту, лагідними тихими вулицями в зелених вінках тінистих бульварів, затишними садибами, особняками, будинками...

«Наша буде! — упевнено й радісно думав Гурій. Усе тепер буде наше: міста, села, життя й щастя...»

Непомітно минали години й кілометри. Наближалася ніч. Лункою громохкою канонадою прогрімало залізне мереживо моста через Псьол. Поїзд пішов колишнім решетилівським степом, помережаним вибалками, долинами й хвилястими горбами.

У Решетилівці, вже на ходу, заскочив до вагона худорлявий невисокий військовий у новенькій, чепурно пригнаній шинелі й башлику. Його довгасте, виголене «під Петлюру», обличчя вражало своїм чванливим виглядом. Відхиливши голову трохи назад і примруживши сірі банькати очі під сяйвом ліхтаря, що заглядав до вагона з перону, він обвів важким поглядом найближчих пасажирів і помітив Гурія.

— Постой... Невже Незаймай?.. Ти де взявся? Живий-здоровий? А ми тебе ще в червні поховали.

Розштовхуючи й розсовуючи зморених дрімотою людей, наступаючи на скорчених і скарлючених на підлозі, він попрямував до Гурія.

— Данило Хмара? — гукнув Гурій, усміхаючись і підводячись назустріч.— А ти звідкіля вискочив? Чотири роки — ні слуху ні духу!

Приятелі обнялися, почоломкались і примостились біля вікна, потіснившись, скільки можна було. На мить Гурія неприємно вразило, коли Хмара безцеремонно розштовхав сонного діда в кожушанці:

— Ану, посунься!.. Розсівся тут, як у себе вдома!..

Але й ця вихватка швидко потонула в радісному збудженні від несподіваної зустрічі. Обидва держали тепер один одного за руки, вдивляючись в обличчя: Гурій — одверто й широко, а Хмара — допитливо й замкнено.

— Слово честі — не сподівався вже бачити, — говорив Гурій.— Подумай тільки: шістнадцять разів в атаку ходив, по два тижні з окопів не вилазив... двічі тяжко поранений... Ти на німецькому?

— На Сирі.

— А я останнього часу під Ригю. Страхіття, а не війна! З нашої дивізії хіба що п'ята частина повернулася.

— На те — німці. Це тобі не з панським управителем воювати.

— Ха-ха... А пам'ятаєш, як ми вдвох відбивалися від панського прикажчика панськими кавунами?

— Шалощі, — мимоволі усміхнувся Хмара.

— Або найми в куркуля Глоби? Не краще, як і на фронті.

Данило Хмара крапельку поморщився: та який там він куркуль?

— Ну, глитай. Не однаково хіба? Постой... Чого ти такий... наче маринований? Ти де тепер? На село вже годі?

— А звісно. Чого я там не бачив? Служу в Києві, а зараз послали до Полтави.

— Та ну? — зрадів Гурій.— Виходить, знову з буржуяками воюватимемо?

Хмара повільно відсторонився від Гурія, допитливо оглядаючи всю його постать:

— Тобто як?

Гурій усміхнувся:

— Та ти що? Правда, випитуєш? Хіба не ясно, чого їде наша братва до Полтави та до Харкова?

Хмара, здається, почав розуміти.

Широко розкривши свої й так вирячені очі, він тихо запитав:

— Пожди... Значить, ти — більшовик?

— Тепер кожен злидар більшовик.

— Ну да, ну да, звісно... Кха-кха... Тепер розумію... Значить, це таки правда? Похід на Київ уже призначено?

Він говорив тепер пошепки, впиваючись в обличчя гострим поглядом.

— Не знаю,— відповів Гурій.— Я тільки солдат.

— А твоя власна думка?

— Моя думка така, що товстопуз — Центральна рада — довго не всидить.

— Хм... може, й не всидить. Побачимо... як живі будем, то побачимо... Кхе-кхе... Ну, от уже й Полтава. Встаємо.

Вагон застрибав і заколихався на стрілках. Пасажирі заходилися збирати свої речі. У вагоні стало враз тісно й шумно.

— До речі... в тебе є при собі револьвер? — нахилився до Гурія Хмара.

Гурій здивовано подивився на приятеля:

— Ні, нема. А нащо тобі?

— Та мені, власне, треба не револьвера, а патронів. Витратився й хотів дістати з десяток. Ну, добре, давай вигружатись.

— Я ж до Південної.

— Та що ти? Проти ночі? В тебе ж, мабуть, і квартири нема. Переночуєш у мене, поснідаємо, поговоримо, а там і підеш собі. Добре? Я тут, на станції.

— Та воно, звісно... Ну, нехай і так. Справді, не вадить відпочити.

Закинувши за плечі котомку, Гурій рушив за приятелем до виходу.

— Сюди, сюди, на цей бік,— попередив його Хмара.— Там через натовп не продерешся, а тут — недалечко.

Він гостинно відчинив протилежні від перону двері й дав дорогу Гурію.

Місяць іще не зійшов. На коліях скупю горіло декілька ліхтарів. При світлі їх п'їтьма ще густіше налягала

на станцію. Якись ешелони, маршрути, вагони забили всі колії. Прибулий поїзд був оточений ріденькою низкою дозорців.

— Що тут за охорона така? — спинився Гурій, спустившись на землю.

— А це — свої, — заспокоїв його Хмара, оглядаючись на всі боки, і, порівнявшись з високим гладким військовим, гукнув:

— Ковганюк!

— Я тут, пане старшина!

Хмара ткнув пучкою в сторону Гурія й сухим владним тоном наказав:

— Одведи цього арештанта до штабу! Скажи, я зараз буду.

— Слухаю, пане старшина!.. Ану, ходімо, пане комісарє, — звернувся Ковганюк до Гурія, взявши його за рукав.

Коли б зараз упав перед Гурієм снаряд, це так би його не вразило. З несподіванки він аж хитнувся назад, широко витріщивши очі: на високій смушевій шапці Ковганюка він побачив гайдамацький шлик. Хмара тим часом відкинув башлик за плечі, й на рукаві в нього зарябіла жовто-блакитна перев'язка. Він нахабно, з переможною посмішкою поглядав тепер на Гурія.

Вся кров кинулася Гурієві в обличчя. Та він переміг себе, стримався, повернувся до свого дозорця й майже спокійно мовив:

— Ну, ходім.

Обидва попрямували вповдовж путі.

Зразу за двома порожніми коліями стояло кілька гайдамацьких ешелонів, нагадуючи безладний військовий табір. По деяких вагонах, мабуть, уже спали, бо темно було. В інших горіло світло. З міста верталися дозорці, біля поїзда вештались окремі групи. За дверима триндикала балалайка, голосно вигукувала гармошка, гупали важкі чоботи й придушено билася в стіни та стелю пісня, часом вириваючись на волю:

Била Хима Явдокима
По череву днищем...

— Весело живуть хлопці, — мовив Гурій до свого дозорця.

— А ти знай — іди, — суворо попередив його той.

— Ти, дядя, не прискай, не знаючи діла, — спокійно

порадив йому Гурій.— Ми з твоїм Данилом Микитовичем давні приятелі й вояки. Розумієш? А що тепер полаялись, то за годину й помирилось... Хочеш курнути?

Ковганюк скосив очі назад:

— Курнути давай, а про інше й не думай. Сказано — веди до штабу. Значить, поведу до штабу.

— Отакий великий, а дурень,— зауважив Гурій.— Мені й самому треба до штабу.

Пішли далі, розкурюючи цигарки й розмовляючи вже не так гостро.

Гурій до болю в скронях напружено обдумував усякі комбінації й можливості. Кілька разів намірявся ударити Ковганюка по голові, штовхнути його під колеса, а самому кинутись попід пасажирським поїздом на перон... Але поміж вагонами вешталися гайдамаки.

У голові гайдамацького ешелону стояло декілька м'яких вагонів. Біля одного стримів дозорець, а біля нього спинились два козаки.

— Хмара повернувся,— обізвався до їх Ковганюк.

— Та ну? Це значить — буде гонка. Стій! А ти це кого зацапав?

— Може, зацапав, а може, й ні,— кинув козакам Гурій, піднімаючись на східці.

— Підожди там, я зараз,— миролюбно попередив його Ковганюк, спинившись біля товаришів.

— Добре, я покурю. Курни й ти,— відповів на це Гурій і, витягнувши цигарку з пачки, запалив її, а пачку й сірники кинув козакам.

Зайшовши на площадку, він щільно причинив двері. У ту ж мить протилежні двері відхилилися, і якийсь півсонний писарчук з пакетом у руці зайшов до вагона, сердито мовивши:

— Ану, дай дорогу!.. Став тут...

Гурій величезним напруженням волі подавив бажання прожогом кинутись в отвір дверей, відштовхнувши писарчука. З удаваною байдужістю розминувся з ним і зійшов на землю з другого боку вагона. На дальшій колії стояв іще один ешелон.

Гурій напружено-розміреним, з виду спокійним кроком рушив поміж обома поїздами, прислухаючись до звуків позаду. Зустрічних гайдамак обминав з таким заклопотаним видом, наче поспішав у страшенно важливій справі.

— Третій курінь я де знайду? — запитав він одного парубійка, що роззявив рота на його солдатську, не гайдамацьку постать.

— Третій курінь? Здається, далі, на тій колії.

Гурій діловито перейшов площадку сусіднього ешелону. За ним стояли товарні вагони. Він проліз попід ними й надав ходу.

За півгодини, обійшовши станцію поза млином, Гурій вибрався на Зіньківську вулицю й попрямував ярами через Далекі Павленки до південного вокзалу.

Згадуючи Хмару, стискував кулаки з сорому й досади. Але й це не розв'язувало тривоги й здогадок...

Що ж сталося за ці три-чотири дні в Полтаві?

II

У дорожнього майстра Сидора Петровича Лагоди — свято. 13 грудня до Полтави вступило військо Центральної ради на чолі з гайдамацьким полком. Вояки розігнали Раду робітничих і солдатських депутатів і на радіощах вчинили погром. Сидір Петрович запрохав своїх друзів ознаменувати радісну подію. До речі, вона збіглася з днем народження Секлети Уласівни.

У затишній кімнаті на столах і на вікнах — ціла бакалія, гастрономія й кулінарія: жарене й варене, солене й мочене — чого тільки душа забажає. У пляшках, у пузатеньких графинчиках, у химерних старовинних сульйках, «ведмедиках» і барильцях — солідна колекція принадних самоцвітів: веселе полум'я янтарної перцівки, таємничий виблиск рубінової слив'янки, лагідне сяйво смарагдового лікеру, перлиста прозорість 60-градусної «смирнівки».

— Со страхом божим і з вірою приступіте, — в десятий раз запрошував п'яний Коряков свого сусіда, панотця Никодима, наливаючи йому й собі по чарці.

У Корякова круте жорстоке підборіддя, нахабні, пишою припорошені очі й сите обличчя. Він добросумлінно перепробував усі напої і тепер, покинувши виделку, вилловлював із соусника солоні опеньки пальцями, а дебели спітнілу шию витирав серветкою. Проте в нього в Мачухах було триста десятин, а в Полтаві — кустарний шкіряний завод і круподерня, пополам з компаньйоном. Він «працював на оборону».

Отець Никодим у тверезому стані ніколи не забував цього, а тепер йому — море по коліна.

— Вип'єм... сукин ти син мій... духовний,— белькотав він благодушно.— Всегда... і прісно...

Пили за «новонароджену» стокілограмову Секлету Уласівну, за господаря, а більше всього — «за політику». Зрештою, випили за все разом: за «неньку» й за «батьків», за «раду» й за «визволителів».

— Гімн! Панове, гімн! — заметушився Ковбик і завів сухим деренчливим тенорком.

Нетвердо й неспільно підвелися гості, відсовуючи й перекидаючи стільці. Невлад і не разом підхопили хрипкими кострубатими голосами:

...І сла-ва, і во-ля...

Особливо старався почесний гість-військовик, такий прилизаний і причепурений, наче його позичили з вивіски перукаря: на голові — волосинка до волосинки, проділ зроблено під лінійку, брови підведено, вусики підкручено, френч випрасувано, ремінці й ретязьки на нім вилакувано... Митрофан Семенович Чалий був осаулом при пану курінному і дуже пишався з того. Але сам він походив з полтавських семінаристів і, випивши чарку, любив диригувати співами.

Тим-то й тепер з превеликим азартом розмахував виделкою з недоїденим кружальцем ковбаси, перекидаючи чарки й пляшки на столі.

Одспівали й випили ще раз.

Щепанський пив мало: більше слухав і випитував або ж уміло підкидав слівця в розмову. Важко сказати, що в ньому дужче переважало: професор чи політик. Сам росіянин, він бачив, що стара Росія вже не повернеться для нього, отже, треба моститись до чогось іншого. Щепанський поспішив опанувати українську мову, культуру, звичаї і із шкури пнувся, силкуючись якнайшвидше перелицюватись на завзятого українця, ледве чи не потомка славних запорожців. Ще не старий — він завів собі широку русяву бороду «під Грушевського», умів про всяк випадок виступити з туманною промовою, написати розбавлену водичкою статтю, брошуру, цілу книгу, цілі томи. Близький приятель Петлюри ще з семінарії, він з хворобливою заздрістю стежив тепер за карколомною кар'єрою своїх однокашників і сам вів складну політичну гру, але кинутись одверто з головою в неї ще не наважувався. Самостійна Україна його і вабила, й

лякала. А що, як більшовики переможуть?.. Тож і справу вів так, щоб і сліду не залишалося.

Чалому він підливав щоразу, на правах своєї людини, а сам випитував правди.

— Що нас тепер тішить — це єдність усіх партій і всіх станів у боротьбі з більшовиками,— говорив Щепанський тоном оракула й ватажка.— Вся полтавська аристократія, дворянство, чиновництво, купецтво, духівництво з однаковим захопленням зустріли славних козаків. Російське панство і слухати вже не хотіло про самостійну Україну, а тепер на неї всі надії.

— І справді, спасибі вам, Митрофане Семеновичу, потішили ви нас,— підхопив, сяючи, Ковбик.— Ще звечора лягали — Радянська влада, а ранком устаємо — вже Центральна рада...

— І, господи! Чого ще нам треба? — розчулилася розпарена й розімліла Секлета Уласівна.— Діждалися, слава богу, що й посидіти можна в своїй кумпанії, і поговорити. Цур їм, пек їм, отим комісарам, бодай і не верталися.

— І не вернуться! — підхопив Чалий, грізно крутнувши надроченого вуса.

— Амінь! — вивершив усі ці обіцянки Щепанський.— Але ж для цього треба не заспокоюватись, а організувати всі наші сили, підняти селян... Треба зібратись не за чаркою, а...

— Чудесно! Організуємо й підніmemo! — перебив його вже підпилий Ковбик.— Голубчику, Володимире Валер'яновичу! Соловейку ти наш златоустенький! Ти думаєш, ми не розуміємо? Завтра прийдемо й поговоримо.

...Д-ду-шу й тіло ми по-ложим
Зза ссвою... ссво-бо-о-ду
І ддо-кажем, що ми... брр-а-щя...

Коряков з отцем Никодимом співали, грізно кружляючи очима й рубаючи повітря правицями, наче вороги вже лежали перед ними на столі й вони сікли їх на капусту.

— Зза мматір... Україну... і за подолання...

— Стій, стій! — заверещав Ковбик.— За яку Україну? В яких межах? У першому універсалі є недомовки. Панове! П'ю за велику, соборну Україну від гір Кавказьких до Закарпаття! Жодним клаптиком не поступлюся! «Од Кубані аж до Сану-річки!..»

— Ми ще себе покажемо! Є ще порох у порохівницях! Не гнеться ще козацька сила!

— С-согласен! — кричав Коряков. — Тільки щоб ніяких більше універсалів! До всіх чортів!

— Не розумію... — збентежено звів брови Ковбик. Замовкли й інші гості, вражені такою несподіванкою.

— А ти зрозумій! У першому універсалі що сказано?.. — «уся земля селянам»... як це треба тлумачити? Га?!

Він стукав кулаком об стіл. Його втихомирював професор Щепанський:

— Вячеславе Івановичу! Це ж тільки фокус...

— Який такий фокус?! — розпалювався Коряков. — У мене — триста десятин у Мачухах! Це вам не фокус!

— А ви думаєте, так ото їм і дадуть? — запитав Щепанський. — Пообіцяти — ще не значить дати. Зараз, бачте, час такий. Люди розбурхані, роздрочені, — їм подай усе разом, як у більшовиків. Ну, звісно, Центральній раді доводиться викручуватись: «Буде вам і соціалізація, і розперезація, ще й бублик з маком, — дайте тільки з більшовиками упоратись...» А як більшовиків приборкаємо, тоді буде інший розговор...

Корякова наче по голові кулаком стукнули, аж очі вирячив:

— Ви це... серйозно?

— Ручуся! Не такі там люди сидять у Центральній раді.

— Ха-ха-ха!.. Оце здорово! Виходить: обіцянка-цяцянка, а дурневі радість?

— Хе-хе-хе!.. Дурень на те й дурень, щоб гав ловити.

— Хо-хо-хо!.. Універсали — їдять його мухи!

— Хі-хі-хі... Там, брат... грамотні. Вип'ємо за універсали!

Доки пили за універсали, манірна, розмальована, розряджена Люба Сидорівна, дружина Щепанського, пишачучись і стріляючи очима в Чалого, нахилилася до Секлети Уласівни й зашептала так, щоб усім було чути:

— А мій Володя не спить і не їсть та все тільки про ту Україну дбає, та все листи пише, та на збори якісь ходить, — так уже старається, так старається... Він і з самим Грушевським та з Петлюрою листується, — от їй же богу, правда! Це він і про військо їм написав, щоб прислали...

Щепанський ніби тільки тепер добрав, про що там жінка шепталася. Усміхнувся вибачливо, мов до дітей:

— Любочко, годі...

І зразу ж повернувся до Чалого:

— Я радий, що врешті на Полтаву звернули увагу, давно пора. Тільки жаль, що так мало козаків.

— Хватить!

— Але ж залізничники...

Чалий побагровів і проковтнув дальшу суперечку. Приховуючи своє замішання, грюкнув по столу кулаком і вигукнув:

— Залізничників ми зітремо на порох! Дайте тільки строк! Ми їм усі майстерні висадимо в повітря!

— От за це хвалю,— підхопив Ковбик.— Пора вже розтрошити це більшовицьке гніздо.

— Істину глаголите, Романе Тарасовичу,— підтримав його отець Никодим.— З дев'ятого року від їх іде непорядок, і бунт, і печаль, і воздыханіє...

— Залізничні майстерні ми розгромимо! — повторив Чалий.— Досить про це. Завтра-післязавтра самі побачите. Більше ні слова не скажу.

— Ур-р-ра! — на всю горлянку гукнув Коряков, хапаючись за пляшку.— За таке діло не гріх і випити... Отче Никодиме, давайте потанцюємо!

Але танцювати не довелося. З пекарні вбігла радісно схвильована Маринка. Вона весь вечір не присідала, прислужуючи гостям, хоч тепер заскочила з порожніми руками.

— Тату!.. Гурій прийшов!

— Я-який Гурій? — здивовано перепитав Сидір Петрович.— Що ти мелеш?

— Гурій!.. З фронту повернувся... Живий!..

Суперечити не доводилось: «живий» Гурій уже й сам стояв на порозі, обнявши за плечі дванадцятилітнього Климка, що дивився на нього закоханими очима.

Правда, це вже був не колишній, не «довоєнний» Гурій. Фронт, окопи, революція, госпіталь і навіть сумбура на подорож українськими залізницями наклали на парубка своє тавро. Смагляве молоде обличчя помітно змужніло й набрало трохи суворого вигляду: поміж бровами залягли дві передчасних зморшки. Темні, колись лагідні очі навчилися вражати блискавицями й віяти холодом. М'які невеличкі вуса ховалися в хащах неголеної бороди. Стояв тепер біля порога до краю зморений, похмурий, погасивши посмішку, з якою увійшов. Він уже побачив жовто-блакитну нашивку на рукаві

Чалого і тепер допитливо оглядав усіх гостей: лисячі очі й декоративну бороду Щепанського, іконописно-акторське обличчя Ковбика, парикмахерсько-парфумну по-стать Чалого, підкреслено тваринну фізіономію Корякова.

— Та це ж справді Гурій, їдять його мухи! — радісно закричав Сидір Петрович, жваво схопившись йому назустріч.— Живий-здоровий? А ми тебе вже поховали, бодай ти до віку не вмирав! Ну, брат, потішив ти старого, спасибі.

І він розчулено обняв парубка, чоломкаючись і втираючи непрохані п'яні сльози.

— Здрастуйте, Сидоре Петровичу! Здрастуйте, Секлито Уласівно! — щиро привітався до них Гурій.— Моя пошана гостям,— ввічливо вклонився він усім присутнім, не звертаючи уваги на лихі, колючі погляди Секлети Уласівни.— А я знову до вас, як не проженете,— закінчив він, адресуючись до господаря.

Холодцювате обличчя Секлети Уласівни взялося медом і патокою:

— Ми б і раді, Гурію Корнійовичу, та кімната тепер уже не вільна: Климко в ній.

— Я, мамо, в кухні спатиму,— поспішив Климко, благально поглядаючи на батька.

— Мовчи, жінко,— спинив дружину Сидір Петрович.— Кімната буде. Маринко! Стілець і чарку! Ну й ушкварив же ти штуку, синок. Можна сказати — з того світу, без пересадки — на бал. Чув уже? Ми тут воюємо: босяцьку владу за Ворсклу прогнали. І тепер вип'ємо з тобою за нашу неньку Україну.— Панове,— звернувся п'яненський господар до гостей.— Це мій постоялець і далекий родич. Свій парень... Вип'єм!

— Дуже приємно,— підхопив Ковбик.— За українську справу і за батьків наших — Грушевського і Петлюру.

— І за всіх п-пр-рочих... Нехай доганяє,— пробельмотав Коряков.

За новонароджену чомусь не згадували: забули.

— Вибачте, я не п'ю,— нахмурився Гурій.

— За нашу справу не вип'єш? — здивувався Сидір Петрович.— Брешеш, синок,— не я буду, вип'єш! Пив же раніш, не цурався!

Професор Щепанський насмішкувато стежив за Гурієм, відкинувшись на спинку стільця. Чалий холодно

мружив очі, взявшись руками за стіл, немов націляючись на парубка.

Врешті злісно буркнув:

— Та він принципово не хоче...

— А я кажу — він вип'є! — стукнув кулаком досі тихомирний Сидір Петрович і сам узяв до рук чарку.— Невже й за визволення Полтави не вип'єш?

Незважаючи на хміль, він уже розумів, що йдеться не за чарку горілки: адже Гурій міг би просто пригубити. Насуплені обличчя гостей не віщували нічого доброго.

Чіпляючись за останню надію, маскуючи попередні тости новими, нейтрально-родинними, старий майстер нарешті благальним тоном додав:

— І за Секлету Уласівну не вип'єш? За день її народження?

— Не вип'ю, і не просіть. Не п'ю тепер,— твердо вимовив Гурій.— Вибачте, Секлето Уласівно,— поздоровляю вас із родинним святом.

— Зрадник! — закричав, багровіючи, Сидір Петрович і шваркнув свою чарку об підлогу.— Більшовик! Знаю, чого ти відмовляєшся. Набрався там московського духу на фронті? Геть, коли так, із мого дому! Нема в мене для тебе кімнати!

— Воля ваша...

Гурій повернувся й пішов до пекарні. За ним розлігся різноголосий гармидер і безцеремонна лайка. З важким непорозумінням обминаючи Маринку, Гурій помітив, що й вона дивилась на нього осудливим, хоч, правда, й зажуреним поглядом. Проводжати його вона не пішла.

Гурій мовчки надівав свою шинелю, похмуро усміхаючись. Отак зустрічає його рідна Полтава... А він же мріяв про неї, як останній знедолений безпритульний хлопчисько, мріяв тепло й ніжно, вдячно й віддано в найтяжчі часи життя свого, в хвилини безпораднішого смутку й розпачу. Про неї... про них обох: про Полтаву й про Маринку.

«Дурень... Жалюгідний фантазер,— думав тепер, прикусивши собі губу.— Одного-двох листів, кількох ласкавих слів і крихітки співчуття з тебе досить було, щоб ти залетів за хмари... А ще комуніст...»

Так... Але чим же тоді пояснити їхню схвильовано-радісну зустріч півгодини тому? Гурій і тепер відчував

зрадливу ніжність і млість при самій тільки згадці про той момент, коли він обережно постукав у зачинене ставнею вікно в кухні і впізнав знайомі Маринчині кроки.

— Хто там?

Відповів хрипким, не своїм голосом:

— Це я... Маринко...

Упізнала. Скрикнула схвильовано:

— Гурій!

Щось упустила, щось зачепила й почала похапцем шукати крючка, нервово шарпаючи руками по дверях і важко дихаючи.

Може, воно й краще, бо ця затримка дала йому змогу взяти себе до рук. А втім — і руки часом зраджують... Чи, може, йому так здалося? Тільки вискочила вона за двері, руки в неї звелися вище, ніж треба. Значно вище. І зразу ж соромливо скотилися вниз, довірливо сплівшись з його руками.

— Вернувся?..

— Маринко!..

Більше нічого не сказала. Вона поспішила до кухні, немов боялась лишатись у зрадливій п'їтмі сінець.

— Ходімо швидше до хати, бо ти замерз. Ой як зрадіє татко!

Та в кухні, при світлі, побачив Гурій, що й сама Маринка горіла полум'яною радістю. А Климко аж стільця перекинув у бурхливому захопленні.

— Дядя Гурій!.. Ур-ра!..

...Бувають же такі моменти в житті самотньої безпритульної людини. І такий тепер несподіваний удар...

Правда, останні три місяці вони не переписувалися. Спочатку він не міг писати, тяжко поранений, а пізніше закрутився у вихорі подій і відклав усі пояснення до першої зустрічі... Чи ж винен він, що за ці три місяці перевернувся світ і старе життя розсіялося, як трухлява будівля після землетрусу? Ну, що ж? Думай не думай, а пора забиратись геть.

Узяв котомку, оглянувся й побачив Климка. Хлопець стежив за ним очима, повними сліз.

— Дядю...

Гурій сердечно обняв його за плечі:

— Нічого, Климку, держись. Правда себе покаже.— Саме в цю мить відчинилися двері й швидкими кроками увійшла Маринка. Серце Гурія забилося жвавіше:

обличчя її носило сліди сліз, хоч, мабуть, вона й умила його.

Дівчина підійшла близько-близько й довірливо взяла Гурія за руку.

— Нічого не розберу... Слухай, Гурію... Що сталося? Чого ти такий?

— А ти?

Голос її забринів тривогою й мольбою:

— Пожди... Значить, ти — більшовик? Еге ж? Більшовик?

Не відповідаючи на запитання, Гурій з глибоким жалем вдивлявся в її схвильоване обличчя й сам запитував, показуючи пальцем на залишену кімнату:

— Ні, спочатку ти мені скажи! Невже й ти з ними разом, за Центральну раду?

Очі Маринчині потемніли. Вона кинула сухо й вороже:

— Центральна рада не продає німцям своєї батьківщини, як це роблять більшовики!

Гурій здивовано глянув на неї і мовчки взявся за шапку.

— Колись тобі соромно буде за ці слова, Маринко, — врешті мовив він.

Маринка нервово висмикнула свою руку й відступила на крок.

— Досить! Договорилися до краю. Прощай!

Вона круто повернулася й швидко пішла з пекарні. Гурію здалося, що плечі її здригалися, як від подавленого плачу.

Він розгублено надів шапку, взяв котомку і вийшов назад, у морозяну ніч.

III

Тієї ночі випав сніг. Пишним блискучим, зворушливо-чистим пухнастим укривалом заслав він усі вулиці й двори, шпилі й косогори, яри й долини, розгорнувшись на всю заворсклянську низину від краю до краю. Невисокі будинки передмістя потонули в заметах, насунули на самі брови білі волохаті шапки-кучми. Сріблясте клоччя повисло фантастичними гірляндами на деревах і кущах, на парканах і карнизах, а на кожному стовпчику вповодж пішоходів сіли на задніх лапках білі кудлаті зайчики.

Зоряна ніч накинула поверх снігів свої синяво-зеленкуваті серпанки, але не змогла остаточно потушити їхнє блискуче сяйво своєю густою темрявою. Навіть і без ліхтарів було видно на кілька десятків кроків.

Поділ уже давно спав. На горі, за собором, іще глухо вирувало, затихаючи, місто: розтікався ледве чутний, невиразний шум і гамір, завмирили далекі придушені звуки оркестру, чітко відбивав свої муштровані тактикований цокіт копит по бруку і раптом полохали повітря несподівані безладні постріли. За кілометр чи й менше, на південній станції, діловито чохла водакачка і перегукувалися паровози. Їхні знайомі голоси підбадьорювали й заспокоювали Гурія, немов нагадували:

— Ми тут, браток: не бійся...

До ранкової зміни в майстернях було ще три-чотири години. Іти на південний вокзал, не знаючи, хто там порядкує, було небезпечно. Краще переждати в порожніх знайомих вулицях сонного Подолу.

Молодий сніг смачно хрумтів під ногами. Гурій, не поспішаючи, обійшов кілька завулків попід Різницькою Горою й вийшов на Новомиколаївську. Якраз на розі він здивався з патрулем: три постаті в кожушках, з рушницями за плечима. Двоє спинилися, третій — невисокий і тонкий юнак — підійшов ближче. Гурій пізнав великі темні очі на блідому виснаженому обличчі, ледве припорошеному першим пушком бороди й вусів:

— Мотя Едлін? Ти?

— Я... А ви?.. Пождіть... чи не Гурій?

— Еге ж.

— Пху, чорт... А казали — забитий, — бодай ти живий був. Звідкіля? Куди?

— З госпіталю додому. А тут, бачу, вже й дому не стало... віддали, собачі діти, Полтаву?

— Пожди, не лайся. Може, віддали, а може, й ні. Ти йди зараз до майстерень, там тобі все розкажуть.

— Рано ж іще, жду зміни.

— Ні, не рано. Сьогодні наказали сходитись за дві-три години. А ми тут, на Подолі, патрулі виставили. Стережемо.

— Та що ж там у вас таке? В чому справа?

Мотя засміявся, потім важко закашлявся, аж у грудях йому свистіло. Гурій з жалем подумав: «Такий же, як і був: з сухотами йде на варту, а цілий день на роботі...» Мотя, врешті, відкашлявся й пояснив:

— Погана була б у нас конспірація, коли б я знав, що там затівають. Поганий був би з мене боєць, коли б я розказував про все, хоч би й тобі. Наше діло маленьке: передовий патруль.

— Ладно, спасибі й за це. Значить, я пішов. А ти й тепер — на млині у Молдавського?

— На млині, тільки не в Молдавського, а в Республіки Рад.

Гурій задоволено засміявся, потис Моті руку й попрямував до вокзалу. Справді, дорогою він кілька разів обганяв робітників, що групами й поодинці йшли на станцію. Його збудження росло. Події цієї ночі вимагали пояснень і розв'язки. Гнітило болюче усвідомлення несподіваної досадної поразки.

За мостом через Ворсклу, в районі вокзалу, було значно видніше: світило декілька ліхтарів. Стало й людинше. З Острівка, з Геро-Климівки, з Дублянщини спішило до контрольної будки більше й більше робітників. На базарному майданчику, обганяючи їх, Гурій придивився уважніше й пізнав кількох товаришів.

— Чорниш! Маган! Почекайте...

— Гурій! Друзяко! Стій, товариші, Незаймай повернувся.

— Та ну? Гурію, батьків сину! Де ти взявся?

Його оточили, обнімали, турсучили.

— Одслужив царю-отечеству?

— Нехай їм лисий дідько служить!

— Ну, нічого, буде й тут роботи. Ходімо, по дорозі розкажемо. У нас тут — діла...

— Чув уже й бачив ваші діла... Гайдамакам підкорилися?

Молодий веселий слюсар Маган переглянувся з Чорнишем і задьористо чмихнув:

— Хто підкорився? Ми? Ну, це тобі, браток, на нас набрехали.

— Ніхто не брехав. На своїй шкурі перевірів, своїми власними очима бачив.

— Де бачив? Отам бачив, за Ворсклою? — з притиском мовив Маган... — Гайдамацька влада там, за Ворсклою, — ткнув він пальцем назад, через плече, — а до нас їй зась!

— Та що ти кажеш?!

— Те, що чуєш. Вони й Полтаву взяли хитрощами. Спочатку зайшли по-хорошому, не заїдаючись. Потім

прибрали до рук 6-й авіаційний парк і важкий дивізіон: за ним — роззброїли 623-й полк, а тоді вже виступили одверто: розгромили міську Раду й посадили своїх гайдамацьких верховодів. Розігнався й до нас такий хлюст, та ми його зразу ж наладили назад: іди й не повертайся, доки цілий.

— Здорово! Так і живете тепер без Центральної ради?

— На чортового батька вона нам!..

— Каск поїхав до Харкова домовлятися про підмогу, — підхопив Чорниш. — Тижня не мине — поженемо їх аж за Дніпро!

— А поки що сьогодні вони на нас наступають. Готуємось до бою, — додав Маган.

— Ого!

— А ти думав як? Чого б ми й збиралися так рано.

— Ладно. Значить, без діла не сидітиму. Ведіть мене до вашого ревкому чи штабу. Хто там у вас?

Цілком природно, Гурій повернувся на своє місце, до своїх товаришів, до спільної справи в найцікавіший і гострий момент.

Події розгорталися з неминучою послідовністю. Незважаючи на збройну гайдамацьку силу, полтавські робітники не примирилися з гайдамацьким переворотом. На 15 грудня призначено було загальний страйк. Його придушили одним заходом: мобілізували весь гарнізон та юнкерів військової школи, послали патрулі по квартирах робітників, повиганяли їх і доставили на місце праці.

З залізничниками справа була складніша. Вони не страйкували й не кидали роботи, але перетворили свої майстерні на озброєну фортецю. Восени їм пощастило виявити на станції безпритульний вагон, навантажений гвинтівками. Залізничний комітет конфіскував зброю, половину передали міській Раді, решту забрали до майстерень. Виділили бойовий загін у складі чотирьохсот бійців. Роздали додатково понад сотню гвинтівок усім тим, хто виявив охоту боротися й боронитись. Відтоді по цехах працювали, як за стародавніх часів у степу: під руками завжди гвинтівка.

Часто й густо лунав по майстернях бойовий заклик:

— Ешелон козаків на Дон іде! Бешкетує на станції!

За десять-п'ятнадцять хвилин навколо ешелону виростала стіна озброєних залізничників:

— Ану, вилазьте, хлопці, складайте зброю.

— Не маєте права! — обурювалися козаки. — У нас дозвіл від самого Петлюри!.. Ваш генеральний військовий секретар!..

— Ідїть ви з ним собаці під хвіст! Ніяких Петлюр не знаємо і знати не хочемо.

Починали торгуватись. Гвинтівки одбирали, кинджали й шаблі залишали. Зброю передавали військовому комісарові Каску.

Начальник полтавської гайдамацької залоги полковник Ревуцький¹ шаленів з люті, зустрівши рішучий опір залізничників. Виходило так, що на Ворсклі був кордон: по цей бік — Центральна рада, по той бік — Радянська Україна. Генеральний секретаріат наполягав на якнайшвидшій ліквідації «більшовицького гнізда». Полковник Ревуцький нервував і щодня складав плани переможного наступу.

Якраз напередодні залізничникам пощастило довідатись, що напад на майстерні призначено на ранок. Того ж дня на нараді бойового штабу вирішено було зосередити всю оборону в цехах. Майстерні товпились на невеличкій площі перед вокзалом, зразу за коліями, стиснутою групою невисоких будинків, причілків, закапелків і переходів. Захищати їх було легко, брати — важкувато.

Істотну допомогу подали залізничникам робітники передмістя, організувавши нагляд за ворогом. Перед світанком вони повідомили телефоном, що з міста їдуть грузовики з гайдамаками. Майже одночасно з роз'їзду сповістили про наближення гайдамацького бронепоезда.

Майстерні заворушилися, загули. На цей час було в них далеко більше людей, ніж у звичайні дні: на допомогу товаришам залишалася частина нічної зміни.

Гурій уже встиг побувати в штабі, в комітеті, в цехах і в кочегарці, побачився й перекинувся кількома словами з товаришами. Йому з десятком бойовиків доручили обороняти контрольну будку.

Ранок прийшов ясний і радісний, в новеньких сніжно-білих пухнастих смушках. Майстерні зовні дихали мирною працею, звичайними робітничими буднями. Поважно димів у небо закурений димар кочегарки. Весело вицокували молотки в кузні й гупали важкі кувалди. Хазяйновито гули станки слюсарно-складального цеху.

---

¹ Тут і далі див. «Примітки».

І ніхто б не сказав, що спеціальні патрулі непомітно стежили з потайних кутків за всіма підступами зовні.

Незабаром від Геро-Климівки й Острівка появились один по одному кілька грузовиків з озброєними гайдамаками. Вони оточували майстерні з трьох боків, займаючи наперед визначені позиції. Майже одночасно від сортувальної підійшов бронепоезд і спинився проти вокзалу, під вікнами збирального цеху.

Майстерні не виявили жодних ознак замішання, занепокоєння, метушні. Гула кочегарка, гриміла кузня, із-за стін котився звичайний ритмічний гомін і шум, по цехах робили своє діло, як і завжди. Тільки гвинтівки й патрони лежали ближче, ніж у звичайні дні, та в призначених місцях стояли наготові патрулі.

З бронепоезда зійшла група військовиків, ніби щойно випущених з лялькової фабрики. Самостійний Київ не дарма старався, щоб у нього все було, як і в сусідів. Його військова старшина напевне вироблялася за останнім європейським зразком: така ж пиха на обличчях, такі ж штани на ногах і френчі на постатях. Навіть обличчя, бриті «під вождя» Петлюру, або ж вусаті, «під Тараса Бульбу», були запозичені... бо, крім жовто-блакитних новеньких нашивок на рукавах, у багатьох іще видно було старі погони, викреслені на плечах хімічним олівцем.

Побрязкуючи острогами, пани офіцери посунули до контрольної будки. Але черговий рішуче заступив їм дорогу.

— Ваші перепустки?

— Ми — до комітету в службових справах, — сердито мовив, як і завжди, прилизаний і підмазаний Чалий, що керував усією операцією.

— Це мене не обходить, без перепустки не пушу.

— Яка там перепустка?! — розгнівався командир загону. — Які можуть бути перепустки для представників військової влади?!

Він рішуче одіпхнув чергового й ступив до хвірточки. За ним рушила вся його череда.

Черговий миттю вихопив свисток і засюрчав. З тендерного цеху, за кілька кроків від хвірточки, зразу ж вискочив патруль на чолі з Гурієм. З гвинтівками наготові вони заступили дорогу офіцерам.

— Назад! — крикнув Гурій. — Без перепустки — ні кроку!

Чалий позеленів з досади, але, пізнавши Гурія, стримався, надувся й поліз до кишені. Звідти дістав складений учетверо папірець і подав Гурію.

— Читайте...

Гурій тільки розгорнув, побачив «наказ» за підписом Ревуцького й зразу ж повернув Чалому:

— Це мене не стосується, мені подайте перепустку. Правила для всіх однакові.

Чалий шаленів, але мусив підкоритись:

— Чорт би побрав усі ваші правила! Ану, подайте мені ваш комітет, чи хто у вас!

— Це можна. Яшо, збігай.

Доки Маган ходив за комітетом, так і стояли обидві групи одна проти одної, як дві непримиренні ворожі сили. З одного боку — жилаві, енергійно-напружені, різкими лініями окреслені постаті робітників, що з'явилися безпосередньо від станків, дехто навіть з засуканими рукавами, в шкіряних фартуках. З другого боку — неприродно наїжачені, нагороїжені, з перебільшено випнутими грудьми й надутими щеченими фізіономіями постаті маминих синків і мазунчиків долі. Поміж ними, може, тільки сам Хмара піднявся знизу важкою крученою стежкою, але він зате ненавидів обидві групи подвійною ненавистю зрадника й чужака. Побачивши Гурія в гурті робітників, він знічено відступив на задній план.

Тим часом підійшли члени бойового штабу — Коцюба, Домненко, Шпуляков. Чалий вручив їм велемовний «наказ начальника військ полтавського району, які охороняють права Української народної республіки», за підписом Ревуцького. Наказ вимагав негайно здати всю зброю і підкоритись «законній владі» — Центральній раді...

Коцюба спокійно перечитав наказ, подивився на підпис, на печатку і спокійно, не підвищуючи голосу, запитав Домненка:

— Хто такий Ревуцький? Знайоме прізвище...

Домненко усміхнувся:

— Забув уже? Поміщик наш преславний... П'ятсот десятин і цегельня.

— Ага, пам'ятаю, — кивнув головою Коцюба і звернувся тоді до групи офіцерів. — Так от що, панове. Владу поміщиків ми скинули ще в Жовтні. Як же нам користись наказові поміщика Ревуцького?

— Не поміщика, а начальника залоги! — враз скипів Чалий.

— Для вас він начальник залоги, а ми — не гайдамаки, то ніякий він нам не начальник. Зброї ми не здамо, вона й нам потрібна.

— Гаразд. Від вас я іншого й не ждав. Але ви повинні дати мені змогу поговорити з робітниками на зборах.

— Це можна, — усміхнувся Коцюба. — Як думаєш, Шпуляков? Можна їм пройти на збори?

— А чому ж? — підхопив Шпуляков. — Нехай ідуть. Тільки ви, панове, спочатку сходіть до попа та посповідайтесь, — звернувся він до офіцерів. — А тоді вже йдіть на збори, як до причастя.

— Гаразд! — крикнув, спалахнувши, Чалий. — Я з вами поговорю інакше... Ходім!

— І то добре, — погодився Коцюба. — Від гарної розмови й ми не відмовляємось. Давно готові.

— За дві години я вам каменя на камені не залишу від ваших майстерень, — просичав Чалий. — Ви бачили, які гостинці ми вам приготували?

— Коли б ви бачили, які гостинці ми вам виготовили, то ви б так не форсили, — відповів Коцюба.

На тім і розійшлися, але кожен відчув: розмовою не обійдеться.

Гурій залишився зі своїм патрулем біля будки. Поглядом, сповненим ненависті, провів він офіцерів від контрольної хвірточки, аж доки вони сховалися за валкою вагонів. Раптом його обличчя спалахнуло гострим збудженням, несподіваною хвилююче-яскравою думкою. Він нервово вхопив за руку молодого підручного.

— Слухай, Півненко, давай сюди гвинтівку, доганяй панів офіцерів... Шепнеш їм кілька слів, щоб так не задавались.

— Що ти? Хіба ж можна?.. Як дізнається Коцюба...

— Та я сам зараз побіжу до нього, скажу йому. Ось послухай...

І він наспіх розповів йому свій план. Півненко й інші патрульники чмихнули, не дослухавши, й залилися реготом:

— Ой убив, бодай тебе дівчата любили! Ха-ха-ха!.. Це справді буде їм голка в п'яти!.. Півненко, біжи швидше, доганяй...

— Іду! Петелін, дай мені твого башлика, так воно буде правдоподібніше.

— Бери...

Півненко вискочив за контрольну хвірточку і широкими кроками попрямував навздогін за панами офіцерами. Вони оглянулися. Парубійко йшов, застібаючись і закутуючи голову башликом, сердито бурмочучи якісь фрази:

— ...дурний я буду — підставляти свою голову... За що... У мене дома своє хазяйствечко... Я й без вас проживу... Не з вашим писком воювати проти козаків... Ваші благородія,— тихо заговорив він, порівнявшись з офіцерами й не спиняючись.— Не звертайте на мене уваги, щоб наші не помітили... Хай їм чорт, я піду додому, не хочу в таке діло встрявати... А ви глядіть обережніше, бо під усіма коліями закладено міні... Як тільки почнете стріляти, так зразу й висадять ваш бронепоїзд у повітря... Того вони такі хоробрі...

Офіцери мимоволі спинилися, їхні фізіономії повитягалися й зблідли. Дехто вже полохливо поглядав собі під ноги. Чалий сердитим, непевним голосом буркнув:

— Брехня!

— Слово честі! Шнур такий попід землею... сам бачив. У них і в майстернях скрізь міні. Так і сказали на зборах: «Нехай тільки поткнуться або нехай почнуть стріляти...» Хай їм чорт, я їм не товариш, піду собі на село...

Півненко справді пішов уподовж колії, на Геро-Климівку, не оглядаючись, чимдалі прискорюючи кроки.

Офіцери ще раз переглянулися. Ця поспішна втеча остаточно захитала їхню самовпевненість.

— Чорт його знає,— прохопився Хмара.— Не розбереш, вигадка тут чи правда.

— Добре вам діло — не розбереш! — задумано мовив низенький товстом'ясий старшина: — Треба ж якось розібрати...

— Коли б нічого не було, вони б так з нами не розмовляли.

— От тут і подумай,— розгублено мовив Чалий.— Найгірше те, що перевірити можна тільки тоді, як почнемо стріляти.

— Еге ж,— сердито додав товстун.— Тоді, як нас висадять у повітря.

— Що ж тепер робити?

Кожен поглядав на сусіда, але жоден не подав найменшої поради.

— Може б, спробувати налякати їх... не стрілявши?

— А тоді що?

— А тоді видно буде: як злякаються, то, значить,— усе брехня...

— А як ні?

Порадившись, вирішили спробувати.

Випадкові пасажирів і службовці, що виглядали з вокзалу, побачили, як гайдамацька старшина похапцем забралася на бронепоезд. За хвилину броньовані башти заворушилися, повернулися, і холодні сталеві горлянки тридюймовок націлились на вікна складального цеху.

Майстерні своїм фасадом виходили просто на колії, за п'ятнадцять-двадцять кроків від бронепоезда. Здавалося, під час бою кожен снаряд пронизував би всі корпуси з краю в край, а вибухи висаджували б стіни й дахи в повітря.

Слідом за гарматною баштою повернулися й розсунулись панцерні щити, з щілин висунулись хоботки кулеметів, немов гадючі голови, що намірялися смертельно пережалити все «більшовицьке гніздо».

На станції скоїлася паніка. Всі знали, що за стінами майстерень, по цехах, засіли й ждуть сигналу понад півтисячі бійців. Відповідаючи на постріли бронепоезда, вони мимоволі битимуть і по вокзалу. Не диво, що всі пасажири-біженці, дезертири, селяни кинулися тепер на станцію, до Ворскли. Бігли самі, тягли за собою мішки, корзинки, скриньки, дітей. Гамір, крики й плач котилися перед ними аж до передмістя.

Тільки в майстернях — хоч би що. З цілковитою зневагою до гайдамацьких погроз диміла кочегарка, цокала й гупала кузня, гули й верещали верстати. Бойові патрулі ховалися за причілками, мовби їх і не було.

— Враг їх знає, що вони надумали,— з досадою обізався Чалий до Хмари.— Чи вони з двома головами, чи в них справді наготовлені якісь сюрпризи?

— Да... Щось воно тут не так,— відповів Хмара.— Треба ще почекати.

Переждали ще кілька хвилин. Перевели гармати й кулемети на інші вікна, пересунули грузовики з козаками на інші позиції — майстерні нічирк...

Ця загадкова мовчанка нервувала й непокоїла гайдамаків: вони не спускали з майстерень очей, додивлялися кожної дрібниці.

— Шнур...— пробелькотів, полотноючи, Чалий, помітивши на стіні сірий дріт громовідводу.

— Де? — тривожно перепитав Хмара, схопившись з місця.

— Глянь... біля шостого вікна... Під землею пішов...

Хмара мляво осів, відчувши, як по спині полізли мурашки.

— Справді шнур...— чужим голосом потвердив він,— значить — правда? Що ж тепер робити?

Непереможний жах охопив хоробрих козаків «преславного полку». Пригадували опубліковані в газетах випадки, як під Вердаком летіли в повітря цілі батальйони... Бронепоїзд стояв, мов паралізований. Жоден щиток не ворухився, жодна постать не появлялася. Даремно стежили за ним залізничники, стискуючи гвинтівки, дожидаючись перших пострілів.

Аж ось раптом брязнули буфери, цокнуло залізо, напружено здригнувся поїзд і тихо рушив заднім ходом за станцію, на Сортувальну й далі, за Ворсклу, на Київську, в межі земель, підвладних полковникові Ревуцькому й Центральній раді.

Слідом за ним кинулися назад і всі грузовики.

Майстерні провели їх чудово-витриманою зневажливою мовчанкою аж за станцію і тільки тоді вибухнули нестримним реготом, вигуками, глуфом.

Загрозливий наступ обернувся фарсом.

IV

Три тижні по тому Сидір Петрович повернувся додому пізно увечері, до краю збентежений подіями останніх днів. Зайшов на «чорну» половину, зняв робочий козушок, умився. До вітальні вступив статечним домовласником, у широкому піджаку й м'якій сарпінковій сорочці сіро-бузкового кольору, з таким же шнурочком замість галстука. Але в його статурі, в сірих метушливих очах, трохи обвислих щоках, драглистому підборідді й навіть у довгих розкуйовджених вусах було щось непокійне, тривожне.

Постоявши кілька хвилин перед вікном, Сидір Петрович витяг з кишені свіжий номер «Вістей Полтавської Ради» і ще раз перебіг очима неймовірні рядочки приголомшливої статті:

«Полтава — знову радянська. 6 (19) січня вночі з Харкова прибули кількома ешелонами загони Червоної гвардії. Полтавські залізничники вийшли їм назустріч до Свинківки й провели через Кривохатки на Київський вокзал, в обхід Полтави. Гайдамацьке військо втекло на Київ. Сьогодні Червона гвардія, посилена полтавськими загонами, виступає двома колонами на Лубни й Кременчук...»

І далі:

«...У Полтаві відновила свою роботу міська Рада робітничих і солдатських депутатів. Від залізничників увійшли тт. Коцюба, Довгополов, Незаймай...»

— Хм...

Сидір Петрович поклав газету на стіл і нервово пройшовся по кімнаті, не помічаючи на цей раз ні м'яких дешевих меблів у кутку, біля круглого столика, ні пишної лампи під абажуром, ні вазонів герані на вікнах, ні тюлевих фіранок — усього того, що раніше так тишило його дбайливу хазяйновиту душу. Збудувавши власний будинок на двадцятому році служби, він тепер потроху прикупував меблі з терпеливою настирливістю й гордощами. В цьому будинку, в речах, у нехитрому затишку міщанського оздоблення було його життя, його здійснена мрія й сподіванки на забезпечену старість.

Проте зараз і улюблена кімната не веселила його. З німою мольбою звів очі на ікону в невеличкому кіоті:

«Господи, господи! Навчи, напути й просвіти твоєю благодатію...— Але раптом обірвав свою молитву на півслові, зняковівши: — Пху! З чим це я до бога лізу? Щоб напутив, чи йти з більшовиками, чи ждати інших?»

Повернувся круто до пекарні і злякано спинився перед дзеркалом: довгі сизуваті вуса обабіч голеного підборіддя стриміли тепер, як виклик:

«Гетьман! Ну, справжнісінький гетьман! Підведе колись мене отой несамовитий Володимир Валеріанович під шибеницю...»

Він похапцем розшукав ножиці, одміряв собі звичайні обивательські вуса, а решту одрізав. Тоді раптом почув легеньке, придушене хихикання. Повернувшись, побачив за шафою, у кутку, біля вікна дванадцятилітнього

Климка. Хлопець миттю одвернувся від батька й уткнувся в свою роботу.

Сидір Петрович почервонів і розсердився: ще й цей підсвинок буде з нього сміятись!

— Ти що там робиш? Навіщо тут насмітив?

Підійшовши ближче, побачив іграшку: вирізаного з картону блазня. Хлопець смикав його за нитку, і тоді блазень дригав руками й ногами, перекособочувався, присідав, кланявся й підскакував. Блазневі Климко приклеїв знайоме бородате обличчя голови Центральної ради.

Сидір Петрович розлютився й ляснув сина по потилиці:

— Ти це що? Ах ти ж, паскуднику!.. Та я тобі...

Хлопець скочив зі стільця, сердито блимнув очима й заверещав:

— Не смієте битись! Не таке тепер право, щоб битись!

Сидір Петрович отетерів, розгубився й здивовано запитав:

— Ти це що? Проти батька? Ти це де таких викрутасів набрався?

Але хлопець не піддавався:

— Я дяді Гурію скажу!.. Не маєте права битись! У нас тепер Радянська влада!

— Я тобі покажу Радянську владу! — буркнув Сидір Петрович уже без притиску, аби тільки підтримати свій авторитет, і з тим пішов до пекарні, де поралася дружина. Пекарня разом служила і за їдальню, коли гостей не було.

— От що, Секлето Уласівно...— почав був він, але раптом спинився, стривожено оглядаючи свої плечі, груди, руки. Секлета Уласівна так широко витріщила на його свої водянисті риб'ячі очі, що він врешті не витримав: — Ти чого вирячилася?

— Бога бійся! Навіщо ти знову себе опаскудив?

Сидір Петрович нервово ухопився за коротенький огризок недавнього гетьманського вуса і з досадою відповів:

— Ат! Не набридай! Ти не розумієш політики.

— Отаке! З глузду з'їхав на старості літ! Політику в бороді та в вусах вишукав. Спочатку бороду запустив, як в архімандрита, потім поголився, вуса завів, як у рака, а тепер і вуса підстриг, на жевжика якогось схожий. Чи ти здурів, чи ти собі, може, кралю десь набачив?

— А я тобі кажу — це для політики. Тепер і борода багато важить. Ти знаєш Михайла Михайловича? Отого, що в дячихи на квартирі стояв? Забрали.

— Ну? За віщо?

— За бороду. І взагалі — за обличчя. Солдати упізнали. Ми, кажуть, під вашою командою на кавказькому фронті страждали. Ви, кажуть, не Михайло Михайлович, а колишній великий князь Миколай Миколайович і пожалуйте, кажуть, до комендатури... Півдня сидів, доки свідків допитали й документи розглянули. Тепер поголився, ходить, як облуплене яйце: бороду, вуса, брови й голову — все поголив.

— Господи, прости мене, грішну! Коли так, то про мене хоч і ти поголися. Береженого бог береже.

— Я б і поголитись радий, та хіба ж угадаєш, де твоє лихо ховається? А може, їм такого голеного якраз і треба?.. Ти не гнівайся, Секлетко, був оце я на зборах... Крутись не крутись, а доведеться тепер під більшовиків потрапляти. Мабуть-таки їхне буде зверху.

— Докрутишся ти! — буркнула Секлета Уласівна, важко тупцяючись біля столу з вечерею.

— Та господи ж твоя воля! Хіба це від мене залежить? Сказано в писанії: «Нема влади аще не від бога...» От ти й крутись. Позавчора — «Боже, царя храни», вчора — «Ще не вмерла Україна», а сьогодні — «По-встаньте, гнані»... Є така чутка, що в Києві робочі повстали проти Центральної ради. А Червона гвардія вже за Гребінкою.

— Та ну?

— От тобі й «та ну»!.. І ще новина: нашого Гурія на зборах у депутати вибрали. Вроді як ото члени управи були... Ковбик, приміром, Роман Тарасович...

— Пху!

— Ні, не пху, а ти краще послухай, що я тобі скажу. З кожним днем трудніше стає жити, нічого не розбереш: учора в Мокея було три лакеї, а сьогодні Мокей і сам усім лакей. Учора в Степана було три пана, а сьогодні Степан їм пан. Життя обернулось на 180 градусів, як поворотний круг на рейках. Отож і дивись тепер сама, куди паровози нас повезуть. Проти Гурія не прискай і Маринці дай повну волю. Я не дарма його знову на квартиру залучив. Заплющ очі й мовчи. Зрозуміла?

Та Секлета Уласівна завжди була тугенька на політику, бо давно спеціалізувалася на господарських спра-

вах. Держала корову, пару свиней, курей, купувала, солила, мочила, варила, їздила до Кобеляк та до Миргорода, привозила всяку благодать і сама розносила по панських особняках. На пораду чоловіка вона тільки хмикнула:

— Очі б мої не бачили...

— Нічого, звикнуть... А де це Маринка?

— Та з ним же, з Гурієм, на зборах, чи де там...

— А то що за мішки?

Секлета Уласівна закрутилася, завертілася, як в'юн на сковорідці:

— Та то — кум... Коряков Вячеслав Іванович... просить та й просить: приховай... усяка всячина.

— Ой дивись, Секлетко, ускочиш ти з ним.

— Не первина...

Вечеряли мовчки. Сидір Петрович крадькома поглядав на покуть з вірою й надією:

«Все упованіє моє на тя возлагаю...»

...Часи були справді плутані й тривожні. Протягом цілого року місто ніби відбивало всі стадії боротьби, що кипіла від Петрограда до Єревана, від Кам'янця-Подільського до Владивостока. Почалося це зразу, як тільки царя скинули. В Петрограді — царя, в Полтаві — губернатора. Замість губернатора поставили губерніяльного комісара з місцевих поміщиків. Замість губерніяльного правління — губерніяльний комітет. У комітет посадили дванадцять поміщиків (два графи), десять чиновників, чотирьох офіцерів і двох попів. По затишних особняках і просторих квартирах аристократичних і купецьких вулиць Полтави вирішили, що на цьому і всій революції кінець.

— Росія ще не доросла до республіки, — просторікував у себе в кабінеті ліберальний земець, дійсний статський радник Руневич (3000 десятин і гуральня). — Селянам потрібен цар і земський начальник.

— Так, так, мудре ваше слово, Сергію Івановичу, — підхопив відставний жандармський полковник і пенсіонер Таранчев. — Нашому народові ще не можна без віжок і без батога.

— А крім того, ми повинні виконати наші зобов'язання перед союзниками, — нагадував начальник залоги генерал-майор Уславський. — Наше гасло — війна до переможного кінця!

— Воістину правильно сказали, ваше превосходи-

тельство,— поштиво схилився до нього соборний протоієрей Гуралов.— Ми не маємо права зраджувати союзників.

Усі четверо разом багатозначно подивились один на одного і разом опустили очі. Усі четверо «працювали на оборону», постачаючи муку, м'ясо, шкіру, спирт — безпосередньо або через підручних. Усі четверо мали синів призовного віку. І всім відомо було, що син Сергія Івановича зовсім не нюхав пороху, а з 1915 року окопався десь у «Земгорі», син генерала Уславського влаштувався писарем у військового начальника, син полковника Таранчева звільнений на підставі якихось дуже мудрих пактів, а син протоієрея Гуралова,— академік і магістр гомілетики,— тимчасово пішов у псаломщики... Очевидячки, не тимчасово, а хтось інший повинен був воювати за Дарданелли, за святу Софію і за вірність союзникам.

Таких затишних кабінетів і салонів, таких тихомирних, патріотичних голосів у Полтаві було немало. Тихеньке квітуче місто з давніх-давен було притулком поміщиків, відставних чиновників, заштатних протоієреїв, купців, щасливих власників будинків, рент і пенсій.

Але... «где розы, там и тернии, таков закон судьбы»... За межами аристократично-дворянських, чиновницьких і купецьких вулиць завжди знайдуться якісь там плебейські Кобищани, Павленки, Подоли, Острівки, Підмонастирщина, і їхні десятки тисяч голосів швидко заглушили руневичів, уславських, гуралових і к°. 10 листопада 1917 року Полтавська міська Рада робітничих і солдатських депутатів, підтримана військовими частинами, ухвалила взяти владу до своїх рук.

Але боротьба й на цьому не припинилася. В самій Раді, як на палітрі художника, червоніли, жовтіли, білили й чорніли всі партійні кольори й відтінки. Кадети, меншовики, есери, бундівці з шкіри вилізли — знищити владу Рад. І ця боротьба захопила згодом усе місто. Дрібні власники, орендарі й кустарі, дрібні службовці, вчителі й особи вільних професій спочатку дружною масою, разом з робітниками, мітингували проти монархії, за революцію. Потім почалося поступове розшарування лютневих революціонерів на десятки груп, за всіма кольорами й програмами. Міцненькі хазяї писалися в есери, ще міцніші — в хлібороби-власники, люди вільних професій — у меншовики; попи, базарні перекупки,

колишні поліційні чиновники й приголомшені революцією обивателі залишалися поза партіями, але ходили, оглядаючись, і при зустрічах таємничо нашіптували:

— Чули? В Петрограді ходять стотисячні демонстрації з портретами наслідника цесаревича Олексія... Англія висаджує десант... Ленін утік до Германії.

Але згодом настав такий час, коли всім полтавцям довелося самовизначатись. Ленін, виявилось, нікуди не тікав: тікали його супротивники. Жовтнева революція переможно котилася на Україну, як дев'ятий вал. І тоді Центральна рада заходилася писати універсали, пропонуючи самостійність, тризуб, жовто-блакитний колір і жупан — замість шинелі. Все це було не таке страшне, як Жовтень, і тому раптом усі (крім більшовиків) поробились самостійниками, навіть попи й базарні перекупки, колишні поліційні чиновники й приголомшені революцією обивателі, навіть російські магнати і єврейські фабриканти, що втекли на Україну.

— Нехай собі в Москві більшовики, а до нас їм зась, у нас самостійна УНР.

Отоді вперше замислився й дорожній майстер Сидір Петрович Лагода.

— Помилуйте,— говорив він сусідам.— Я ж не проти людей, я теж — за самостійну. Тільки цього їм мало. Кожен пристає з ножем до горла: «А якої ти партії?» Та нащо мені партія, коли я взагалі за владу? «Всяка влада від бога...» Я тільки — проти босяків, щоб, значить, за порядок. Коли ти, приміром, придбав собі чесною працею будиночок, то щоб ніякий сукин син тебе не чіпав.

Його сусіда, теж старий залізничник, коваль Амагдалезов Марко Гаврилович, так само не визнавав партійного розбрату. Найбільше в світі любив він спокій, церковну службу з хором і чай з медом: любив свій цех, свою роботу. Але останнім часом і він почав замислюватись:

— Ну, добре,— говорив він Лагоді.— Я — теж за порядок і проти босяків. А хто ж нам дасть отой порядок і хто в нас босяки?

Сидір Петрович крутився й карьожився, але мусив врешті визнати, що Керенський був «за порядок», і генерал Корнілов був «за порядок», і Центральна рада «за порядок», а більшовики — це босяки, заколотники, анархісти, від них усяке безладдя й насильство...

— Не знаю, побачимо далі,— замислено говорив Амагдалезов, припиняючи балачку.— А поки що всяке начальство — за Центральну раду, а робочий клас — за більшовиків... Показались вони, чи як? Отож ти й покумекай собі нишком.

Сидір Петрович, може б, до чого й докумекався, та саме тоді прибув до Полтави гайдамацький полк, розігнав міську Раду й з усієї сили пнувся, прагнучи завести самостійну Україну аж по саму Ворсклу.

Сидір Петрович заграв, як кислий квас.

— Оце так. Це справді наша, народна влада. Коли ти, приміром, маєш домок... або землю...

— А як нічого не маєш? — з усмішкою запитував його Амагдалезов.

— То інша річ, було б раніше придбати. Ні, брат, годі, без політики, бачу, не обійдешся. Пишуся в ПУП.

Амагдалезов щиро реготав:

— А це що за партія така?

— А ти й не чув? Партія українських поступовців. Ми ще до дев'ятсот п'ятого року писалися до неї.

— Ну, то будь певен, що десь вона вже на смітник пішла.

Та Сидір Петрович нишком думав:

«Говори-и... Воно тобі не свербить, бо не своє, не рідне. Я ж таки — Лагода, чистопородний українець, а в тебе й фамілія на «ов»... Ти б послухав, що Володимир Валеріанович каже...»

Професор Щепанський розцвів тепер, як соняшник на гнойовищі: по вулиці йде, то за десять кроків йому шапку знімають:

— Нашому високоповажному...

В усіх українських справах він авторитет на всю Полтавщину. За його порадою Сидір Петрович поголив собі бороду й ходив по місту, як живий плакат: товстий, краснопикий, з маленькими оспалими очима й довжелезними вусищами.

Але гетьманські вуса носив Сидір Петрович тільки три тижні. 6 (19) січня до Полтави вступили червоні загони і знову повернулася Радянська влада. Сидора Петровича ніби хто по голові довбешкою почастував: от тобі й ПУП! От тобі й політика!

По двох-трьох днях після того зайшов він у майстерню до Гурія й повинився:

— Вибач мені, Гурію Корнійовичу, що я трішечки спіткнувся. Не доберу я нічого в цій капосній політиці. Та й п'яний я тоді був. Як не гніваєшся — приходь, кімната вільна.

— Ага, зрозуміли? Отож дивіться, щоб далі вже не спотикались.

— Та що ти, Гурію Корнійовичу. Хіба ти мене не знаєш? Я не ворог нікому, а тільки з дитинства наляканий до смерті. Били мене так знаменито, що всю душу загнали в п'яти. Так там і сидить вона тепер, хазяїна собі виглядає. А справді — хто я такий? Робочий. Справжній природжений робочий. І коли вся влада тепер робочим і бідним селянам, то й нехай живе... Кажуть, що й робочих домиків не братимуть у комуни?

— До комуни ще нам далеко, Сидоре Петровичу.

— От бач? Я теж це саме казав. Більшовики, брат, не зобидять робочого класу, а я — споконвіку пролетаріат.

Відтоді Сидір Петрович почав ходити на всі збори, голосував і «підтримував». Гурія знову перетяг до себе. І тільки часом, зустрічаючись із своїм знаменитим зятем, професором Щепанським, розгублював усі свої радянські думки й настрої.

Говорив Щепанський — мов у сопілочку грав.

— Ви, папашо, не дуже з більшовиками носіться. Ніколи того не буде, щоб Україна під ними сиділа. Нам і Франція допоможе, й німці допоможуть, — хто верх візьме, той і допоможе... Між іншим, я маю відомості — червоні вже вступили в Київ, Центральна рада виїхала до Житомира.

— Та ну? От бач? А ти лякаєш...

— То нічого, ви ждiть, що далі буде. Німці на Росію насаджають, — значить, вони нам не вороги, а союзники. Ми з ними ще наробимо ділов. Ви тільки мовчіть...

Сидір Петрович вертався від зятя, мов з лазні. Аж у піт його кидало, коли він думав:

«Ну що, як і ця влада піде за водою? Що, коли справді більшовики — це тільки кара божа за гріхи наші?»

Тоді він крадькома поглядав у куточок на ікону й гаряче шепотів:

— Тобі, єдиному, согрішив і лукаве перед тобою сотворив... Ослаби, остави, прости й одпусти... Коли б хоч Маринка не схибила...

Але Маринка й досі блукала манівцями.

З Маринкою у Гурія почалася війна ще відтоді, як він п'ятнадцятилітнім хлопцем-селяком прийшов до міста шукати роботи. З котомкою за плечима, в соло-м'яному брилі, грубій заношеній сорочці, старенькому жупані й латаних штанях, стояв він, опецькуватий парубійко, перед ганком на подвір'ї, доки Сидір Петрович дочитував у кімнатах принесеного листа. Спідлоба обдивлявся невеличкий чепурний будиночок під зеленим дахом, новенькі надвірні будівлі, квітник.

«Ач, понаживались... хазяї,— говорив його похмурий погляд.— Сказано: місто...»

Усе тут було чуже йому, вороже,— навіть повітря, густо напоене пахощами бузку, не бадьорило його, а лише п'янило. Навіть ласкаве травневе сонце, голублячи землю, цілуючи квіти, пекло немилосердно його спалене обличчя й порепані босі ноги.

І пісня, що раптом забриніла десь позаду, дратувала його, як виклик:

Чом, сіренький горобчику,
Та й зажуривсь? Та й засмутивсь?..

Він оглянувся й побачив дівча, підлітка років 12—13, що йшло з вулиці, мугикаючи пісню й безцеремонно розглядаючи Гурія. Худе задерикувате обличчя, насмішкуваті зеленкуваті очі й невеличка кіска карлючкою не сподобалися Гурію. Він одвернувся, не поступившись із стежки ні на крок.

— Вайло,— кинула дівчинка, обійшовши його осторонь. Але раптом повернулася до нього, зробила злякані очі, сплеснула руками й заверещала: — Ой матінко моя. Що в тебе з головою? Держи її, держи міцніше, бо в тебе вся голова на плечах...

Парубійко, не дослухавши фрази, перелякано вхопився за голову: дівчинка зареготалася. Тоді він зрозумів незаслужений глум і сердито пробурмотів:

— Видра. Гляди мені, бо вуха нарву.

— Ов-ва, який швидкий. Спочатку носа витри,— он глянь, яка бульба повисла.

Хлопець ухопився рукою за носа і знову ганебно попався в пастку: це була нова жартівлива витівка. Дівчинка заливалася дзвінким сміхом, аж горобці в бузкових кущах замовкли. Тоді хлопець, не стерпівши образи,

нахилився й ухопив грудку, та в цей час на ганок ви-йшов Сидір Петрович:

— Ну-ну-ну! Ти ці звички покинь, це тобі не село...

— Я її не чіпав, то й вона мене хай не чіпає...

— Вона тобі не товариш і нерівня, заміть це собі... Так-от що, хлопче. Хоч ти мені й далекий родич, а допомогти допоможу. Житимеш у мене. А завтра поведу в майстерні. Тоді й за платню умовимось.

Похмуре обличчя хлопцеві заясніло в скупій по-смішці:

— Спасибі, дядечку, я вам одроблю.

— Нічого, нічого, помиримося. Маринко, проведи його на кухню,— там мама вже знає.

Маринка з явним невдоволенням поглядала на хлопця: отакий мацапура житиме у їхньому домі... пхі.

— Ну, ходімо, телепню!

На мить хмарка досади пробігла вразливим обличчям парубка, але він промовчав і легкою призвичаєною хо-дою рушив за Маринкою.

Сидір Петрович усміхався, потираючи руки. Лист був з рідного села від далекого родича. Писав він, що Гурію ніде дітись: його звільнили з гуральні й управитель на-казав не давати йому роботи. А хлопець ладний,— як узяти його на квартиру, то й наймита не треба.

Ця рекомендація справдилася. Влаштувавшись за підручного в залізничних майстернях, Гурій і дома, піс-ля роботи, не сидів без діла. Рубав дрова, підмітав двір, ходив за коровою, за садком, за городом. Здавалося, він органічно не міг обійтися без роботи. Сидір Петро-вич хвалився сусідам:

— Золото, а не парубок.

Примирилася з несподіваним квартирантом і Секлета Уласівна: всяку вигоду вона тямилася ще краще Сидора Петровича.

Тільки Маринка не міняла свого ставлення до Гурія. Осоружне вайло. Боягуз. Його нічим і не дошкулиш.

А втім, швидко й вона побачила, що не такий уже він простак. Якимсь увечері за чаєм Сидір Петрович розго-ворився з Гурієм і напівжартома, напівсерйозно запи-тав:

— А за що тебе, хлопче, з князівської гуральні вигна-ли? Невже на роботі прошпетився?

Гурій усміхнувся:

— Ні...

— Отож і я думаю, що не на роботі,— погодився Сидір Петрович.— А чим же ти так допік управителю, що тебе й з села вирядили?.. Та ти не соромся, кажи.

Гурій зніяковіло повів очима в сторону Секлети Уласівни (до речі, там була й Маринка):

— Я князя Платона побив...

Сидір Петрович звів брови двома ламаними дужками:

— Та що ти? Князя Платона? Ти при своїм умі? Як же тобі за це там шкуру не спустили? Секлето Уласівно, чула? Князя Платона побив. От тобі й мовчун.

— Пхі, яке диво,— не змовчала Маринка.

— Багато ти тямшиш,— спинив її батько.— Князь Платон це була така цяця... Йому ще сьомий рік ішов, а за ним уже три балбеси ходили — камердин, гувернер і вчитель гімнастики. Його слово — закон, йому годили всі, як тій болячці. Було, надумає: «Мамо, хочу, щоб мені живий ослик, і фаєтон, і кучер з пером...», «Мамо, хочу моторного човна і щоб матрос». А мама зразу йому — те, й друге, й третє, чого тільки душа забажає... А як устане хлопець на ліву ногу, то всі в домі навшпиньки ходять... «Ш-ш... тихо... Князь Платон чомусь не в собі...» За що ж ти його побив? — звернувся він до Гурія.

Той завагався:

— Та це не цікаво... Так прийшлося.

— Ні, ні, розкажи.

— З саду воно почалося. Забрався я до їх раз у сад...

— За яблуками? — підморгнув Сидір Петрович.

— За яблуками. Впіймали мене, повели до старої княгині. Ну, думаю, буде мені виволочка. Стою перед нею, кулаки й зуби зціпив. А вона очей з мене не спускає. «Ач,— каже,— яке звірення росте. Батько-мати є?» — «Нема». — «А чим живеш?» — «У вас на гуральні роблю». — «Ну, добре,— каже,— на цей раз прощаю, а будеш ти ходити до молодого князя двічі на тиждень боксу вчитись...»

— Боксу? — перепитав Сидір Петрович.

— Еге ж, боксу. Бійка така. Надінуть на нас костюми, рукавиці, поставлять один проти одного і звелять битись. А вчитель стоїть, порядкує.

— А, знаю, бачив,— підхопив Сидір Петрович.— Воно й на бійку не схоже, бо усе — по формі, по-благородному.

— Може, воно й по-благородному,— мотнув головою Гурій,— та тільки не для всіх. Мене зарані попередили, щоб і в пику князя Платона не смів, і в живіт. А йому — все можна. Завжди, було, в синяках ходжу. Ну, думаю, пожди ти. Почав я придивлятися та привчатися і так згодом напрактикувався, що не даю йому ходу. Він наскакує, аж піниться, а я його — назад, назад... Покликали мене знову до княгині. «Ти ж це що собі надумав? — каже вона.— Ти вже над князем Платоном верх узяв? Ти мужик, ти не повинен над ним верха брати. У його нерви, він не може цього переносити». — «Добре,— кажу,— нехай буде його верх». — «Ти повинен піддаватися йому,— каже вона.— Як і вдарить коли, повинен потерпіти, ми тобі роботу даємо». — «Гаразд, кажу,— хай і вдарить коли, тільки щоб по-хорошому...» З цього в нас і вийшла історія.

— Не витерпів?

— Не витерпів. Князь Платон чомусь був тоді дуже лихий. Раз ударив мене в обличчя, два вдарив... У мене кров з носа пішла. Втираю я, а він знову. Ну, думаю,— з якої речі? Зірвав я з себе рукавиці та як чесону його кулаком по вуху. Він зразу — беркиць. А учитель тоді — до мене. А я вчителя — головою в живіт. Задрив і він обидві ноги: я тоді — швидше через паркан та до дому. Ну, мене й вигнали з гуральні.

Сидір Петрович сміявся до сліз. Він пригадував, як змалечку сам тремтів перед князем, і княгинею, та перед князівськими управителями і як цей гніт тяжів над цілим селом. Були такі, що, навіть мимо панського двору йшовши, шапки знімали, щоб часом потім управитель та не прогнав з роботи.

— Молодчина,— заливався тепер старий майстер.— Так їм і треба, хай не каверзують над людьми.

Мимоволі сміялася й Секлета Уласівна, хоч зразу ж і почала вчитувати:

— Бога бійтеся. Гарним хвалитесь. Коли б ти, Гурію, так не брикався та перетерпів, тобі ж краще було б. Може б, вони тебе і в люди вивели.

— Нічого, в люди він і без князя Платона вийде,— заступився Сидір Петрович.— Адже так, Маринко?

Маринка сиділа мовчки, глибоко вражена розповіддю парубка. Вперше побачила вона, що Гурій зовсім не такий уже телепень, як вона досі думала.

«Чого ж він змовчує мені? — дивувалась вона.— Чи,

може, й мене колись... як князя Платона? — Обличчя їй раптом спалахнуло: — Нехай тільки спробує».

Проте з того часу вона не так заціпалася з ним і потай стежила іноді допитливим поглядом.

На осінь Маринка поступила до медично-фельдшерської школи. Вечорами вона готувала свої лекції в спільній кімнаті. Сидір Петрович звичайно перепочивав, дожидаючись вечері, Секлета Уласівна шила собі або ж тихенько поралася в хаті, а Гурій щось майстрував, прислухаючись до Маринчиного бурмотіння. Ловив краєм вуха незнайомі слова й силкувався усвідомити їх:

«Екватор... хм... і вигадують же таке... Або полюси... От ти й подумай над цим. Живу, як барсук... Маринка — он яке кошени, а знає вже більше, ніж я...»

Парубок тепер не ставився з такою ворожнечею до міста й міського життя, як раніше. Працюючи щодня в майстернях, слухаючи розмови своїх нових товаришів, гуляючи по міських вулицях у вихідні дні, він зрозумів, що місто перевершує село не самим багатством, а ще й знанням, умінням, досвідом. Гурій не раз червонів, стикаючись з міськими хлопчиками, що були часом розумніші й дотепніші від нього. Вражало його й те, що молодша віком Маринка знає більше за нього. Самолюбний парубок став уперто працювати над собою, уважно прислухався до серйозних розмов, почав згодом учашати до сусідньої читальні та брати книжки додому. Але цього було мало. До болю хотілося самому сісти за підручники, знати все-все, щоб не червоніти, коли трапляються ось такі... як його?... екватори...

Якось у неділю Маринка зненацька повернулася від подруги й застала Гурія за своїм підручником географії. Парубок водив зашкарублим пальцем по рядочках і, наморщивши лоба, шепотів:

— ...рухається... навколо своєї... осі...

Очевидячки, ця фраза глибоко вразила його. Він у роздумі звів брови й сам себе запитав:

— А ося ж та на чому лежить?

У відповідь вибухнув нестримний регіт. З передпокою виглядала Маринка й аж за боки бралася.

— Ой умру! Ха-ха-ха... Ося лежить одним кінцем на сонці, другим на місяці... Невже ти досі й цього не знав?.. А бог щодня маже її дьогтем, щоб не рипіла... Ха-ха-ха!

Гурій спалахнув, схопившись з місця, з німим докором подивився на Маринку й вийшов до своєї комірчини. Сміх Маринчин раптом урвався. Йї стало прикро й досадно. Проте й цю свою досаду дівчина поспішила перенести на Гурія:

— Подумаєш. Він ще й образився.

З тим і пішла з хати. Та вже їй того дня чомусь не гулялося. Тільки замислитись трохи, а перед очима — докірливий погляд Гурія. Збентежена дівчина не могла переламати свого настрою, вернулася додому й тихенько сіла за книжку. Читала не читала, а очима раз у раз за вікно. По двору вештався Гурій: виніс відро помий, посипав курям, прибрав якісь дрібні речі, вніс води. Маринку вкололо: це була її робота. Вона, як і всі в сім'ї, звалила все, що тільки можна було, на Гурія, а він за квартиру й стіл робив мов неприкаяний. І як вона раніше цього не помічала?

Другого дня, повернувшись з школи, дівчина прибрала в хаті, винесла помий свиням, нагодувала курей. Секлета Уласівна здивувалася:

— Що це ти, дочко, за помий взялася? Ось прийде Гурій та й винесе.

— А хіба це його робота?

— А чия ж? Наш хліб — його одробіток.

— Та ви вже його так запрягли, що йому й дихнути ніколи.

Секлета Уласівна розсердилася:

— Отакої! Я й сама кручуся цілий день... А ти хотіла б, щоб він сидів згорнувши ручки та тільки книжки читав?

— Ну, вже ж і так їздити на йому не можна, як ви їздите. Он уже сусіди нам очі ним вибивають,— одрубала Маринка, хватаючись за відро.

— Пху!..

Маринчина вигадка про сусідів допомгла: відтоді Гурію трохи полегшало. Парубок зразу помітив, чия це робота. Якось він зустрівся з Маринкою, коли та несла воду від колодязя. Гурій спинився схвильований: ніколи ще ніхто в житті не пожалів його.

Він заговорив сердечно й щиро:

— Маринко... Я такий вдячний...

Маринка зніяковіла й зашарілася, а почервонівши, розсердилася:

— Тю на тебе! Що ти собі в голову забрав? Я взялась за роботу, бо мені лікар прописав...

З тим вона крутнулася й пішла з відрами до кухні. Гурій прикусив язика.

Та згодом трапився з ним іще один такий же випадок. Звичайно, Гурій сам стежив за своїм одягом і латав його, коли треба було. Одного разу порвав на грудях єдиний свій піджачок і звечора приліпив натомість незграбну латку. Було це в суботу. А в неділю, коли він вийшов до обіду, Секлета Уласівна зустріла його доброзичливо:

— От бач. Ти, як захочеш, то й латати можеш не гірше жінки.

Гурій перехопив її погляд і сам, слідом за нею, подивився собі на груди. Латка щезла, пошкоджене місце було добре поладжене вмілими жіночими руками. Гурій мимоволі глянув у той бік, де поралась Маринка. Дівчина одвернулася, ховаючи зрадливий рум'янець, але встигла кинути на парубка лютий, суворо-застережливий погляд.

Гурій схаменувся і ніяково пробурмотів:

— Де там мені рівнятись... до жінки.

А про себе подумав:

«Так он яка вона, ця Маринка...»

Таке-сяке дозвілля дало тепер Гурієві змогу засісти за книжки. Вечорами, тричі на тиждень, він почав ходити з дому: в інші дні зачинявся в себе в комірчині. Маринка спробувала кілька разів навмисне покинути свої підручники на столику, але Гурій більше не брав їх до рук. Дівчина образилася:

«Не хочеш — не треба... Набиватись не стану...»

За рік-півтора парубок помалу вилюднів, змінився, трохи одягся й причепурився. Його засмагле обличчя помітно зблідло й не вражало тепер своїми простецькими рисами. Похмурі очі пом'якшали й засвітилися доброзичливістю й жадобою знань. Він одвідував вечірню школу, ходив у якісь гуртки, але ніколи не говорив про те, де бував і що робив.

Маринку дратувала така замкненість парубка. Сама вразлива, чутлива й одверто-щира, вона не могла собі уявити, чим живе така людина, як Гурій. Природна цікавість перемогла дівочу обачність: у вільний день, коли Секлети Уласівни й Гурія не було дома, вона заскочила до комірчини, де він жив. Парубок, як видно, любив

охайність і добрий лад. Акуратно застелене ліжко, чиста газета на столі замість скатертини, поличка з книжками біля вікна. На стіні — кілька художніх листівок і портретів. Дівчина придивилася ближче: «Бурлаки» Репіна, «Страта стрільців» Сурикова, «Кочегар» Ярошенка, знайомі обличчя Некрасова, Шевченка, Толстого і... Карла Маркса. На поличці — словничок іноземних слів, підручники з географії, історії, арифметики, декілька незнайомих брошур: «Цар-голод» Баха, «Оповідання про діла в царстві тварин», «Про великий грізні явища природи». Поруч — з півдесятка початих зошитів... З усього виходило, що Гурій весь час вечорами наполегливо вчився.

Маринка здивувалася. Як же це він жодного разу не звернувся до неї з якимось запитанням? Чи він такий гордий, чи несміливий?

Раптом згадала прикрий випадок з підручником географії і почервоніла. Потім нахмурилась і вирішила: «Ну, й не треба... Нехай...»

Проте згодом потроху сама почала звертатись до Гурія в деяких незрозумілих питаннях. Парубок спочатку ніяковів, але відповідав загалом правильно. Коли ж не знав чого, казав просто й одверто, а другого дня старався розпитатися в інших і розповісти їй. Якось вони пішли разом у кіно. Виявилось, що й погомоніти було в них об чім і посперечатись. Спільне одвідування кіно й театру стало після того для них правилом, бо й вертатися вдвох пізно увечері додому аж на Поділ було зручніше й безпечніше. Певна річ, і книжки стали читати обоє однакові: чи він, чи вона дістане цікаву — обов'язково поділяться. А з цього непомітно витворювалися однакові враження, прагнення, світогляд.

Роки йшли. Росла Маринка, ріс і Гурій. У майстернях було кілька партійних товаришів, учасників подій 1905—1906 років. Гурій почав носити додому й читати ночами такі речі, що Маринці в школі й не снилися. На зборах у своєму цеху часто й він уже вставляв від себе слово: небагато говорив, але влучно. До його голосу почали прислухатися і старші товариші. А начальник майстерень, зустрічаючись із ним, завжди сердито хмурив брови, бо Гурій належав до тих, що не дозволяють наступати собі на ноги.

Саме тоді появився в Полтаві зять Сидора Петровича професор Щепанський. Треба сказати, що тихомирна,

дрібномаєтна, старосвітська, дрібноміщанська Полтава здавна була одним з осередків українського національного руху. Переважна маса говорила українською мовою, співала українських пісень, любила український театр, мала свою «українську громаду», український клуб, музей, аматорські гуртки, хори, видавництво й книгарню. Щепанські, ковбики, чалі та інші «щирі українці» подбали про те, щоб надати цьому природному рухові нездорового націоналістичного присмаку.

Нечинючий, небагатий, але честолюбний і славолюбний Щепанський бачив, що україноманія найшвидше забезпечить йому популярність і кар'єру. З професора російської мови він перелицювався на українського професора «на всі руки» й запеклого козакомана. За короткий час він підкорив своїм симпатіям Сидора Петровича й Секлету Уласівну. В їхніх кімнатах появилися плахти, вишивані рушники й розписані глечики. На стінах повісили «Запорожці» Репіна, «Вибори полтавського полковника Пушкаря» Васильківського та якісь чубаті й мордаті червоножупанники з кривими шаблюками при боці. На сімейних вечорах з участю Володимира Валеріановича за столом лунали солодкі, як опішнянське повидло, і заяложені, як старі пантофлі, слова: «ненька Україна», «Січ-мати», «Луг-батько». Наприкінці пили кухликами полтавську запіканку й співали: «Ще не вмерла».

До Гурієвої кімнати ця перебільшена україноманія не проникала, бо й він сам не виявляв ніякого захоплення перед патріотичною несамовитістю Володимира Валеріановича.

Щепанський звернув на це увагу:

— Дивуюсь я на Гурія Корнійовича: ні українець, ні москаль.

— Чому це так? — нехотя перепитав Гурій.

— Ну, як же? Українець повинен свідомо любити й підтримувати все українське. Він повинен ставити його понад чуже,— з робленим пафосом мовив Щепанський.

— Тоді надіньте вибійчані штани й свиту, а скиньте сюртук,— відповів Гурій.

Щепанський почервонів з несподіванки: такої відповіді від молодого робітника він не ждав.

— Не в тім суть,— мовив професор з досадою.— З вибійчаних штанів ми вже вирости. Я говорю про народ, мову, пісні, звичаї,— ви ж мене розумієте?

— Ні, не розумію,— одрубав Гурій.— Ви кажете, що я повинен ставити все своє понад чуже. Значить, свій злодій мусить бути мені миліший, ніж чужа чесна людина?

Щепанський розсердився:

— Ви говорите парадоксами... тобто, вибачте... ви перебільшуєте. Це не допоможе вам уявити нашу програму.

— Я й не збираюся,— сухо відповів Гурій.

Ця розмова занепокоїла Маринку. Вона не поділяла надмірних захоплень Володимира Валеріановича, але й Гурієва прямолінійність збивала її з тями.

«Як же це так? — думала вона.— Адже тут справа принципова. От я вчуся, потім буду працювати. Кому я повинна віддати свої сили й знання? Ясно ж, що насамперед своєму люду, українцям. Це ж природно. Я їх краще знаю, я до їх краще підійду, й діло своє краще зроблю».

Свої міркування вона висловила Гурію. Він замислився: чесно попросив строку подумати й порадитись із своїми.

— Є там у нас один товариш... Голова... А справа ж це неабияка.

Через день-два він повернувся знову до цієї теми:

— Бачиш, Маринко, ти таки правду тоді казала. Працювати серед свого народу краще й легше. Але й там треба розпізнавати своїх і чужих.

— Тобто як?

— Та от... Лихошвай у нас хто? Українець чи руський?

— Ну, звісно,— українець.

— А він мені противний, як гнида. Глитай. Значить, ворог і чужак.

Маринка почервоніла: цей Гурій завжди умів брати влучні приклади. Лихошвай, син кріпенького куркуля, противний і нахабний парубійко, залицявся до неї й силював її гуляти з ним. Коли ж вона пішла до школи, вибиваючись на кращий шлях, він почав мститись, пускав про неї всяку поголоску, нахвалявся вимазати ворота дьогтем...

«Ні, справді Володимир Валеріанович пересолоє зі своїм українофільством,— думала дівчина.— Але й Гурій... Чого він такий уже принциповий, сухий, нечутливий? Хіба національність у самих тільки цих власти-

востях? А наша народна творчість, наша пісня? Невже до нього й народна пісня не доходить?..»

Пісню любила Маринка до нестями. Любила її й Полтава. З весни до осені, з вечора до півночі її садки, левади, яри й луки дзвеніли то радісно-переможними, то зворушливо-сумними, то пристрасно-тужливими співами. Тут можна було почути чарівні голоси, що потім переходили з вулиць до концертних залів, можна було почути й пісні, що з концертних залів виходили на вулицю.

Зате й концерти народної пісні трудяща Полтава переповнювала до відказу. Один такий Маринка довго пам'ятала. Об'єднаний хор на триста голосів, під керівництвом видатного диригента, мав відзначити чергові роковини з дня смерті славетного музики й композитора М. В. Лисенка. Квитки були розкуплені за кілька днів до концерту: театр був повний.

Маринка сяючими очима оглядала довгі лави гальорки, віталася до подруг та знайомих і раптом побачила Гурія. Це її здивувало: замість вечірньої школи парубок опинився на концерті...

Невже й він не байдужий до пісні? Цікаво, як вона вплине на цього зосередженого мовчуна?

Дівчина на короткий час втратила його з поля зору. Звилася вгору завіса. Шепіт захоплення легенькою хвилиною пробіг по партеру й затих десь у найвищій ярусі. На кону, розсунутому до самої зали, мальовничо розташувався кількасотголосовий хор. Два акомпаніатори на двох роялях заграли прелюдію.

Закувала та сива зозуля
Вранці-рано на зорі...

Стримано-суворо й разом глибоко-мелодійно зарокотали-заговорили муштровано-слухняні голоси, розповідаючи слухачам про тяжку пригоду, лиху неволю. В чудову гармонію раптом вплелася, перервала її, метнулася вгору невимовною тугою й заголосила над залом розпачлива мольба невірників-бранців:

Ой повій, повій,
Та буйнесенький вітре...
Та понад морем...

У Маринки до болю стислося серце, ніби сама вона опинилася в неволі-тюрмі, де плакали-ридали полонені

брати. Вона глянула на Гурія. Парубок, не ворухнувшись, усотував пісню всім еством своїм. Його обличчя вражало тепер глибокою одухотвореністю, горіло співчуттям, журбою, готовністю самому зірватись і летіти з допомогою. Але мить — і вже та допомога прийшла. Безмежним молодецтвом, бадьорістю, вірою в перемогу задзвенів чудовий тенор:

По синьому морю
Байдаки під вітром гуляють.
Братів щоб рятувати,
Запорожці чимдуж поспішають.

Гурій мимоволі випрямив стан, розгорнув плечі, весь подався вперед. На обличчі йому виблискували радість і збудження.

«Так он який він, цей Гурій», — подумала Маринка, коли грім оплесків зірвався вгору, вдарився в високу стелю й забився в вікнах.

У радісному зворушенні дівчина оглядала залу.

Чомусь усі обличчя здалися їй тепер ріднішими, зрозумілішими, очі горіли захопленням, а в декого взялися теплою вогкістю.

А хор уже передихнув, перемінив ноти, перекинувся на ціле століття вперед і загримів на всю залу:

Літа орел, літа сизий,
Попід небесами,—
Гуля Максим, гуля батько
Горами-лісами...

В могутніх акордах вставала така широчінь, такі неоглядні вільні простори, що всі слухачі мимоволі підводили голови, розправляли стан і плечі. Гурій непомітно для себе висунувся з ряду так, ніби збирався кинутися разом з Максимовими «орлятами» на бій з ворогами. А ворог — ось він живий, конкретний: пани — гнобителі.

Шануйтеся ж, вражі ляхи,
Скажені собаки...

Гнівno гриміли розбурхані голоси, горіли очі в слухачів, горіли очі в Гурія.

«Так он який він, цей Гурій», — іще раз подумала Маринка.

Уперше вона відчула якусь родинну близькість і духовну спільність із мовчазним юнаком, і це зародження симпатії вразило її своєю зворушливою схвильованістю й ніжністю.

Хотілося швидше підійти до нього, вхопити за обидві руки, поділитись із ним своїми враженнями й переживаннями, але в той же час якась невластива їй боязкість перешкоджала тепер діяти так, як хотілось.

Гурій несподівано відірвався од сцени, глянув на неї й кивнув їй з дружньою усмішкою. Його обличчя засвітилося радістю. Маринка зашарілася й схвильовано думала:

«Ні, ні, не зараз. Хай потім, якимось випадково... Може, я зараз і слів таких не знайду... А він же такий... принциповий».

Після концерту сподівалася вертатись разом додому. Але зустрілась на виході з кількома подругами, а потім натовп роз'єднав її з Гурієм, — так і не помітила, де він подівся. Війнув десь у серці смуток: доводилось іти самій.

На горосхилі за собором, звертаючи на Мазурівку, вона зустрілася з юрбою приміських парубків. Двоє передніх — зухвалий і нахабний Лихошвай Конон та ще якийсь мордатий вовкулакуватий хлопець — жартівливо підхопили її під руки.

— Пардон, мамзель, дозвольте провести вас додому?

Маринка рвонулася, але її придержали. Вона ображено крикнула:

— Одійдіть. Чого ви пристали?

— Не будьте, красуне, такі невдячні до кавалерів. Ми вас обожаємо... Ги-ги-ги...

— А на доказ цього дозвольте ваші солодкі губки.

Маринка з жахом помітила, що ватага була нападпитку. Дівчина знала, як іноді мстяться приміські гуляки над дівчатами, що залишають вулицю ради школи. Лихошвай, ображений її зневагою до його зальотів, уже не раз нахвалявся помститися, та вона не боялася миршавого парубка, доки зустрічалася з ним сама. Тепер їх була ціла юрба. Маринка одчайдушно крикнула, сама не знаючи чому:

— Гурій!..

Та Лихошвай у ту ж мить затулив їй рота й загрозливо просичав:

— З-задушу... с-сволоч... Ач, яка баришня стала... До школи полізла? В пани мостишся?..

Маринка пручалася, скільки було сил. Парубки, важко дихаючи, крутили їй руки й не давали кричати.

— Тягніть її, хлопці, в провулок...

У цей саме час на юрбу наскочив Гурій. Розкидавши з наскоку кілька хуліганів та оглушивши двох-трьох ударами кулака, він вирвав з рук Маринку й одрив-часто-суворо кинув її:

— Тікай швидше... додому!..

Налякана дівчина кинулася вниз гористою вулицею, доганяючи самотнього перехожого. Але й той поспішно побіг і зник за рогом. Десь позаду точилася люта бійка, гупали кулаки, лунали погрозові вигуки й брудна лайка. Страх охопив дівчину. Вона хотіла вже звернути в вуличку, але раптом зупинилася.

«Що ж я роблю? А Гурій? — подумала вона.— Буду грюкати в найближчі хати, підніму всіх на гвалт...»

Проте й цього вона не встигла зробити. З шпиля навпростець хтось біг прямо до неї.

— Гурій! — нервово скрикнула Маринка, кидаючись йому назустріч і хапаючи його за руку.— Ти живий?

— Як бачиш,— засміявся Гурій.— А от там, позаду, може, хтось і не встане. Вони тепер з п'яних очей накинулись один на одного й молотять чим попало.

— Але в тебе кров на обличчі. Тебе поранили?

Маринка вся тремтіла в нервовому збудженні. Гурій мусив узяти її під руку. Зробив це невміло, але тактовно силкувався не помічати, в якому вона стані, щоб швидше заспокоїти. Мабуть, тому й був такий неприродно-балакучий. Втираючись хусткою, жартував:

— Це пусте, до весілля заживе. А от піджак порвали собачі діти, то це вже справа серйозна. А взагалі — чудовий був концерт сьогодні. Адже правда?

Але Маринка врешті не витримала й заплакала. Гурій розгубився.

— Ну от, бач, яке діло,— ніяково заговорив він.— Ти не того... ти, Маринко, не плач... Я, звісно, телепень і не вмю поводитись... Може, зобидив чим?

— Ні, ні... Ти не звертай уваги,— хлипала дівчина.— Це нервово... воно пройде... Коли б не ти...

— От тобі й на. Як це так: коли б не я? А де ж би я подівся? Ні, ти про це й не думай. А от із піджаком справді негарзд. Глянь яка... постій, як це по-вченому?.. аварія... Ай-яй-яй... Це вже не мого ума діло, бо з мене погана швачка. Доведеться, мабуть, вклонитись одній непосидячій дівчині, що має звичку викрадати й латати чуже лахміття.

Він на ходу заглянув їй в обличчя з запобігливо-вдячною усмішкою. Маринка й собі усміхнулася, разом стримуючи сльози.

— А концерт таки справді був знаменитий,— вів далі Гурій.— Люблю я пісню, як маму рідну. Тобі що найбільше сподобалося?

Маринка потроху розговорилася й заспокоїлася. Було тепер так приємно відчувати дружню міцну руку, слухати упевнений, спокійний голос. І втретє за цей вечір дівчина подумала:

«Так от який він, цей Гурій...»

— Ти знаєш, я дуже рада, що ми обоє разом були на цьому концерті,— довірливо похвалилася Маринка уже біля самого дому.

— Чому це так? — запитав, спинившись Гурій.

— Та я тепер побачила... Тільки ти не сердься... побачила, що й до тебе доходить рідна пісня, що й тебе хвилюють наші національні справи.

— А хто тобі казав, що вони мене не хвилюють? — засміявся Гурій.— Я тільки тримаюсь тієї думки, що не все українське мені рідне і не кожен українець мені брат. Це дурниця, що нація — одна сім'я. В одній сім'ї ростуть і каїни, й авелі.

Маринка стисла йому руку, додавши:

— І лихощваї...

— А звісно, і лихощваї,— твердо й наполегливо повторив Гурій.— До речі, коли він і брат мені, нехай вибачає: я його сьогодні таки добряче торохнув по голові. І не каюся.

Маринка, остаточно заспокоєна, засміялася й рушила до хати.

З того вечора їх вабило до частіших зустрічей і розмов.

Причин вони не дошукувалися, бо не заглядали (а може, й боялися заглядати) глибоко в серце: було й без того радісно жити, сподіватись і вірити.

Аж тут раптом упала на їхні голови, як і на голови всього люду, імперіалістична війна. Всі недавні громадські й політичні інтереси, прагнення, непорозуміння й чвари одійшли на задній план: життя круто повернуло в річище воєнних дій. Фронт наступав і відступав: тил працював на оборону. Катастрофічно збільшувалося число трупів і калік, біженців і сиріт: іще катастрофічніше зменшувалися життєві ресурси. Росли нестатки й

злидні народних мас, ішли вгору воєнні прибутки підприємств. Фабриканти, поміщики, банкіри підраховували бариші й вимагали війни до переможного кінця. Недавні ліберали й опозиціонери виспівували «національний гімн» і домагалися Дарданелл і Константинополя.

Не відстали й українські «свободолюбці»: вони бучно вітали загарбання Галичини й висунули гасло «великої соборної України»... Дехто з «найщиріших» виїхав навіть до Галичини за урядників, інспекторів, гнобителів та усмирителів, а Володимир Валеріанович прочитав спеціальну лекцію, вітаючи «історичне з'єднання двох сестер»... Непримиренний Гурій прилюдно назвав його за це хамом.

Кілька днів по тому стався й ще один випадок. Залізничні майстерні зараховано було до списку підприємств оборонного значення.

За інженера до них призначили «щирого» українця. Разом з такими ж «істинно українськими» майстрами, різними там довбнями, жилами, салами, цей неньчин син почав приймати на роботу куркуленків, попенків, крамаренків, звільняючи їх від фронту.

Справжнім робітникам доводилось працювати за всіх. Гурій не змовчав: його звільнили й послали до маршової роти.

І от тоді, в час розлуки, стався випадок, який уперше примусив їх обох замислитись над своїми взаєминами: і Гурія, й Маринку. Обое намагались якнайглибше приховати свою тугу й тривогу, лякаючись самої думки: «А що, як він (або вона) догадається?»

Обое зовні були спокійні до останнього дня — останній зламав їхню рішучість.

Вона провела його на станцію, до самого ешелону. Молодий новобранець хмурився, хоч і кріпився. Засмутилася й Маринка. Обое мляво перекидалися незначними фразами, щоб не сказати зайвого. Швидко минали хвилини, один по одному пролунали сигнали. Молодята раптом усвідомили, що розлучаються, може, й навіки. Маринка звела на Гурія очі з такою розпачливою мольбою, з таким соромливим мовчазним признанням, що його погляд спалахнув безмежним щастям, а губи затремтіли в пристрасному шепоті:

— Маринко...

Він хотів багато сказати, але часу вже не було. І тоді

обличчя Маринчине взялося ніжним рум'янцем, а милі дівочі руки обвили йому шию:

— Прощай... ждатиму...

Схвильований і зворушений, Гурій повіз із собою на фронт перший, запашний, ніжний і чистий, як пелюстки щойно розквітлого пуп'янка, дівочий поцілунок...

Що ж сталося з дівчиною за ці два роки? Де поділися її колишні переконання?

VI

Засніжений і заморожений лютий палахкотів за Дніпром пожежами громадянської війни. Житомирська жовто-блакитна республіка з усіх своїх куркульських сил одбивалася від червоних загонів Радянської України і гарячково торгувалася з німцями: скільки саме дадуть вони їм за їхню неньку?.. А на Дніпрі, на Сулі, на Ворсклі, по всьому Донбасу і в степах херсоно-катеринославських люди поспішали з організацією Радянської влади на місцях. Губерніальні з'їзди в урочистій обстановці оголошували декрети про землю, фабрики, заводи, залізниці, і кожен з таких декретів був бомбою, що висаджувала в повітря частину старого світу.

У Полтаві з'їзд Рад призначено було на 16 лютого 1918 року. На попередніх зборах залізничники, крім виборів делегатів, поставили на обговорення справу, що вже протягом тижня хвилювала всі майстерні. З центру прийшов наказ організувати й вирушити на фронт технічно-бойовий поїзд для спішного ремонту мостів і колій у районі бойових дій. Партійний комітет більшовиків наполягав на виконанні, а деякі несвідомі робітники вагалися й огиналися:

— Ну, куди ми поїдемо? У нас і в Полтаві — як на фронті: ніколи з гвинтівкою не розлучаємось.

— Не розводь паніки, Сколацький. У тилкових окопах тільки буржуї відсиджуються.

— Правильно кажу! В Полтаві повно контрреволюції. Самих офіцерів близько семисот, та дворянських синків не менше, та союз хліборобів-власників...

— Ти б іще монахів та попів порахував!

— Ні, пождіть, він правду каже. Брати ворогів на облік ніколи не вадить. Фронт фронтом, а треба, щоб і

в тилу все було ладно. Хто дозволив організацію загонів Трембачова й Бокитька?

— Правильно. У Трембачова — сама офіцерня, та дворянські синки, та куркулі... Куди воно годиться?

— А «батько» Бокитько? Що це за банда така?

— Ну, це ти вже занадто... Навіщо язиком плескати? Бокитько — не Трембачов.

— Бокитько — свій парень, душа-чоловік.

— А в штабі хто в його сидить? Сама контрреволюція.

— Обом їм одна ціна.

— Ні, пожди... За Бокитька ти цього не кажи, — устряв до розмови слюсар Швачка, балакун і випивоха. — За Бокитька я головою ручуся... Там як п'є!.. Цариця небесна... Мов у бочку з-під сала лле.

Всі засміялися.

— Та що там і казати, — треба обох перевірити, що за люди. Нехай товариш Незаймай вияснить.

— Гаразд. Доручити Гурію.

Гурій завагався:

— А може б, комусь іншому? Он Домненко нехай піде, він це виконає ще краще.

— Не прибуднійся, у тебе і в самого не макітра на в'язах, — кинув з кутка Домненко.

Гурій підкорився з помітною неохотою. В цьому ділі він знову стикався з Маринкою.

Повернувшись на квартиру до Сидора Петровича, він, звісно, не повернув собі цим дівчини. Очевидячки, вона без нього пішла в революцію манівцями, через бур'яни й провалля, заблудившись у націоналістичних хащах. Та й хто б тоді не заблудився, крім людей, загартованих у класовій боротьбі? Молода, звільнена від самодержавних пут, українська дрібна буржуазія кинулася в політику з усією пристрасстю.

Протягом десяти місяців Україна бурувала й кипіла в гарячці штучного «національного відродження». Мов гриби після дощу, виникали всеукраїнські об'єднання вчителів, кооператорів, адвокатів, студентів, улаштовувались паради й з'їзди, відряджались представники до Центральної ради. Здавалося, всі партійні суперечки затихли перед єдиним національним рухом. Щепанські, ковбики й чалі святкували перемогу.

Полтава не відставала від жовто-блакитного (на той

час) Києва в цій метушливій і галасливій демонстрації. Ще 1 травня 1917 року вона галасливо маніфестувала під жовто-блакитними прапорами, і жовто-блакитні верховоди туманили їй голову найрадикальнішими обіцянками, а жовто-блакитні попи правили прилюдні молебні «о ніспосланії...».

Маринка повірила... Гурій терпеливо ждав тепер, щоб ця віра розвіялася під вихором фактів. І йому, звісно, боляче було дізнатись, що останнього часу шляхи Маринчині переплуталися з Бокитьковими.

Почалося з об'яви в газеті. Якось увечері, проглядаючи полтавські «Вісті Ради», Сидір Петрович вичитав:

«До Полтави прибув воєнно-революційний штаб особого українського партизанського отряду, де і буде провадити формування під владою добродія товариша І. Бокитька². Штаб стоїть на Харківському вокзалі, де і приймаються всі, хто захоче вступити в той отряд...»

— Який це Бокитько? — зацікавився старий майстер.— Знав я одного Бокитька з Великої Багачки. Хлопець третій і з кріпенької хазяйської сім'ї. В офіцери, кажуть, потім виліз. Коли це він, то значиться — свій.

— Чого це так? — усміхнувся Гурій.— Того що він хазяйський син? Чи що в офіцери виліз?

— Ні, він таки ще й тоді був за Україну. Ще в школі. І тепер, бач, як підписався: «добродій товариш»...

— Ну, це ще не доказ: «добродії» всякі бувають.

— А в тебе як тільки добродій, то й ворог,— похмуро кинула Маринка.

— Чому ж? Я вже сказав: добродії всякі бувають.

— А я його бачив,— похвалився Климко.— Вони позавчора двома вагонами приїхали. Ходить у сивій шапці, в кожушку, а через плече — револьвер і сумка. Його там усі звуть «батьком Бокитьком».

— «Батько Бокитько».. Хм.. Це ще й того краще,— мовив Гурій.— Добродій «батько» Бокитько.

Маринка промовчала.

«Батько» Бокитько того ж дня заявився з своїми мандатами до належних установ, зареєструвався в комітеті лівих есерів, записав свій штаб на пайки та на всяке забезпечення й приступив до роботи. Ходив на всі українські збори, лекції, вистави, знайомився з українськими сім'ями, знаменито пив запіканку й виспівував нарівні з «Інтернаціоналом» «Ще не вмерла Україна».

— Парень свій,— загомоніли обивателі.

— Чорт його знає, чий він, зразу не розбереш,— зауважували обережніші.

Члени міської Ради з комуністів насторожено придивлялися до нього і похмуро мовчали. В самій Раді було тоді чимало жовтоблакитників — українських есерів, меншовиків, навіть кадетів, а на офіційних зборах «український гімн» користувався однаковими правами з «Інтернаціоналом».

Особливу тривогу викликав у залізничників та у випадкових одвідувачів станції штаб Бокитька, що містився в м'якому вагоні, біля самого перону, в тупику. Протягом двох тижнів до штабу не зайшов жоден солдат-фронтовик, робітник чи селянин. Зате з міста часто заглядали виструнчені, затягнені в хвацькі шинелі «воєнспеци». Щодня з вагона виносили ящиком порожні пляшки й коробки з-під консервів. Іноді з-за дверей вивалилися звуки гітари і манірний тенорок виспівував з фальшивою пристрасстю:

Атайді... не гляді...

Скройся з глаз... ма-а-їх...

З пасажирами й залізничниками ці «партизани» поведилися підкреслено-зухвало. На станції запахло сутичками й скандалом.

Саме тих днів Гурій, вертаючись увечері з міста, нагнав біля театру несподівану пару: Бокитька й Маринку. «Добродій товариш» проводив дівчину після вистави, жваво розмовляючи з нею. Проти свого бажання Гурій упіймав кілька фраз.

— Хто вам сказав, що ми — інтернаціоналісти? — розливався, помітно гаркавлячи, Бокитько. — То більшовики — інтернаціоналісти, вони, звісно, ніколи не розв'яжуть нашої справи. А в нас — інша програма. Ми сприймаємо Радянську владу, але боротимемось за самостійну Україну. Наше гасло передусім — українська нація, культура, самобутність.

— Так чого ж ви тоді йдете з більшовиками, а не з Центральною радою? — наївно запитала Маринка.

— Ну, знаєте... таке запитання...

Більше Гурій нічого не почув, але й цього було досить. Сам Бокитько тоді ще не цікавив його: хіба мало було таких пустомолотів навіть у міській Раді... Гурія турбувала Маринка. Тоненькою колючкою стриміла вона

тепер у серці, й часто приходив йому на думку початок Шевченкового вірша:

Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу...

Вони зустрічалися майже щодня; навіть на самоті він бачив перед собою її серйозні, пожадливо-допитливі, а зараз ще й трохи засмучені очі. Не могло бути, щоб Маринка врешті не розпізнала правди й не повернулася до його... до їхнього табору. Гурій вірив... і не дарма хотів на зборах залізничників зректися товариського доручення. Коли б Маринка довідалася про нього, це тільки пошкодило б справі. Та, звісно, Гурій був не з тих, хто особисті інтереси ставить вище товариських. Поборовши вагання, він пішов до коменданта станції.

Комендант станції Полтава-Південна Довгоштан протягом кількох місяців не мав певного відпочинку ні вдень ні вночі, ледве встигаючи формувати і виряджати військові ешелони за наказом штабу або ж пропускати готові поїзди через до краю завантажену станцію. Решта службового часу йшла на втихомирення буйної навали пасажирів — демобілізованих фронтовиків та біженців.

— Ти вже не сердься, Олександрє Петровичу, я — на хвилинку, — попередив коменданта Гурій. — Не своєю волею: товариші послали.

— Знаю, мені казали. Це ти — в Бокитьковій справі?

— Еге ж.

— Ну, що я тобі скажу? Наше тут діло маленьке. У нього, бач, мандат від самого головнокомандувача.

— Від Муравйова? ³

— Еге. Суворий наказ не чинити перешкод і допомагати. Ясно?

— А в мандаті є дозвіл на п'янки з офіцернею?

Комендант натомлено махнув рукою, оглянувся й затамував голос:

— І не кажи. Муравйова бачив? Теж цяця, ще краща Бокитька. Мое діло — сторона.

— Ну, як собі хочеш, а я буду говорити з Каском.

— Можеш. Я сам уже двічі говорив. Думаєш, мене це не турбує. У Бокитька на все тільки одна відповідь: «Маю спеціальне доручення, підлягаю тільки командувачу військ тилу...» Та хіба тільки він сам? Тепер он

Трембачов появився: корнет уланського його величності полку. Теж із мандатом. «Я,— каже,— начальник усієї кінноти...» А, хай вони заваляться, у мене й без їх голова закрутилася.

— Ну, знаєш, так не годиться. Я тоді таки піду до Каска.

— Іди. Я вже ходив.

Гурій з досадою залишив коменданта й рушив через вокзал до міста. Людей, як і завжди, було повно. У залах, у коридорах, переходах і в сінцях клетотів людський гомін і шум, сиділи, стояли групами й сновигали виснажені дожданням пасажери. Під різьбленим фігурним навісом, що виходив на самий перон, чимала юрба оточила невисокого військовика з пещеним, але неприємно-холодним обличчям. Він цупко тримав за рукав пасажера, з виду селянина, у ватянці й порижілій смушевій шапці.

— Я тобі кажу: ходім до комендатури! — кричав військовик, розмахуючи перед обличчям пасажера наганом.

— Чого я там не бачив? — огинався пасажир, вириваючись. — Знаємо вашу комендатуру.

Очі військовика спалахнули божевіллям:

— Замовчи!.. Застрелю, як собаку!.. Марш за мною без суперечок!

— Люди добрі! Та заступіться ж хоч ви! — просився пасажир, перелякано оглядаючись. — Я вже знаю ці штуки. До їх тільки попади...

— А... Ти ще агітувати?! Противитись військовій владі?! — несамовито заверещав військовик, звівши руку з револьвером на рівень людських голів. — Геть з дороги! Перестріляю!

Юрба шарахнула на всі боки, збиваючи задніх. Вибухнув постріл. Невідомий пасажир якимось чудно махнув руками, немов збирався летіти, поточився і впав ниць. Військовик рушив на перон. Його вирячені очі горіли сказом, тонкі губи перекошилися у вовчому оскалі.

Гурій ухопився за кишеню, де лежав револьвер, але переміг себе й виступив наперед, стримано запитуючи:

— У чому річ? Що тут сталося?

— А ти хто такий?! — загрозило крикнув військовик, розмахуючи револьвером.

— Член міської Ради робітничих і вояцьких депутатів Незаймай.

— А я — комендант штабу особого партизанського загону Сергеев, — істерично завершав військовик. — І прошу не втручатись у дії військової влади...

Рука його нервово здригалася й обличчя пересмикувалось, мов у хворого на тик. Вступати з ним у суперечки було марно й небезпечно.

Гурій дав дорогу.

Пасажир був забитий наповал. Його супутники розповіли, що він зацікавився людиною в козушку й смушевій шапці, яка пройшла через вокзал.

— Та це ж Бокитько! Йй-богу — Бокитько! — казав він, оглядаючись у величезному збудженні, немов і сам собі не вірив. Потім нагнав коменданта Сергеева, що йшов слідом за Бокитьком, трохи віддала.

— Скажіть, будь ласка, товаришу, чи то, бува, не Бокитько пішов?

— Не Бокитько, а батько Бокитько! — грізно застеріг комендант. — А тобі що?

— Та я ж його знаю. Я сам з Вапнярки. Він у нас у Вапнярці ще торік...

— Ага... Ти з Вапнярки? Ну, ходім тоді до комендатури, там усе розкажеш, — перебив його комендант, ухопивши за рукав.

— Чого б я пішов до комендатури? — злякано відступив назад пасажир. — Знаю я вашу комендатуру.

З того все й почалося, але потім сутичку розв'язав постріл. Гурій похмуро вислухав свідків, заспокоїв людей, як умів, і рушив далі.

Справа оберталася надто гостро. Вся станція гула, як великий вулик у часи небезпеки.

Гурій поспішив вийти з вокзалу на свіже повітря і попрямував через привокзальний майданчик мимо численних яток і лотків до мосту й далі приворсклянською низиною навпростець до Панянки. Йому хотілося швидше залишитись самому: в таких випадках, наодинці, він швидше опановував себе, краще впорядковував свої думки і враження.

Передусім — спокій. Він уже не той наївний мрійник, що слішив до Полтави з фронту в повній надії на негайні перемоги й одоління. Він тепер знає, що найзапекліша боротьба ще тільки починається, бо фронт незабаром повинен розпанахати пополам міста й села, вулиці й двори. То ще нічого не значить, що в Полтаві зараз перемогли більшовики. Старе затишне місто переповне-

не колишніми губерніяльними й повітовими установами, цілими батальйонами штатних і відставних чиновників, канцеляристів, судовиків, пенсіонерів, дрібних поміщиків, куркулів-домовласників, численних підприємців і міщан. Крім того, ще тільки недавно тут ліквідовано військову школу, переведену з Вільно, та старий кадетський корпус. А робітників — жменя. Напевне, ще доведеться завзято боротись за майбутню справжню радянську Полтаву. Він бадьоріше надав ходи, щоб не спізнитись і застати Каска дома.

Каска справді доводилось ловити, бо день його був завантажений ущерть. Появившись у Полтаві з 6-м авіаційним парком, він так і залишився тут на сторожі революції, захоплений жовтневими подіями. З дивовижною витриманістю й методичною наполегливістю він спочатку підривав і нищив старий адміністративно-військовий апарат, ліквідував небезпечні для революції військові об'єднання й зв'язки. За його пропозицією військова секція міської Ради ще в грудні прибрала до своїх рук управління військового начальника, міську комендатуру, штаб начальника залоги і взяла на облік усіх офіцерів, поставивши їх під певний догляд. Одногolosно висунутий на військового комісара, Каск усі сили поклав на організацію червоних загонів, спеціальної кулеметної команди й кінноти. З винятковою пильністю стежив він за ворожими силами недавнього міщансько-попівського й чиновницько-поміщицького міста: виступав на всіх засіданнях міської Ради, на зборах своїх загонів, на прилюдних мітингах, і кожне його слово било в ціль, і кожна пропозиція була спрямована в інтересах революції.

Ніхто не знав, звідкіля він родом, хто його батьки, чи є в нього сім'я. Це був просто «солдат революції», «солдат Каск», — так його звали в Полтаві. Бійці організованих загонів додавали з гордовитою пошаною: «Наш Каск». Суворий з виду, точний і вимогливий. Каск не знав ні відмовлень, ні запізнь, ні втоми, ні пощади. «Революційні обов'язки — перш за все», — говорив він.

Тільки з десятків найближчих друзів знали, що походить він з латишів, що звать його Арнольдом Вікентійовичем і що йому доступні найніжніші людські переживання. Але й від них він ревниво ховав у похідному мішку томик віршів Гейне і «Філософію природи».

Розмовляв він з помітним акцентом і часом збивався на німецьку конструкцію мови, але висловлювався ясно й переконливо.

— Ага, це добре, що ти єсть тут,— привітно мовив він, побачивши Гурія.— Сідай, буду сказать тобі новину.

— З міської Ради?

— Ні, з Києва... Нехай це буде між нас.

— Гаразд!

— Центральна рада підписала договір з німцями і покликкала їх на Україну.

Гурій схопився, мов ошпарений.

— Та що ти, Арнольде Вікентійовичу. Жартуєш?

— Який тут може бути шуток? Це єсть факт. Німці рушили вже два корпуси: на Шепетівку — Коростень і на Калиновичі — Новозибків.

Обличчя Гурієве потемніло:

— Але це ж нечуване зрадництво! Найпідліша політична авантюра! Значить, сталася одверта купля-продажа?

— Це єсть так. Німці взялися посадити Центральну раду, Центральна рада зобов'язалася заплатити.

— Нашим добром, Арнольде, нашими шкурами.

— А звісно.

— Що ж тепер будемо робити?

— Боротись будемо, це єсть ясно.

— Знаю, що боротись, але сили ж нерівні, подумай.

— Ай-яй, який ти можеш забувать умови народної війни? Народ можна продати, народ не можна поневолений зробити під чужих. Ми будемо організовувати оборону. Який там у вас технічний загін?

Гурій з досадою махнув рукою:

— Ведемо роботу в цехах, пояснюємо, але, правду сказати,— неважно. Свою Полтаву вони готові обороняти, але виїхати на фронт... або на Донбас... Учора записалося двадцять чотири, сьогодні шістнадцять відмовилося.

— Хм... Треба уміть агітацірувати. Обороняти Донбас — це єсть обороняти Полтаву. У вас будуть найтисся старі кадровики?

— Хватить. Самого Амагдалезова візьми. Скаже слово — всі слухають.

— Поговори з Амагдалезовим. Це єсть необхідний, щоб Амагдалезов пішов.

Гурій неймовірно поглядав на Каска:

— Амагдалезов? Та йому вже шістдесят п'ять років. І з богом живе у добрій злагоді. У свято його і з дому не витягнеш, хіба до церкви.

— Це єсть неважний. Старий робітник повинен зрозумілий бути. Ти поговори.

— Гаразд, я поговорю. Але є одна перешкода. Я, власне, й прийшов у цій справі.

Гурій докладно розповів про штаб Бокитька та його розкладницьку роботу й поведінку.

Каск нахмурився.

— Я цього відомий. Це єсть серйозний беззаконований. Я говорив начальника тилу. Бокитько має важний завдань і єсть безпосередній послушний начальника тилу і штаба армії. Я буду знову подзвонив начальнику тилу.

— Бокитько, кажуть, буде організовувати загони вільного козацтва по селах,— занепокоєно мовив Гурій.

Каск на хвилинку завагався, але врешті сказав:

— Да. І я дуже стурбований такого завдань. Бокитько не єсть достойний доручати такого операціон. Я буду говорив президії міської Ради: нам треба самим агітацірувати село. Ми будем послати чесний робітника кожного повіта. І ти поїдеш організовувати селян.

Гурій здивувався.

— Я?

— Ага, ти.

— А технічний загін?

— Технічний загін ти єсть повинен кончав агітацірувати два-три дні.

— А що скажуть залізничники, коли я загітую їх виїхати з Полтави, а сам не поїду з ними?

— Як це будеш — не поїдеш? Поїдеш... Ти будеш десять дні, п'ятнадцять дні кінчати свою роботу на села. А технічний поїзд на п'ятнадцять дні не буде готувався. Да. Це єсть серйозна справа — майстерні на вагонах і всяка така штука.

Гурій слухав, одвернувшись до вікна. За вікном, у присмерках неширокої вулиці, з сміхом і жартами проїшла якась парочка.

— Ну, ладно, посилай,— похмуро кинув Гурій.

На суворому обличчі военкома ворухнулась незвичайна для нього м'яка усмішка. Голос зазвучав лагідно й сердечно:

— Ще я хотів тобі сказати... Тільки ти не треба сердився: я це тобі як дружній... Бацу я давно, єсть у тебе такий колючка в серці. А це не єсть хороший. Мішає... Колючка нужний вирвати.

Гурій миттю повернувся до Каска, ледве перемагаючи зрадливе замішання.

— Яка колючка?

— Ти сам знаєш. Вибач, це не можна ховатись. Да, да.

Гурій, насупившись, почав міряти кімнату неширокими повільними кроками.

— Здається, це аж ніяк не стосується наших службових і товариських взаємин,— врешті тихо мовив він.

— Ні, це не стосується, ти єсть правий.

Голос Каска був сердечний і щирий.

— Ти, Гурій, не треба сердився. Я з тобою два роки — як брат. І ти слухай: я тобі буду сказать... У Вендені єсть одна така дівчина... Да... І єсть у Полтаві один такий глупий-глупий Арнольд... Ну от, ти тепер усе знаєш...

Він якось чудно й трохи винувато усміхнувся, наче й сам був здивований такою сумною історією свого кохання. Але Гурія зворушило і вразило це признання. Він вдячно стиснув Каскові обидві руки.

— Арнольде, брате... Ну, ладно, спасибі за науку. З колючками справді треба почекаати. Баста. Значить, збиратись на село. Тоді, мабуть, краще поїхати на батьківщину. Як ти думаєш?

Обличчя Каска світилося в дружній усмішці.

VII

Робітники денної зміни залізничних майстерень безладною юрбою товпилися біля контрольної будки й один по одному безперервною низкою проходили через хвірточку.

Ранок був теплий і туманний. Уночі почалася непередбачена календарем відлига. Віяв низовий вітер, сніг за ніч осів і посірів, запахло весняною вогкістю, кортіло набрати повні груди повітря й нести його в задушливу кіптяву забруднених цехів.

Пройшовши контроль, робітники розтікалися двома потоками: ліворуч — до колісного цеху й праворуч, мимо

кочегарки,— до ресорного, ковальського, казанового й складально-механічного. На ходу перекидалися веселими жартами або й крутим «незлим» словом.

— Куди тебе бенеря несе?.. Не бачиш?! — крикнув вайлакуватий коваль Попов молодому метушливому слюсареві Петеліну, що наступив йому на ногу.— Мов на панщину поспішаєш.

— А ти не плентайся, як борозенний віл. Не панам тепер робимо, а собі.

— Отож-то нам тепер і жалування другий місяць не виплачують,— ніби сам собі буркнув Лихошвай Конон, що з шістнадцятого року ховався в майстернях від мобілізації.

— Чие б гарчало, а твоє б мовчало,— презирливо кинув йому Петелін.— Тобі потрібне те жалування, як собачці блохи.

— Павле, ти дограєшся.

— Ой як страшно. Роздайсь море — Лихошвай пливе.

Юрба вся приснула сміхом. Лихошвай плюнув і похапцем звернув до свого цеху. Минулися ті часи, коли йому за горілку служила вся вулиця, а городовик ходив поздоровляти батька з іменинами.

— І який їх чорт наприймав сюди таких? — кинув йому навздогін кремезний казаняр Куроедов.— Паскудять тут..

Кочегарка потужно гула й сердито чохла, вимагаючи темпів, бадьорості. Але по цехах перевтомлена нічна зміна вже переходила на «холостий хід». Замовкли верстати складально-механічного, ліннвіше гупали молоти й молотки ковальського, а через розчинені двері ресорного видно було, як нехотя сновигали робітники під снотворним світлом вкритих кіптявою лампочок.

Високий, огрядний, іще міцний коваль Амагдалезов, з чепурно підстриженою сивою бородою й молодими веселими очима, догнав біля дверей Гурія і жартома докорив:

— Ти це що, синок? Хочеш поперед батька в пекло?

Гурій, здоровкаючись, усміхнувся й поступився перед старим біля самих дверей.

— Е, ні, Марку Гавриловичу. Батькові — перше місце і в пеклі.

Амагдалезов любив дотепні жарти і сам був не з останніх дотепників. Він голосно зареготався, проходячи в широкі двері кузні.

— А, матері твоїй сім копійок! Та ти, бачу, тепер скорий на витребеньки, умієш носом бульби пускати.

— Ваш учень, Марку Гавриловичу,— мовив у тон йому Гурій, переступаючи поріг.

Назустріч їм кузня війнула гарячим повітрям, чадом і гуркотом справжнього пекла. Похмурий, низький, задимлений ковальський цех пашів роззявленими пащами розпечених горнів і дихав отруйними хвилями чаду, що вибивалися з-під бляшаних кожухів понад горнами. Праворуч, зразу за дверима, розташувалася присадкувата, похмура мала кузня, ліворуч пішла від неї в глибину корпусу — велика.

У малій кузні — тісно, темно, моторошно від грому молотків і молотів. Над головами в кіптяві й павутинні, розчепірились, мов лапи велетенського павука, коліна паропровідних труб. Уповдовж обох стін — ряди горнів і парових молотів. Під ногами — рейки, шматки заліза, калюжі, бруд. Біля горнів — купи вугілля, по стінах — сажа, в повітрі — пара й дим. Тринадцять ковалів із своїми підручними рубали залізо, розпікали, кували, вирівнювали, витягували, формували, гнули, тушили готові розпечені деталі в діжках з водою й схожі були тепер на чорних муриків. Зміну зустрічали з веселим задоволенням:

— Годі, хлопці! Шабашуй! Попрацювали!

— Боже поможи відпочити!

— Еге, смійтеся. Сьогодні роботи — до сьомої суботи.

— Нічого: очам страшно, а руки все пороблять.

Марко Гаврилович, здоровкаючись, пройшов до свого, єдиного на всю кузню, здоровкаючись, пройшов до свого, єдиного на всю кузню, круглого горна, що стояв біля протилежної стіни, третім від входу. Прийняв зміну, оглянув хазяйновитим оком плити, шаблони, кліщі, молотки. Наспів і другий підручний, вже за революції взятий з села, худий парубійко — Тимко Заплава.

— А нумо, хлопці, спробуймо, чи не розучились за ніч ковалювати,— підморгнув оком Амагдалезов.— Тимку, ставай до горна! Гурію, давай залізо!

— З чого почнемо?

— Кільця для казанів. А після обіду — угольники до піддувал.

— Єсть, кільця для казанів!

Робота почалася в мовчанці. Амагдалезов любив, щоб у нього біля горна й біля плит «діло само робилося», без підстьобування.

— На себе ж тепер працюємо, на робітничу республіку,— говорив він.

Гурій числився тепер в оборонному загоні, але після розмови з Каском він повернувся на декілька днів до горна, щоб замінити хворого підручного при Амагдалезові.

— Ну-ну, синку, побачимо, який тепер з тебе коваль,— посміювався Амагдалезов.

— Давненько я вже не брав у руки кліщів,— скромно відповів Гурій, розминаючи плечі.

— А ти не прибіднюйся, комісарє. Знаєм тебе: півтора року недарма біля одного горна працювали.

Один по одному вступали в роботу горна й молотки. Друга зміна принесла з собою бадьорість ранку, легенький хміль вогкого, майже весняного повітря, приховано потужну напругу поновлених відпочинком сил. Здавалося, веселіше загули міхи, запалахкотів огонь у горнах, зацокотіли молотки, загупали важкі парові молоти, і згодом усі ці звуки сплелися в своєрідний ритм праці.

— Піддай пару, не зівай! — весело покрикував літній уже коваль Шевченко машиністові парового молота Попову.

— Я тобі покажу, як підганяти,— відбивався здоровий, міцний, як тур, Попов.— Я тебе самого на пар пережену.

Молот у його руках сичав, гулав, поспішав, захлинався в роботі. Шевченко ледве встигав повертати розпечений шмат заліза й, усміхаючись, думав:

«От буйволяка! Дивись, іще й курнути не дасть».

Працювали з піднесенням. На себе працювали, на молоді робітничо-селянську республіку. Виконували й ладнали свій власний соціалістичний транспорт — одну з найпотужніших артерій політично-господарського життя й боротьби.

Коли з могутніх рук Амагдалезова, з допомогою Гурія, вийшов п'ятий десяток кілець, Марко Гаврилович з задоволенням витер піт, розмазуючи сажу й весело поблискуючи очима, кинув:

— Є ще порох у порохівницях! Не погнулась іще сила козацька. Ну що, синку? Побили Центральну раду на всіх фронтах, поб'ємо й на господарській роботі!

— Фронти ще тільки починаються, Марку Гавриловичу. Може, ще й до нас черга дійде.

— А ти не агітуєш,— підморгнув Амагдалезов.— Почнеш тепер про свій технічно-бойовий загін?.. Чув уже, знаю.

— Знаєте, а не підтримуєте.

— Не підтримую, бо ми тут у майстернях вдсятеро більше зробимо і фронтові краще допоможемо.

Слова вкладалися в загальний ритм праці, підкорялися йому. Призвичаєні руки під час розмови майже механічно гнули потрібні деталі, зварювали й охолоджували їх.

— Ех, Марку Гавриловичу,— з легеньким докором мовив Гурій.— Часом найважливіша робота поступається перед справою оборони... Ну, що б ви робили, коли б у майстернях спалахнула пожежа?.. Кували б?

— Дурний би я був кувати під час пожежі. Звісно, побіг би тушити.

— А коли б ворог напав на їх, то, може б, і стріляли?

— Може б, і стріляв.

Гурій раптом опустив кліщі на плиту й напружено-гаряче, хоч і неголосно, сказав:

— Ну, так-от знайте: ворог уже на порозі і пожежа незабаром охопить усю нашу країну. Тільки це ще секрет, не треба паніки: німці наступають на Київ, Бахмач, Катеринослав, на всю Україну від краю до краю.

Кліщі в руках старого коваля завмерли.

— Та що ти кажеш?!

— Правду кажу. Центральна рада покликала на допомогу німців, і вони кинули проти нас цілу армію. Десь за Ірпенем, мабуть, ідуть уже бої... а ми тут деталі казанів гнемо.

Старий коваль, вражений звісткою, кілька хвилин мовчав. Його густі брови насупились, зморшки між ними лягли глибше. Збентежений звісткою, він тихо заговорив, ніби сам із собою:

— Як же це так? Як можна закликати чужинців на рідну землю, проти своїх людей?.. Ну, я ще розумію чвари й суперечки між своїми... Але покликати чужинців?.. Та це ж найпідліша в світі зрада!

— Ви ж про це поки що — нікому.

— Знаю. От тобі й Центральна рада! Боже мій... Та ще німців. Оце так новина.

— Цього й треба було ждати від Центральної ради.

— А я ж, старий дурень, думав: навіщо чвари?

Чом Совдепи не порозуміються з Центральною радою? Воно ж таки й Центральна рада не старим миром мазна. А вона... У-у, с-сволоч!

Марко Гаврилович нервовим рухом смикнув комір сорочки так, що гудзик одлетів, глибоко зітхнув і похмуро закінчив:

— Душа горить... Не можу!.. Давай новий шматок.

Він нервово стис рукою кліщі, ніби то була зброя. Де кілька хвилин працювали мовчки. Гурій, знаючи вдачу старого коваля, навмисне більше не вертався до цієї теми. Амагдалезов уперто думав і врешті сам заговорив:

— З німцями боротись — пропаща справа. У них — техніка й муштра. Інша річ — коли б усі піднялися разом.

— Та от ви ж перший не піднімаєтесь, — скористався моментом Гурій.

Марко Гаврилович незадоволено підвів голову:

— Це ти знову про технічний загін?

— Та вже ж не про що.

— Не мели зря. Що тепер pomoже твій загін, коли тут он які діла починаються?

— Якраз тепер він потрібен більше, ніж раніш.

— Чому?

— Та ми ж не діти, Марку Гавриловичу. Німців нам зараз не подужати, у нас іще нема такої армії. Значить, нам доведеться мотатись по всіх фронтах, затримувати ворога, виводити з ворожого кільця живі сили, вивозити з України що тільки можна... Отут технічно-бойовий поїзд поміг би краще цілого загону.

— Хм... Та ти, я бачу, майстер умовляти.

— Правильно кажу. Німці наступатимуть уподовж залізниці. Псувати мости і колії перед ворогом і ладнати їх для своїх загонів — це велике діло.

— Велике діло... велике діло... Давай краще новий шмат заліза.

Гнули мовчки. Старий коваль так накинувся на розпечене залізо, наче перед ним були вже окупанти разом з Центральною радою. Він люто шматував розпечену штангу на рівні частини, одним махом згинав на шаблонах кільця, як бублики з тіста, й кидав у діжку з водою.

Працювали до обіду. В обідню пору з усіх цехів посунули на вузьке подвір'я, звідусіль заставлене будівля-

ми Виглянуло сонце, з дахів капало. В гілках акацій стрибали, мов божевільні, й задьористо цвірінькали горобці. Робітники посідали групами й поодинокі на купках коліс, бандажів, запасних осей, ресор, сортового заліза. Діставали їжу з кошиків, пакунків, кишень, закусували й ділились із товаришами.

— Ого! Та тут ціла армія! — здивувався Заплава, що вперше бачив стільки ковалів, котлярів, колісників, слюсарів, представників усіх цехів і кваліфікацій.

Це була справді робітнича армія, передовий загін полтавського пролетаріату, що в основних революційних подіях на Полтавщині грав вирішальну роль.

Залізничний вузол Полтава-Південна з своїми паровозоремонтними майстернями, депо, сортувальною станцією і всіма службами становив понад чотири тисячі працівників. 1905 року вони перші вийшли на полтавській вулиці домагатись людських прав і не допустили в Полтаві погромів. У жовтні того ж року вони блискуче провели на полтавському вузлі загальноросійський страйк, прибравши до своїх рук усі служби. Велика Жовтнева революція 1917 року поки що гриміла залізною ходою робітничих батальйонів осторонь Полтави.

Основні вирішальні події наростали й розв'язувалися, звісно, не тут, а в головних рушійних вузлах і центрах. У Петрограді, Москві, Києві, Харкові, на фронті. Але полтавські залізничники були одним із тих бойових загонів, що допомогли запровадити в Полтаві владу Рад.

Ще в листопаді 1917 року вони не підкорились гайдамакам під час грудневої окупації і допомогли харківським червоним загонам на початку січня звільнити Полтаву й відновити в ній радянський лад.

Тепер, в часи нової небезпеки, залізничники повинні були ще раз очолити полтавських робітників у боротьбі за владу Рад.

Та не дарма пропливли над країною лихі роки реакції з розкладницькою роботою різних реформаторів і ліквідаторів від Столипіна до Троцького. На залізниці появилось немало й таких людей, що їм було не по дорозі з пролетарями. З одрубів, з хуторів, з куркульських господарств, всілякими шляхами, через технічні школи й протекцію полізли в дорожні майстри, десятники, техніки, головні кондуктори, бухгалтери, конторники.

Під час війни ситенькі глитайські постаті появилися навіть у залізничних майстернях, переховуючись від мобілізації.

В обідню перерву такі статечні молотобійці й прибиральники сідали собі окремо, по кутках, кожен сам на сам із своїм кошиком, всі інші гуртувалися до купи.

Швачка Олексій Іванович вже літній слюсар, балакун і випивоха, дістав з кошика шматочок хліба, цибулину й пару солоних огірків, смачно закусив один і витяг з кишені плескату жовту пляшку з-під ліків.

— Еге-ге, Олексію Івановичу, це вже непорядок — самого не носити до майстерні,— посунувся до нього з кружкою Козлов Іван, молодий присадкуватий слюсар з матросів.— А ке лиш сюди й мені з чарочку.

— Та це — краплі від живота. Йй-бо, краплі,— засовався на шматку заліза Швачка.— Лікар прописав. Прямо тобі помираю: ні їсти, ні пити.

Він поспішив одіткнути свої ліки, й вони забулькали йому в прогалину поміж вусами й бородою.

— Так і в мене ж точнісінько така сама хвороба: ні їсти, ні пити,— запевняв Козлов, підморгуючи сусідам, а сам заздрісно поглядав, як пляшечка вище й вище підводилась денцем угору.

Олексій Іванович не слухав або не чув. Зраджений у своїх сподіванках, Козлов підвівся й перекинув шматок заліза, на якому сидів Швачка.

Той хитнувся, махнув руками й полетів на землю. Пляшечка брязнула й розбилась, у повітрі запахло самогоном і лайкою.

Козлов сміявся:

— Я ж добра тобі хотів. Хто ж таки краплі п'є навхилки? Медицину конфузиш. Заспокой свої нерви, я тобі молоком доточу...

— Одійди...

— Ага. Добрячі, мабуть, йому ліки доктор прописав. Ач, як тепер цибулю хрумкає.

— Сказано: апетитні краплі,— сміялись сусіди.

— Ні, ти глянь, як Лихошвай без крапель наминає.

— Ну, тому є що наминати...

Лихошвай забрався за купу утилю й шматував там, одвернувшись, кусень сала з пухкою паляницею.

— Кононе!

Парубок крадькома пхнув сало до кошика.

— А чи нема в тебе там чогось такого свинячого губи помазати?

— В мене нема на роздачу, я й сам собі не настачу,— невдоволено відповів Конон словами приказки.

— Не займайте його, він сьогодні мало взяв,— заступився за Лихошвая Петелін.— Сала шматочок з воловий носочок, та хліба горбушку завбільшки з подушку, та ще на потуху молочка четвертуху. Охлянути можна з такого обіду.

Обідальники зареготалися, покриваючи Лихошваєву лайку.

— Та годі вже вам зуби скалити,— заговорив хтось із гурту.— Кажіть краще, як там із виплатою. Чи скоро даватимуть?

— Ні слуху ні духу.

— Робоча ж власть,— глузливо додав Лихошвай, підморгуючи своєму сусідові Сколацькому.— Чого їй клопотатись? Свої люди, підождуть.

— А ти мовчи, жабо,— гримнув на його кремезний і мускулистий Куроедов, що завжди обривав його в цеху.— Робоча власть у нас не більше як чотири тижні: дай їй час зібрати всі віжки до рук.

— Так хіба ж самі тільки гроші,— обізвався ще один прихильник Лихошваїв.— Он і продукти щезають, мука дорожчає, мануфактури нема.

— Ну, а далі?

— Отож тобі й далі. Ціни ростуть. Мимоволі пожалієш за старим урем'ям.

— Та воно таки що правда, то правда. Раніш усього було доволі і ціни не ті,— підтримав протестантів Сколацький.

— Аякже! — підхопив Лихошвай, радий з цієї підтримки.— Раніш у лавці чого хочеш, того й просиш. Оселедці... ладан... дьоготь... Нема грошей — на борг дадуть. Єй-право! Кров'яна ковбаса була — по сім копійок кільце. Нема крупчатки — зайдеш до Круглика: «Завези чувал...» Сам, було, і в хату приставить: «Кушайте на здоров'я... А гроші віддасте, як будуть».

— Ну, це вже ти брешеш, хлопче,— спокійно обізвався Амагдалезов.— Круглик, звісно, розвозив крупчатку і на борг давав, та тільки не всім, а таким, як ти й твій батько. І не з доброго серця це робив, а з власної вигоди.

— Та то так. Два домики купив не з доброго серця,

а за наші копійки та карбованці,— підхопив Куроєдов.

— Авжеж. Усі вони добрі були їхати на нашій спині. Мимо пробіг член залізничного комітету Домненко.

— Не гайтесь, не гайтесь, товариші. Пора на збори! Забули? Товариш Коцюба з Харкова повернувся.

— Грошей привіз? — ехидно запитав Лихошвай.

— Там видно буде, що він привіз. Приходь на Канаву.

— Це знов почнуть наполягати, щоб записуватись до технічно-бойового загону.

— А нехай їхній батько сказиться з тим загonom! Чи я дурний, покинути сім'ю та їхати чорт батька зна куди лиха собі шукати?!

— Нехай парубки записуються!

Амагдалезов мовчав. Доручена йому таємниця розпирала груди, туманила голову. Німці йдуть... Так чи інак — не минеться битись з ними як не тепер, то через два-три місяці, через півроку. Не може бути, щоб люди довго ходили в чужому ярмі, коли й своє вже розтрошили.

Що ж тепер робити? Гурій недарма навколо його ходив: ясно ж, що тепер усі майстерні на його, на Амагдалезова, поглядають...

«А, біс би вашого батька взяв,— вилаявся про себе Марко Гаврилович.— А мені що до того? Я вже своє одробив. Нехай молодші йдуть, а мені пора й відпочити. Он і в Маньчжурію свого часу записувався...»

Але згадка про Маньчжурію на цей раз тільки занепокоїла його. Раптом майнула думка, що в Маньчжурію він їздив на заклик старого уряду і, значить, допомагав йому в його захватницькій політиці. А тут його руки потрібні своїй, робітничо-селянській владі.

«Ну, то що ж? — думав він далі.— Влада — владою, а роки — роками. Тоді йому було 53, а тепер 65... Пора й на піч... Та ще й дружина... Кат його бери, не поїду»,— остаточно вирішив він і, прибравши свого кошика, пішов на Канаву.

Знаменитий цех, де відбувалися всі революційні збори, почавши з 1905 року, гув тепер і кишів, переповнений робітниками. Довгий, середньої височини старий корпус з сірими стінами, освітлений широкими вікнами попід самим дахом, ледве вміщав численні збори. Уповдовж усього корпусу, поміж двох людських лав ішла

«канава»: облицьована цеглою траншея на широчінь залізничної колії.

Обабіч неї лежало по рейці. Коли просунути хворий паровоз над канаву, знизу, з траншеї, можна оглядати спід і дещо чинити... Тепер на коліях стояла вагонетка-платформа з трибуною.

Ждали голову комітету Коцюбу, чутка була, що він привіз незвичайну новину. Він справді прийшов нервово-піднесений, хоч і натомлений. Зразу ж і почав:

— Товариші! Сьогодні в нас тільки одне питання — організація технічно-бойового загону.

— Так і знали! Ти нове щось скажи! — гукнув з натовпу роздратований голос.

— Скажу! — поспішив перехопити його Коцюба, щоб не дати спалахнути загальному грому.— Цю справу спішно ставимо тепер, бо на нас ідуть німці...

Амагдалезов голосно зітхнув. Натовп миттю затих, здалося навіть затамував подих. Тільки поодинокі розгублене питання вирвалося і завмерло:

— Як — німці?! Звідкіля?

— Сьогодні-завтра про це читатимете в газеті,— схвильовано говорив Коцюба.— Центральна рада підписала договір із німцями, закликавши німецьке військо на Україну. З німцями вертаються до вас пани власники, а згодом повернуться й пани губернатори з становими приставами та урядниками. Це не просто старий режим, а це гірше, бо це — режим завойовників, німецьких генералів і поліцмейстерів.

— А не діждуть вони! — заgrimів на весь цех Куродов.

— Ми своїх панів не для того поскидали, щоб німецьким служити! — підтримав його Кулько.

— Не були й не будемо під німецьким чоботом!

— Правильно! — підхопив Коцюба.— Отож для цього й потрібен нам технічно-бойовий загін. Він полегшить нам боротьбу з німцями й гайдамаками. Товариші! Тепер уже годі огинатись та роздумувати. Хто не піде на фронт із Полтави, до того прийде фронт у Полтаву. Досі запис ішов мляво. Це ганьба! Старики! Ветерани 1905 року! За вами слово. Комуністи, звісно, підуть у першу чергу: Коцюба, Кулька, Незаймай...

Але збори вже не слухали його. Тисячоголосий галас вибухнув громом-бурею, і кілька хвилин цілий корпус тремтів під його могутніми ударами. Потім перший

потужний вибух розкотився, і грізне рокотання ще довго сплескувало понад натовпом аж під самий дах, билося в стіни, у вікна й падало назад. Особливо старалися Лихошвай, Сколацький і ще кілька десятків горластих і з виду ситих батькових синків.

Часом окремі голоси, перекриваючи шум, істерично вивалилися з юрби:

— Ніхто не забороняє, вольному воля!

— Адже записуються потроху... Чого ще треба?

— Ти б краще за гроші поклопотавсь!

— А ти б помовчав, куркуляко, не твоє мелеться!

— Чого нам іти з Полтави, коли й тут доведеться битись?

— Сидячи на печі, не одіб'ешся.

Доки вся Канава гриміла в суперечках, біля самої стіни почалася метушня й помітне замішання. Розштовхуючи товаришів, високий, майже на цілу голову вищий всієї юрби, проштовхувався до трибуни Амагдалезов. І в міру того, як він підводився на трибуну, падали вниз обірвані вигуки й стихав навколо шум. Незвичайна тиша поступово повисла над натовпом, що замовк у напруженому чеканні.

Амагдалезов стояв тепер на трибуні, мов живе втілення всього мітингу, всієї цієї робітничої маси, крім, може, випадкових — одиниць. І не сам Гурій, не самі старі товариші — соратники Амагдалезова, навіть нове покоління залізничників дивилося тепер на трибуну з гордим хвилюванням. Такий він був усім близький, зрозумілий, рідний, свій. Його сива борода сріблилася благородним відблиском півсторічної праці, розумні, трохи прищулені очі спокійно, майже по-батьківському оглядали натовп, вбираючи в себе всі погляди й вертаючи їх назад разом із своїми.

Кожен робітник мимоволі, з таємним зворушенням і ласкою подумав:

«А він же бачив іще кріпацтво. З п'ятнадцяти років біля горна».

В німій мовчанці люди, здавалося, затамували подих.

— Товариші! — схвильовано почав Марко Гаврилович. — Мені давно — за шістдесят. Півсотні літ тому я вперше вийшов на роботу. Були пани, був цар, була поліція. Ми всіх їх держали на своїм хребті й годували працею рук своїх. З нашої праці росло все: палаци, фабрики, заводи, залізниці, церкви, пани, попи, князі

й царі. І що вище росли, то дужче нас пригнічували. Не витримали врешті трудящі люди, повстали й змели геть усіх гнобителів на болото... Так хто ж це знову надумав надіти на нас старе ярмо? Ні, не вийде твоє діло, пані Центральна радо! Радянських прав ми вже не віддамо! І от вам моє слово й моя порада. Ви мене знаєте: мої руки ще досить міцні, і молот влучно б'є. Пишіть мене першим до нашого залізничного технічно-бойового загону... Ми з сином Олександром підемо захищати рідну владу, взявши в одну руку молот, а в другу — гвинтівку...

Це була тільки мить, одна тільки мить мертвої, до болю напруженої тиші, коли, здається, й серце спиняється в грудях. Ойкнула, хитнулася, бурею жагучих вигуків й оплесків вибухнула юрба, закипіла буревісними словами:

- У-р-р-ра! Правильно!..
- Слава Амагдалезову!
- І я піду! І мене пишіть!
- І я!
- І я!
- Марку Гавриловичу! Рідний ти наш!
- Усі поїдемо, раз треба.
- От тобі й дідусь.
- Наш! З дитячих років — наш.

Люди тислися до трибуни, простягали руки, кричали. У багатьох на очах виступили сльози. Схоже було на те, що якась могутня хвиля прокотилася по натовпу і разом змила з душ людських увесь порох і бруд щоденного життя, і тоді в усій красі виступило справжнє ество людей, вихованих біля станків і горнів, у праці й боротьбі.

Тих днів до технічно-бойового загону записалося вдвое більше, ніж треба було. Одібрали кращих, надійніших.

VIII

Висока концертна зала музичної школи гула й клекотіла перед початком другого засідання 1-го губерніального з'їзду Рад. Сірі шинелі фронтовиків, селянські жупани, кожухи й сіряки, робітничі куртки й паль-

та заливали живою масою весь партер та балкони. Де-хто приходив просто з роботи або з зовнішньої варти й приносив з собою нерозвіяний жар кочегарки у м'язах або ж холод вулиці в обмерзлих вусах. Тютюновий дим слався над залом сизими пасмами разом з паром, що осідала вгорі, на стелі, дрібним бісером холодних крапель.

На сцені, за столом президії, не було ще нікого. Чимало депутатів стояли групами в проходах, жваво обговорюючи події останніх днів та наслідки попередніх засідань. Політичні супротивники нападали один на одного й завзято сперечалися щодо партійних програм і тактики.

— Ну, чого вам треба? Навіщо ви третій день зриваєте роботу з'їзду? — насідав чорнобородий кремезний текстильник Непийвода на повнолицього огрядного Батяша, одного з ватажків української есерівщини.

— Хто? Ми зриваємо?

— Ви зриваєте! Хто два дні бешкетував при обранні президії? Ви бешкетували, увесь ваш правий сектор: соціалісти-революціонери, селянська спілка та якісь там ваші молодчики.

— Це не бешкетування, — захищався Батяш. — Ми тільки домагалися законної першості в президії. Нас тут триста депутатів, ми — справжній голос села. Нехтувати нами — це значить залишитись без підтримки з боку селян.

— Ов-ва! Високо ж ви несетеся, хлопці, побачимо, де сядете, — спинив його Непийвода.

— Проти ваших трьохсот депутатів наш блок має чотириста вісімдесят п'ять, із них не менше як двісті обрані по селах. Та не в тім сила, що двісті, а в тім сила — хто з вами і хто з нами. Скажи краще, кого ви набрали до своєї партії. Га?

— Куркулів! — вигукнув хтось із гурту.

— Правильно! — підхопив Непийвода. — Куркулів. Волосних писарів, поповичів. Навіть колишніх урядників і земських начальників. Пху! Сид і сором.

— Брехня! — образився Батяш.

— Ні, не брехня. Старий уже я, щоб мені брехати. А Кнюпа? А Латишов? А Рубан? А Ярош?

— Це окремі випадки, — пробував заперечити Батяш. — Та й не в тім сила — хто вони, а в ідейних пере-

конаннях. Ми боремось за інтереси селян, а ви їх нехтуєте. Ви, більшовики,— козирився Батяш.— Ви спішите провести свої декрети про землю, а селянству вони — як ніж. Селянство було й буде проти конфіскації дрібно-власницьких земельних ділянок.

— Ага-а... Так от у чім штука,— засміявся Непийвода.— Це ви, значить,— за п'ятдесят десятинок. За Центральну раду. То ви з цього й починали б.

Серед депутатів розкотився глузливий сміх.

— Соціалістами називаються. У кожного такого «соціаліста» по десять наймитів у полі робитиме.

Даремно Батяш старався вставити слово і врешті, роздратований, крикнув:

— Ми виходимо з інтересів села! Селяни горло перегризуть за порушення права приватної власності!

— Які селяни? — з притиском запитав Непийвода.— Ті, що мають по 50, по 100 десятин, чи ті, що ні клаптя не мають?

— Заткнись, хлопче, з своїми приватними власниками,— кинув Батяшу знову хтось із гурту.— Не вийде ваше діло, бо приватний власник без урядника — нуль без палички.

Батяш, дошкулений дотепами й сміхом, мовчки обвів своїх противників похмурим поглядом і тихою ходою рушив до своїх, буркнувши навздогін:

— Побачимо, що ви заспіваете, як німці прийдуть...

Сміх раптом урвався; Непийвода аж крякнув з несподіванки.

— Ах ти ж, посмітюха нещасна! Ач, куди загинає... Сказано: партія Грушевського й Петлюри... Ох, нароблять вони нам ділов сьогодні.

— Не нароблять, Кузьмо Потаповичу,— обізвався до його Гурій.— Ми вже думали про це. Ось ходіть сюди, поговоримо.

Після випадкової зустрічі з Непийводою в поїзді Гурій ближче спізнався з ним, буваючи на партійних зборах або в комітеті. Кузьма Потапович Непийвода, робітник-текстильник з евакуйованих до Полтави фабрик, швидко завоював собі авторитет у партійних колах, хоч і не входив до керівної п'ятірки. Він умів орієнтуватись за всяких обставин і самостійно вживати потрібних заходів.

— А ти знаєш, чим це пахне? — перепитав Непийвода, одходячи з Гурієм до вікна.— Сьогодні в нас

бойове питання: зрада Центральної ради. Ясно, що цього вони так не подарують. Обов'язково викинуть якийсь колінце.

— Не турбуйтеся,— заспокоював Гурій.— Надалі ми вже не дамо їм бешкетувати.

— Ну, брат, трьомстам чоловікам рота не затулиш.

— Затулимо,— засміявся Гурій.— Ще й як затулимо. Ось послушайте, Кузьмо Потаповичу, штука немудра.

І він заговорив притишеним голосом:

— Нічого хитрого й недозволеного. У їх там половина таких дядечок, що галасують і бешкетують за чужим проводом. Я вже придивився. Нас десятеро-п'ятнадцятеро залізе до їхнього гурту, і ми їм розладнаємо всю їхню механіку. От побачиш.

— Пожди... Агітація?..

— Агітувати будемо потім, а зараз треба діяти. Ми будемо протестувати — і вони з нами запротестують. Ми схвалюватимемо — і вони до нас пристануть.

Непийвода вислухав і щиро розреготався.

— Ловко, їдять його мухи! Правильно. Орудуй! Адже справді нікому не заборонено сидати, де він схоче... Але — ша... Тихо... Президія йде.

Депутати поспішили на свої місця. Гурій замішався в натовпі.

Головував того дня заступник голови з'їзду Каск. Секретарював Сухомлин. На порядку денному стояла інформація про переговори з німцями в Брест-Литовську.

Відкриваючи засідання, Каск машинально взяв зі столу покладений невідомо ким шматочок паперу, пробіг його очима і раптом зсунув брови на перенісся. Потім, закінчивши звичайну офіційну фразу, огидливо підняв двома пучками папірець над столом, показав його депутатам і почав підвищеним тоном, з помітним піднесенням:

— Товариші! Якесь гада поклала на стіл цю записку. Це не єсть писав депутат з'їзду. Я не вірю, щоб такий падлюка можний знайтися серед депутат. Він глузує з нашої робот. Він запитує: «Як же ви приймаєте закони про землю, коли йдуть німці і від вас самих нічого не залишиться?..» Такий може писати тільки Іуда Іскаріот. Його душа — не український селян, а німецький генерал. Да. Ми будемо битись з німецький генерал. Можний такий бути, що з нас персонально не залишиться

ніхто. Але закон про землю залишиться, да! Закон про землю, фабрик, заводів буде як прапор. За цей декрет будуть битись і селяни, і робітники до кінця, до повний перемог... З вірою в майбутнє. З'їзд продовжує свою роботу.

Буря оплесків зірвалася по всій залі, плеснула під стелю, вдарила в вікна. Мовчав тільки правий сектор, де розсілись українські есери й меншовики. Хоча на цей раз і він не весь мовчав. У проходах і на задніх стільцях гриміли дружні оплески, втягуючи значну частину селян.

Батяш тривожно оглянувся: що таке сталося? Чому завжди такі слухняні криті кожухи й добрі кобеняки порушують партійну дисципліну?

Відповіді не знаходив, але сумніву не було: в лавах опозиції на цей раз знайшлися протестанти, що демонстрували свої почуття разом із більшовиками...

Батяш нахмурився, та роздумувати було ніколи. З'їзд приступив до одного з найважливіших питань порядку денного, — Брест-Литовських переговорів. З доповіддю виступив народний секретар військових справ Української Радянської Республіки наш уповноважений у Бресті.

Почав він з ганебної спадщини самодержавства — імперіалістичної війни, що призвела до жахливих наслідків: сотні тисяч убитих, мільйони поранених і покалічених, мільярди збитків... Радянські уряди Росії та України вирішили негайно припинити це безумство. Вони запропонували німцям у Брест-Литовську мир. Але Центральна рада, що скупчилась у Житомирі, зрадила українських трудящих, хоч, правду кажучи, вона ніколи й не була їм вірною. Щоб повернутись до влади, вона запродала німецьким генералам Україну й підписала з ними окремих ганебний договір...

...У залі запала цілковита тиша; слухали з напруженою увагою. Тільки в правому секторі, серед українських есерів, помітно було деяке заворушення. Батяш дістав блокнот і нервово дряпав на коліні чергове запитання:

«Просимо пояснити, чому Центральна рада, підписуючи мир з німцями, зраджує трудящих, а більшовики, підписуючи ще гірші умови, не зраджують?»

Підписавши запитання, Батяш пустив його поміж своїми для масових підписів, задля більшого ефекту.

Ватажки підписували з посмішкою, переморгуючись між собою.

А доповідач тим часом все більше нервував і щоразу поправляв свої окуляри. Худорляве обличчя його вкрилося плямами.

Депутати тепер здивовано поглядали на оратора в нервовому збудженні. В доповіді забриніли дивовижні, непевні й дражливі фрази:

— Спираючись на зрадницький сепаратний договір Центральної ради, німці заговорили з нами зухвало й вимогливо, домагаючись анексій, контрибуцій і гарантій. Тоді голова нашої делегації Троцький висунув свою знамениту формулу, і ми її підтримали: «Миру не підписуємо, але й війни далі вести не будемо, а військо демобілізуємо...»

— Ганьба! — заgrimів на всю залу повний обурення й гніву голос Непийводи.— Це тхне зрадою!

Доповідач з досадою повернувся до нього обличчям, але в залі разом вибухнув кількоголосий галас, лемент і лайка. Частина депутатів зірвалася на ноги з гарячим протестом, балкони гриміли в одностайному засудженні нового злочину.

— Хто вам дав право на таке формулювання?..

— Хто це «ми»? Хто саме підтримав безглузду пропозицію Троцького?

— Такого миру не приймаємо! Таку демобілізацію вважаємо за зраду!

Зала гриміла вигуками. Батяш схопився з місця, оглядаючи лави своїх однодумців, і побачив неймовірну картину: чимала кількість правого сектора, особливо в задніх рядах, у проході біля стіни, хвилювалася, кричала й протестувала з не меншим запалом, ніж більшовики.

Щоправда, між протестантами Батяш пізнав і Гурія Незаймая, і ще кількох залізничників, які, мабуть, увійшли до зали пізніше й залишились у натовпі. Але протестував не сам Гурій, кричала й протестувала певна частина правого сектора, зриваючи всі сподівання й наміри ватажків.

Каск підвівся за столом президії з дзвоником у руках, прагнучи спинити бурю гніву. Шум потроху стихав. Очі Каска поблискували тепер вогниками захоплення.

— З ваших протестацій видно єсть вашу думку,— мо-

вив він.— Ми не хочемо воювати за Дарданелл і за союзний зобов'язань. Але ми будемо воювати за наш рідний радянський земля. Да! Єсть німецький генерал і єсть український Центральний рада. Але єсть також український робітник і селянин і єсть німецький робітник і селянин. Пан порозумівся пана, трудящий буде порозумітися трудящого. Ми не будемо демобілізуватися, ми будемо ще більший боротися з німецький генерал...

— З німецькими генералами й українськими запроданцями— Центральною радою!— крикнув з місця Непийвода.— Тільки люди, що втратили останню краплину честі й совісті, могли покликати чужинців проти свого народу!

— Правильно! Згода! Давай резолюцію!

І тоді (Батяш не повірив своїм очам!) — тоді з-поміж членів президії схопився запальний юнак — один із ватажків українських лівих есерів. Його голос пролунав, як заклик бойової сурми:

— Ясно, що робітники й бідніше селянство мусять стати до боротьби, до захисту революції! Краще лягти кістками, ніж жити так, як жили наші батьки. До зброї, товариші! Бо світова гадина знову піднімає голову!

Батяш не вірив своїм очам, своїм вухам. Розгублено оглянувся ще раз назад, швидко, нервуючи, написав другу записку й послав навздогін першій:

«Запитання повернути назад. Нас зрадили...»

Зрадило їх природне чуття селянської маси, що в рішучий момент запалилася вогнем патріотичного гніву й обурення. І хто б, справді, крім найостанніших негідників, міг примиритись з продажем рідного краю чужинцям?!

Не дивно, що резолюцію на доповідь склали за кілька хвилин і схвалили величезною більшістю:

«...Всі, кому дорога воля, кому ненависні капіталісти й поміщики, повстаньте, як один! Ставайте до бойових батальйонів! Краще вмерти в боротьбі за свободу, за щастя трудящих, ніж бути знову рабами...»

Гурій був задоволений успіхом свого задуму. Замішавшись з кількома товаришами в гурт селян, що досі тулилися до есерів, він сумлінно підтримував звіт свою партію, не шкодуючи ні долонь, ні голосу. Уже з першої спроби помітно було, як до його приставали

один по одному селяни, що досі тяжіли до правого сектора. Гурію здалося навіть, що вони стали гуртуватись навколо його товаришів, а в дальшому гурті побачив він два-три обличчя, що нагадали йому когось із земляків. Він почував тепер кривну сполуку з групою, що оточувала його.

Під кінець засідання уже п'ять-шість десятків недавніх «правих» депутатів цілком недвозначно виявляли разом з ним свої ліві симпатії.

Під час перерви Гурія оточили селяни з Лубенщини й Миргородщини. Дехто вже пізнав його.

— Гурію Корнійовичу! Живий, здоровий! — гукнув до нього високий чорнявий чоловік, продираючись крізь юрбу.

— Гмиря Тарас! — зрадів Гурій. — О, і Скробот тут... Як же я вас досі не бачив?

— А ми спізналися, — пояснив Гмиря. — На з'їзд, бач, приїхали. Я вроді від селян, а він — від заводу.

— Ну як же вам тут? Сподобалось?

— І ще б не понаравитись. Очам своїм не віримо. Губернатор був — нема губернатора. Наш чоловік тепер усю справу закручує, з робочих тобто. І поліцмейстера нема, і городовиків. Ходи собі і дихай вільно... Кімнату нам дали в гостиниці, кроваті...

— А чого ж ви тоді до партії Батяша пристали, а не до нас?

— Кат його знає! Куди люди, туди й ми. Усі селяни до їх. Кажуть: селянська партія. У нас і комітети по селах їхні.

— А програма ж як? — зацікавився Гурій.

— І програма вроді підходяща. Кожному щоб не менше як двадцять п'ять десятин. У кого вже є, того не чіпай, а в кого нема — получиш з панської.

Гурій засміявся:

— Ех, ви, дітваки. Хіба у вас там не було кому це діло розтлумачити?

— Де там! Живемо, як на одірванці. Правда, як повернулися фронтовики, то розказували дещо про більшовиків, про Леніна, та хіба второпаш? Вони й самі не дуже розбираються.

— Пождіть. А як же революція? Як там у вас завод і князівська земля?

— Завод стоїть. Хто з сторонніх на йому працював — виїхали. А наші вернулися до грядок. Сіємо.

— А князь Горбатов де подівся?

— Князь сидить, як і сидів. Молодий десь воює, не появляється, а старий з княгинею — в Ховрашках. Йому що? Як на повному пенсіоні: готовий хліб жують.

— Пожди. Як це — готовий хліб?

— А так. Хазяйства він уже не веде. Комітет у нас там є такий, він і порядкує. А князю з княгинею пайок дають з економії: муку та масло, м'ясо, яйця, молоко. Живуть, як у бога за пазухою.

— Та що ти кажеш? Що це за порядок такий? Хто там у вас в комітеті у вашому?

— Та хто ж? Самбур Терентій Свиридович, та Глоба Северин Архипович, та Бородай Мина Капітонович.

Гурій ахнув.

— Чи ти з мене глузуєш, чи сам з себе? Хто ж їх вибирав, отих мироїдів?

Гмиря усміхнувся невеселою й винуватою посмішкою.

— А хто ж їх вибирав? Вроді ж як ми й вибирали. Як пішла ото скрізь революція та стала в Києві Центральна рада, з того й почалося. До Самбура син приїхав із Києва, студент, та ще Данило Хмара з війська повернувся. Пам'ятаєш Данила Хмару?

— Ще б не пам'ятати.

— Товаришував з ним колись. Тепер і не впізнаєш: пан на всю губу, в офіцерах ходить... Отож зібралися вони, покликали декого з своїх, у партію позаписувалися, у цю ж таки, в селянську. Есерами називаються. Тоді зразу всіх на сходку. «Вибирайте, — кажуть, — Глобу, та Дзюбу, та Бородая в волосний комітет. А хто буде проти, той, значить, вроді проти Центральної ради, бо це партія Центральної ради...» Ну, ми й вибрали. А тоді вже воно пішло по готовому. Стала Радянська влада — вони й тут не задніх пасуть: усі трое у волосній Раді порядкують.

— Т-так... — важко зітхнув Гурій. — Значить, у вас тепер головою куркуль Глоба?

— Виходить так, — погодився Гмиря.

— Здорово... Глоба головою, а князь — на повному пенсіоні... От що, товариші, коли так. Завтра я поїду до вас у Ховрашки, будемо там гуртом революцію робити.

— О, це діло підходяще, — зрадів Гмиря. — Ми й самі тут не баритимемось.

— Ладно! Значить, разом і візьмемось за діло. А поки

що ходімте, я вас до більшовиків поведу. Плюньте ви на цю вашу селянську партію. Вона така сама селянська, як і ваш ховрашківський комітет.

— Та ми й самі вже почали розбирати, що не в ті ворота заїхали.

— Нічого, знайдемо й інші.

Разом з Гмирею та Скроботом за Гурієм пішло понад тридцятьоро селян.

Гурій повів їх на відкриту партійну нараду, що зібралася в малій залі, на другому поверсі.

Нарада поставила руба питання про роботу на селі у зв'язку з останніми подіями.

— Це сором нам усім, що соціалісти-революціонери принесли до нас на з'їзд триста мандатів від селян,— говорив Непийвода.— Їх треба якнайшвидше одібрати.

— І відберемо,— пообіцяв Гурій.— Запорука тому — сьогоднішні події. Нічого дивного в тому нема, що соціалісти-революціонери пустили коріння на селі. Протягом десяти-одиннадцяти місяців там панувала Центральна рада. А есери — урядова партія. До неї пнулися усі ловкачі. А як правильно розсудити, то в нас на селі досі ще й справжньої революції не було.

І він розповів, що знав про Ховрашки.

Приклад був яскравий і переконливий. У зв'язку з можливим наступом німців доводилось про це серйозно подумати.

— Без селян боротися з німцями — марна справа,— говорила більшість делегатів.— Наше основне завдання тепер — підняти на німців село.

— Правильно! — вивершив Непийвода.— І з сьогоднішніх селянських виступів можна зробити висновки, що селяни підуть за нами... Як ви думаете? Підуть за нами селяни чи не підуть? — жартома запитав він Гмирю, що уважно слухав усіх промовців.

— А чому б їм не піти? Підуть,— упевнено мовив Гмиря.— Як побачать, що їм німці несуть, то й підуть.

— Еге, як побачать... Треба, щоб раніше пішли, ніж побачать. От у тім-то все завдання. Ну, значить, ясно з посилкою товаришів на село не можна баритись. Є така пропозиція: виділити двадцять чоловік від партійного комітету і, крім того, зобов'язати всіх делегатів з'їзду з селян.

— Згода! Пропозиція правильна. Кожен у своїм селі зробить більше, ніж хтось інший.

— Нам треба пов'язати цю роботу з виконанням земельного декрету,— додав Непийвода.— Ми кинемо на село гасло: беріть негайно панську землю й бороніть її від панів та їхніх спільників — Центральної ради й німців.

— Правильно! Пора зруйнувати по селах опору контрреволюції — поміщицькі гнізда.

На тому й порішили.

Гурій уже знав, що йому доведеться їхати. У зв'язку з подіями він вирішив не чекати на закінчення з'їзду, а завтра ж, після денного засідання, виїхати до Ховрашків.

Порадившись із Каском, він умовився зайти до його ранком у военкомат за мандатом і матеріалами. Каск особливо наполягав на негайному вербуванні партизан до червоних загонів.

ІХ

Сидір Петрович Лагода протягом місяця вважав себе за сумлінного громадянина Української Соціалістичної Радянської Республіки. Де треба — мітингував і демонстрував, де треба — голосував, і «підтримував», і навіть на самоті з дружиною не раз говорив їй:

— Дивлюсь оце я, Секлето Уласівно, аж воно й при більшовиках можна жити.

Секлета Уласівна на це обов'язково хмурилася й відповідала:

— Пху!.. Очі б мої не бачили.

Та згодом лагідні настрої й сподіванки старого майстра знову захиталися, як підточена шашелем деревина.

Якось на вулиці зустрівся з Ковбиком Романом Тарасовичем, привітався. В розмові з ним Ковбик ехидно штрикнув:

— А ви, кажуть, тепер зовсім радянським громадянином стали... Більшовиків підтримуєте?

— А чого мені проти їх гопки ставати? Люди вроді не вредні для нашого брата.

Ковбик злодійкувато оглянувся:

— Глядіть, щоб не каялись... Ви давно були у Володимира Валер'яновича?

— Та вже давненько. Тижнів, мабуть, зо два чи три. А хіба що?

— Хм... Радив би я вам зайти. Володимир Валер'янович великого ума людина. З ним не попадеш носом у калюжу.

— Ну, що ж. Зайду. Сьогодні ж і зайду.

Професор Щепанський тижнів два-три по відновленні Радянської влади в Полтаві ходив, як мішком прибитий. Пухнаста апостольська борода його помітно зачучверіла, очі запали, а на переніссі лягли глибокі зморшки. Коли знайомі, оглядаючись на всі боки, заводили з ним на вулиці розмову на теми дня, він одмахувався обома руками:

— Дайте мені спокій! Нічого не знаю, нічого не хочу знати. Пишу зараз дисертацію про Івана Вишенського...

Але згодом до нього увечері завітав Бокитько з листами й солідними рекомендаціями. Бравий командир неіснуючого партизанського загону майже до ранку просидів у професора, а проте обидва, мабуть, не наговорилися, бо й після того зустрічались не раз у ті ж часи і в тому ж місці.

Незабаром стало помітно, що професор Щепанський знову прибадьорився, ожив і зацвів усіма фарбами, почавши з жовто-блакитних кольорів. Зморшки на переніссі розгладились, очі лагідно засвітилися, мов дві лампадки, руса борода лягла м'яким віялом, волосинка до волосинки.

Тестя свого Володимир Валер'янович зустрів у благодушному настрої людини, що цілком певна за своє майбутнє. Обмінявшись родинними церемоніями, поговорили про се, про те. Щепанський злегенька затарабанив пучками по столу, допитливо поглядаючи на Сидора Петровича. Врешті наважився:

— Сидоре Петровичу... Ви не ображайтесь,— хоч це й не моє діло, а я мушу попередити вас. Ви там не дуже мітингуйте з «товаришами» і не водіться з Гурієм. Добре було б навіть вирядити його з квартири. А Маринці забороніть появлятися із ним у театрі або на вулиці.

— От тобі й на! — здивувався старий майстер.— Та Гурій же в нас — як свій. Чого б ми цуралися його? Він

не розбишака, не баламут і не гультяй. І в міській Раді він не останній,— може, колись і знадобиться.

Очі Щепанського заграли, мов сонячні зайчики:

— Ніколи він вам не знадобиться. Слухайтеся мене, то й вам буде добре. Держіться краще Бокитька.

Сидір Петрович повів очима по зятевому обличчю: чи не жартує?

— Цього вже я аж ніяк не второпаю,— мовив він, кліпаючи очима.— Чим же Бокитько кращий від Гурія? Обидва вони в більшовиках ходять, тільки Гурія я добре знаю, а Бокитько — кат його знає, що воно й таке. Не розбереш.

— Згодом розбереге. До речі, я чув, що він упадає біля Маринки.

Обличчя Сидора Петровича заясніло батьківськими гордощами:

— О, то така! Самому чорту голову закрутить, як захоче. А сама — хоч би що. Строга дівчина.

— Ото й добре, нехай крутить. Воно колись, може, й знадобиться. Кажу вам одверто, Сидоре Петровичу, держіться Бокитька. Запросіть його до себе гостем. Не каятиметесь.

Сидір Петрович розгублено поглядав на зятя, не наважуючись поставити запитання, що мучило його тепер. Щепанський не любив одвертих розмов.

— Ти вибач мені, Володю,— благально заговорив старий майстер.— Заплутався я. Мені ота політика — як сліпому німецька грамота... Виходить, треба знову ждати Центральну раду?

Володимир Валеріанович нахмурився.

— Політика насамперед вимагає держати язик за зубами. Думайте, що хочете, а язикові своїх думок не довіряйте. Вашого запитання я не чув. А моєї ради ви не забудьте.

З тим вони й розійшлися. Почав після того Сидір Петрович придивлятися до Бокитька і ще більше задумався. Чудернацька якась і темна людина. Завжди начебто напідпитку, а очі крадькома нишпорять по чужих обличчях.

І не добереш, чи він справді так любить випивати, чи тільки удає з себе гультяя?

Після того, як комендант Бокитькового штабу забив на станції пасажира, залізничники ще дужче захвилювалися. Залізничний комітет мусив зібрати на Канаві

збори. Робітники полізли до трибуни з несподіваними речами:

— До права насильників! Геть жандармські звички!

Але поки вони мітингували й заявляли протести, майстерні були оточені збройним загоном. На станцію прибув сам командир військ тилу. Прийшовши на збори з солідною охороною, він виступив з трибуни з коротенькою, але безапеляційною заявою:

— Втручатися до військових справ не дозволю! Командування розглядатиме всяку таку спробу як демонстрацію проти Червоної гвардії.

Робітники були зашуміли, та їх швидко втихомирили члени комітету. Передусім — дисципліна. Може, й справді в цій історії приховані якісь військові таємниці і штабу Муравйова вони відомі?

Новий випадок ніби стверджував це припущення.

Згодом по місту було розклеєно наказ начальника військ тилу № 9:

«Оголошую всім військовим частинам, уряду й громадським установам, що т. Бокитько призначається на мого помічника з залишенням на посаді командира особливого партизанського загону. Штаб його знаходиться на станції Полтава-Південна. Службовців штату вибирає й призначає він сам...»

Після цього наказу Сидір Петрович, уже не вагаючись, запросив Бокитька до себе гостем, вибравши для того слухний час. Це призвело Гурія до нових несподіванок і неприємностей.

Якось у неділю, вертаючись з міста через Різницьку гору, побачив він Бокитька, що зайшов до чужого двору, як до себе додому. Табличка на воротах свідчила: «Будинок Д. А. Іваненка». Гурій знав цього колишнього губерніяльного чиновника, поміркованого ліберала до революції і запеклого старорежимця-монархіста після революції. Гурія здивувало тепер не прізвище цього домовласника і не приятелювання з ним Бокитька, а подія, свідком якої він став. Порівнявшись із парканом, він побачив Климка, що переліз через паркан у глибину саду, за кущами бузку й крадькома вибрався на вулицю. Хлопець винувато закліпав очима, пізнавши Гурія, й пішов разом із ним униз, під гору, шелпнувши:

— Ви, дядю, мовчіть, я вам дома все розкажу. Йй-бо...

Гурій нахмурився: в цих Климкових витівках була певна доля і його власної вини. Якось увечері, вільного

часу, він розповів Климкові про хлопчика-сироту, що пристав на фронті до їхнього полку і згодом став чудовим розвідником. Він не раз виручав цілий полк з біди і врешті сам загинув у бою смертю героя. Оповідання вийшло таке зворушливе й цікаве, що навіть Секлета Уласівна заслухалася, а Маринка мовчки схилилась над своїм шитвом, ховаючи налиті сльозами очі.

Климко реагував на нього бурхливим захопленням:

— Я теж буду розвідником. Я піду до Червоної Армії!

— Утри спочатку носа,— грубо обірвала Секлета Уласівна.

Климко зиркнув на неї зневажливо і гордовито відповів:

— За своїм дивіться. Я вже не маленький.

— Ах ти ж, шибеник! — розгнівалася Секлета Уласівна, підводячись із стільця й хапаючись за віник.— Ото так відповідаєш матері?

Кандидат у герої визнав за краще на цей раз показати п'яти.

Відтоді Климко став ходити за Гурієм у вільний час, мов на поводку; допомагав йому дрібними послугами, виконував його доручення і гордий був, коли приносив йому якусь цікаву новину. В нагороду вислуховував чергове оповідання й пишався з жартівливого прізвиська «Гурієвого ад'ютанта».

З цих іграшок і вийшла досадна історія.

Гурій, зіткнувшись із Климком біля Іваненкового дому, йшов за ним мовчки до самого провулка і тільки тут, звернувши праворуч, запитав:

— Так чого ти, хлопче, по чужих садках лазиш? Га?

— То я, дядю, за Бокитьком,— по-змовницькому заговорив Климко.— Він тут живе. І до його вечорами ходять усякі аліменти... вроді як буржуї або офіцери... А сам він буває у нашого Володимира Валеріановича.

— Пожди, пожди,— не міняючи суворого тону, спинив його Гурій.— А яке тобі діло до Бокитька?

— Я думав... Ви, дядю, не сердьтесь. Це вредна людина... Я його вислідив. Вони там поміж собою ведуть усякі розмови. Один такий вусатий їхав на Дон. Бокитько йому бумагу писав і печатку приложив. «Ви,— каже,— там, на Дону, ми — тут...»

— Ну, й що з того?

— Ну... і все. Далі я не розібрав. А тільки, хрест мене побий, ховаються вони, і я їх викрию. От побачите.

— От що, хлопче,— заговорив з притиском Гурій.— Рано ще тобі в такі діла встрявати. Щоб мені більше цього не було.

Климко був до краю збентежений суворим тоном дяді Гурія: ясно було, що дядя сердиться і не довіряє йому. Хлопець став гаряче виправдуватись:

— От, їй же богу, дядю, тут щось є... Я й Маринці про це казав. А вона теж сердиться. «Не твоє,— каже,— діло... Бокитько,— каже,— герой, ти ще його не розумієш, він не здатний на гидкий вчинок...» А потім бачу — вони вдвох гуляють із Бокитьком у Корпусному саду. Я тоді заліз у кущі...

— Климко!..— сердито закричав Гурій, неприємно вражений таким несподіваним напрямком Климкових розвідок.— Коли я ще раз почую про такі твої витівки, ми з тобою не знаємось. Чуєш? Твоє діло — школа. І... і як ти смієш підглядати за сестрою? Цього я від тебе не сподівався.

Обое були схвильовані розмовою: Климко — незрозумілим гнівом дяді Гурія, а Гурій — несподіваним викриттям нових Маринчиних зустрічей з Бокитьком.

«Ну, що ж. Значить, я їй не до мислі,— думав він, намагаючись сам себе переконати, що це його не обходить.— А от шкода, що вона пристала до табору бокитьок і щепанських... Виходить, це звичайна собі міщаночка, що йде за течією...»

Та по хвилині він уже з огидою відкинув ці міркування.

«Брешеш, брешеш. Не хитруй. Сам винен,— суворо обірвав себе, як невмолимий слідчий і прокурор,— ти ж сам добре знаєш, що вона не така. Не її вина, що вона цілий рік прожила в облудній отруті націоналістичного чаду. А ти що зробив, повернувшись із фронту? Чим допоміг їй розвіяти той чад? Ех, ти! Світові завдання берешся розв'язувати, а такого простого — не зміг...»

Прикро було, що в цих міркуваннях майже все було правда.

Полтава 1917 року пережила свою смугу жовто-блакитних ілюзій. До самої осені в ній не було значної організації більшовиків, здатної протистояти бурхливим хвилям жовто-блакитної повені. Дрібночиновницька,

дрібноміська, міщанська Полтава захлиналася в цьому петлюрівському потоці: велелюдні демонстрації з жовто-блакитними прапорами, промовами й резолюціями не зустрічали належного опору. Велемовні універсали Центральної ради проголошувалися з церковних амвонів під радісне тельнякання церковних дзвонів. Жовто-блакитні попи правили молебні, виголошували хвалебні промови й горлали «многая літа». В чаду універсалів місцеві організації шкільної молоді, учителів, кооператорів; чиновників, продавців спішили приєднатись до того ж потоку, створюючи враження загального народно-го руху. Недарма Полтава й Полтавщина висунули цілу низку петлюрівців до Центральної ради, її генерального секретаріату, навіть до її майбутньої директорії, почавши з головного натхненника й ватажка націоналістичної зграї — полтавського экс-семінариста Симона Петлюри.

Отже, не дивно, що навіть серед робітників було тоді чимало українських меншовиків та есерів.

Протидія цьому рухові на повну силу почалася тільки з осені, коли ряди полтавського пролетаріату поповнили евакуйовані текстильники, металісти, друкарі, демобілізовані фронтовики. Нова, зміцніла більшовицька організація повела рішучу боротьбу з Центральною радою, але трохи запізно. Жовто-блакитний чад задурманив немало свіжих голів. Чи ж мав Гурій право звинувачувати Маринку за її збочення на манівці? Ні, він і сам винен, а тому визнавав, що такого права в нього не було, бо він не спромігся допомогти їй перебороти помилки.

У день свого від'їзду на село Гурій довго мотався по місту за мандатами, інструкціями й дорученнями. Врешті, вже по обіді заскочив на квартиру за деякими речами.

Маринка була вже дома: вона тепер працювала в міській лікарні. Секлета Уласівна кудись вийшла.

Гурій піймав себе на думці, що йому не хочеться їхати, не попрощавшись з Маринкою. Він забрав свої речі й пішов у кімнату, що правила за вітальню. Ступив крок до Маринчиної кімнати й зупинився. Раптом у потайних закутках свідомості гостро й боляче ворухнулося щось близьке й рідне, і він мимоволі, непомітно для себе, вголос мовив:

— Маринко...

В ту ж мить із своєї кімнати вийшла й Маринка, прямуючи на кухню. Почувши своє ім'я, вона вражено спинилася перед напіврозчиненими дверима вітальні й здивовано мовила:

— Гурій?.. Ти дома? Я чула від татка, що ти їдеш сьогодні на село.

— Зараз іду на станцію,— відказав зніяковіло.

— Надовго?

— Мабуть, надовго. Повернувшись назад, виїду знову з технічно-бойовим загоном. А може, в дорозі наздожену.

Він говорив, машинально перекладаючи якісь речі. Врешті переміг себе, повернувся до неї... Маринчине обличчя не виявляло ніякого збентеження... Як і завжди останнього часу, похмуро й сумно.

Лише погляд темних, вогкуватих очей — на диво ясний і невинний, той самий, що так владно обеззброював і підкоряв Гурія.

— Що ж, у тебе й на прощання нічого сказати мені? — з сумною усмішкою запитала Маринка.

— А що ж говорити? — відповів стримано й не зовсім те, що хотів.— Сама бачиш. Кінець словам, пора братись за діло...

Частина 2

ОСТАННЄ МОН-РЕПО

I

Старий князь Сергій Борисович Горбатов прокинувся, як і завжди, о дев'ятій годині.

Крізь нещільно спущені важкі сіро-сріблясті оксамитові занавіси владно вдирався до опочивальні веселий сонячний зимовий ранок. Десь під самим вікном у саду цвенькала синичка. Неясні образи приємно-радісного сну ще маячили в уяві князя. Пливли мимо уривки колишнього пишного придворного балу; лоскотали нерви принальні усмішки красунь; усю істоту охоплювало те легке відчуття молодощів, сили й щастя, яке буває певних років тільки уві сні.

Не хотілося розплющувати очі й сполохувати цей радісний міраж. Та Сергій Борисович не дарма хвалився, що своїми 74 роками зобов'язаний годинникові, кухареві й благородній внутрішній рівновазі.

«Спіши не хапаючись, живи не хвилюючись, їж не захоплюючись, люби не пересичуючись»,— таке він собі виробив правило і по змозі намагався додержуватись його.

Щоправда, в сіятельного князя Горбатова не було особливих підстав спішити, хвилюватись і випадати з рівноваги. Разом з двома доходними домами в Москві та в Петербурзі й трьома тисячами десятин на Полтавщині й Харківщині Сергій Борисович одержав у спадок від своїх «знаменитих» предків тільки один обов'язок: підтримувати й продовжувати традиції дому Горбатових. І цей свій обов'язок іменитий князь виконував з честю. Жив хлібосолом, вважався за цілком пристойного ліберала на англійський зразок; нічого не написавши, мав репутацію літературно обдарованої людини. З цих причин був особистим приятелем вельможного поета графа О. К. Толстого, а пізніше належав до літературного гуртка царственного поета К. Романова. Виконуючи свій

громадянський обов'язок, за тодішньою модою пробув два роки корнетом Кабардинського кавалерійського полку на Кавказі, а потім числився при архіві міністерства закордонних справ та при канцелярії міністерства двору його величності. Все це разом давало йому близько шести тисяч карбованців на рік з єдиним службовим обов'язком: кожного 20-го числа розписуватись в одержанні зарплати, а в «табельні дні» з'являлись, де слід, у мундирі й демонструвати належні почуття.

Але на початку дев'яностих років ця службова ідилія раптом перервалася. Ображений і скандалізований безпринципним стилем царювання останнього з Романових, Сергій Борисович вийшов у відставку й залишив Петербург. З томиком еклог Вергілія, з книжкою од Горація, з «Grand dictionnaire universel du XX siècle»¹ Ларусса він засів у своєму маєтку і після 20 років безтурботного животіння вже більше нічого не прагнув, крім свого сільського затишку, книжок, полювання і нескінченної записки «О надлежащем державных дел устроении».

А оскільки він не читав ніколи Салтикова-Щедріна, то й свій притулок любив називати «Мон-Репо»². Тут, в «Мон-Репо», й застала його революція.

В головному князівському будинку вставали рано. Але, за давньою звичкою, день починався з моменту пробудження Сергія Борисовича.

Князь солодко позіхнув, не повертаючи голови, дістав срібний дзвоник з нічного столика й подзвонив. Старий дворецький Ілля Степанович, як і завжди, дожидався під дверима. Не загаївшись ні на мить, він увійшов до опочивальні з чашкою міцного чорного кофе на підносі.

— З добрим ранком, ваше сіятельство!

— А, здрастуй, здрастуй, Ілля. Мороз?

— Ні, м'яка погода, ваше сіятельство. Відлига.

Ілля поставив кофе на столик, нагнувся й підсунув при звичаєним рухом якраз на призначене місце м'які плісові чоботи, підшиті білчаним хутром. Сергій Борисович відкинув теплу пухнасту ковдру й, не дивлячись, спутив ноги з ліжка просто в чоботи. Ілля тим часом накинув йому на плечі легенький білчаний халат. Потім

---

¹ «Великий універсальний словник ХХ століття». — фр. (Тут і далі в тексті примітки упорядника).

² Мій відпочинок (фр.).

тим же неметушливим кроком старий дворецький попрямував до вікон і розсунув занавіски.

Затишна опочивальня зразу ж заясніла, засміялася всіма своїми сріблястими обоями, своїм величезним, на всю підлогу, пухнастим килимом, з бляклими осінніми квітками й в'ялим олив'яно-брунатним листям, м'якими меблями в стилі Людовіка XVI, під колір обоїв, каміном, годинником, трьома непоганими копіями Ватто і туалетним столиком перед великим дзеркалом у розкішних рамцях матового срібла.

Сергій Борисович випив свою чашечку кофе по-турецьки, без цукру й молока, і задоволено прицмокнув губами.

— Ванна готова?

— Так точно, ваше сіятельство, готова.

— Чудовий день, Ілля. Скажи там кучерові запрягти шведок, проїдемо перед сніданком в Отрадне.

На мить чисто виголене обличчя Іллі з сивими, вже ріденькими бакенбардами виявило розгубленість, не штука була б виконати наказ старого князя, коли б у нього не було вже ні шведок, ні кучера, ні навіть самого Отрадного: Отрадні селяни дорубували на будівлі.

Проте старий слуга швидко опанував себе й поштиво доповів:

— До Отрадного дорога з вибоями. Радості мало з такої поїздки, ваше сіятельство. А в парку Андрон виявив зайця. Може, зволите в парк пройти?

Очі князя зажеврили вже бляклими, позбавленими яскравого блиску, вогниками:

— Заець, кажеш? Чудесно. Накажи Андрону вивести собак. І подай мені до ванної ловецький костюм.

— Слухаю, ваше сіятельство.

— А тоді приготуєш чорнило, зшитки, словники, я після прогулянки сяду за роботу.

— Все буде зроблено, ваше сіятельство.

— Хе-хе... Як там кажуть більшовики? Хто не працює, той не їсть!.. Ми з тобою недарма їмо хліб, Ілля.

— Хто ж каже, ваше сіятельство! Вас і селяни поважають. По інших селах пани повтікали до Києва, а у нас, слава богу, тихо.

— Да, да... Революція... Знаю. Я не проти революції, мені багато не треба. З мене досить мого славного тихого «Мон-Репо», моїх шведок і півдесятка хортів для полювання, моєї бібліотеки і зшитків. Мужички це знають. Я — не жадний.

— Так точно, ваше сіятельство, всі це кажуть.

— Мені не треба розкошів, я люблю сільську простоту. Скромний сніданок: булочка, масло, яйця, зливки, кофе. На обід — суп, якась там куряча котлетка, салат, фрукти. Да, да... Я не вередливий, я задовольняюсь малим. Склянка бургонського або лафіту — от і все.

— Всі це знають, ваше сіятельство.

— Да, да. Ми з мужичками помирилось, я не жадний. За пристойну ренту я готовий поступитись своїми правами.

— Накажете, ваше сіятельство, сказати княгині?

— Ну, звісно. Я зараз іду. Скажи там і приходь допомогти.

Старий дворецький подибав до покоїв княгині, в цьому ж таки південному крилі князівського палацу. Північна сторона його тепер не опалювалась.

Біля дверей княгининої кімнати Ілля Степанович мимоволі спинився.

«Іх сіятельство гніваються»,— стривожено подумав він, почувши сухий, сердитий голос княгині і м'які тихомірні виправдовування старої економки, покоївки і куховарки Домни Михайлівни, дружини Іллі Степановича.

Старий слуга, за давньою звичкою, поправив на собі галстучок, обсмикнув куценький лакейський піджачок і поспішив на допомогу дружині.

Маленька вітальня княгині Ольги Олександрівни, поруч опочивальні, відома була під назвою «жовтої» або «куткової». В ній усе було підібране з таким розрахунком, щоб жодна рисочка не нагадувала про невмолиму старість, про похмуру осінь і сумний захід життя. Стіни ясніли під золотистим едабом, затканим квітками трохи густішого тону. Того ж золотистого кольору були фіранки й порт'єри, обивка на гнутих меблях, чудовий оберонівський килим з гірляндами жовтих троянд і оранжевих жоржин. Обстановку доповнювали: невеличкий віденський рояль палісандрового дерева, дві тумбочки з годинником і лампою флорентійської бронзи, декілька маленьких етажерок з усякими дорогими дрібничками й жирандолі з горщиками золотаво-зелених бегоній.

Веселий ясний колір невеличкої кімнати приємно відбивався на досить повній статури п'ятдесятишестилітньої княгині й надавав їй червоному обличчю та сивуватим пасмам м'якого тону. Але сьогодні навіть золото обоїв

не могло пригасити червоно-сизих плям гніву на випещеному обличчі княгині.

— Я тобі веліла не приймати такої провізії,— гримала пані на економку.— Що це за мукá? Що це за булочки? Ми не звикли до таких булочок,— огидливо тикала вона в бік столика, де на тарілці лежала перед нею пухкенька віденська булка.— Договір був, щоб крупчатка не нижче п'ятдесяти процентів...

Економка, стара низенька жінка з ясним, добрим, зморшкуватим обличчям, у чепчику й срібних куделях пухкого волосся, поштиво стояла біля дверей і ждала можливості вставити й від себе слово.

— Ваше сіятельство, Ольго Олександрівно! Хіба ж я йому не казала? Говорила про все. А він мені одно: беріть, що дають, бо далі й цього не буде, останній раз даємо.

— Як це не буде? — пломеніла в гніві княгиня.— Пограбували всю землю, всі економії, всі запаси — і не буде? Це ж безпримірне нахабство! А масло? А зливки?.. Дві молочних ферми були, свій маслозавод... Ні, я не можу спокійно про це говорити!.. Курей самих на пташарні було понад шістсот, гусей, качок... Ти говорила йому про курей?

— Говорила,— безнадійно махнула рукою Домна Михайлівна.— Про все говорила.

— Ну, і що ж?

— Каже: нічого не буде, останній раз даємо. Закон, каже, такий вийшов, щоб панів більше не було. Вже, каже, й так селяни гомонять, щоб панів вирядити з села.

Княгиня побагровіла й заверещала, забуваючи всі правила довголітнього виховання:

— Хами! Як вони сміють! Ти б йому нагадала, що в мене племінник — у генеральному секретаріаті земельних справ.

— Нагадувала! Про все нагадувала, ваше сіятельство,— бідкалася Домна Михайлівна.— І про племінника говорила, і про князя Платона Сергійовича. Сміється, безсоромна душа! Каже: тепер Центральна рада не має ніякої сили. До самого Житомира, каже, прогнали тепер Центральну раду... Та він казав, що сам зайде до вас сьогодні.

Княгині до болю захотілося крикнути, грубо вилаятись, полегшити гостре відчуття образи й зневаги, що пекло їй груди. Та вона стрималася й кілька хвилин мовчала в

глибокій задумі. Багрово-сизі плями на її обличчі почали стухати. Вона шумно зітхнула й мовила:

— Ну добре, йди. Та тільки князю Сергію Борисовичу нічого не говори. Там іще є зливки на сніданок?

— Та ще на сьогодні буде.

— Ну, йди. А тобі чого, Ілля?

— Їх сіятельство зволяють іти на прогулянку до парку. Наказали позвати Андрона.

— Добре. Князь бере ванну?

— Так точно. Зараз іду розтирати.

— Гляди ж — ні звука. Сам знаєш: Сергій Борисович — як дитя.

— Не турбуйтеся, ваше сіятельство... Сорок п'ять літ...

— Ну, йди.

...Пожвавлений чашкою кави й ванною, Сергій Борисович сховався з високого ганку в сад, легковажно мугикаючи арію з модної колись оперетки. Традиційний, трохи вже тісний мисливський костюм — австрійська куртка на хутрі, кавказькі теплі чоботи й капелюх з пером — щільно облягали драглисті форми старого спортсмена. Коштовна рушниця за плечима, роботи знаменитого колись Лепажка, бадьорила його й підносила добрий настрій.

Сад лежав перед ганком як розгорнута сторінка з старої казки. Широку галявину з квітниками й мальовничою альтанкою оточував ряд античних статуй, переважно Венер і Діан, Муз і Грацій. За ними густою стіною підвівся бузок і стрункі піраміди молодих зелено-синявих ялинок. Від квітників розходились у глибину саду, як промені п'ятикутної зірки, рівні алеї: дубова, березова, липова, кленова, грабова. Вони розрізували сад на окремі ділянки, засаджені яблунями, грушами, абрикосами, сливами. Алеї впиралися в невеличкий парк. За ним — у кучмах очеретів річка, луки, поле. Навколо саду — високий дубовий паркан, колись недоторкана огорожа священної поміщицької власності, а тепер спокусливий запас триметрових плах для ремонту селянських садків і комор.

Уночі випав молодий сніг. Сад лежав тепер під пухнастим сліпучо-білим укривалом. Голі статуї зворушливо шулилися на холоді й тулили заляклі руки до грудей. Але з самого ранку була відлига, світило сонце і з дахів капало. В саду діловито висвистували статечні снігурі й весело цвенькали метушливі синички.

Андрон — високий, кремезний і волохатий панський єгер — ждав пана внизу з старим худючим ірландським сетером-сукою. Побачивши Сергія Борисовича, він зняв шапку з такої кудлатої голови, що нагадувала важку селянську стріху.

— Здрастуй, Андроне,— привітався князь.— Ну що, як? Лежить?

— Здравія желаю, ваше сіятельство. Лежить. Ранком своїми очима бачив.

— Ну, веди...

Сергій Борисович мимохідь погладив суку, що рвалася до нього, й дав їй шматочок цукру.

Алею перерізала навкоси свіжопротоптана стежка з села до заводського висілка. Стежкою йшла нова вчителька заводської школи. Князь галантно привітався до неї й спинився з поштивим поклоном, даючи їй дорогу. Дівчина розгубилася, не призвичаена до таких великопанських церемоній. Почервонівши, відповіла на привітання й неловко подала руку. Князь ввічливо назвав себе, зняв шапку й сказав декілька ласкавих фраз... Мабуть, нова вчителька до школи в його заводі? Приемно, приемно. Нехай заходить при всякій потребі. Він за честь собі має попечительство в школі і не відмовить їй ні в чому. До приемного побачення.

Дівчина вперше зустрілася з князем і була зачарована його вишуканою ввічливістю: балакаючи з нею, він весь час стояв з непокритою головою і, тільки попрощавшись, надів шапку.

«От де неперейдений зразок ввічливості,— думала зворушена цією пошаною дівчина.— Такого ставлення до жінки я зроду не бачила».

Князь пішов далі, весело розмовляючи з Андроном, або вірніше — до Андрона:

— Mon Dieu! ¹ Князям Горбатовим нема чого боятись революції... Liberté, égalité, fraternité!.. ² Я завжди був за священні принципи демократії. І, крім того, я не жадний. Мужичкам, я знаю, потрібна моя земля. Будь ласка. Я готовий поступитися своїми священними правами за пристойну ренту. Да... І, крім того, ще невідомо, чим закінчиться вся ця революційна буфонада. Morbleu! ³ Адже

---

¹ Боже мій! (Фр.)

² Свобода, рівність, братерство! (Фр.)

³ Хай йому біс!

після великої французької революції став Наполеон, а після Паризької комуни був Версаль.

Андрон похмуро мовчав. Висока політика його не цікавила, думи снувалися навколо дрібниць. Років з двадцять служив він при князі за егеря, розледащів без справжнього діла і тепер не знав, за що взятись. У хатині — пуста, хліба — ні крихти. На князя погані надії: самого незабаром вирядять з села. Що ж далі буде?

І це не з самим Андроном. Більше двох десятків челяді — камердинерів, камеристок, лакеїв, форејторів, кухарів, розбещених панською службою, пішли тепер від князя шукати легких хлібів.

Андрон зітхнув і мовчки підвів князя до слідів зайця, що зникали десь у глибині парку.

— Тут, — шепнув він, надержуючи собаку.

— Добре. Спускай.

Андрон спустив миршаву, захарчовану Джільду, і вона прожогом метнулася по сліду.

Обох опанував той невимовний стан тремтливого чекання, що його знають усі мисливці.

— Джільда!.. Джільдочка!..

Князь нервово топтався на місці за невеликим кущиком ліщини. Андрон застиг позаду в напруженому чеканні. Ось уже двадцять років полює він незмінно в парі з князем, не відходячи від нього в засідці ні на крок. Однаково — і на вовчих облавах і на качиних перельотах, — завжди, коли звір вибігає чи птиця влітає на князя, незмінно дві рушниці разом підводяться до плечей і два постріли гримлять, як один. Кожного разу від цього подвійного пострілу здобич падає, вбита наповал, будь то хижий вовк чи меткий дрібний бекас. І тоді князь весело, задоволено вигукує:

— Попав! Слово честі — попав! Знаменитий постріл!

— А я промазав, — флегматично визнає Андрон. — Не щастить мені з вами, ваше сіятельство.

Вдячний князь кожного разу нагороджував цю невдачу свого егеря червінцем.

І тепер вони стояли майже поруч, — Андрон трохи позаду, князь — висунувшись на крок уперед. У парку Джільда раптом дзявкнула й погнала дичину.

В цю мить з пролому в паркані вийшов подорожній у солдатській шинелі, з валізкою в руках. Він ішов ледве помітною стежкою від станції до села, з цікавістю поглядаючи навкруги.

Князь побагровів, зашипів, засичав, махаючи рукою:
— Ти куди?!.. Назад!.. Назад, тобі кажу!.. Тут заборонено!.. Та куди ж ти йдеш, йолопе,— чи ти оглух?

Незнайома людина, спокійно подивившись на князя, як на порожнє місце, прямувала своєю стежкою.

Як на те, дзвякання Джільди посилилось, поміж деревами майнув сірий клубочок, і з парку, просто на подорожнього, викотився заєць. Скакнувши спробою кілька разів навкосо, він повернув праворуч, до парку, й зник за деревами. Джільда, що гналася за ним, на мить спинилася, ображена злочинною байдужістю обох стрільців, гавкнула й знову помчалась по слідах.

Кров ударила в обличчя князеві: було порушено найулюбленіше, найстаріше право власника на полювання; зірвано найсолодший момент заключного пострілу на виявлену дичину.

Князь розлогувався, затупав ногами, закричав, захлинаючись у гніві:

— Негідник!.. Хам!.. Як ти смієш ходити парком?!.. Застрелю!

Він звів рушницю на рівень плечей. Андрон ледве встиг ухопитись за неї рукою й одвести вбік.

— Ваше сіятельство,— злякано бурмотів він.— Що ви?!.. Гріх який... Ваше сіятельство...

Подорожній раптом спинився, очевидячки зацікавлений несподіваною лайкою й погрозами. Врешті він попрямував широкими кроками навпростець до князя й Андрона. В нахмуреному його обличчі й допитливому погляді темних очей було щось знайоме. Андрон упізнав Гурія.

— Здрастуйте, Андроне Самсоновичу,— привітався Гурій, наблизившись.— Що тут у вас за шум такий? Чого такі погрози? Як це так, що людям не можна через парк ходити?

Князь, засапавшись, тримався за рушницю, що її не випускав з рук Андрон, і, повернувшись обличчям до Гурія, з невимовною злістю, ковтаючи слова, кричав тоненьким старечим фальцетом:

— Ти... Я тобі покажу!.. Мій парк!.. Я нікому не мішаю... Хама... Андроне, пусти, не смій...

Гурій гнівно зсунув брови:

— Пождіть, не ерепеньтеся. Дайте слово сказати. Парк уже тепер не ваш, а народний. Позавчора губерніяльний з'їзд ухвалив декрет. Віднині всі поміщицькі

землі, ліси, сади, будинки переходять у власність Радянської республіки. Зрозуміло?

Князь на мить зацікавився і застиг на місці, мов прибитий ударом. Машинально поводив навколо очима й раптом почав рвати на собі комір, невиразно белькочучи:

— Декрет... Який декрет?.. Я не дозволю... Андроне...

Потім одхитнувся назад, ухопився за груди, захрипів і повалився в сніг. Андрон безпорадно топтався біля нього, бідкаючись і не знаючи, що робити. Гурій неквапливо підійшов ближче, нахилився над нерухомим князем, розстебнув йому куртку, послушав, припавши вухом, усміхнувся й мовив:

— Нічого... Дихає... Забери своє добро, Андроне Самсоновичу, та неси мерщій у покої. Давно помирати старому пора.

— Навіщо помирати? Кожна твар хоче жити,— мовив тихим голосом кремезний велетень Андрон, закидаючи обидві рушниці за плечі й нахилиючись над князем.

— Але ж і той заєць жити хотів, що ви його тут стерегли,— усміхнувся Гурій.

— Так то ж заєць! — зніяковіло відповів Андрон, підхопив князя на руки, мов ляльку, й поніс до палацу. Гурій провів його здивованим поглядом і пішов своїм шляхом.

Через півгодини Сергій Борисович, приведений майже до нормального стану з допомогою нашатирного спирту, броду, валер'янових крапель і ризького бальзаму, хлипаючи, скаржився дружині:

— Подумай... двадцять років... Кому я мішав?.. Це не люди, а звірі...

Ольга Олександрівна дбайливо закутувала його ліжником і гладила по голові.

— Друже мій, заспокойся.

— Заєць був уже під пострілом... і раптом.

— Моп анге...¹ не треба. Може б, ти підкріпився трохи?.. Домна, подай сніданок.

Домна Михайлівна кинулася до буфетної. Ілля Степанович присунув столик до дивана. У домі всі знали, що Сергій Борисович забував усі неприємності за їжею і часто знаходив потрібну рівновагу під кришкою якогось соусника або на дні срібного кухлика.

Слуги метушились, накриваючи на стіл. Князь суворо

¹ Мій ангел (фр.).

стежив за ними, не перестаючи скнирити й жалітись... Навіщо вся ця метушня? Він не може ні їсти, ні пити... Дайте йому умерти спокійно...

Але згодом поволі затих і вже з певною цікавістю поглядав на соуснички, сковорідочки, тарілочки, глечики й кухлики, що заповнювали стіл. Вабили до себе чудові білосніжні булочки, помірно підпечені, з хрумтливою скоринкою, напевне, ще теплі. А масло — у срібній маслянці, таке смачне й запашне, жовтаво-кремове, просто з формочки, з князівським гербом зверху! І, врешті, поруч у гарячій каструльці — дві соковиті, божественні пожарські котлети.

— А зливки? — слабым, вередливим голосом нагадав Сергій Борисович.

— Зараз, топ ange... Домна, подай зливки! Що ж ти? Не бачиш?

Ольга Олександрівна встала й вийшла, щоб не бентежити старого князя. Всі знали, що на старість він став порядним сластуном і любив їсти наодинці.

Князь підвівся з дивана й мимохідь глянув через вікно в сад. Недавня подія знову гострим спогадом різонула його по серцю. Важка образа гадюкою заворушилася в грудях. Він звів олив'яні очі на Домну Михайлівну.

— Що там? Зливки? Подай сюди.

Він заглянув у кухлик і раптом побагровів: вони сьогодні зговорились уморити його.

— Що це таке? — грізно засичав він, тикаючи кухликом мало не в обличчя старій економці.

— З-зливки... — недоречно мовила Домна Михайлівна, злякано одводячи голову назад.

— Зливки?! Не підпарені?! Без шкурки?! — кричав Сергій Борисович, все вище й вище підносячи голос. — Порозпускалися, хами?! Я вас виучу, як треба служити! Р-раз! Р-раз! Р-раз!

Старий Ілля крізь розчинені двері побачив з буфетної, як його сіятельство короткими розміреними рухами бив по щоках стару економку, примовляючи:

— По-да-вай... із шкур-ко-ю... по-да-вай... із шкур-ко-ю.

Перелякана Домна Михайлівна трясла головою, не наслідуючись ухилитись від ударів або затулитись руками. По зморшкуватих щоках котились буйні сльози.

II

Врешті Сергій Борисович заспокоївся, знайшовши свою рівновагу в каструльці з пожарськими котлетами: знамениті були котлети, якраз такі, як любив старий князь.

Поснідавши, він сів до невеличкого письмового столика й розгорнув свою нескінченну записку «О надлежащем державных дел устроении». За кілька хвилин, усім задоволений, він уже наспівував фальшивим голосом улюблену арію. Справді, нема чого турбуватись і втрачати рівновагу. Життя людське — як море: є в ньому свої приливи й відливи, повний штіль і люті шторми... Прийшла революція — прийде й контрреволюція. Не треба хвилюватись. Спіши не хапаючись, живи не хвилюючись, їж не захоплюючись, люби не пересичуючись...

Двері нечутно відчинились, увійшов Ілля Степанович.

— Ваше сіятельство, у княгині Ольги Олександрівни — гості: Іван Миколайович Домонтович і Микола Михайлович Шелест. Зволите самі до їх вийти чи сюди запросити?

— Сам піду... Пожди... Хм... Ти, того, Ілля... Там я погарячився трохи...

— Ваше сіятельство...

— Ні, ти помовчи... Я винуватий, не сердься на мене, старика. І Домні скажи.

На мить у мозку старого дворецького виникає думка, що саме цю фразу говорить Сергій Борисович кожного разу, як трапляється з ним така оказія. І, правду казати, щоразу, коли Сергій Борисович виходить з рівноваги й хлеще по щоках його стару беззахисну дружину, або — хоч і зовсім рідко — його самого, Ілля Степанович починає ремствувати. Чомусь пригадується тоді, що улюблену суку Джільду і kota Матроса той же князь не вдає навіть у хвилини найбільшого роздратування: на його думку, це псує вдачу тварини.

— Удар зневажає благородного пса, озлоблює його, привчає до лукавства, — говорив у таких випадках князь.

І тоді боляче робилося старому дворецькому при думці, що Матрос і Джільда мають свої привілеї, яких Іллі Степановичу та його дружині не дано.

Але всі ці несміливі міркування враз розліталися, як тільки старий князь звертався до Іллі Степановича з лас-

кавим словом. Давне, майже побожне захоплення своїм паном затоплювало свіжу образу, на очах виступали сльози. Де ж таки Сам князь Сергій Борисович просив у князеві галстук, надів на нього візитку, побризкав одеколоном і розчинив двері. Сергій Борисович пішов на половину княгині.

— Ваше сіятельство... Батьку ви наш...— ледве спромігся пробелькотати дворецький у вірнопідданському захваті.

— Ну, ну, годі, не треба... Подай свіжий галстук і візитку.

Ілля Степанович тремтячими руками перев'язав на нього візитку, побризкав одеколоном і розчинив двері. Сергій Борисович пішов на половину княгині.

У жовтій вітальні розмовляли з Ольгою Олександрівною два найвпливовіші в повіті поміщики, ватажки двох партій: російської й української.

Повітовий предводитель дворянства Домонтович був з тих благонадійних лібералів, що за чаркою вина гостро засуджували самодержавну політику, а в себе на селі підтримували строгий порядок з допомогою штрафів, станового пристава й земського начальника. Він і зовні являв яскравий зразок типового ліберала. М'яке «христосівське» обличчя, м'яка, чепурно підстрижена борідка, м'який, як вата, погляд сірих очей, м'який голос і рухи.

Зовсім не так виглядав представник іншої течії Микола Михайлович Шелест. Жилавий, вирлоокій, з голеною бородою і довгим вусом, він з парубоцьких літ вважався за українського радикала: завжди носився з українськими справами, одягав до сюртука українську вишивану сорочку, розмовляв українською мовою і — верх радикалізму! — навіть повісив у себе в кабінеті українського бога з українською вишивкою на староеврейському хітоні. До речі, в повіті було чимало поміщиків-українофілів і значна група живих українських письменників дворянсько-поміщицького та псевдонародницького напрямку. Природна річ, спритний наполегливий Шелест став у них за ватажка й організатора. До них пристали сотні вчителів, кооператорів, земських службовців, попів і тисячі кріпеньких селян, хліборобів-власників. Вся ця строката ватага бучно й галасливо підтримувала Центральну раду, писалася до урядових партій і галасувала про національне відродження.

Створилося таке враження, що весь повіт був цілком і повністю «за самостійну».

Княгиня ще й до революції підтримувала дружні взаємини з Домонтовичем. Але Шелеста вона тоді вважала за небезпечного революціонера, змовника, республіканця і жодного разу не запрохала до себе в дім. Інша річ тепер: 1917 рік виніс Шелеста в передні лави українських діячів, основних стовпів націоналістичного руху. Він і сам це чудово розумів і підкреслював.

— Ми до вас, ваше сіятельство, конфіденційно,— безцеремонно заявив Шелест, ледве привітавшись.— Бажано було б, щоб князь Сергій Борисович нічого не знав про нашу розмову.

— Князь Сергій Борисович безумовно достойна людина,— поспішив загладити неприємне враження Домонтович,— але він належить уже до іншої епохи. Він нас не зрозуміє.

— Чим можу служити? — насторожено запитала княгиня, заінтригована таким застереженням.

— Ви вже знаєте про постанову губерніального з'їзду Рад?

— Чула від князя Сергія Борисовича. У нього був інцидент на цьому ґрунті.

— Можемо передати вам подробиці. Ухвалено негайно конфіскувати всю поміщицьку землю й майно,— одрубав Шелест.— Ваше Мон-Репо тепер уже не належить вам...

— Сподіваюсь, як і вам — ваша Олександрівка,— з певною гідністю відповіла княгиня.

— А звісно: як і мені — моя Олександрівка,— погодився Шелест.— Отже, стався нечуваний грабунок.

— Дозвольте,— холодно мовила княгиня.— Ви, оскільки я знаю, належите до групи самостійників, прихильників Центральної ради... А хіба Центральна рада не обіцяла задовольнити селян панськими землями?

— Обіцяла... Хе-хе... Звісно — обіцяла, ваше сіятельство, Ольго Олександрівно,— засміявся Шелест.— На те державним діячам дано язик, щоб обіцяти й заспокоювати. Іншого виходу не було.

— Я теж тепер кращої думки про Центральну раду,— примирливим тоном заговорив Домонтович.— Центральна рада — це тільки гребля з шлюзами перед бурхливою народною стихією. Одверто кажу, княгине, ми помилились, вороже ставлячись до Центральної ради. Сти-

хія прорвала греблю, і ми тепер перед загрозою загибелі.

Багрові плями виступили на обличчі княгині. Вона почала догадуватись про мету їхнього приїзду.

— Ну що ж? Минулого не повернемо назад,— проговорила вона.— Нам залишилося тепер тільки ждати порятунку зовні.

Шелест хитнувся до неї всім корпусом, немов самим цим рухом заперечуючи її твердження.

— Повернемо, Ольго Олександрівно, повернемо! — гаряче мовив він.— А ждати тепер аж ніяк не можна. За тиждень нас повикладають із наших батьківських гнізд. Із Полтави вже ідуть комісари, щоб негайно взятись за здійснення декрету.

— Що ж робити? Що нам тепер робити? — трагічним тоном ніби сама себе запитала княгиня.

— Боротись! — твердо відповів Шелест.

— Боротись, ваше сіятельство,— лагідним тоном повторив Домонтович, ніби пропонував їй якусь принадну розвагу.— Ворог не такий сильний, як то здається.

— Я вас не розумію,— розгублено мовила княгиня.

— Дозвольте, Ольго Олександрівно, бути одвертим,— рішуче заявив Шелест, переглянувшись із Домонтовичем.— Ми з Іваном Миколайовичем не дарма їздимо по всьому повіту. Назрівають великі події. Центральна рада незабаром почне рішучий наступ на більшовиків. Можна поручитись, що їхній владі прийшов кінець...

— Дай боже,— перехрестилася княгиня, пожвавлюючись.— Тільки щось не віриться.

— Повірите, ваше сіятельство, коли все визнаєте,— впевнено мовив Шелест.— Більшовики у нас на Україні досі брали верх тільки нахрапом, а не правильною організацією. Партії Центральної ради зберегли досить відповідальні місця. Вони залізли до Совдепів та виконкомів, перефарбувались на лівих есерів або й комуністів. У Полтаві вся оборона — в руках змовників. Вони організують по селах загони начебто проти Центральної ради, а насправді — проти більшовиків. Як тільки подано буде знак, проти їх повстане вся Україна.

— Пошли, господи! — ще раз перехрестилася княгиня, уже привітно поглядаючи на Шелеста.

— Все це так,— ствердив Шелест.— Але ж і нам не можна сидіти згорнувши руки. Вони потрібні для справи.

Наступила незручна мовчанка. Княгиня звела очі на Шелеста і з помітним ваганням запитала:

— Що ж ми можемо зробити, Миколо Михайловичу?.. Ми й самі безпомічні.

— Е, ні, не кажіть,— відповів Шелест.— Візьміть ви наш повіт. На кого тут спираються більшовики? Якихось триста—чотириста голодранців! А в нас тут близько двох тисяч тільки потомствених дворян, понад тисячу духівництва, більше шести тисяч хазяйновитих хліборобів-власників... Є й офіцерські кадри.

Княгиня опанувала себе й замислилася. Обличчя її посіріло.

— Боюся, що ми прорахуємось,— врешті мовила вона.— Людям набридла війна, ніхто не піде до нас.

— Не піде? — блимнувши очима, гаряче заговорив Шелест.— Ви помиляєтесь, княгине, справжня непримиренна боротьба ще тільки починається. Ви бачите, що затівають більшовики? Повну ліквідацію дворян, поміщиків, фабрикантів, купців, усіх передових класів... Ні, ми так просто не здамося! Ми боротимемося за своє існування всіма силами й засобами: зубами, кігтями, зрадою, провокацією, убивством зненацька. Ми винищуватимемо їх невловимо, як мікроб, як отрута, не виступаючи одверто. Ми пускатимемо їхні ешелони під одкоси, зриватимемо мости в тилу, руйнуватимемо продовольчу справу, розкладатимемо їхнє військо, спровокуємо розгром горілчаних заводів і склепів...

Княгиня злякано слухала його і не знала, що сказати.

— Ви забуваєте про наші літа... До того ж я — жінщина...

Шелест схаменувся й провів рукою по пишній шевелюрі.

— Пробачте. Я надміру захопився.

— Микола Михайлович не те хотів сказати,— вкрадливим голосом підхопив Домонтович.— Вам, звісно, ніхто не пропонує фізичної участі в цій боротьбі. Нам потрібне ваше співчуття і ваша грошова допомога. Ми залучаємо до справи все наше дворянство, купецтво й духівництво. Монастир уже вніс свій щедрий вклад... До того ж у вас є син.

— Платон Сергійович? Ми вже з півроку не маємо від нього вістей.

— Днями ви його побачите.

— Що ви? Платошу? — радісно скрикнула княгиня.—

Звідкіля ви це знаєте?

— У нас є зв'язок із своїм центром у Полтаві. Учора був тут посланець. Він казав, що князь Платон Сергійович спішно поїхав з важливим дорученням на Дон. Обіцяв, повертаючись, заїхати додому.

— Боже мій... Платоша!..— захвилювалася Ольга Олександрівна.— Ми так давно вже бачили його. Спасибі за звістку. Ну, звісно, коли він приїде...

— Ми зараз нічого від вас не вимагаємо,— ввічливо вклонився Шелест.— Ми тільки хочемо заручитись вашою згодою. Ваше ім'я...

— Добре. От вам моя рука,— рішуче мовила княгиня.— Моя ненависть до цих бандитів, захватників, грабіжників послужить вам запорукою. Але — тихо: я чую кроки чоловіка.

Князь Сергій Борисович увійшов до вітальні, мов ясний місяць: благодушний, задоволений, сяючий.

— А-а! Кого я бачу! — весело гукнув він.— Представники нашого славного дворянства завітали до старого барсука в його норі!

— Привіт улюбленцю муз і грацій! — у тому ж тоні відповіли гості, встаючи назустріч господарю.

— Ну що? Як вам подобається дальший розвиток нашої революції? Що ви скажете про більшовицькі декрети? — запитав князь, коли всі знову сіли.

— А ви?

— Для мене вони не існують. Я не визнаю їхніх декретів. Я не визнаю більшовицької революції.

Домонтович давно знав улюблені мудрування старого князя і тому ввічливо, з поблажливою усмішкою, зазначив:

— Але, на жаль, вона є. Ми на кожному кроці відчуваємо її руйнацьку дію.

— Вона є остільки, оскільки ми про неї думаємо,— відповів князь.— Я викреслюю її геть із своїх думок, із своїх переживань.— і її вже для мене немає.

Княгиня нетерпляче засовалась на кріслі. Після попередніх розмов з гостями їй здалася фальшивою вся ця фраза Сергія Борисовича.

— Але ж, мій друже, це тільки філософія,— невдоволено мовила вона.— Ця філософія не усуває неприємностей, які ми переживаємо.

— А що таке неприємності? — підхопив Сергій Борисович.— Це тільки умовні переживання, цілком залежні

від нашої волі. Я не визнаю їх, не звертаю на них уваги — і вони для мене не існують. Я живу в оточенні своїх уяв. Наш видатний поет Фет писав:

И этих грез в мировом дуновенье,
Как дым несусь я и таю невольно,
И в этом прозренье и в этом забвенье
Легко мне жить и дышать мне не больно...

Шелест уперше бачив і слухав князя в домашньому оточенні, з усіма його легковажними псевдо-філософськими висловлюваннями — неприродною сумішшю шопенгауеріанства з епікурейством. Він поглядав на нього з великим інтересом і врешті мовив:

— Вибачте мені, Сергію Борисовичу, моє зауваження. На мою думку, ця філософія зародилася в затишних кабінетах, ізольованих від усього світу товстими м'якими обоями, занавісками драпрі. А що б сказав такий Фет або Шопенгауер, коли б, скажімо, прийшли більшовики й викинули його на двір?

— Жан-Жак Русо уже відповів на це. Справжнє щастя не в затишних кабінетах і не в штучних умовах життя, а на лоні природи.

Княгиня почала помітно нервуватись. Ось уже понад двадцять років вона взяла на себе всі господарчі турботи, звільнивши від них Сергія Борисовича. З допомогою головного управителя і кількох підлеглих йому, двох директорів і трьох завідувачів вона керувала трьома великими маєтками, понад десятком економій, цукроварнею, горілчанам заводом і трьома фермами, залишивши чоловікові його кабінет з книжками, знамениту записку і «лоно природи». Вона пишалася своїм мужем-філософом, мужем-письменником, його зворушливою наївністю і старозавітним світоглядом, виробленим із насмиканих думок з кращих мислителів кінця XVIII — половини XIX сторіччя. Тепер уперше, під тиском нових обставин, вона відчула фальш у фразах Сергія Борисовича і не терпляче перервала його псевдофілософські базікання.

— Але ж, друже мій, на лоні природи зараз сніг. Як на мене, то я замерзла б першого ж дня.

— Дрібниця, — спокійно зауважив князь. — Той же брат Домни або мій славний Андрон не відмовили б дати в себе місце нашим двом ліжкам, моїм книжкам і речам. Я не жадний, мені багато не треба: чашечка кофе, булочка, стакан зливка, якась там куряча котлетка...

Княгиня почервоніла і ще з більшою хапливістю постаралася повернути думки старого князя від царини уяв до царини реальностей.

— Ти забуваєш,— з притиском мовила вона,— що більшовики хочуть дощенту зруйнувати увесь твій старий світ: і твої ліжка, і твоє кофе з булочками, і твою нескінченну записку.

— То пусте,— безтурботно відповів князь.— Європа довго не потерпить такого варварства. Та й самі революції значно швидше котяться під гору, ніж здійснюються вгору. Французька революція від конвенту й гільйотини прийшла до Бурбонів.

Але нагадування про гільйотину було вже й зовсім не тактовним. Княгиня поспішила затушкувати його, вхопившись за дзвоник.

— Що ж це я? Така безпам'ятна стала! — з удавано-вибачливою посмішкою звернулася вона до своїх гостей.— Стара приказка каже: солов'я байками не годують... Ілля! Ти там розпорядився? — запитала вона дворецького, що з першим звуком дзвоника увійшов до вітальні.

— Готово, ваше сіятельство,— поштиво схиливши голову, відповів дворецький.

— Прошу до сніданку,— підвелася княгиня, люб'язно припрошуючи гостей, подумки підраховуючи, який пролив створить цей сніданок у її скромних запасах.

На її щастя, гості вже снідали і поспішили одкланятись: їм треба було ще об'їхати кількох сусідів.

Провівши їх, князь галантно подав руку княгині й повів її до столу. Звичайно Ольга Олександрівна до обіду випивала тільки чашку кофе з булочкою та зливками. Тепер хвилююча розмова вимагала компенсації: княгиня не заперечувала проти легенького повторного сніданку. За Сергія Борисовича й говорити не доводилось: він хоч і пізно снідав, а підкріпитись перед обідом чаркою лафіту з півдесятком маринованих грибків на закуску вважав не зайвим. На нього вранішня пригода вплинула як бадьора зарядка, а коротка зустріч з гостями тільки підстобнула його бажання поговорити й розважитись. Він ішов тепер з дружиною, весело розмовляючи:

— Ти щось не при собі, Оль-Оль... Облиш свої важкі думи. Коли над головами бушує гроза, розсудливі люди спокійно переживають її під дахом. Будемо терпеливі... Але що це таке?.. Містифікація?..

Останні слова він вимовив уже іншим, збентежено-здивованим і трохи навіть розгубленим тоном. Обое спинилися на порозі їдальні. Вона зустріла їх на цей раз гнітючою холодною порожнечою. На столі — жодної тарілки, жодної пляшки й закуски.

Княгиня гнівно зсунула брови.

— Ілля!.. Що це значить?

Ілля Степанович стояв, поштиво виструнчившись, тільки голову трохи схилив, цілком визнаючи свою провину:

— Простіть, ваше сіятельство... припаси вийшли... Є тільки на завтра те, що лишилося від сніданку...

Княгиня, глибоко вражена, забула свою витриманість і сплеснула руками:

— Ти збожеволів, старий, чи що?.. Як же ти посмів доложити, що сніданок готовий?

Старий дворецький збентежено кліпав очима:

— Я знав, що вони відмовляться... Вони щойно поснідали, ваше сіятельство... Я розпитав у кучера... Я не хотів... Честь дому.

Княгиня спалахнула з сорому. Князь, явно скандалізований, мовчки поглядав на обох, певно, тільки тепер почавши розуміти трагічність свого стану.

— Ні, ти послухай цього божевільного! — врешті мовила княгиня, знесилено опускаючись на стілець. — А коли б вони... коли б вони залишилися на сніданок?

— Не гнівайтесь на мене, ваше сіятельство, — відповів, хвилюючись, старий слуга, ставши на коліна. — Я тоді взяв би всю вину на себе... Сказав би, що на старість усю пам'ять відбило.

Князь, нахмурившись, розглядав його як диковину і врешті розгублено пробурмотів:

— Олух царя небесного... — Потім жваво повернувся до княгині й додав: — Вибач, мій друже... Але це... я не знаю, як це назвати... Князі Горбатови... Я не ждав... не думав...

Він круто повернувся й пішов до себе, так і не виявивши, на що він гнівався. На власну безпорадність? На самовідданість старого слуги? Чи, може, на ошукану сподіванку випити чарку лафіту й закустити?

У знервованої ранковими подіями княгині текли по обличчю важкі старечі сльози. Одвернувшись, вона витерла їх, опанувала себе й сухо, суворо звеліла:

— Встань, Ілля. Поклич Домну... Пожди... А як же обід?

Ілля Степанович завагався:

— Не турбуйтеся, ваше сіятельство... Є суп з куркою... млинці...

Княгиня ще дужче зсунула брови:

— Час від часу не легше... А курку де взяли?

Ілля Степанович знову похилив свою голову:

— Карайте мене, матінко Ольго Олександрівно, тільки не гнівайтесь... Курку Домна Михайлівна... на селі...

Княгиня нервово схопилася з стільця й схвильовано, майже істерично, закричала:

— Ні, ти справді ума тронувся, старий дурень! Годі!.. Князі Горбатови — не старці... Чуеш?.. Нам не потрібна милостиня!.. Геть з моїх очей!.. Пожди... Ах, яка ганьба, яка ганьба!

На мить їй здалося, що вона зараз упаде. Голова їй запаморочилася, перед очима пропливли якісь оранжеві смуги. Та вона ще раз зібрала всю силу волі в один жмут і перемогла себе. Голос її знову забринів сухими, владними нотами:

— Терентій Свиридович не приходив?

— Не було, ваше сіятельство.

— Негайно сходи за ним і попроси зараз же до мене. Як нема дома, розшукай... Пожди хвилину...

Вона твердою, звичайною своєю ходою пішла до опочивальні, покопалася там і винесла золоту п'ятірку.

— Візьми... Це тобі за курку... Ну-ну?! — суворо й загрозливо піднесла голос, помітивши заперечливий жест і рух Іллі Степановича.— Ти що собі думаєш? Як ти смів це подумати?

Її холодне кам'яне обличчя взялося такою пихою й презирством, що старий слуга поспішив поштиво схилити голову, приймаючи щедрю нагороду.

III

Самбур Терентій Свиридович з самого ранку не знаходив собі місця. Уперше стало перед ним питання, яке він не наважувався розрубати рішучим ударом своєї гостро відточеної волі.

Його рум'яне обличчя, облямоване м'якими руськими бурцями й бородою, якимось зів'яло, розумні спокійні очі

тепер збентежено й розгублено поглядали в безвість, губи часом ворушилися так, ніби він набирав у рот повітря й жував його.

Врешті Самбур не витримав, покликав дружину:

— От що, Уляно... Мабуть, нам доведеться днів через два-три покинути село.

— Отакої! Іще чого видумай!

— Пожди, я ще не все сказав. Доведеться покинути зовсім, щоб і не вертатись. Залишити землю, хату, все господарство, взявши з собою тільки те, що можна взяти на підводу.

Уляна Трохимівна зблідла. Її присадкувата качина по-стать ніби ще дужче присіла, пухке обличчя взялося нервовою дрожжю.

— Боже мій, боже мій! Не піду! Ріж мене — не піду з своєї хати! Чи ж для того ми жили з себе вимотували, щоб усе покинути напризволяще?!

— Не лементуй, справа серйозна. Від сина з Києва лист привезли. Таке важливе діло, що не поскупився Василь особливого посланця найняти. Крути, не крути, а вибиратись доведеться. Спочатку поїдемо до брата в Яготин, а там, може, й до сина, в Київ. Ти тут обдумай, що взяти, а я піду до Глоби. Потім усе розкажу. А ти, поки що, — нікому й пари з вуст.

Він пішов, а Уляна Трохимівна, плачучи, сіла на лаву, неспроможна нічого робити.

Легко сказати: обдумай, що взяти... Боженьку милий! Усе б узяла, коли б можна! Хату б узяла, хліви з коровами, курей, гусей; комору з усім добром; город з грядками, садок; землю в полі — десять десятин — як чорне масло. Усе ж воно — не дідівське, не батьківське, своїми трудами нажите.

Самбур Терешко був колись малоземельним, непоказним селянином, але розумним і кмітливим, що цупко хватався обома руками за кожну справу і з усього вмів видавити копійку. Виріс він, можна сказати, під боком горбатовської гуральні й горбатовського маєтку. Спочатку заробляв на поденній роботі, справив коняку з підводою, одружився. Ще дужче занурився в роботу, ходив під хуру, щось возив з заводу й на завод, купив іще пару коней і деякий час працював ними разом з дружиною. А далі закрутилося життя, як на крутильці на льоду. Терешко брав уже цілі підряди на доставку, орендував землю, садив картоплю й здавав її на заводи, купував воли,

ставив їх на барду та на жом, одгодовував і продавав з баришем прасолам; знімав садки, вирубав ліски і так крутився в господарському круговороті, як дзига, працював більше всіх і жінку примушував робити за трьох. Щоправда, вона й сама дбала про все не гірше мужа і дітей змалку привчала до роботи.

Господарство росло. Якось непомітно з Терешка виріс Терентій Свиридович, а з Ульки — Уляна Трохимівна. Терентій Свиридович купив десять десятин землі, але не закопав у неї всього свого хисту, а навпаки — тримав її як базу для подальших своїх господарських операцій. Під час війни він скуповував і відгодовував уже по тридцять пар волів і здавав їх для армії. Всіх капіталів своїх не виявляв, і люди не знали добре, великі бариші він має, чи, може, часом і свого докладає.

На селі його дуже поважали, бо всім здавалося, що він свої прибутки не з чужого горла силою видирав, а якось непомітно вони самі котилися, хто його й зна, звідки.

— Бог посилає,— говорили богобійні бабусі й діди.— Така людина, що чужого не хоче.

І справді, Самбур з презирством ставився до таких примітивних способів збагачення, як-от — вхопити за горло людину під час якогось нещастя: пожежі або неврожаю. Він часто любив повторювати: «Дурень спішить з корови шкуру зняти, а розумний самим молочком буде багатий». І він умів доїти це молочко там, де нікому й не снилося. Під час неврожаю він роздавав увесь свій хліб до нових жнив без найменшого проценту... Зате в скрутний для нього час усе село йшло до нього під хуру з своїми підводами і за один раз вивозило йому з заводу на станцію увесь підряд,— ще й від плати відмовлялося.

— Яка там плата?! А голодний рік забув? Став могорич, та й годі!

Самбур і за роботу платив більше від інших. Наймитів і поденних годував добре і чарку часто підносив. Сам робив з ними до кривавого поту — і вони, звісно, старалися не відставати. В тому, мабуть, і був секрет його багатства. У його цілий день крутилися на роботі, мов на пожежі, ледве відпочивали в обід, та ще й вечором надолужували. І все це — без приказу й без прохання, з власної охоти. Дивись — той чи той приятель, втираючи сьомий піт, запропонує.

— Хлопці! А може, ще й оцей шматочок викосимо? За

Терентієм Свиридовичем не пропаде.

— А то так, Терентію Свиридовичу! Поставиш пів-відра?

— За що? За отой шматок? Та я б і ціле відро поставив, так бога ж бійтеся: поморились усі. Ні, ні, і не думайте, бо не осилимо.

— Го-го-го... Не осилимо?! Хлопці! Ану, докажемо йому!

І хлопці «доказували». Так щодня відробляли йому вдесятеро і за чарку, і за кашу, й за ласку, й за накинутий гривеник. Ще й хвалились:

— Такій людині й переробити не жалко. Уміє поводитись з народом.

Зрозуміло, Самбур і в старшинах побував би, коли б захотів, але це було йому ні до чого: старшина й сам бігав за ним, як цуцик.

Сина Терентій Свиридович вивчив на агронома, дочку — на вчительку. Звик і сам до книжки: син часто присилав.

Після революції Самбур спочатку розгубився й опустив носа. Але згодом придивився, схаменувся й знову звів голову. Він перший наполіг скликати загальні збори на селі, запропонував скинути старшину й урядника та обрати волосний комітет. Ще й не закінчив своєї пропозиції, як люди закричали:

— Терентія Свиридовича!

— Товариша Самбура!

Старики, правда, висунули Глобу Северина Архиповича, людину благочесної вдачі й боговгодного життя: він уже восьмий рік ходив церковним старостою. Третім, на диво всім, Самбур запропонував Бородая Мину Кононовича, людину «так собі, хто його зна, що про його й сказати: розуму не видно, але й дурним не можна назвати; сам нічого не нажив, але йому й батькового добра на два віки вистачить...»

Ще й більше здивував усіх Самбур, відмовившись головувати в комітеті й висунувши на голову Бородая:

— Він такий, що... виведе,— говорив Терентій Свиридович.— А ми допоможемо. І буде все добре.

Так воно й вийшло. Бородай у корені йшов іще й голову під саму дугу задирав: ось, мовляв, я... А Самбур, де треба, надержував, де треба, підстьобував, і революція в Ховрашках не вибрикувала і вперед не заскакувала.

До речі, коли організувалася в Києві Центральна рада, до Ховрашків заглянув син Терентія Свиридовича, агроном. Скликали десятків з п'ять людей, кого самі знали, записалися до партії соціалістів-революціонерів, обрали комітет: Самбур, Дзюба, Бородай і ще там кілька таких же «порядних людей». З цих причин і зміна влади в січні 1918 року сталася в Ховрашках без помітних струсів: стару вівіску перемалювали на нову: «Волосний виконавчий комітет Ради селянських, робітничих і вояцьких депутатів». Голова волосного земства Бородай сів за голову волвиконкому, а Самбур, Глоба та ще кілька однодумців — сіли за членів. От і все.

До речі, маленьке село досі ще не мало причин ремствувати. Звикши до революції житись біля великого панського господарства, воно, спочатку, вхопилося за цю ж саму форму. Добре налагоджене господарство з двома фермами, з готовим засівом оголосили народним. Обрали управителя, завідувачів, виробили розцінки на всяку роботу. За браком грошей платили натурою. В новій «народній якономії» люди кишили, мов у ярмарку: робив, не робив, а додому вертається з повним мішком. Комори ще тоді тріщали від зерна, на фермі стояло 120 корів, у свинарниках — десятки свиней, на пташарні — кількасот птиці. Всього цього добра вистачило на кілька місяців, і ховрашківські селяни за той час і гадки не мали про поглиблення революції.

Та за рік багато дечого перевернулося. «Народні» комори, ферма, пташарня, свинарники спустіли, земля в полі гуляла, в гуральні цвірінькали горобці.

Самбур дипломатично в ці справи не втручався і до «комітету народної якономії» не входив. Ще й більше того, — він і на людях часто говорив:

— Ех, не так, не з того кінця взялися. Жалко. Така путяща справа, а повести не вміли.

Отже, Самбур і в Лютневій революції знайшов своє місце і йшов собі, нічим не заплямований, придивляючись та приміряючись.

Аж тут — 1-й губерніяльний з'їзд Рад, нові декрети і раптом, як сніг на голову, лист від сина! Писав йому Василь Терентійович Самбур, член ЦК партії українських соціалістів-революціонерів:

«Любий тату! З прикладеної відозви можете докладно довідатись про угоду Центральної ради з німцями. Німецьке військо вже рушило на Україну. Як член ЦК на-

шої партії я повинен запропонувати вам вживати відни-ні всіх заходів до повалення влади більшовиків. Як син батькові пишу вам про свої особисті міркування й ва-гання. Звісно, німці за нинішніх обставин швидко пере-можуть більшовиків на Україні — це ясно. З Москвою вони підписали договір про негайний вивід Червоної Армії за межі України. В цьому нам допомогла (спасибі йому!) безглузда, а може, й зрадницька позиція голови російської мирної делегації Троцького. Та не в цьому річ. Кожен з нас розуміє, що доля нашого договору з німцями остаточно вирішуватиметься не тут, а на Захід-ному фронті. Якщо німці поб'ють Антанту, зрозуміло, вони вже ніколи не випустять України з своїх лап і з нами тоді не стануть церемонитись. Якщо Антанта по-б'є німців, вона кине своє військо на Україну на зміну німецькому й вимете нас із уряду драною мітлою. Отже, самі тепер бачите, що вам, у всякому разі, аж ніяк не слід сидіти на селі. Там ви у всіх на видноті, а від ва-шої поведінки під час вступу німців залежатиме й ваше майбутнє. Обдумайте все, ліквідуйте своє господарство і негайно їдьте в Яготин до дядька. А як німці дійдуть до Яготина, тоді рушайте до мене в Київ. Ваше місце зараз тут. Чи будуть німці, чи буде Антанта, почнеться розквіт молоді української буржуазії, її золотий вік. Спішіть, бо через тиждень буде пізно...»

Довго сидів Терентій Свиридович над цим листом у глибокій задумі, не знаючи, на яку ступити. Обережність підсовувала ще й третій можливий випадок: а що, як верх візьмуть більшовики? Не тепер, а згодом, коли нім-ці, або й сама Антанта, дадуться всім ознаки? Цього син не припускав. Батько повинен був припустити: він не хотів ризикувати двадцятьма роками важкої праці й своїм нинішнім достатком.

«Крутись, не крутись, а виходить — як у казці,— ду-мав він.— Праворуч поїдеш — коня вб'ють, ліворуч по-їдеш — тебе вб'ють, прямо поїдеш — і тобі, й коневі аминь. А треба так повести, щоб, куди не поїхав, скрізь і сам цілий, і кінь цілий, і все твоє добро ціле.»

Подумавши добре і трохи заспокоївшись, пішов до Глоби.

Глоба Северин Архипович жив на селі, як лис: не двір, а нора з прихованими входами й виходами. На вули-цю — високий паркан, глухі ворота й пес на ланцюгу. Хата — в глибині двору, в щільному шерезі з рубленими

коморами, сараями, повітками й сама — як бліндаж в окопах: присадкувата, міцна, з невеликими вікнами, дубовими віконницями, залізними прогоничами, сінцями й виходами в комору, в винбар, у двір.

Вірний цеповий сторож Кудлай добре знав Самбура: кожного разу, буваючи в Глоби, Терентій Свиридович приносив йому шмат хліба. Глоба за це не раз дорікав сусідові:

— Бога бійся, Терентію Свиридовичу, ти мені собаку псуєш. Собака повинен сидіти на цепу голодний: тоді він кожному горло перерве.

Самбур сміявся:

— Ох, доскочиш ти з ним!

— Нічого, нехай не ходять.

Це так говорилося по ширості. При людях Глоба цього не сказав би. Високий, сухий, трохи згорблений (на самоті — прямий як стовп), з пісним, святобожним обличчям (без людей — лихим і похмурим), з кошлатою, довгою, сивуватою бородою, ріденьким прилизаним волоссям на голові й завжди спущеними в землю очима (на одинці — швидкими, непокійними й колючими), Глоба, здається, весь був зітканий з фальші, жовчі й люті. Голос на людях бринів тихо й лагідно (без людей був сердитий і деренчливий), і прислів'я любив добродішні: «О господи, прости мене, грішного...», «Хай нас бог розсудить, а я йому прощаю...» Без людей він завжди чортів поминав, а часом і богових родичів.

До 1905 року не було в Ховрашках лихішої, жорстокішої, ненажерливішої людини. Сам бездітний, він працював з наймитами, законтрактувавши їх заздалегідь, при лихій нагоді, коли люди за десятку або за мішок жита ладні йти в кабалу. Годував їх так, аби тільки з ніг не падали. Виснажував роботою до того, що й дня їм було мало. Землі собі Глоба не купував: ціна дуже висока. А тим часом можна було чужу землю сіяти майже даром. Він завжди стежив за тими селянами, кому скрутно жилося, і йшов до їх якраз тоді, коли урядник останню кожушину забирав за податок, або діти починали пищати з голоду, або пожежа злизувала всю оселю. Глоба позичав їм грошей, борошна, картоплі й брав у заставу землю.

— Я з тебе й процентів не візьму, — казав він у таких випадках. — А що землю твою оратиму — тобі ж краще: бур'янами не заросте. Сплатиш борг — оратимеш сам.

Так, наче шуліка, кружляв він над селом, видивляючись, де можна рвонутися живого м'яса з готової рани, і ріс, мов болячка, на громадській спині. Гроші — самими золотими червінцями — складав до барильця й закопував.

1902 голодного року Северин Архипович заробив утрое. Ще з осені зібрав усі свої борги до останнього зернятка, додержав до весни та й здав спекулянтам усі свої запаси за готівку. Та на цей раз терпінню людському край прийшов. Піднялася по селах голодна біднота й пішла організовано розтягати панські та куркульські комори. Довелося й Глобі утекти з села. Повернувшись через тиждень, він знайшов свою оселю мов після погрому. Северин Архипович перевірів свої золоті схованки, задоволено зітхнув і сів думу думати. А надумавшись, здивував усю громаду. Вийшов у неділю на церковну паперть і почав каятись перед усім людом. Мовляв, досі жив невірною, не по-божому; віднині ж почне споккутувати гріхи свої. А неправедно нажиті гроші — дві тисячі — віддає на церкву, на новий дзвін.

Злі язики гомоніли, що він дав дві тисячі, а приховав двадцять. Проте згодом і вони замовкли, побачивши, як Северин Архипович почав упадати до божого діла: ходив щоразу до церкви, молився, постив, роздавав мідяки старцям. І, врешті, мабуть таки догодив богові, бо по двох роках у його хаті оновилася ікона. З усіх околиць посунули до нього люди, як до церкви: з молитвою, свічками, полотном, рушниками, грошима. І ще раз здивував усіх Глоба: гроші й полотно роздав старцям, а ікону поставив у церкві.

Тоді й вороги врешті замовкли. Глобу обрали на церковного старосту, як людину святобожної вдачі. Так і дожив Глоба до революції в пошані, в добрі і тільки під революцію почав замислюватись і дратуватись. Побачив він уперше, що перед революцією не встоїть і церква.

Вірний сторож усього добра Глобиного, завжди голодний Кудлай трохи нагадував Самбуру свого хазяїна: високий, худий, лихий, з підлесливим вискалом зубів при виді шматка хліба, що вийняв з кишені Самбур. Кинувши його собаці, Терентій Свиридович пройшов до хати й постукав.

З хати в сіни хтось вийшов, у дверях відсунулось зсе-

редини вічко, і з його націлилось на Самбура чиясь насторожене око.

— А, це ви, Терентію Свиридовичу? — заскрипів хрипкий жіночий голос.— Зараз відчиню.

За дверима зашарудів важкий засув, брязнув крючок один і другий. Двері відчинила стара, виснажена працею, заздрістю й злістю горбоноса, баньката жінка, схожа на сову.

— Чого це ви зачиняєтесь так удень? — спитав її Терентій Свиридович.

— А як же! Часи тепер такі настали,— мовила вона.— Царя немає, бога забули.

— Ну, ну... Ховайтесь, коли так,— усміхнувся Самбур.— А де Северин Архипович? Пішов куди?

— Ні, дома. У себе в хижці. Звелів, щоб нікому не казала, та ви — свій, вам можна.

— Добре, то я піду до нього. Діло є.

Обійшовши хату з двору, він пройшов через повітку до темних сінець. Двері з сінець до хижки були розчинені. Те що він побачив, примусило його відступити назад, за одвірок.

Перед Глобою на столі лежали дві невеличкі ікони, а поруч них — металеві вінчики, щойно зняті з дощок. Глоба розрізував пополам великі цибулини, плював на них і натирив потім ними ікону, доки й цибулина стиралася на жом. Обличчя його було задоволено-веселе, він навіть мугикав собі під ніс якусь церковну пісню й вештався по комірчині з бадьорим пожвавленням.

«Що з ним таке сталося? Що він робить?» — подумав Самбур і раптом ледве не скрикнув.

ПРИМІТКИ

«Шурган» написаний у Полтаві 1930 року. Вперше був надрукований окремим виданням 1932 року (Харків, «Рух») як повість-хроніка. В 1933 році в харківському видавництві «Література і мистецтво» (ДВОУ ЛіМ) у серії «Ювілейна бібліотека Червоної Армії» вийшло друге, виправлене й доповнене, видання твору з жанровим визначенням — роман-хроніка. У передмові до нього автор, зокрема, писав:

«Жовтнева революція увійшла до історії людства як неперейдена сторінка класової боротьби, що становить справжню величну епопею. Є в ній і своя власна романтика, і моменти виняткового трагізму, що перед ними блідне найбагатша поетична фантазія. Така, прикладом, є десятимісячна боротьба Північно-Кавказької 11-ї Червоної армії та її загибель у кизлярсько-астраханських пісках лютого місяця 1919 року. Тут, на Північному Кавказі, економіка різко поставила клас проти класу, сотні тисяч безземельних селян, малоземельної козацької бідноти і гноблених капіталом робітників — проти сотень тисяч земельно забезпечених куркулів, підприємців і поміщиків. Тут, як і на Уралщині, козака буржуазія спромоглася впести на деякий час до класової боротьби сословно-помісні мотиви, старанно прищеплювані царатом. Тут біднота билася, як у казці, і вмирала, як у старовинних билинах. Тут навіть ворог мусив відзначити героїзм червоних бійців...

На жаль, у художній літературі ця північно-кавказька епопея досі не знайшла свого належного відбитку...

З цих усіх причин автор «Шургану» взяв у шори свою фантазію й поклав в основу повісті справжні події й факти, аж до дрібниць. Більшість дійових осіб змальовано з натури, а розмови їхні записано із стенограм та інших документів. Так само з натури змалював автор шурган у степах, пройшовши свого часу кілька сот верст пісками кизлярсько-астраханськими, де так трагічно загинула 11-а армія. Свої особисті враження, спостереження й матеріали автор перевіряв на документах кавказьких революційних музеїв та архівів, почавши з ростовського, і поновив їх спогадами безпосередніх учасників подій.

Художньої вигадки в романі надто мало. Нехай це хиба. Автор свідомо уникав поетичних прикрас там, де й без них життя створило найяскравіші сторінки нашої історії.

Художня вигадка прекрасна й зворушлива, коли вона відповідає дійсності і має вірне соціально-класове настановлення. Але дійсність

стократ зворушливіша, коли вона перевершує таку художню вигадку. Нехай це буде, може, й не зовсім вдала спроба історичної хроніки,— єдине виправдання авторового задуму полягає в думці:

«Все це було! Зробімо ж із цього належні висновки!»

Друкується за текстом видання: Пилип Капельгородський. Шурган. Роман. Повісті. К., «Дніпро», 1969.

«Артезіан». Роман написано в січні—жовтні 1934 року, але він тоді не був надрукований. Рукопис твору зберегла дочка письменника — Надія Пилипівна Капельгородська-Кавалерідзе. Побачив світ у журналі «Вітчизна» (1974, № 5—9). Окремим виданням уперше був надрукований у 1977 році (К., «Радянський письменник»).

Готуючи «Артезіан» до видання восени 1934 року, Пилип Капельгородський у передньому слові до твору так визначив свій творчий задум:

«Я хотів би написати радісний гімн нашим творчим силам, праці, боротьбі й перемогам. Я хотів би показати нашу чудесну молодість, що вогнем своїх дерзань і творчого горіння запалює старість, і нашу старість, що в юнацькому піднесенні змагається з наймолодшими. Я хотів би любовно й правдиво змалювати бодай шматочок епохи, що захоплює творчим ентузіазмом маси й підносить їх на хвилю героїзму. І в усій цій дійсності, і за всією цією дійсністю, і над усією цією дійсністю я хотів би подати організаторську, керівну, провідну роль партії, що діє так у масах, як і в окремих одиницях.

Тим-то я й обрав найвідсталішу ділянку нашого сьогодні — досі ще не освоєні піски. Тим-то я й показую глухий закуток одного з районів, де ще 1933 року ЦК партії констатував і виправив прорив.

Так народився «Артезіан», порядком справжнього соціального замовлення, бодай і слабко (мірою сил моїх) виконаного. Бо тільки так, тільки шляхом органічного зростання з темою, з сюжетом, пишу я свої твори».

Друкується за текстом видання: Пилип Капельгородський. Артезіан. Оборона Полтави. Романи. К., «Радянський письменник», 1977.

«Оборона Полтави». 8 січня 1938 року П. Капельгородський писав: «Мрію у трьох-чотирьох романах подати всю громадянську війну на Україні в її найголовніших історичних подіях, широким, але разом з тим і конкретизованим полотном», розпочавши тетралогію романом «Оборона Полтави» й закінчивши цикл «Перекопом».

Ранньої весни 1938 року до 20-ї річниці героїчних подій під Мелітополем письменник закінчив писати роман «Оборона Полтави».

В основу його сюжету лягли справжні події.

На цей роман П. Капельгородський покладав великі надії, сподіваючись, що він покаже, чи спроможеться письменник здійснити свій нелегкий, сміливий і цікавий намір. Та цьому благородному задумові не судилося здійснитися. На жаль, роман не має кінця: десь загубився у воєнному лихолітті. Перша частина роману з промовистою назвою «В чаду універсалів» вперше побачила світ у журналі «Прапор» (1974, № 12). Окремим виданням роман вийшов у 1977 році (К., «Радянський письменник»). Тим часом після смерті видатного українського радянського кінорежисера і скульптора І. П. Кавалерідзе (зятя П. Й. Капельгородського) в його художній майстерні було знайдено чистовий автограф шматка другої частини роману «Оборона Полтави», під назвою «Останнє Мон-Репо» (топ герос — дослівно — мій відпочинок, — франц.).

Перша частина твору — «В чаду універсалів» — подається за текстом видання 1977 року. Друга — «Останнє Мон-Репо» — друкується вперше, за автографом.

Зважаючи на те, що роман «Оборона Полтави» не має кінця, а в ньому неодноразово згадується кілька реальних постатей запеклих контрреволюціонерів зі своїми справжніми прізвищами, і сучасному читачеві не відома ні їхня діяльність під час громадянської війни в Полтаві, ні подальша доля, вважаємо за необхідне подати до них докладніші примітки.

¹ Ревуцький. Виявивши цілковиту неспроможність триматися при владі за допомогою обдурювання і демагогії, Центральна рада, що за своєю соціально-політичною природою була контрреволюційною та буржуазно-куркульською, почала вдаватися до відкритого терору. З цією метою на початку грудня 1917 року вона надіслала з Києва до Полтави свої війська на чолі з лютим контрреволюціонером, поміщиком Кременчуцького повіту, полковником Ревуцьким, наділивши його необмеженими повноваженнями.

З перших же днів своєї «діяльності» в Полтаві Ревуцький створив при місцевій націоналістичній організації — так званій «українській громаді», що об'єднувала войовничо настроєних націоналістів, — штаб. Цей штаб повністю ігнорував розпорядження солдатської секції Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів і вів провокаційну агітацію серед частин Полтавського гарнізону, нацьковуючи українців на росіян, закликаючи до знищення відданих справі революції робітників і солдатів, до ліквідації Радянської влади, тобто, робив усе, аби зупинити переможну ходу соціалістичної революції.

В ніч з 8 на 9 грудня Ревуцький спробував роззброїти солдатів побільшовицькому настроєного 6-го авіаційного полку. Ця провокація мало не призвела до кривавої різанини між солдатами окремих

військових частин, що дислокувалися у Полтаві. Все це викликало велике обурення серед солдатів гарнізону і трудящих міста.

В неділю, 10 грудня, в Корпусному саду і в музичному училищі відбулися мітинги трудящих Полтави з участю солдатів військових частин. В одній з резолюцій протесту було ухвалено: «...вважаємо, що Центральна рада... згрупувала навколо себе українську буржуазію і всі контрреволюційні сили, які, прикриваючись жовто-блакитними прапорами, творять на Україні контрреволюцію, нацьковують українців на росіян і т. п.

І в Полтаві теж прибічники Центральної ради в особі полковника Ревуцького чинять контрреволюційні дії, нацьковуючи одну частину війська на іншу з метою викликати братовбивчу війну і взяти владу до своїх рук. Ми вимагаємо засудження Ревуцького... Ми закликаємо всіх об'єднатися в одну тісну революційну сім'ю навколо Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів і твердо стояти в боротьбі проти буржуазії та її контрреволюційної політики.

У відповідь на це Ревуцький зажадав від Ради РіСД видачі дев'яти депутатів, які викрили перед солдатами його провокацію, і вимагав, щоб ці депутати, в тому числі й комісар Каск, їхали до Києва і «відповіли за агітацію серед війська...»

Тоді Полтавський Комітет РСДРП(б), Рада робітничих і солдатських депутатів і Центральне бюро профспілок звернулись до робітників Полтави з закликом протестувати проти контрреволюційних домагань і дій Ревуцького. Відозва закінчувалась вимогою усунути його, ліквідувати штаб і взяти на себе захист як «приречених» ним дев'яти членів Ради, так і всієї Полтавської Ради.

Резолюції такого ж характеру були ухвалені 13 грудня на засіданні солдатської секції Ради робітничих і солдатських депутатів разом з представниками всіх комітетів Полтавського гарнізону.

Учасники цього бурхливого засідання гнівно затаврували провокаційні дії Ревуцького й запропонували йому негайно покинути Полтаву й виїхати до Києва. Того ж дня солдатська секція Полтавського гарнізону ухвалила не пускати до Києва дев'ять членів Ради й охорону недоторканості їх взяла на себе.

Солдати заарештували провокатора Ревуцького й привели в Раду. Обурені члени Ради вимагали негайного його розстрілу. Більшовики запропонували віддати Ревуцького до суду й застосувати щодо нього найвищу міру покарання — розстріл. Зрештою Ревуцького було «ув'язнено»... в його ж таки номері в готелі. Скориставшись з тютхтійства охорони, Ревуцький зв'язався з Києвом і викликав звідти для «наведення порядку» т. зв. «куринь смерті», який розгромив приміщення Ради робітничих і солдатських депутатів та заарештував групу депутатів.

Дорогою ціною заплатили члени Ради за свою гуманність та бла-

годушність: під час окупації України кайзерівськими загарбниками в 1918 році поміщик Ревуцький повів каральний загін у «свій» Кременчуцький повіт і з звірчюю жорстокістю розправлявся з радянськими активістами та селянською біднотою.

² Бокитько. За наказом Крайового Військово-Революційного комітету, який був тісно зв'язаний з усіма великими червоногвардійськими загонами України та з Військово-Революційними комітетами Москви й Петрограда, в кінці 1917 року було сформовано особливий загін у Лубнах і Полтаві. До його складу ввійшли два кінні полки по 600 чоловік, кінно-гірська батарея та обозна команда. Начальником цього загону був призначений Іван Бокитько, що спочатку підтримував Радянську владу, але потім зрадив революцію і продався німецьким окупантам.

Викривши підступні дії запродавця Бокитька, Полтавський губпартком наказав червоногвардійському загонові на чолі з військовим комісаром Каском роззброїти обдурений Бокитьком загін, а його самого заарештувати й посадити до в'язниці, що й було здійснено.

³ Муравйов. Колишній підполковник царської армії; після Великої Жовтневої соціалістичної революції приєднався до лівих есерів. На початку 1918 року командував групою військ, яка діяла проти української Центральної ради і Каледіна. Своею ганебною поведінкою і провокаційними наказами Муравйов зажив недоброї слави взагалі й, зокрема, на Україні. Він підривав довір'я до Радянської влади. Зважаючи на це, Муравйову було заборонено виступати з політичними заявами і втручатися в діяльність місцевих Рад, але він самочинно порушив цю заборону.

Законфліктувавши з Центральним Виконавчим Комітетом й, зокрема, з виконкомом Полтавської Ради, Муравйов зажадав саморозпуску останньої й створення натомість ревкому, який би керував усіма справами до обрання нового складу виконкому Ради. 12 січня 1918 року Муравйов наказав заарештувати членів виконкому. Згодом їх було звільнено з-під арешту, а Муравйова усунуто з посади командуючого групою військ.

У липні 1918 року під час заколоту есерів у Москві Муравйов, будучи командуючим військами Східного фронту, зрадив Радянську владу, намагався спровокувати заколот у військах й оголосив «похід на Москву». Цю провокацію було розкрито, а Муравйова оголошено поза законом. Під час арешту Муравйов вчинив опір і був убитий.

З М І С Т,

ПИЛИП КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ (1882—1942). *Леонід Бойко* 5

ШУРГАН. *Роман-хроніка* 31

АРТЕЗІАН. *Роман* 245

ОБОРОНА ПОЛТАВИ. *Роман* 475

ПРИМІТКИ 600

ФИЛИПП ИОСИФОВИЧ КАПЕЛЬГОРОДСКИЙ

Произведения в двух томах

Том первый

РОМАНЫ

Составление *Леонида Сергеевича Бойко*

Киев,
издательство художественной
литературы «Днипро»,
1982.

(На украинском языке)

Редактор *Р. К. Каруцяк*

Художник *В. П. Кузь*

Художній редактор *І. М. Гаврилюк*

Технічний редактор *О. М. Грищенко*

Коректори *Л. Г. Лященко, А. В. Кудрявцева*

Інформ. бланк № 1719

Здано до складання 10.02.82.

Підписано до друку 02.11.82.

БФ 46404.

Формат 84×108¹/₃₂.

Папір книжково-журнальний №2.

Гарнітура літературна.

Друк високий.

Ум. друк арк. 31 92.

Ум. фарб. відб. 31,92.

Обл.-вид. арк. 35,347.

Тираж 100 000 пр.

Зам. № 920.

Ціна 3 крб.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства «Поліграфкнига»

на Київській книжковій фабриці.

252054, Київ, вул. Воровського, 24.

3 КРБ.